

КИРИЛ
МИРЧЕВ

Историческа
граматика
на
българския
език

Трето издание

НАУКА И ИЗКУСТВО СОФИЯ 1978

Предлаганият на читателите труд „Историческа граматика на българския език“ представя не само учебник за студентите по българска и славянска филология във висшите учебни заведения в стрната, но и ценен научен труд, важна крачка в разво на българското езикознание. Той е удостоен с Димитровска награда през 1959 г.

Трудът е съобразен с учебната програма и с това се обясняват някои особености на неговото оформяване.

Главен обект на изложението в учебника са историческите прсмени, които са се извършили през вековете с нашия език в българската говорна територия, т. е. източнобългарските и западнобългарските говорни области.

В труда се разглеждат историческите изменения в граматичния строй и в лексиката на българския език. Изследват се и историческите връзки на българския език с други езици. Много подробно е разгледан среднобългарският период, като е характеризиран с примери от български езикови паметници, които в по-голямата си част се изнасят за първи път.



МК 79/2688

проф. Кирил Спиридонов Мирчев

ИСТОРИЧЕСКА ГРАМАТИКА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

III издание

Рецензенти: проф. Дора Иванова-Мирчева, ст. н. с., к. ф. н. Иван Кочев
Редактор на издателството Любомира Въжарова

Художник Росица Милайлова
Художествен редактор Таня Николова
Технически редактор Милка Иванова
Коректор Райна Тонева

Дадена за набор на 12. IV. 1976 г. Подписана за печат на 30. I. 1978 г.
Излязла от печат на 20. II. 1978 г. Печатни коли 19 Издателски коли 19

Издателски № 23140 Литературна група I-4
Формат 60/90/16 Тираж 30 076 Цена 0,92 лв.

КОД 02 $\frac{95\ 346\ 23412}{4790-283-78}$

Държавно издателство „Наука и изкуство“ — София
Държавна печатница „Тодор Димитров“ — София

(С) проф. Кирил Спиридонов Мирчев
1978

c/o Jusabor, Sofia

Индекс 808Б

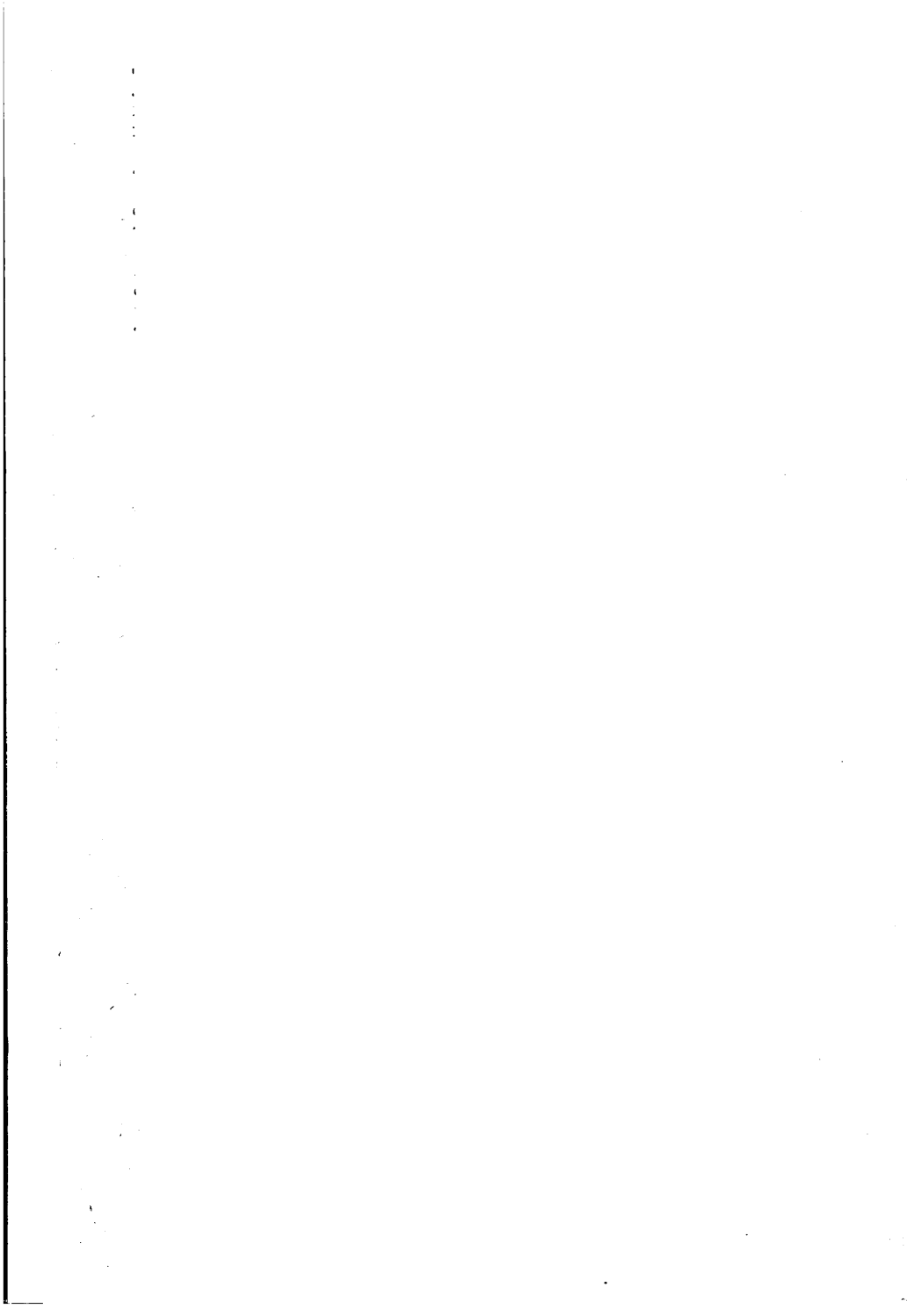
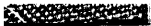
ПРЕДГОВОР

Предлаганият труд е посветен на промените, които са се извършили в граматичната система на българския език през вековете. Главен обект са ония от тях, които са настанали след старобългарския период. Замислен като учебно помагало за студентите по българска и славянска филология, той е съобразен с учебната програма. С това се обясняват някои особености на неговото оформление. За да се избегне дублиране с ония въпроси, с които студентите се запознават в специалния курс по старобългарски език, старобългарският период се застъпва по-слабо. Като илюстрация на историческите езикови процеси се използват и данни от българските диалекти, но въпросите на българската диалектология остават извън обсега на изложението, защото са предмет на специален курс.

В труда са включени някои дялове, в които — строго погледнато — не се разглеждат чисто граматични въпроси. Това е на първо място главата върху историческите връзки на българския език с други езици поради нейната важност за изучаването на миналото на българския език. Вследствие на това в останалите отдели се прибъгва към известно съкращаване на граматичния материал. Главната тежест пада върху среднобългарския период, характеризуван с данни, които в по-голямата си част се изнасят за първи път.

Изследването се основава върху българските езикови паметници. Езиковите процеси се разглеждат в границите на българската езикова историческа територия, обхващаща географските области: Мизия, Тракия, Македония и някои селища от Южна Албания. Като главен делитбен белег се приема така наречената „ятова“ граница, която започва на север от р. Вит, при вливането ѝ в р. Дунав, и стига на юг до гр. Солун. В труда се използват възприетите отдавна в българското езикознание лингвистични термини: източнобългарски говори, които стоят на изток от ятовата граница, и западнобългарски говори — на запад от нея.

Първото издание на „Историческа граматика на българския език“ излезе през 1958 г. За втори път без преработки тя бе издадена през 1963 г. В настоящото, трето издание са нанесени незначителни поправки и уточнявания.



I. УВОД

§ 1. ЦЕЛ И ЗАДАЧИ НА ИСТОРИЧЕСКАТА ГРАМАТИКА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Българският език е член от голямото семейство на славянските езици, което от своя страна е един от клоновете на индоевропейските езици, възникнали въз основа на общ праезик. Като всеки език и българският език е историческо явление. Той е възникнал като самостоеен език със свои типични и самобитни белези в определен етап от развоя на славянските племенни диалекти, по-специално на техните разклонения в южните и югоизточните области на Балканския полуостров. В своето многовековно съществуване българският език е изживял забележителен развой, който с много свои съществени страни бележи отклонение от развоя на останалите славянски езици.

Историческата граматика на българския език има за цел да проучи и изложи постепенния развой на промените, които са ставали в звуковия състав, в граматичния строеж и в лексиката на българския език от времето на неговото обособяване като отделен славянски език след разпадането на праславянския език. Тъй като промените в езика не стават безразборно, а винаги по силата на вътрешни, специфични за всеки отделен език закономерности, главната цел на българската историческа граматика ще бъде на първо място да разкрие вътрешните закономерности в развоя на българския език. При изпълнението на тази най-важна задача в историческото проучване на българския език трябва да се имат пред вид следните принципи положения, изтъквани в марксистическото езикознание. Езикът не се отнася към категорията на идеологическите надстройки. Следователно промените, които настават в него, не стоят във връзка с промените в икономическия строеж на обществото. Езикът не е продукт на определена епоха, нито е особеност, типична само за определена класа. Неговото възникване се корени в много далечно минало и постепенният му развой се е извършвал в течение на много епохи. През целия си исторически живот езикът има общонароден, а не класов характер. В своя развой той не познава внезапни скокове, внезапни преходи от едно качество в друго. Промените в неговата грама-

тична структура стават бавно, чрез постепенно и незабележимо натрупване на нови качества и постепенно отмиране на старите качества. Като продукт на обществото езикът е свързан най-тесно с неговите исторически съдбини. Ето защо историята на даден език може най-пълно и най-правилно да бъде разбрана и осветлена, ако се държи сметка и за историческата съдба на народа, който е носител и създател на тоя език.

Забележителна особеност на езика представя необикновената устойчивост на неговия граматичен строеж. С голяма устойчивост се отличава и основният му речников фонд. И двете тези най-важни съставни части на езика променят много бавно своя характер. Най-бързи са промените, които стават в общия речников състав, тъй като в него намират отражение промените в културната и историческата обстановка, в която живее и се развива даден народ. В речниковия състав най-лесно проникват и чуждоезични влияния, които са най-често резултат от кръстосването на езиките. С тая си особеност, именно като най-верен отразител на историческата съдба на народа, общият речников състав на езика придобива голямо значение. Неговият, сравнително взето, по-голям или по-малък обем е едно от основните мерила за относителното богатство или бедност на съответния език.

Наред с бавните промени в граматичния строеж на езика и с по-бързите промени в неговия речников състав от доста голямо значение за историята на даден език са и промените, които се наблюдават в областта на звуковата система. Обикновено тия промени се осъществяват по специфични за даден език или дадено езиково семейство закономерности, които се отличават от закономерностите в развоя на морфологичната и синтактичната страна на езика. Връзката обаче между едините и другите е очевидна навсякъде. Редица фонетични промени предизвикват промени и от морфологично естество. Проследяването на развоя на звуковия състав на българския език има доста голямо значение, защото много фонетични промени намират отражение в редица съществени морфологични явления, особено при разпадането на наследената от праславянския език падежна флексия.

Крайната цел на всяко историческо проучване на даден език е да се разкрият и обяснят пътищата, по които се стига до установяване на живата, съвременна система на езика. Естествена насока в развоя на езиките е към подобряване и усъвършенствувание на техния граматичен строеж, към шлифоване на средствата за изразяване на човешката мисъл. В този продължителен процес редица фонетични, морфологични, синтактични и словообразователни черти на езика изменят своето значение, други стесняват своята употреба или изчезват напълно, като отстъпват място на нови граматични особености, способни да бъдат по-верни отразители на мисълта. Да се доловят и разтълкуват особеностите на това непрекъснато движение напред значи да се разкрият вътрешните закони за развоя на езика.

§ 2. ВРЪЗКИ НА ИСТОРИЧЕСКАТА ГРАМАТИКА С ДРУГИ НАУЧНИ ДИСЦИПЛИНИ

От изложените по-горе цели и задачи на историческата граматика на българския език проличават ясно нейните връзки с някои други научни дисциплини. Като дял от науката за българския език, наричана често с общото име **б ъ л г а р и с т и к а**, историческата граматика на българския език стои в най-тесни връзки с два други нейни основни дяла, а именно със **с ъ в р е м е н н а т а б ъ л г а р с к а г р а м а т и к а** и с **б ъ л г а р с к а т а д и а л е к т о л о г и я**. Немислима е успешна научна работа в един от тези дялове на науката за българския език без основно запознаване с останалите. Цялата граматична и лексикална структура на съвременния български език, както и неговата звукова страна, е пропита от многобройни елементи, които са остатъци от различни епохи на неговия исторически развой. Следователно граматичният строеж на съвременния български език може да ни стане напълно ясен само тогава, когато вникнем по-дълбоко в неговата история, когато се запознаем по-отблизо с различните етапи, през които са преминали в течение на дълги епохи неговата фонетична, морфологична и синтактична система. От друга страна, основен метод в историческата граматика е сравнението на старите граматични форми на езика със съвременното му състояние. Следователно абсолютно необходимо е всеки историк на езика да бъде основно запознат с особеностите на съвременния граматичен строеж на езика.

Много тесни са връзките на историческата граматика с **д и а л е к т о л о г и я т а**. Диалектното разнообразие на езика независимо от причините, които го пораждат, се основава върху съществуващи в народните говори по-напреднали или по-изостанали етапи от развой на редица фонетични, морфологични и синтактични особености. За тяхното правилно разясняване е абсолютно необходимо да познаваме миналото на съответния език. От друга страна, особено при липса на надеждни писмени паметници, народните говори хвърлят обилна светлина върху редица явления от миналото на езика.

За да могат да се разберат по-правилно процесите в историческия развой на българския език, необходимо е да се имат пред вид и особеностите в развой на родствениите славянски езици, с които българският език е тясно свързан по произход от един общ източник. Оттук проличава особеното значение, което има за проучване на историческото минало на българския език **с р я в н и т е л н о т о с л а в я н с к о е з и к о з н а н и е**. Тесни са връзките на историческата граматика и с **о б щ о т о е з и к о з н а н и е**, което обобщава опита от проучването на разнотипни езици и по този начин методологически подпомага по-задълбоченото проучване на миналото на всеки отделен език.

Както се изтъкна вече, езикът като създание на народа е тясно свързан с неговата история. Немислимо е да се изучава историческата съдба на българския език без връзка с историята на българския народ. Много от важните моменти в развоя на българския език могат да бъдат цялостно обяснени само при проследяване промените в историческата, битовата и обществената обстановка на Балканите. Най-важните структурни промени в българския език — анализъм, членна форма, загуба на инфинитивната форма, устройството на формите за бъдеще време — могат да получат своето правилно обяснение само като се проследят типичните исторически връзки, които са се създали между българския народ и останалите балкански народи. По-специално историческата лексика на българския език не може да се изучава изолирано от историята на духовната и материалната култура на българския народ, отделно от неговата етнография и неговия фолклор.

§ 3. ИЗТОЧНИЦИ ЗА ИСТОРИЧЕСКОТО ИЗУЧАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Историческото изучаване на българския език се основава върху няколко вида източници. На първо място тук се отнасят писмените паметници, завещани от миналото. Към писмените паметници се прибавят и всички оцелели стари надписи върху камък или друг някакъв материал, които въпреки обикновено краткото си съдържание ни дават много ценен езиково-исторически материал.

Необикновено важен източник за историята на българския език представят съвременните **териториални български говори**. По една или друга причина езикът не се развива еднакво бързо във всички географски области. Така се създават ония степени на сравнителна архаичност в отделните говори, които са характерни и за българския език. Проучването на тези колебания в диалектите ни дава възможност да разберем по-добре ония насоки, по които е вървял развоят на българския език. Така напр. срещаните в западни екавски български говори форми като **цапим** (стбълг. **цѣпнѣти**), **цадим** (стбълг. **цѣдѣти**), **цалувам** (стбълг. **цѣловѣти**) и т. н. свидетелствуват ясно, че екавизмът в тия говори е късно явление и че старата ятова гласна се е произнасяла като широко е някога в цялата българска езикова територия. Следователно наред с писмените паметници днешните живи говори представят първостепенен източник за историческото проучване на българския език. Нещо повече, върху многобройни важни проблеми на езиковата история често пъти живите говори хвърлят по-обилна светлина, отколкото писмените паметници, чийто език е скован от писмената традиция.

Трети важен източник за историческото проучване на бъл-

гарския език представя то по н и м н я т а. Най-ценна за българския език е архаичната българо-славянска топонимия в области, които днес не са български, но в които преди много векове е живяло българско население. Такава топонимия изобилствува напр. в днешна Румъния, в различни области на днешна Гърция и в Южна Албания. Тя е не само първостепенен исторически материал, но и много ценен чисто езиков източник, който ни осветлява върху редица особености, характерни за българския език в далечното минало. Така напр. за съществуването на носови гласни в българския език ние съдим не само от старите писмени паметници, но и от редица местни имена от старобългарски произход в споменатите области, които и до днес съдържат следи от старите български носови гласни.

Наред с всичко изтъкнато по-горе доста ценен източник за историческото проучване на българския език представят и следите от взаимните връзки и влияния между българския език и други езици. Заемки от българския език, правени предимно в доста далечно минало, има както в румънския, така и в албанския, унгарския и гръцкия език. В тия заемки са отразени редица фонетични и морфологични особености, които са ценни податки за историята на българския език.

§ 4. ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВА ИСТОРИЯ

Както вече изтъкнахме, езикът се развива с много бавен темп, с постепенно натрупване на нови качества и постепенно отмиране на старите качества на езика. В този свой бавен развой езикът винаги достига до един стадий, когато елементите на новото качество взимат връх над елементите на старото качество. Тогава казваме, че езикът е навлязъл в нова фаза на своя развой. Подобно движение, при което се забелязва преход към ново качество в граматичния строеж, е много типично и за живота на българския език. Ето защо ние можем с основание да пристъпим към разделяне на българската езикова история на отделни периоди.

В развоя на българския език различаваме следните периоди.

1. *Предписмен период.* Това е периодът, в който се формира българският народностен език. Той обхваща времето от заселването на славяно-българските племена на Балканския полуостров до втората половина на IX в. Когато славяно-българските племена окончателно се настаняват в Балканския полуостров, те са изживявали последните фази на своя първобитен родовообщинен строй и са преминавали към по-високата фаза на тоя строй, именно към създаване на племенни съюзи. Техните племенни диалекти са били твърде близки един до друг и са изживявали общо най-важните фази на своя развой. Бавното и постепенно формиране на българския народностен език става именно въз основа на тия пле-

менни диалекти. Процесът е бил подпомогнат от създаването на българска държава в 681 г. при хан Иперих и е завършил във втората половина на IX в. През този период са започнали да се зараждат някои от най-ранните, но много съществени отлики на езика на славяно-българските племена спрямо оформящите се приблизително по същото време останали славянски езици. Една от тези черти е преходът на праславянските съчетания *tj dj* в *шт жд* и развоят на ятовата гласна към широко *e*. Типично за езика на славяно-българските племена остава и това, че те пазят не само до втората половина на IX в., но и много по-късно наследените от праславянския език носови гласни. В морфологично отношение българските племенни диалекти са стояли много близо до праславянския език.

2. *Старобългарски период.* Това е периодът от IX до XI в. включително, когато в българските земи започва да се използва като литературен език солунският диалект на Кирил и Методий, на който са били преведени за пръв път на български език богослужебни книги от гръцки език. Първоначалните преводи на солунските братя са отразявали един български диалект от втората половина на IX в. в неговата възможно най-чиста форма. Ние нямаме сериозни основания да предполагаме, че този диалект се е отличавал много чувствително от останалите съвременни нему български диалекти. Следователно в първите преводи на солунските братя е било отразено напълно точно тогавашното състояние на българския език. През трите столетия, които се включват в старобългарския период, в българските земи възникват паметници, малка част от които са запазени до днес. Въз основа на тях можем да проследим известно развитие в звуковата система и граматичния строеж на българския език, както и да добием известна представа за неговото диалектно раздробяване. Езикът на тези паметници обаче остава неразколебан в едно отношение, а именно в своя напълно синтетичен характер. Звуковата страна на езика се е отличавала при това с особено фонемно богатство, но за разлика от състоянието, което е било характерно за доисторическия период от развоя на българския език, в старобългарския период бързо изчезва всякаква разлика в квантитетно отношение между гласните фонemi. Тая особеност заедно с някои други явления от фонетично и граматично естество, върху които ще се обърне внимание по-нататък, образува основното различие между първия и втория период от развоя на българския език.

3. *Среднобългарски период.* В среднобългарския период включваме XII, XIII и XIV в. Това е времето, когато се руши старата система на езика и българският език започва да губи най-типичното качество на своя граматичен строеж — синтетизма в областта на имената. С тая своя особеност среднобългарският период е изцяло преходен етап в развоя на езика — времето, през което

бавно изчезва старото качество на българския език и бавно се натрупава ново качество.

4. *Новобългарски период.* Това е периодът от XV в. до днес, в който аналитичният характер на именната система господства напълно. Българският език се отличава през този период и с редица особености на своя граматичен строеж, по-голямата част от които имат дълъг процес на развой и със своите начала засягат преходния среднобългарски период. В сравнение със старобългарския език, отразен в най-старите запазени български паметници, новобългарският език представя нов качествен етап.

§ 5. ПРЕГЛЕД НА ПО-ВАЖНИТЕ КНИЖОВНИ ИЗТОЧНИЦИ ЗА ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Когато говорим за историческото проучване на българския език, нашата крайна цел е да обхванем и разкрием историческата съдба на всички негови разновидности, т. е. както на говоримия народен език в неговото диалектно разнообразие, така и на употребявания през различните епохи книжовен език. Тази цел може да бъде постигната само в много относителна мярка. Причината за това се крие в самия характер на езиково-историческия материал, с който разполагаме. Както видяхме вече, източниците, върху които изграждаме историческата граматика на българския език, са от доста разнообразно естество. Тяхното комбинирано използване ни дава възможност да разкрием голям брой съществени черти, отнасящи се дори към най-далечното предписмено минало на българския език. Въпреки важността на всеки един от тия източници първостепенно значение за проучването на историята на българския език запазват все пак наследените от различни епохи писмени паметници. Тяхната стойност обаче като исторически документи за състоянието на българския език в миналото е различна. За голяма част от българската езикова история, по-специално за времето от XII до XVII в., тяхното значение като отразители на живия език е доста относително. Въпреки всичко казано историческата граматика на българския език се изгражда предимно върху данните, черпени от писмените паметници. Следователно ние можем сравнително най-добре да проследяваме движението на писмения български език, който през епохата на феодализма се е отличавал със своята консервативност и традиционна скованост на формите, като е изоставал значително от развой на говоримата реч. Едно сравнително благоприятно за нас обстоятелство е фактът, че в епохата на феодализма в българските земи не е съществувал и не се е употребявал строго нормализуван литературен език. Писаните в различните български области паметници са се отличавали с относителна езикова и правописна автономност, като по тоя начин допускат да се vynикне до известна степен в особеностите на местните говори и да се забележи тяхното движение.

Сведения за старобългарския период черпим от с т а р о б ъ л г а р с к и т е паметници, които не са много на брой. По време на своето възникване те се отнасят към X и XI в. Паметниците са нищожно пряко наследство от развитата се в българските земи широка и богата книжовна дейност, основите на която бяха положени от непосредствените ученици на солунските братя Кирил и Методий. Нито един от запазените паметници не представя оригиналът на някои от първоначалните преводи на солунските братя, извършени, както е известно, на солунския български диалект във втората половина на IX в. С оглед на азбуката, на която са написани, старобългарските паметници се разделят на две групи — г л а г о л и ч е с к и и к и р и л с к и. Първата група паметници са по-много на брой. Към тях се отнасят следните важни паметници:

М а р и н с к о е в а н г е л и е, издадено в кирилска транскрипция от В. Ягич — *Marinское четвероевангелие*, Санкт-петербург, 1833.

З о г р а ф с к о е в а н г е л и е, издадено в кирилска транскрипция пак от В. Ягич — *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus, Berolini* (Berlin), 1879.

А с е м а н и е в о е в а н г е л и е (изборно). Най-добро е изданието на паметника, приготвено от чешките учени Й. Вайс и Й. Курц — *Evangelium Assemani. Codex Vaticanus 3. slavicus glagoliticus. Tomus I. Ediderunt J. Vajs — J. Kurz, Pragaе, 1929. Tomus II. Edidit J. Kurz, Pragaе, 1955.*

С и н а й с к и п с а л т и р, издаден в кирилска транскрипция от С. Северьянов — *Синайская псалтирь*, Петроград, 1922.

С и н а й с к и м о л и т в е н и к. Паметникът има две хубави издания, а именно на Р. Нахтингал — *Euchologium Sinaiticum*, Люблина, I—1941, II—1942, и на Й. Фрчек — *Euchologium Sinaiticum, texte slave avec sources grecques et traduction française*, Paris, 1933.

К л о ц о в с б о р н и к. Паметникът представя малко оцелели листа от обемен ръкопис. Най-хубаво издание приготви чешкият учен А. Достал: *Clozianus, Praha*, 1959 г.

В кръга на кирилските старобългарски паметници влизат два по-обемисти ръкописа, а именно С у п р а с ъ л с к и с б о р н и к (издаден от С. Северьянов — *Супрасльская рукопись*, Санкт-петербург, 1904) и С а в и н а к н и г а (по съдържание изборно евангелие, издадено от В. Н. Щепкин — *Саввина книга*, Санкт-петербург, 1903).

Определянето на изброените паметници като с т а р о б ъ л г а р с к и става главно въз основа на езиков критерий, тъй като нито един от тях не носи специално означена дата на своето възникване. Ценен допълнителен критерий е и палеографският. Вzeti вкупом, старобългарските паметници отразяват в езиково

отношение най-старинната, документално засвидетелствувана фаза от развоя на българския език. Значение има в случая старинният фонетичен характер на отразения в тях език. Както фонетичното, така и морфологичното единство на паметниците е нарушено донякъде под влияние на различни български диалекти от X и XI в. и под влияние на естествен развой в една или друга посока, изживян от българския език в посочения период време. С това значението на паметниците за проучване развоя на българския език се повишава. Те могат да се смятат за верни отразители на общото състояние на българския език през X и XI в. Разбира се, не трябва да се изпуска из пред вид обстоятелството, че те са преди всичко литературни произведения. Несъмнено е, че още първоначалните Кирило-Методиеви преводи, колкото и точно да са отразявали особеностите на владения до съвършенство от солунските братя югоизточнобългарски диалект, не са се покривали напълно с него, защото не са могли да не бъдат в по-голяма или по-малка степен повлияни от гръцките оригинали. Влиянието е засегнало тяхната лексикална страна, а понякога и някои синтактични обрати. Още в Кирило-Методиевите оригинали са се срещали непреведени гръцки думи, чужди на народния език, а също така и новонзковани ненародни изрази, образувани по чужд, гръцки образец. След като така литературно обработен езикът на Кирил и Методий е започнал да се използва за църковни и културни нужди в Моравия, той не е могъл с течение на времето да не бъде повлиян, при това пак само в лексикално отношение, от местния западнославянски език. В изброените по-горе старобългарски паметници, особено в глаголическите, се срещат известни брой моравизми. Както гръцкото, така и допълнителното моравско влияние не са засягали граматичната структура на югоизточнобългарския диалект на солунските братя, поради което засвидетелствуваният в старобългарските паметници език с пълно основание може да се сметне за верен отразител на граматичните особености на българския език от X и XI в.

В старобългарските паметници, които са били писани главно в две книжовни огнища — в Охридско¹ и Преславско, — са намерили място редица диалектични черти, които ни дават известна, макар и слаба представа за диалектното разделение на българския език през X и XI в. Не може да се каже, че в паметниците са засвидетелствувани целокупните диалектични особености на българския език от този период. В основата на старобългарския литературен език остават да лежат главните граматични и лексикални особености на солунския говор. В цялата българска книжовна продукция не само през X и XI в., но и много по-късно се полагат усилия да се спазват колкото е възможно по-точно главните особености на тоя диалект, признати за литературни.

Косвени данни за българския език през X и XI в., по-специално за неговата лексикална страна, черпим и от по-късни пре-

миси на произведения, които са били съчинявани или превеждани в българските земи през старобългарския период. Голяма част от тези преписи са запазени в сръбска или руска редакция. В тяхното число влизат съчинения на писатели от Симеоновата епоха, библейски текстове, правна литература като *Номоканона*, преведен от Методий, и сборника *Законъ судьны людемъ*, както и известна апокрифна книжнина.

Пред вид на голямото значение на старобългарския език като най-рано засвидетелствуван славянски език на старобългарските паметници много отдавна вече се отделя в науката особено внимание. Всички те са проучени основно в най-малките им подробности. Върху тях съществува вече огромна литература, която непрекъснато расте. Ето защо старобългарският период от развой на българския език е най-добре проученият.

Много по-голям е броят на среднобългарските паметници, от които черпим сведения за среднобългарския период. Това са паметници, писани във времето от XII до XV в. Повечето от тях са късни преписи на съчинения, които са възниквали още през старобългарския период. В езика им е нарушена старобългарската езикова система. Срещат се нови черти, които се отнасят към всички страни на езика и които положително са се намирали в тогавашната говорима реч в много по-голям брой. Най-типична фонетична особеност на среднобългарските паметници е замяната на носовките. При едни или други условия в тях вместо *ѡ* намираме *ѡ* и обратно. Особеното объркване в употребата на еровите гласни, което се наблюдава в тия паметници, не може да се вземе като тяхна типична черта, защото същото се наблюдава до голяма степен и в старобългарските паметници. Среднобългарските паметници са писани на различни места в българската езикова територия. Обикновено тяхното възникване се свързва с книжовни средища, които са се създавали главно около някои по-големи манастири, както в източната, така и в западната част на българските земи. Като имаме пред вид това и сравнително доста голямата продължителност на среднобългарския период, не може да ни учудва обстоятелството, че сред голямото множество среднобългарски паметници наблюдаваме доста чувствителни отлики както в езика, така и в усвоените правописни похвати.

Среднобългарските паметници са предимно ръкописи с църковно съдържание. С този факт се обяснява обстоятелството, че те стоят под силното влияние на старобългарската езикова традиция и доста трудно дават достъп на нови езикови особености, развити в говоримата реч. Ще изброим някои от по-важните среднобългарски паметници, и то предимно такива, които или са проучени и описани, или са издадени. Ще посочим и по-съществените нови черти, които са се промъквали в езика им.

положеното близо до Охрид село Равне при цар Асен (не е казано дали при Асен I или при Асен II). Мнозина приемат, че Болонският псалтир е бил писан по времето на Асен II, т. е. през XIII в., по-точно след 1230 г., когато и Охридската област е била включена в пределите на българската държава. Въпреки старинния характер на езика срещат се и някои нови черти, между които най-забележителни са формите за 3 л. мн. ч. на минало свършено време от нов тип *ѡрѣшихъ, прѣвзахъ, прѣвратихъ* и окончанието *-ме* за 1 л. мн. ч. сег. вр. — *ѡме, вѣме, имаме*. Паметникът е издаден от В. Ягич *Словенская псалтырь* — *Psalterium Boponiense*, 1907.

4. *Погодинов псалтир*. Пази се в Ленинград. В езиково отношение на известни места е по-старинен от Болонския псалтир. Най-важна новост в паметника са формите за 3 л. ед. ч. сег. вр. без окончание *-тъ*. Текстът на Погодиновия псалтир е издаден успоредно с текста на Болонския псалтир в посоченото по-горе образцово издание на В. Ягич.

5. *Шафариков триод*. Пази се в Публичната библиотека в Ленинград. Паметникът е свързан с ранните преводи на богослужбени книги в България, за което свидетелствуват следите от глаголически букви, които се срещат в него. Замяна на носовките откриваме в доста ограничени размери. В езика намираме редица други среднобългарски особености. Във фонетиката са важни замените на *ѡ* с *ѡ*, напр. *стѡза, мѡгла*. Прави впечатление извънредно честата употреба на кратки дателни форми от личното местоимение в посесивно значение, типично и за други триодни текстове, напр. *ѡ вѣтани рѡжствѣ ти, повѣди са дѣлава ми ѡрѣши ми свѣзѣ многѣх ми грѣхѡвѣ*. Срещаме дори *хѣ ми вѣ. хѣ мон*. Сравни още фразата *гдѣ гдѣши снѡу мон*, в която имаме едно от най-ранните свидетелства за пренебрегване на наречieto за посока *къмо* в българския език. Шафариковият триод не е нито издаден, нито основно проучен. Кратки сведения за него даде Н. А. Туницкий в Сборник отделения русского языка, т. CI, с. 194—197.

6. *Слепченски апостол*. Наречен е така, защото е открит в един манастир до селото Слепче, Прилепско. По-голямата част от ръкописа се пази в Ленинград. В паметника е включен и месецослов, в който имената на месеците се привеждат с техните стари славянски наименования. Издаден е от руския учен Г. А. Илински — *Слепченский Апостол*, труд Г. А. Ильинского, Москва, 1912.

7. *Охридски апостол*. Нарича се така, защото е открит в Охрид. Сега се пази в Москва. Забележителна черта на езика му представят глаголните форми за 1 л. мн. ч. сег. вр. с окончание *-ме*. Издаден е от С. М. Кульбакин — *Охридская рукопись апостола конца XII века*, София, 1917. Български старини, кн. III.

8. *Битолски триод*. Паметникът е намерен в Битоля, но е писан в Кичевско. Сега се пази в София. В текста на паметника се срещат многобройни следи от глаголическо писмо. Както във всички български паметници от XII в., замяната на носовките не е прокарана последователно. Голямата носовка почти винаги стои на своето етимологическо място. Употребява се само ъ. Западният български диалект на преписваща на паметника проличава в многобройните изяснения на еровите гласни. В паметника се срещат приписки, които съдържат много ценни податки за българския народен език от XII в., напр. заповедни форми от нов тип *прѣстѣ, що вѣмъ, чѣто, съюзъ оти* (от гръцки произход), *ѣже* като относително местоимение за мъжки род. Части от текста на паметника бяха издадени в съчинението на Йор. Иванов — *Български старини от Македония*, с. 463—465.

XIII в.

1. *Добрейшово евангелие*. Пази се в София. Отличава се със забележителни нови черти в езика, вследствие на което представя много ценен паметник за историческото проучване на българския език. Наблюдават се следи от членна форма, напр. *вѣдѣаше же када прѣдаѣ его мѣсто то* Йоан, XVIII 2 (гр. - *τόν τόπον*), *въ же на мѣстѣ томъ наѣже пропаашъ нѣса грааѣ* Йоан, XIX 41 (гр. *ἦν δὲ-ἐν τῷ τόπῳ*). Намираме и членувана форма на прилагателно име *завѣтъ рѣзъ*. Добрейшовото евангелие е един от малкото среднобългарски паметници, в които свободно се отбелязват вторичните вмъкнати ерови гласни, напр. *вѣпѣлъ, огнь, живѣнь, сѣмѣ, петѣръ* и т. н. Трябва да се отбележи по-нататък предаването на групи *ръ — лъ* като *зр — зл*, напр. *мързѣсть, сѣвършенне, тързми, мѣла, мѣлани, вѣланамъ, кѣлетѣ* и т. н. Забелязват се нови окончания за множествено число на глаголните форми за аорист, напр. *работашмы* (1. л.), *посѣтихѣ* (2. л.), *рекохъ* (3. л.). В една от приписките на ръкописа се среща и звателната форма *ма ѣ ко* — свидетелство, че старата форма *матѣ* в XIII в. вече е придобила днешния си вид. Паметникът е издаден от Б. Цонев — *Добрейшово евангелие, среднобългарски паметник от XIII в.* София, 1906 г., *Български старини*, кн. 1.

2. *Търновско евангелие от 1273 г.* Съхранява се в Загреб. Писано е на хартия по времето на Константин-Асен (1258—1277). Най-характерна черта на езика му е предаването на ятовата гласна с ѣ, напр. *тиѣхъ, прѣстра, на страѣ*. Срещат се няколко случая от вероятна източнобългарска редукция на гласните, напр. *овѣтъ* и (вм. ѣ), *овѣмъ* и (вм. ѣ), *си* (вм. се), *вѣси сътворѣтъ камъ, богъ истинниъ* (вм. истинниъ), *младенниъ* (вм. младенецъ). Паметникът е интересен и в лексикално отношение, сравни *кѣща* вм. *скѣнна*, *мѣдница* вм. *лѣпта*, *камѣла* вм. *кѣлѣжа*, *ѣрѣмъ* вм. *нѣо*, *вѣдѣникъ* вм.

маломощъ и т. н. Паметникът не е издаден, но е проучен от хърватския учен М. Валявец в Starine, кн. XX и XXI.

3. *Врачанско евангелие*. Пази се в София. Съдържа доста интересни езикови особености, като напр. замяна на глаголната наставка -еа с -оуеа, глаголни форми за 3. л. ед. ч. сег. вр. без окончание -тъ, съкратени инфинитивни форми на -тъ. От известни русизми, които са проникнали в паметника, напр. хѹлѣшѣтъ, молѹхѣтъ може да се извади заключение, че неговият преписвач е имал връзки и с руска книжнина. Това са първите по време сведения за взаимни влияния между българска и руска книжнина. Паметникът е издаден от Б. Цонев — Врачанско евангелие, среднобългарски паметник от XIII в., София, 1914 г., Български старини, кн. IV.

4. *Боянско евангелие*. Намерено е в софийското село Бояна. Сега се пази в Ленинград. Паметникът представя палимпсест. Първоначално върху пергаментните му листове е бил написан глаголически текст. По-късно той е бил изтрит, за да се напише нов кирилски евангелски текст. Най-важна особеност на паметника е смесването на ж с ъ, което подсказва за важни звукови промени, настанали в езика, напр. съзѣтъ, мѣцѣ, вѣдѣте (вм. вѣдѣте), тѣчнѣж (вм. тѣчнѣж), нѣзѣдѣше, тѣжмо, тѣжа (вм. тѣжа), стѣжлѣнница (вм. стѣжлѣнница). Срещаме и други среднобългарски езикови черти, напр. глаголни форми за 1. л. мн. ч. емы, нмамы, инфинитивни форми с окончание -тъ—вѣстѣтъ, творѣтъ, нови императивни форми за 2. л. мн. ч. плачѣте са, раздѣръшѣте. Паметникът не е издаден, но е проучен от руския учен С. М. Кульбакин в статията му „Материалы для характеристики среднеболгарского языка“ (Известия на Петербургската академия, т. IV, с. 800—964).

5. *Кюстендилски евангелски кѣс*. Пази се в една от училищните библиотеки в Кюстендил. По съдържание представя непълен текст на евангелието от Лука. Паметникът въпреки своето кратко съдържание е ценен документ за историята на българския език. Отличава се преди всичко с необичайна за среднобългарските паметници урегулирана употреба на носовите гласни: групи жа, ша и са винаги се предават като жѣ, шѣ и сѣ, група ча обаче остава непроменена; ѣ след съгласни или гласни редовно се предава с ѣ, напр. свѣа вм. свѣѣж, гаанаѣа вм. гаанаѣѣж, вѣчѣрѣа вм. вѣчѣрѣѣж, молаа вм. молаѣж, гааѣѣе вм. гаѣѣѣѣе, оуподѣлаа вм. оуподѣлаѣж и т. н. Винителната форма на анафоричното местоимение за ж. р. ед. ч. ѣж винаги се предава с ѣ. Изключенията от изтъкнатите случаи са малко. В паметника намираме редица важни нови езикови черти, напр. пълното пренебрегване на кратките анафорични местоимения за вин. пад. ед. ч. м. и ср. р. ѣ и ѣ и заместването им с еѣ, пълното пренебрегване на анафоричното местоимение ѣ за вин. пад. мн. ч. за всички родове и заместването им с нѣж; форми до-стоѣнѣж, заѣмѣж, гноѣнѣж вм. до-стоѣнѣж, занѣмѣж, гнонѣж; аористна форма мо-

гоѹж вѣм. могоша; форма ѡдѣна вѣм. ѡдѣни; форма вѣмѣ вѣмѣ — 1. л. мн. ч. сег. вр. В паметника имаме доказателства, от които можем да съдим, че числителните от п е т нагоре не са се схващали вече като съществителни, сравни напр. фразата вѣн сѣдѣмъ срещу вѣн сѣдѣмъ в Зографското евангелие. Покрай всичко това в Кюстендилския евангелски къс намираме доста случаи от неспазване на падежни съгласувания — най-красноречиви факти за разколебаване на падежната система. Малък откъслек от паметника бе публикуван най-рано от Б. Цонев в Периодическо списание, кн. 66, с 535—561. Останалата част на паметника, която бе приготвена за печат от същия учен, бе публикувана след неговата смърт в Год. Соф. ун., Истор.-фил. фак., т. XXVII.

6. *Ватопедска грамота на Иван-Асен II*. Вероятно е от 1230 г. Дадена е била на Ватопедския манастир в Света гора за владение на серското село Семалто. Една от най-кратките и лошо запазени царски грамоти. Въпреки това съдържа ценен езиков материал, напр. отбягване на родителен при отрицание, употреба на кратката дателна форма моу на личното местоимение с притежателно значение, форма що вѣм. чѣто, промяна на гласната н в ѣ след ж, напр. живѣтъ, дръжѣтъ. Паметникът е издаден от гръцкия историк М. Ласкарис — Ватопедската грамота на цар Ивана Асеня, София, 1930 г. Български старини, кн. XI. Тя бе обнародвана от Йор. Иванов в съчинението му Б ъ л г а р с к и с т а р и н и от Македония², с. 576—577.

7. *Дубровнишка грамота на Иван-Асен II*. Издадена е след 1230 г. Представя кратък документ с ценни езикови податки, напр. форми за 3. л. ед. ч. сег. вр. без окончание -тъ, обща падежна форма след предлог до: до кѣмѣ лѣво земѣ, съкратена форма шѣ за 3. л. ед. ч. сег. вр. от глагола хѣтътъ, която по-късно става частица за образуване на бъдеще време. Грамотата е издадена най-добре от Г. А. Ильинский — Грамоты болгарских царей, Москва, 1911, с. 6—7. Тя бе преиздадена и в съчинението на Йор. Иванов — Български старини от Македония², с. 577—578.

8. *Македонски или Струмишки апостол*. Пазн се в Прага. Представя много ценен паметник за проучване на българския език въпреки известна небрежност, проявена от преписвача му. Най-важна фонетична черта в паметника като сигурна народна черта е преходът на групи цѣ и зѣ в ца и за, напр. цѣловати, цѣломъдрѣно, въ рѣца, въ вѣщахѣ, рѣцѣте, залѣ, въ бѣза (бѣзѣ). Срещат се и редица нови черти, напр. следи от разлагане на дателен самостоятелен, ограничаване употребата на причастните форми, сложно бъдеще от свършен глагол (не имамъ тебе ѡставити), занемаряване на именителното окончание за мн. ч. при имената от ја-основи (птици вѣм. птица). Струмишкият апостол не е издаден, но е проучен от чешкия учен Й. Поливка в Archiv für slavische Philologie, т. X, с. 106—132, 417—483.

9. *Хлудов триод*. Пази се в един манастир близо до Москва. В паметника намираме широка употреба на новите аористни форми за 3. л. мн. ч. — *поклоннѣхъ сѧ, рѣкохъ, прѣвѣннѣхъ, възвѣгохъ, възвѣнхъ, рѣхъ, пожрѣхъ, оудѣвнхъ, оустрѣнхъ, нцалѣхъ*. Както в Струмишкия апостол, преходът на *ѣ* след съскави в *а* е редовно явление, напр. *цалѣмъ, цалѣмѣдѣнѣ, рѣцѣтѣ, цѣвннѣцѣ, нцѣадн, залѣ, салѣ* (сѣмо) и т. н. Среща се и окончание -мѣ при глаголите за 1. л. мн. ч. На известни места се наблюдава несъгласуваност на падежите. Паметникът не е издаден. Кратки сведения за него издаде Л. Милетич в статията си „Интересен среднобългарски паметник от XIII век“ (Периодическо списание, кн. 66, с. 95—112).

10. *Виргинска грамота на Константин-Асен*. Издадена е през втората половина на XIII в. Най-голямата от известните досега грамоти на българските царе. Отличава се с редица западнобългаризми, на първо място със замяна на *ѣ* с *ѳ*. Има чести замени на малката носовка с *ѳ*, пренебрегва родителен при отрицание и употребява глаголи за 3. л. мн. ч. без окончание -тъ. Най-добро издание на грамотата имаме у Г. А. Ильинский — Грамоты болгарских царей, с. 7—8. Грамотата е издадена и в съчинението на Йор. Иванов — Български старини от Македония², 678—687.

11. *Хлудов паримейник*. Пази се в Москва. Произхожда от края на XIII или от началото на XIV в. Паметникът е доста важен за историческото проучване на българския език. В него е отразен български диалект, в който еровата гласна е започнала да се променя в *а*. В паметника се срещат и много нови черти, най-важни от които са следите от общо окончание на родовите местоимения за именителен множествено число, напр. *костн мон вм. костн моѧ*; следи от елови причастия с окончание -ѳ за множествено число, напр. *пнѧѳ*; нови аористни форми тип *поклоннѣхъ, възвѣгохъ*. Паметникът не е издаден. Кратки сведения за него дава Б. Цонев в изданието си на В р а ч а н с к о т о е в а н г е л и е, с. 221—232.

[XIV в.]

1. *Песнивец, или Иваналександров псалтир от 1337 г.* Пази се в София, поради което в науката е известен и под наименованието С о ф и й с к и п с а л т и р. Паметникът е доста старинен по език, но е придружен от едно много важно в историческо и езиково отношение славословие към Иван Александър. Ръкописът е бил предназначен за библиотеката на царя, изпълнен е майсторски и е снабден с илюстрации. Паметникът не е издаден досега изцяло, но неговите езикови отлики по отношение на други псалтирни текстове, главно на Болонския и Погодиновия, са изтъкнати доста подробно в изданието на Болонския псалтир от В. Ягич. Славословието към Иван Александър поради неговата важност е издавано много пъти. Най-добро е изданието на В. Ягич, поместено в прибавките към Болонския псалтир. На същото място

Ягич обнародва и такива откъси от Песнивеца (тълкувания на популярни черковни текстове), които не са включени в нито една от старите славянски псалтирни книги.

2. Два преписа на Манасиевата хроника. Византийският историограф Константин Манасий е писал своята стихотворна хроника в XII в. В нея се излагат събития от сътворението на света до смъртта на император-Никифор Вотаниат (1081). Българският превод на хрониката е бил направен в Търново към 1340. Първоначалният превод не е запазен. Запазени са само два по-късни преписа. Първият препис е бил направен в Търново от поп Филин в 1345 г. Ръкописът на този препис се пази сега в Москва. Вторият препис е бил направен приблизително по същото време пак в Търново. Сега се пази във Ватиканската библиотека. Този втори препис е забележителен с многобройните си миниатюри. В него е включена и Троянската повест. В българския превод на Манасиевата хроника са били прибавени от преводача и някои доста ценни данни относно българската история. Езикът на българския превод на хрониката е доста интересен с грижата на преводача да пази надутите стихотворен стил на оригинала. В текста се срещат многобройни новонизковани думи по византийски образец, напр. *αὐτοκρατορ* *τομῆροχαρδίου*, *οὐροκωραντήα* *κουροτρέφας*, *πατρισκήδενς* *αρχιερόβρος*, *αἰσδαροντῆς* *φιλόδωρος*, *αἰκαροῦμενς* *πονηρογνώμων* и т. н. Въпреки преобладаващия изкуствен характер на езика срещат се и някои типични нови черти, напр. промяната на междусъгласкова група *ъ в зъ* — *позънѣ*, *цѣтѣши*; нови имперфектни форми *зовѣхъ* вм. *зѣваахъ*, *тръпѣше* вм. *тръпаааше*; следи от развой на група *чѣ-* в *чере-*, напр. *чѣрѣша*; нова форма *конѣ* — *грьчѣстни* же *конѣ* *напоишъ* са *водъ* *ѣфратскыныхъ*. През 1922 г. излезе хубаво издание на българския превод на Манасиевата хроника, приготвено от румънския славист Й. Богдан — *Cronica lui Manases, București*. Летописните бележки относно българската история бяха издадени неколkokратно от различни автори. На езика на Манасиевата хроника посвети специално изследване френският учен Henri Boissin — *Le Manassès moyen-bulgaré, Paris, 1946*. Сравни още Трифонов „Бележки върху среднобългарския превод на Манасиевата хроника“, *Известия на Арх. институт II* (1923 — 1924), с. 137—173.

3. *Троянска повест*. Намира се във ватиканския препис на Манасиевата хроника след разказа на Манасий за Троянската война. Преводът на повестта е бил направен в първите години от царуването на Иван-Александър от хърватски. Първообразът е бил латински, проникнал в славянските земи по всяка вероятност чрез маджарско посредничество. Повестта е писана на сравнително свободен народен език, поради което се ползува със славата на един от най-надеждните среднобългарски езикови паметници. Троянската повест е издавана много пъти. За пръв път тя бе издадена от Ф. Миклошич в *Starine*, 3 (1871), с. 147—188. Най-

добро от всички досегашни издания е изданието на Й. Богдан заедно с останалия текст на Манасиевата хроника.

4. *Сборник от 1348 г.* Пазн се в Ленинград. Има много разнообразно съдържание, като включва между другото и *Сказанието за буквите на Ч. Храбър* и *Написанието за истинската вяра* от Константин Философ. Сборникът спада към литературата от Иваналександрово време. Езикът му е доста архаичен, особено в оная част, в която се възпроизвеждат съчинения от по-старата българска литература. Кратки сведения за езика на този сборник намираме в статията на Б. М. Ляпунов, Няколко замечания о языке и в особености о словаре болгарского сборника 1348 г. (Сборник Милетич, 1933, с. 95—107). От сборника са издадени само отделни части. *Сказанието за буквите на Ч. Храбър* е печатано много пъти в научни издания и учебни помагала. Няколко страници бяха издадени от П. А. Лавров (Озор, приложения 10—13). *Написанието за истинската вяра* бе издадено най-добре от Г. Илински в Сборник Златарски, 1925, с. 79—89.

5. *Зографска грамота на Иван-Александър от 1342 г.* Пазн се в Зографския манастир. Типични за езика ѝ са глаголните форми по ново а-спрежение — *издаваѣтъ, заповѣтаваѣтъ*; нови относителни местоимения — *конже*. Срещат се и някои неправилности в съгласуването на падежните форми. Най-добро издание на грамотата намираме у Г. А. Илински, ц. с., с. 21—23. Грамотата е пренездана и в съчинението на Йор. Иванов — Български старини от Македония, с. 587—590.

6. *Лесновски паренесис.* Паметник от 1353 г. Пазн се в София. Писан е в Лесновския манастир, Северна Македония. Отличава се с архаичен език, но съдържа и редица нови черти, напр. елово причастие за множествено число с окончание -ѣ (*сѣтшале*), показателни местоимения за мн. ч. м. р. им. пад. *чие, тие*; окончание -ѣ при имена от м. р. мн. ч. — *коне, сополѣ, зѣвѣ, обычаѣ*. В паметника се съдържат и някои податки за ранно сръбско влияние в литературата, създавана в западни български области. Лесновският паренесис не е нито издаван, нито проучван по-основно. Най-голямо внимание досега е отделено на една негова приписка, в която се съдържат важни исторически данни. Тази приписка е обнародвана на няколко пъти от български (Цонев, Иванов, Дуйчев) и сръбски учени (Новакович, Стоянович).

7. *Рилска грамота на Иван Шишман от 1378 г.* Пазн се в Рилския манастир. За езика на грамотата са характерни следите от обща форма за всички родове при прилагателните, напр. *разложки* ^{пове} *вм. разложн или разложнѣ*. Среща се и ново окончание за твор. пад. ед. ч. при имената от ж. р. -омѣ, напр. *рѣкомѣ*. Намират се по-нататък нови колективни форми *нива, лоза*. Среща се и един случай от нова употреба на *ради* пред името, а не след него, напр.

дадени обновления. Грамотата е издавана много пъти. Най-добро е изданието на Г. М. Ильинский, Грамоты, с. 9—10.

8. *Царборилов синодик*. Пази се в София. Съдържа богати данни за българската история. В сборника е поместен разказ за църковния събор против богомилите, свикан от цар Борил (1207—1218) през 1211 г. Намира се още разказ за основаването на Търновската патриаршия, апатемосвания на български еретици и поменици на български владетели. Паметникът е писан на типичен български книжовен език от XIV в. Издаден е от М. Г. Попруженко — Синодик царя Борила, София, 1928. Български старини, кн. VIII.

9. *Иваналександрозово евангелие*. Пази се в Лондон, поради което често се нарича и *Лондонско евангелие* на Иван-Александър. Паметникът е писан през 1355—1356 г. в Търново от монах Симон. Украсен е богато с миниатюри и с ликове на царското семейство, поради което е ценен и за историята на българската живопис. Паметникът не е издаден, но е проучен от R. Scholvin в студията му *Einleitung in das Johann-Alexander-Evangelium*, Archiv f. sl. Phil., VII, 1—56, 161—221.

10. *Загребско или Михановичево евангелие*. Пази се в Загреб. Типично за паметника е смесването на *ѣ, ъ, ѧ и ѣ*, под което без съмнение са крият звукови промени, настанали в езика, сравни напр. *гольѣъ, въдѣтъ, жѣтѣѣ, мѣзда, чѣдѣ, зѣждашии* и т. н. Паметникът не е издаден. Известни страни от неговата фонетика са разгледани в студията на А. Лескин — *Bemerkungen über den Vokalismus der mittelbulg. Denkmäler*, Archiv f. sl. Phil., IV, 566—572.

11. *Драганов миней*. Наречен е така, понеже е бил писан от някой си Драган. Пази се в Зографския манастир в Света гора. Отделни негови части се съхраняват в Ленинград и в един руски светогорски манастир. Паметникът, който от някои изследвачи се отнася към XIII в., е извънредно ценен със своето съдържание, в което са включени служби на много български светци. Многобройните изяснения на еровите гласни в неговия език свидетелствуват за западнобългарския му произход. Драгановият миней не е издаден изцяло, нито е изследван подробно в езиково отношение. Издадени са само отделни негови части от руските учени архимандрит Леонид, И. И. Срезневски, А. И. Александров. Една редица от служби (на Кирил, на Методий, на Иван Рилски, на цар Петър, на Петка Търновска), извлечени от тоя паметник, бяха публикувани в съчинението на Йор. Иванов — *Български старини от Македония*², София, 1932. На особените потни знаци, които се срещат в Драгановия миней, обърнаха внимание в специална книга, озаглавена *Зографски трифологий* (СПБ, 1913), руските учени А. И. Соболевски, М. Лисицин, В. Металов, А. И. Преображенски. С потните знаци са били отбелязвани стари български църковни напеви.

12. *Рянов сборник*. Наречен така по името на неговия някогашен притежател Рянов. Пази се в Българската академия на науките. Ръкописът е много обемист и е с разнообразно съдържание. Произхожда от края на XIV или от началото на XV в. Езикът му не се отличава много от останалите български ръкописи от XIV в., но съдържа следи от доста нови езикови черти, които неволно са се промъквали изпод перото на доста внимателните преписвачи, които са няколко на брой. Важни са на първо място данните, които ни дава сборникът за нови падежни форми за множествено число на имена от мъжки род, в основата на които е легнала именителна форма на *-ове*, напр. *бътовомъ* (дат. пад.); *смоковъ* (вин. пад. от *смокъ*), *поповъ* (вин. пад), *образкомъ* (дат. пад); важни са по-нататък случаите от разпространение на локативното окончание *-охъ* не само сред имената от мъжки род, но и сред имената от среден род, напр. *помыслюхъ*, *празникохъ*, *мѣслюхъ*, *предпраздненсехъ*, *лѣтохъ*, *позорищохъ*, *празникохъ*. Между останалите по-характерни нови особености, които се срещат в езика на сборника, ще споменем аналитичната форма за сравнителна степен *поваште*, заповедна форма *пѣзан*, сложни форми за бъдеще време от свършени глаголи (напр. *хошешн*, *погыжнѣти*), ново прилагателно *гръцкын* (в изр. *гръцкѣ динѣ*, вин. пад.). Особено внимание заслужава творителната форма *чѣдомъ* от *чѣда*, която се среща редом с творителната форма *паткомъ* от *паткъ*. Тя е единствен пример, който се посреща със съответни форми в Рилската грамота на Иван Шишман. Сравни още родителната форма за мн. ч. *волюхъ* от *воля* в изр. *пазѣа потрѣба . . . ѿрѣши са своихъ волюхъ*. В сборника се срещат многобройни случаи от занемаряване на родителния падеж при отрицание, много неправилности при съгласуване на падежните форми, както и ново притежателно местоимение *нигоуъ*.

XV и XVI в.

През XV и XVI в. книжовната продукция в българските земи силно запада вследствие на турското нашествие, с което бе сложен край на самостоятелния живот на втората българска държава. От тази епоха са запазени, сравнително взето, малко ръкописи, писани в български земи на среднобългарски език. Между тях особено ценен е един евангелски текст от XV в., който сега се пази в Чешкия национален музей в Прага и е известен под името Пращко българско евангелие. Неговият език беше изследван от чешкия учен Й. Поливка в студията му *Bugarsko četverojevangjelje u biblioteci českog museja u Pragu*, *Starine*, XIX (1887), с. 149—250. Славянската книжнина намира по-благоприятни условия за развой през XV и XVI в. в Сърбия и в Румъния. Под силното влияние на сръбски културни центрове в българските земи, особено в техните западни части, започват да се разпространяват и

да се преписват ръкописи със сръбска редакция на стария български книжовен език. Когато тези ръкописи са били съставяни от българи, в техния език са прониквали известни особености на говоримата българска реч. По-особено място между тия ръкописи заема един сборник, наречен *Т и к в е ш к и*, чийто текст бе обнародван от Н. Начов в СбНУ, VIII, IX, X, където намираме напр. аналитични форми за изразяване на сравнителната степен на прилагателните покрай някои неправилности в употребата на падежните форми. Общо взето обаче, цялата литература през тази епоха, съставяна предимно с оглед да задоволи непосредствените нужди на християнския обреден култ, има минимална стойност за проучването на българския книжовен език. Минимално е значението в това отношение и на произведенията на някои български книжовници от XV и XVI в., напр. Константин Костенечки, Владислав Граматик, поп Пейо, Матей Граматик, които пишат на сръбска редакция.

По-особени са били условията за развой на славянската книжнина в Румъния. Потокът на бежанци из покорените от турците български земи дава силен тласък на зародилата се малко преди това славянобългарска книжнина в някои културни румънски центрове. Носителите на тая книжнина са били славяни. В Румъния възниква два рода славянска книжнина с нееднаква стойност за проучване на българския език. Една част от тази книжнина обхваща съчинения с тесен църковен характер. Тя е била писана на традиционен среднобългарски литературен език, пренесен от България. Тази литургична литература ни дава известна представа за правописната нормализация на българския книжовен език от епохата на патриарх Евтимий, но тя няма никаква цена като показател на тогавашната жива българска реч.

Покрай църковната литература в Румъния възниква доста голяма по обем делова, канцеларска книжнина. Съставителите на многобройните книжа, издавани от канцелариите на румънските князе и писани на български език, единственият тогава книжовен и държавен език в румънските земи, са били предимно хора от местното славяно-българско население, което все още се е намирало в доста голям брой в равнинните отвъд Дунав. Светското, делово съдържание на тези канцеларски документи, известни под името *в л а х о - б ъ л г а р с к и г р а м о т и*, е давало свобода на техните съставители да пренебрегват мъртвия църковен език и да използват широко народната говорима реч. По тоя начин влахо-българските грамоти представят много надежден материал за проучване на тогавашното състояние на българския език. Влахо-български грамоти възникват още в края на XIV в. Техният брой се увеличава значително през следващите един-два века. Най-голямо значение за българския език имат грамотите, издавани до втората половина на XV в. В появилите се по-късно грамоти се чувства доста силно сръбско влияние. В края на XIV и

допусне, че те запазват до голяма степен особеностите на българския повествователен стил от XIV в.

Между оцелелите немногобройни ръкописи, писани в български земи през XVI в., по-голямата част от които са пак църковни книги, се отделя един сборник, в който е поместен текст на широко известното през епохата на средновековието съчинение *Физиолог* — популярни фантастични разкази за различни животни. Ръкописът е късен препис на превод, извършен през среднобългарската епоха. В езиково отношение той е необикновено ценен, тъй като съдържа нови народни черти както в граматично, така и в лексикално отношение, напр. съюзи *та и оти*, нови конструкции от типа *за кръшениа радн*, следи от членна форма и т. н. Текстът е публикуван като приложение в труда на Ст. А. Гечев — *Към въпроса за славянския физиолог*, София, 1938.

В късни преписи от началото на XIX в. ни са запазени много ценни в езиково отношение текстове на седмоградските българи, т. е. от онова българско население, което в XIII в. бе отвлечено в Седмоградско от унгарски нашественици и заселено там като подвластно на местните маджарски феодали. В XVI в. на езика на това население са били преведени от немски език редица църковни песни. При все че запазените преписи на тия песни са от доста късно време и показват в една или друга посока чувствително замъгляване на първоначалните преводи, в тях намираме много ценни податки за състоянието на езика на седмоградските българи през XVI в., който генетически е бил свързан с източнобългарското *о*-наречие. До момента, в който е бил направен преводът на песните, т. е. от XIII до XVI в., езикът на седмоградските българи е претърпял развой, който очевидно се е осъществявал с по-бавно темпо, отколкото развоят на крайдунавското *о*-наречие. Това се обяснява с обстоятелството, че седмоградските българи са били откъснати и напълно изолирани от останалото българско население. Така напр., докато в огромния брой български диалекти през XVI в. назализмът е бил напълно изчезнал, в говора на седмоградските българи той все още се пази, ако не и навсякъде. Най-ново и най-добро издание на седмоградските български текстове имаме в труда на проф. Л. Милетич — „Седмоградските българи и техният език“, Спис. на Бълг. акад. на науките, кн. XXXIII.

XVII, XVIII и XIX в.

Още в края на XVI в. в българските земи започват да се появяват ръкописи, в които се дава по-широко място на говоримата народна реч. През XVII в. съставянето на сборници с религиозно-поучително съдържание, писани на народен език, се засилва. Превъзможването на традицията обаче не е могло да стане много лесно и бързо. И през XVII и XVIII в. продължават да възникват ръко-

писи, в езика на които се чувствува много силно влиянието на сръбската и на руската редакция на стария книжовен език. Но успоредно с тях цѣпти и нова религиозно-проповедническа литература, в която народните езикови елементи взимат връх. Произведенията на тази литература били наричани дамаскини (по името на гръцкия проповедник Дамаскин Студит). Така в течение на XVII, XVIII, XIX в. се натрупва доста голяма по обем ръкописна книжнина, опелелите останки на която са скътани главно в централното българско книгохранилище — Народната библиотека „Кирил и Методий“. Тази книжнина е възниквала в различни части на българското езиково землище и носи отпечатък на отделните български географски говори. В някои области, в които гръцкото книжовно влияние е било много силно, се появяват стчинения на простонароден език, но писани с гръцка азбука. През същия период неведнѣж са правени опити да се превеждат на простонароден език различни текстове с по-тесен църковно-култов характер — евангелия, апостоли, църковни песни и др. Появяват се и първите лексикографски опити, с които се е целело по-близо запознаване с гръцкия език, който в тая епоха е играл важна роля в културния живот. Цялата тая ръкописна книжнина, диалектно обогатена, е много ценен източник за проучването на българския език от времето, което предхожда сформяването и закрепването на новобългарския книжовен език. Някои подобрани произведения на тая книжнина са вече издадени и проучени. Огромната ѝ част обаче лежи още неизползувана в различни книгохранилища у нас и в чужбина. Ще изброим някои по-важни издания и проучвания на такава книжнина: Ст. Аргиров — Люблянски български ръкопис от XVII в., СбНУ, XII, 463—560, XVI—XVII, 246—313; Ст. Аргиров — Един български ръкопис от XVII в. в Пражкия музей, Период. спис., 44, 169—200; Л. Милетич — Коприщенски дамаскин, новобългарски паметник от XVII в., София, 1908. Български старини, кн. II; Л. Милетич — Свищовски дамаскин, новобългарски паметник от XVIII в., София, 1923. Български старини кн. VII; Л. Милетич — Два български ръкописа с гръцко писмо. 1) Неделни поучения от XVIII в. 2) Търлиско евангелие от 1861 г., София, 1920. Български старини, кн. VI; Л. Милетич — Една българска Александрия от 1810 г. София, 1936. Български старини, кн. XIII; П. П. Иванов — Котленски дамаскин, преписван от Стойко иерей от 1765 г., Известия на слав. семинар, т. IV, 49—84; Б. Цонев — Един павликянски ръкопис от втората половина на XVIII в., Год. Соф. ун., Истор.-фил. фак., XXV, 1—64; П. А. Лавров — Извадки из Тихонравовите сборници от XVII и XVIII в. Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка, приложение 15—52; К. Мирчев — Един Неврокопски български сборник с гръцко писмо от края на миналия век, Мак. прегл., VII, 2—3, 149—186; К. Мирчев — Черковни песни на разложки

говор от средата на XIX в., Год. Соф. ун., Истор.-фил. фак., XXXV, 1—33; К. Мирчев — Гръцко-български речник и разговорник от 1876 г. из Южна Македония, Год. Соф. ун., Истор.-фил. фак., XXXVIII, 1—109; К. Мирчев — Още една новобългарска Александрия от началото на XIX в., Год. Соф. ун., Истор.-фил. фак., X, III, 1—44; André Mazon et André Vaillant — *L'évangélaire de Kulakia, un parler slave du Bas-Vardar*, Paris, 1938. Откъслци от български дамаскини са издавани още от И. И. Срезневски в „Отчет о XV присужденный наград гр. Уварова“, от Ст. Новакович и В. Ягич в *Starine*, кн. VI и IX, от Хр. П. Константинов в Сборник за народни умотворения, т. I—II, от П. Сирку в „Сборник статей по славяноведению“, Спбг, 1833, от В. Качановски в „Сборник западно-болгарских песен“, от П. А. Лавров в съчиненното му „Дамаскин Студит и сборники его имени дамаскини в югославянской письменности“, Санктпетербург, 1899.

§ 6. РАЗВОЙ НА БЪЛГАРСКОТО ПИСМО

Когато се заселват на Балканския полуостров, българските славяни стават непосредствени съседи на гръците и напълно естествено попадат под много силното влияние на вековната гръцка култура. Успоредно с техния развой в общественоекономическото отношение, а особено след образуването на първата славяно-българска държава, сред тях нараства и нуждата от писмо. Както се е случвало и с други народи, които са влизали в сферата на влияние на могъщи в културно отношение държави със силно развита писменост, и славяно-българската феодална върхушка възприема не само азбуката, но и езика на гръцка Византия като свой държавен орган. За това свидетелствуват многобройни официални надписи от епохата на предхристиянска България, писани на гръцки език. Сред широките народни маси са съществували още тогава първобитни средства за смятане, а може би и за четене. Това са били прочутите „черти и резки“, за които ни говори Черноризец Храбър в своя трактат за възникването на славянските букви. Разпространението на християнството е спомогнало за широко проникване на гръцкото писмо и на гръцкия език и сред народните слоеве, защото християнското богослужение е било извършвано първоначално само на гръцки език. Както личи от свидетелствата на Черноризец Храбър, сред условията на новия религиозен живот са се породили първите опити за предаване на българска реч със средствата на гръцката азбука. От тези опити не са запазени никакви веществени следи. Очевидно те се заключавали в превод на популярни християнски църковни формули и песни, отбелязвани неумело с гръцка азбука. За оформяване на уредена българска азбука, снабдена с необходимите буквени знаци за точно предаване на славянската реч преди епохата на солунските братя Кирил и Методий не може да се говори.

Старобългарските паметници са писани на две азбуки — глаголица и кирилица. Първата от тях има много кратък живот в българските земи. Използувана от Константин-Кирил и неговия брат Методий в мисията им в Моравия, тя бива пренесена от техните ученици в България и след един немного продължителен период на съществуване бива напълно изместена от кириллицата, без да успее да се запази дори само като литургическо писмо, както е станало с пренесената от някоя Кирило-Методиеви ученици глаголица в хърватските земи. Смяташе се до неотдавна, че глаго-

лическото писмо не е било разпространено навсякъде в България, а само в нейните западни области, тъй като всички познати досега старобългарски глаголически паметници имат западен произход. В същност глаголицата е била разпространена и в Източна България. В разкопки, които бяха извършени преди едно-две десетилетия в Преслав, се откриха надписи с глаголическо писмо, именно по стените на т. нар. Кръгла Симеонова църква. С глаголицата са били писани и редица съчинения, които са възникнали в началото на Х в. в Преслав, напр. преводът на Словата против арианите на Атанасий Александрийски, извършен от Константин Преславски.

Културното значение на кирилицата като писмо, което векове наред трае като единствено графично средство за предаване на българска реч, е несравнено по-голямо от културното значение на глаголицата. Славата обаче и на двете старобългарски азбуки на почти свършени графични системи за предаване особеностите на славянската реч е голяма и общопризната. Забележителното в случая е, че и двете старобългарски азбуки се явяват в най-старите написани с тях паметници в почти завършения си вид, без каквито и да са по-чувствителни колебания както в броя на буквените знаци, така и в техните начертания. Това обстоятелство е значителна пречка за по-точното установяване на техния евентуален развой като графични системи до момента, когато те приемат своя почти завършен вид. Специално за глаголицата изтъкнатото обстоятелство е и главна пречка за по-решителното определяне на нейния произход. При кирилицата същото обстоятелство се явява спънка за установяване пътя на развой на онези нейни буквени знаци, с които се означават несвойствени на гръцката реч звукове. Всичко това много лесно може да ни наведе на мисълта, че както цялостното стъкмяване на глаголицата, така и частичната дообработка на гръцката азбука с цел тя да бъде нагодена към българската реч от Х в. не са минали без намесата на някоя отделна личност. В науката е прието схващането, че специално глаголицата е лично дело на Константин-Кирил, който си е послужил за целта с образци до голяма степен все още неясни по своя произход.

Основните линии, по които се движат промените в кирилското писмо от старобългарско време до днес, са две. От една страна, те засягат външната страна на писмото, неговото външно оформяване, а, от друга страна, се отнасят до самата система на азбуката или, с други думи казано, определят се от частичното намаляване или увеличаване на буквените знаци в зависимост от развой на фонетичната система на българския език. Както ще видим, промени от втория тип могат да се наблюдават в най-новата фаза от развой на българската кирилица. Що се отнася до по-старата фаза, особено през среднобългарския период, кирилското писмо не претърпява промени като единна графична система, а в пълна зависимост от разнообразни просветни огнища и школи придобива ту един, ту друг състав.

Както се изтъкна вече, в най-старите кирилски паметници кирилското писмо се явява почти в своя завършен вид. Този свой завършен вид на славянска азбука кирилицата е придобила, разбира се, след като в нейния състав са били включени ония буквени знаци, които изразяват звукове, чужди на гръцкия език. С едно изключение, което засяга буквения знак за малката носовка, някакви по-чувствителни различия в начертанията на ж, ъ, ъ, ъ, ч, ш, ж, ц не се наблюдават в най-старите кирилски паметници. Това обстоятелство може да се изтъкува лесно, ако се допусне, че в оформяването на кирилицата, както се подчерта вече, е играла решителна роля намесата на някоя личност. Коя е била обаче тая личност, ние не можем да кажем, понеже не разполагаме засега с никакви сигурни исторически данни. Предположението, че приспособяването на гръцкото писмо чрез вмъкване в него на специални буквени знаци за специфичните славянски звукове е дело на Климент Охридски, не може да бъде подкрепено с никакви други доказателства във от един пасаж в краткото житие на тоя български просветител. Както може

обаче да се види от анализа на други места в това кратко житие, в което реда на исторически събития са представени в изопачен вид, то не представя никакъв надежден исторически документ и върху сведенията, които намираме в него, не може да се гради нищо положително.

Гръцкото писмо, върху което почива кирилицата, е било широко известно в първата българска държава. Ние разполагаме при това, както видяхме, с изрично свидетелство на Черноризец Храбър, че славяните са правели опити да предават своята реч с помощта на гръцкото писмо, обаче

„без *астринна*“, т. е. без да бъдат уточнени и общоприети никакви графични средства за по-вярно отражение на славянската реч. От примерите, които се изтъкват у Черноризец Храбър, се вижда, че главното неудобство в използването на гръцката азбука се е заключавало в обстоятелството, че гръцкото писмо не е притежавало необходимите букви за предаване на чисто славянски звукове. Като имаме пред вид следователно широкото разпространение на гръцкото писмо в старата българска държава, можем също така лесно да допуснем, че славянизацията на гръцкото писмо в България не е било дело на някоя отделна личност, а е ставало постепенно, по исторически път. При такова предположение обаче абсолютно необходимо е да се допусне, че кирилското писмо до момента, в който го виждаме да се използва в най-старите кирилски паметници, е извървяло дълъг път на развой, през време на който са се изживявали най-разнообразни колебания в установяване на единни знаци за осемте български гласни, за чието графично изобразяване гръцкото писмо не е било в състояние да предложи готови букви. Такива колебания и лутания се наблюдават навсякъде, където азбуката на по-могъщ в културно отношение народ се е налагала в писмеността на попаднали в културна зависимост от него народи. Така по напълно исторически път сред западните славяни се настанява латинското писмо. Но преди да се уточнят специалните средства за изразяване на чисто славянските звукове, нужно е било да се изживее един доста продължителен преходен период, в който тия звукове се предават най-напред чрез латински букви, означаващи повече или по-малко близки звукове, или чрез комбинации на различни буквени знаци. С течение на времето се измислят нови графични белези. В полските паметници от XIV в. не съществуват средства за графично разграничаване на *ц* от *ч*, на *ш* от *ж*, все още няма единен начин за предаване на *ы*, който най-често се предава с латинското *и*. На подобни колебания и лутания в чешката писменост Ян Хус сложи край в 1414 г. и установи единен чешки правопис, с който чешките си служат и до днес.

Ако допуснем следователно, че оформяването на кирилицата като славянско писмо в старобългарско време е бил постепенен процес, абсолютно необходимо е да се приеме, че съществувал дълъг период от време, в който са се правели различни опити да се измислят по-удобни знаци за старобългарските носовки, за ятовата гласна, за еровете и т. н. Някакви преки свидетелства обаче за тези процеси ние нямаме поне засега. И в новооткрития кирилски надпис от 943 г. в Добруджа, както и в Мостичевия надпис знаците за еровете, носовките и ятовата гласна са познатите ни знаци, следователно и тук нямаме никаква диря от една, така да речем, първобитна кирилица.

Напълно естествено е да се допусне, че при заемане на гръцката азбука славяните са възприемали първоначално от гърците и онези начини за предаване на славянските звукове, които са били вече традиционни в гръцкия правопис. Знаменателни в това отношение са надписите на първобългарски език с гръцки букви, някои от които произхождат от IX в. В тях проличава на първо място известна традиция за предаване на несвойствените на гръцкия език звукове, която ни е известна от начина, по който се предават негръцките имена в първобългарските надписи на гръцки език. Имено и тук съчетанието на тау (τ) и зета (ζ) означават звук ч, напр. в титлата и ч и р г у б о и л. Със зета (ζ) се предава ж, напр. в титлата ж у п а н. Срещаме и нови съчетания, чрез които се е целело да се предадат никакви типични за

първобългарския език звукове, напр. съчетание от с и х. Абсолютно неприемливо би било да се допуска, че първоначалните опити да се предава славянска реч с гръцка азбука са били по-съвършени от опитите да се предава с помощта на същата азбука първобългарската реч, т. е. езикът на Испериховите българи. Първобългарските надписи с гръцка азбука от IX в. свидетелствуват недвусмислено, че сред първобългаро-славянската господстваща върхушка в това време са били непознати специални знаци за предаване на гласки ч, ж и пр., т. е. такива знаци, които ни биха дали право да наричаме вече тяхното писмо не гръцко, а славянско или първобългарско.

Без да можем следователно да отречем възможността за съществуване на ранни опити за предаване на славянска реч с гръцко писмо, за което преки доказателства сега засега липсват, появата на напълно оформено кирилско писмо в X в. може да се обясни само с влиянието на готови образци, върху които уредниците (или уредникът) на кириллицата са могли да се опрат. Тези готови образци са могли да бъдат глаголическите знаци.

Въз основа на това, с което науката досега разполага, мъчно може да се отрече, че глаголицата е първата устроена славянска азбука. В нея намираме специални буквени знаци за всички характерни за българската реч от IX в. звукове, в това число и за ония звукове, които са чужди на гръцката реч. Забележителен е фактът, че между глаголицата и кириллицата съществува прилика само при някои от ония букви, които означават славянските звукове. Дори знакът за съгласна ш е общ за двете азбуки. При това положение на нещата много по-убедителни са опитите да се потърси известна зависимост на кирилските букви за ъ, за носовките, за еровете и т. н. от глаголицата, а не обратно. Следователно използваната за нуждите на славянската реч гръцка азбука е могла да стане удобен инструмент за тая цел само след като е получила готовите образци от глаголицата.

Редица факти, които наблюдаваме в старобългарските кирилски паметници, ни убеждават, че в известни отношения кирилското писмо е продължавало да се усъвършенствува, да се шлифова. Всички усилия, които са се полагали за по-голямо съвършенство на кирилската азбучна система, имат за основна своя цел да премахнат неудобствата, които са се създавали от най-големия недостатък на кирилската азбука, именно липсата на специален знак за означаване на йотата. Този недостатък се обяснява, на първо място, с пълната зависимост на кириллицата от гръцката азбука, която не познава специален знак за означаване на консонантно и. На второ място, липсата на знак за йота в кирилската азбука се обяснява и от положения, които са типични за българската реч от X в. Както във всички славянски езици, така и в старобългарския език консонантното и играе значителна роля, но не във всички позиции то е могло да се долови като фонема. Артикулацията на консонантно и е изпъквала ясно пред задноезични гласни а, у, ж. В положение пред предноезични гласни обаче неговата артикулация мъчно е могла да се отдели от техния мек изговор, който е бил типичен за старобългарския език и е предизвиквал редовно омекчение на всички съгласни, които са се намирали пред тях. В същност, строго погледнато, предноезичните гласни в началото на думата и след други гласни в старобългарския език са се произнасяли йотувано. Начално ъ поради тая йотация рано минава в *йа*, начален *ь* — в *и*, т. е. в *йи*, начални *е*, *а*, *и* са се произнасяли като *йе*, *йен*, *йи*. Трябва да се има по-нататък пред вид, че йотата все пак не е имала в старобългарски толкова широко място, както в новите славянски езици. В ранния стадий на старобългарския език не сме имали напр. дифтонги *ай*, *ой*, *ей* — думи като *кран*, *мон*, *твен* са се произнасяли с пълна гласна *и*. Всичко това, взето вкупом, е пречело да се долови ранно необходимостта от специален знак за йота докато за всички останали звукове, типични за старобългарската реч, в кириллицата са съществували специални знаци.

От кирилската азбука са известни лигатурите *ѡ*, *ѣ*, *Ѣ*, *Ѥ*, *Ѧ*. При тях обаче йотата не се изразява със специален знак, а със знака на гръцко *и*.

Обикновено то представя съчетание от знак за голям ер и гръцка йота. В единични случаи се срещат комбинации от малък ер и йота или голям ер и и.

Особен е въпросът за буквата s (сѣло). В най-старите кирилски текстове тази буква означава числото 6. Едва в по-късните паметници тя се среща употребена като знак за африката дз.

Не трябва да се мисли, че изтъкнатият по-горе брой на буквите е бил задължителен за всички книжовници и че не е могло да има отклонения от него в различните паметници. Колебанията в броя на употребените в различните паметници буквени знаци са били понякога доста чувствителни. Тези колебания са били в зависимост от различни школи, които са отразявали по-напреднал или по-изостанал стадий от развоя на писмото. Известна роля тук са играли без съмнение и влияния на диалектите на различните преписвачи. Общо взето, условията, в които се е развивала нашата стара книжнина, са я лишавали от графично единство. Това нещо се наблюдава още в паметниците от старобългарския кръг. По-чувствително е то в по-късните епохи. Почти обикновено явление в старата книжнина е, когато даден ръкопис е бил преписван от двама или повече преписвачи, да има отражение не само на различни правописни навици, но и на различни азбучни системи. Да вземем напр. Супрасълския сборник. Една малка част от тоя ръкопис е била писана не от Ретко, съставителя на сборника, а от друг книжовник. Различията в подготовката на двамата съвременници проличават веднага. Новият преписвач не познава знак ъ, а пише само ъ, поради което и ъ у него представя съчетание от ъ и гръцка йота. Той не познава ꙗ. Срещу употребата на два различни знака за ѡ, които са имали различна функция за Ретко, той е употребявал само ѡ, и то винаги без йотация.

Подобни различия ще забележим и когато противопоставим старобългарските паметници един на друг като цялост. Така напр. откъслеците от по-голям ръкопис, които носят наименования Листове на Ундолски, не познават никакви йотувани гласни. Очевидно в тези откъслечи е отразен най-старинен стадий от развоя на кирилицата. Друг един откъслек, наречен Македонски лист, не познава ъ. Знакът за малка носовка в него има вид на затворен триъгълник и се употребява във всяко положение на думата, след гласни и след съгласни, следователно не е изразявал онзи вид гласна, който е изразявал в двата най-големи кирилски паметника — Савина книга и Супрасълски сборник.

Най-характерният белег на старобългарската кирилица е, че тя е нагледна за типичен фонетичен правопис. Излишни букви в нея почти няма. Два-та знака за и са резултат на силно гръцко влияние. Употребата на гръцката омега наред с обикновеното о е крайно ограничена, а и всички останали типични гръцки букви се употребяват изключително в думи от чужд произход. Разнообразните знаци за малката носовка намират своето функционално разпределение в главните кирилски старобългарски паметници — Савина книга и Супрасълски сборник.

Това, което се каза за старобългарските паметници, в още по-голяма степен се отнася и за среднобългарските. И последните не са графично единни. Това състояние се подсилва от факта, че в среднобългарските паметници се оглежда по-голямо диалектно разнообразие. То е било подсилено и от самия развой на езика, на неговата фонетична система, при което са ставали ненужни и излишни редица буквени знаци, свързани с вече отживели или променили своя звук гласеж гласни.

Като разглеждаме среднобългарските паметници като цяло, ще гърбав да изтъкнем, че в кирилското писмо, на което те са написани, откриваме всички буквени знаци, които ни са познати от кирилското писмо на паметниците от старобългарския кръг. В броя на използваните знаци обаче има значителна разлика от паметник до паметник.

Няма да се спираме върху промените, по-малки или по-големи, които се забелязват в начертанията на отделните букви, при което последните не гу-

бят нито своята основна форма, нито своята функция. Ще отбележим сам, ония новости в писмото на среднобългарските паметници, които имат по-друг характер и са свързани било с възникването на някой нов буквен знак, или пък с намаляването на наследените буквени знаци, предизвикано от промени във фонетичната система на българския език. Тези нови черти не са типични за кирилското писмо през среднобългарско време, взето като цялост. Те обикновено са отражение на изработена и култивирана от определена книжовна школа кирилска графика, която не успява никога да се наложи повсеместно.

Разнообразието на вариантите на знака за малката носовка е особеност, която ще открием и в среднобългарските паметници. Тяхното разпределение обаче е доста знаменателно. Разнообразието е характерно за паметници, писани в западни български области, предимно в областта Македония. То е почти чуждо на среднобългарските паметници, които са писани в Източна България. Този факт стои във връзка и с някои други типични черти на тази писменост през среднобългарската епоха. Отдалечеността на тези земи от главния български политически и културен център през тази епоха се отразява не само в изтъкнатия факт, но и в, сравнително взето, по-голямата свобода в езика и по-чувствителното народно езиково влияние, което е бивало допускано. Докато в Източна България, особено от времето на Иван Александър насетне, се чувствува значителен напредък в уеднаквяването на правописните похвати и значително уточняване на нормите на изкуствения литературен език, в западнобългарските ръкописи се отразяват по-свободно промените, които настават в езика. Западните среднобългарски школи гледат да се освободят от двете ерови гласни, чието едновременно съществуване не е намерило опора в живия език, и предпочитат да употребят било само *ъ*, било само *ѡ*. В Източна България обаче се запазват и двете ерови гласни, като се въвеждат изкуствени правила за тяхната употреба — големият ер се пише там, където еровата гласна действително се е произнасяла, а малкият ер — в края на думите. По същите причини в среднобългарските паметници от западен произход става опростяване и в употребата на носовите гласни, като започва да се употребява само една от тях, отначало само *ѡ*, а от втората половина на XIII в. само *ъ*.

Следи от специална употреба на знака *ѡ*, каквато той има в Супрасълския сборник и в Савина книга, се срещат до късно в среднобългарската епоха. В редица паметници от XIII в. знакът *ѡ* се употребява само след съгласни. Това обстоятелство недвусмислено говори, че употребата на *ѡ* в такава служба се е поддържала от силно разпространена и авторитетна школа.

Във връзка с йотуваните носови гласни в среднобългарските паметници могат да се отбележат твърде любопитни неща. По причини, които мъчно могат да се разкрият, йотувани носови гласни в среднобългарските паметници се употребяват все по-рядко и по-рядко. От XIII в. нататък те намаляват извънредно много.

Заслужава да се отбележи фактът, че гласна *ѡ* в паметници от XIII в. се отбелязва с *ѡ*. Най-типично в това отношение е писмото на Виргинската грамота на Константин Асен. Подобно изображение на *ѡ* се среща спорядично и в по-ранни паметници. Не е изключена вероятността в тая промяна на *ѡ* да се отразява гръцко влияние. Тя се среща в паметници от късния среднобългарски период, когато специфичният гласеж на *ѡ* е бил загубен и изобразяваната с него гласна се е съляла фонетично с обикновеното *и*. Ето защо изобразяваната с *ѡ* и гръцка йота старобългарска буква е започнала да се сближава с гръцкия дифтонг *ѡ*, който е имал вече звукова стойност на *и*.

Интересен факт по-нататък в среднобългарската кирилица е появата на широкото *е* (*ѣ*), което се употребява, за да означа йотувано *е*, т. е. среща се само в началото на думата и след друга гласна.

Много типична за среднобългарските паметници е появата на редица букви в обърнато положение. В старобългарската кирилица това се случва само с буквата *ѡ*, (*o*), а в среднобългарската с *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*. С тая промяна на буквите не е свързана никаква тяхна нова функция. Най-трайни следи остави обърнатото *ѡ*. От българската то преминава в руската кирилица. В западноруски ръкописи то започва да се употребява при чужди думи за предаване на неомекчително *ѡ*. С реформата на Петър I този знак се въведе и в руската гражданска азбука.

Нов знак в среднобългарската кирилица представя и т. нар. очно *ѡ* (*o*). С неговото въвеждане знаците за гласната *ѡ* в среднобългарската кирилица се увеличават извънредно много, защото покрай него се изработва и едно особено широко *ѡ*, снабдено отдолу и отгоре с малки връхчета. Вариантите за изразяване на един и същи звук в среднобългарската кирилица се увеличават с честата употреба на два знака за африката *ѡ*.

Един от най-типичните белези на среднобългарската кирилица е стремежът към колкото е възможно по-пълна гърцизация на писмото. Че славянската кирилица почива върху гръцко писмо, е било напълно ясно за среднобългарските книжовници. Тоя факт е извиквал у тях чувство на гордост, защото е означавал в техни очи приобщаване към най-великата културна традиция на тяхното време. От почит към гръцката основа на кирилското писмо Константин Костенечки в своя трактат за писмената дори си позволява да размести буквите на кирилската славянска азбука. Буква *Б*, която той смята за славянска, у него е поставена на края на азбуката наред с другите буквени знаци, с които се означават славянски звукове. Тая съзнателна гърцизация личи на първо място в извънредно широкото разпространение в среднобългарската кирилица на гръцки букви, на първо място на *ѡ*, *ѡ*, *ѡ*, с която във всички среднобългарски паметници се означава редовно всяко начално *ѡ*, на ипсилон (*o*) и на тета (*o*). Най-ярко обаче тая гърцизация личи във въвеждането на надбуквени знаци. В старобългарската кирилица имаме крайно малко надбуквени знаци. Не е така в среднобългарската кирилица. Тук ще срещнем не само двете гръцки придихания (*h*), но и трите гръцки ударения (*˘*), а така също и двойни остри и тежки ударения (*ˆ*), които се поставят обикновено върху едносрични думи. Константин Костенечки възхвалява търновските книги като образцови, защото в тях надбуквените знаци били напълно еднакви с надбуквените знаци на гръцките книги, които според него трябвало да служат за идеал на славянските. С постепенното въвеждане на полууставното писмо в среднобългарската кирилица започват да се използват до голяма степен съкращения—лигатури, които придобиват най-разнообразна форма.

Без да е загубила следователно нито една буква от кирилското писмо, характерно за паметниците от старобългарския кръг, кирилицата от среднобългарския период увеличава разнообразието на буквените знаци. По тоя начин писмото се усложнява, то вече престава да бъде ясен и точен графичен изразител на езика. Тук се корени именно основното различие между старобългарското и среднобългарското писмо. През среднобългарската епоха започват да се натрупват ония излишества от буквени знаци, които в по-голяма или по-малка степен характеризираха нашата азбука до последната правописна реформа, предприета след Девети септември 1944 г. Бавният, но непрекъснат развой на езика от *Х* до *XIV—XV* в. причини значителни промени в целокупния негов строеж, като засегна чувствително и неговата фонетична система. Писмото обаче остана далеч от тоя развой и както обикновено се случва, прояви краен консерватизъм. Противоречието, което бе създадено между живия език и пригодената към по-друга фонетична система на езика старобългарска кирилица, предизвика истински хаос в среднобългарската книжнина. Реформатори от рода на патриарх Евтимий, които се силят да внесат ред в среднобългарското писмо, се лутат в безизходна вследствие на своето преклонение към завещаните от старината букви и противоречието, в което последните стоят с живия език. С цел да запазят старите

писмени знаци те измислят изкуствени правила за тяхната употреба, които е било крайно трудно да се прилагат на практика. За процесите, които са наставали в развоя на езика, за свойствата на стария език, за който е била пригледана кирилицата през X в., те са имали крайно смътна представа.

В българската кирилица се наблюдава развой, който засяга нейното външно оформяване. Различаваме три вида почерци, или три основни мањера на писане, които се явяват последователно: устав, полуустав, и бързопис. Между тях се явяват междинни степени, когато уставът започва да клони към полуустав, в последният към бързопис. Оцелелите старобългарски паметници от X—XI в. са писани на уставно писмо, което представя точно копие на византийския литургически устав от IX—X в. В IX в. във Византия са се употребявали устав и бързопис. В X в. обаче уставното писмо престава да бъде обикновеният почерк, той се запазва само за съчинения от литургичен характер, т. е. за изящни, калиграфски написани църковни книги — евангелия, апостоли, псалтири. Ръкописи с уставен тип в българските земи се пишат до късно. Уставното писмо, както всяко друго писмо, има свои варианти и в течение на своето съществуване не остава без изменение. Различаваме главно два вида уставно писмо — едър устав и дребен устав. Българският устав като своя образец — византийския устав от IX—X в., представя тържествено, грижливо писмо, което се стреми да подчертае красотата и правилността на буквите, на които се придават геометрически начертания. Типично за уставното писмо е малкият брой съкращавани думи. Уставното писмо е характерно за епоха, когато писмеността носи предимно литургичен характер. Рано обаче, още в епохата на уставното писмо, се зараждат елементите на останалите разновидности на кирилското писмо — на полуустава и на бързописа.

Полууставът характеризира епоха, когато писмеността прехвърля литургическите рамки и бележи по-широко развитие. Външните белези на полуустава са следните: то е по-дребно и по-просто писмо със значително увеличен брой на съкращенията.

Бързописът е особен вид писмо, което има за цел пестене на време и още по-голямо ускоряване процеса на писането. Той е характерен за епоха, когато писмото получава широко разпространение, и то не само за нуждите на литературата, но и за практически цели.

От XII в. нататък по-голямата част от българските ръкописи са писани с полуустав.

Периодът на постепенното разрастване на кирилското книгопечатане във в българските земи съвпада с разцвета на дамаскината книжнина у нас. В писмото на тая книжнина се употребяват знаците на по-старата българска книжнина — нужни и ненужни. Силното влияние на сръбското и руското кирилско писмо ограничават в това време употребата на знака за голямата носо̀вка, който е бил почти забравен в българските земи. Руското влияние променя в повечето ръкописи от този период звуковото значение на знака за малката носо̀вка, който започва да се употребява предимно за означаване на дифтонг *йа* или на *а* с мекост на предходната съгласна.

От дамаскините среднобългарският тип на кирилското писмо се прехвърля и в новобългарската печатна литература със светски характер, която по тая начин започва своя живот под пълния гнет на пишната среднобългарска графика. Достатъчно е да се хвърли поглед върху азбучните и надбуквени знаци, употребявани от Петър Берон в неговия Рибен буквар, за да се види, че в тая малка книжка от 1824 г., която има толкова решително значение за оформяването на новобългарския литературен език, се съдържат, общо взето, може би повече буквени знаци, отколкото в отделните среднобългарски паметници. Тук намираме на съвсем равноправни начала употребени не само гръцки букви, като омега, ипсилон, тета и кси, но и специално място е отредено за лигатурата *ук* (*ѡ*) и на съчетанието *от* (*ѡт*). Вън от това азбучната система на Рибния буквар, познава стария знак *ѡ*, а за предаване

на "африката" ђ Берон е възприел знака Ц, който е нов за българската кирилица и се явява главно в епохата на дамаскината книжнина.

Почти пълната загуба на знака за голямата носовка (ж) лишава употребяваната в началото на XIX в. в България кирилска азбука при цялата ѝ претрупаност с ненужни букви от средство за изразяване на един от най-характерните звукове на новобългарската реч — именно на еровата гласна. Тази азбука действително познава знаците малък и голям ер. Но тя ги познава предимно като буквени знаци, които стоят в края на думите, без никаква стойност. Много трудно е било в началото на XIX в. да се използват тези знаци за изразяване на ерова гласна, защото невъзможно е било да се измерят за това образци в руското и църковнославянското писмо.

Нуждата от специален знак за изразяване на еровата гласна е била много голяма, особено когато тази гласна се е намирала под ударение. Най-рано за тази цел е започнала да се използва а с дъгичка или с черта (титла) отгоре. Така постъпва напр. Берон. Еровата гласна във от ударение обикновено се е изразявала с буква а. Подобни начини за изразяване на еровата гласна намираме в българската кирилица чак до средата на XIX в. С тях си служат напр. Кипиловски, Хр. Павлович, Априлов. Скоро се възкресяват и старите букви, използвани в старата кирилица в подобна функция. Най-рано е бил възстановен знакът за голямата носовка. Това става за пръв път през 1825 г. в „Свещена история“ на Васил Ненович. В бележка авторът дава обяснения защо се решава да въведе знака голям юс за изразяване на новобългарската ерова гласна. В неговите разяснения намираме доста добра за времето обосновка, много по-правилна от онова, което четем в граматиката на Христати Павлович от 1845 г. Последният нарича знаците за голямата носовка „гнусоти“ и твърди, че били произведени от „небития“, „коих прибавя той— силу и произношение само българни знаят, а болгарин нити един не познава, нити нахожда нѣкое от них в старобългарском язицѣ, или, по-добре, в сусей майцѣ, с чиею цицею е негов ново български отдоен“ (с.3—4).

А Васил Ненович още в 1825 г. пише: „Словото ж имаше го славенският народ у вехтите книги, а после го оставихъ, защото и произношението на речите преобърнахъ: а ние до нинѣ държимъ таковото произношение на ж, зато имаме потребност и да го пишем.“

Употребата на ж за новобългарската ерова гласна намира доста широко приложение в българската азбука от първата половина на XIX в. С него си служи напр. Н. Рилски в превода на новия завет, с него си служи и Богоров в двете издания на своята Първичка граматика.

След възкресяването на голямата носовка за изразяване на ерова гласна същата функция започват да изпълняват и старите ерови гласни. Докъм средата на XIX в. следователно в българската кирилица имаме тройка начин за изразяване на еровата гласна — а, ж, ъ. Първият от тях почти не прекрива във втората половина на XIX в. Остават да съществуват двата последни начина. В излезлия през 1849 г. „Извод от физикъ“ на Н. Геров, напечатан в Бялград, за пръв път в българското писмо се прави разграничение при употребата на ж и ъ съобразно с етимологията, което с течение на времето се налага и узаконява в българския правопис. Това разграничение с малки прекъсвания остана в сила в българския правопис до последната негова форма.

Руската гражданска азбука става известна сред българските книжовни кръгове доста рано. Има известни данни, от които може да се съди, че тя е била наричана просветително писмо поради факта, че се е използвала в съчинения, предназначени за разпространение на светска просвета.

Първата българска книга с гражданска азбука се печата в Сърбия през 1833 г. Това е „Аритметика“ на Христати Павлович Дупничанин. Две години по-късно Павлович печата още две свои книги в Бялград пак с граждански шрифт — „Разговорник грекоболгарски“ и „Писменик“. Гражданският шрифт започва постепенно да се налага в българските печатни произведения.

Във втората половина на XIX в. той вече напълно господствува в литературата със светски характер.

Въвеждането на гражданската азбука както в Русия, така и в България е означавало много повече от едно външно преобразяване на писмото. То е било в същност истински символ на решително скъсване със средновековната църковнославянска култура и на смъкване на стария църковен език от неговото господстващо положение. Действително с въвеждането на гражданския шрифт не са се премахвали вътрешните неудобства на старото писмо, което е било освободено само от някои типични гръцки букви. Но този акт е набелязвал и подхранвал бъдещата борба за изместване развоя на езика на чисто народни основи и за все по-голямата демократизация на писмото, отразено в постепенното негово освобождаване от баласта на излишни букви, завешани от старината.

Още през 1825 г. Анастас Стоянович Котлянин в превода си на „Священное Цѣлѣсобіаніе“, направен от руски и напечатан в Будапеща, изказва съжаление, че не е могъл да напечата книгата си с просветително писмо, т. е. с гражданска азбука, но употребил „славенския“ правопис. От неговите думи става ясно, че употребата на гражданската азбука е подбуждала нашите книжовници и към облекчаване на българската азбука от прекаления товар на старите букви. Той именно добавя, че ако би имал възможност да напечата книгата си на гражданска азбука, не би употребил „подобно-произносните слова“, т. е. различните буквени знаци, които изразяват един и същ звук като н, і, ѳ, ѱ, Ѡ, є, ѣ, ѱ, Ѣ и за употребата на които са съществували „тяжкозапамятни правописателни правила“.

Някои български книжовници са проявявали по-голяма смелост в това отношение. В един буквар за български деца, напечатан в 1844 г. в Москва с граждански букви с помощта на търговеца Ангели Николаевич Хаджогол, са премахнати сровете на края на думите, изхвърлена е ятовата гласна, за изразяване на еровата гласна се употребява само голям юс без оглед на етимологията, а малкият ер е запазен само като знак за омокчение. Както се вижда, в този български буквар от преди повече от сто години азбучната система е опростена почти до оная степен, която наблюдаваме в най-ново време.

§ 7. БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК И ОСТАНАЛИТЕ СЛАВЯНСКИ ЕЗИЦИ

Въпросът за мястото на българския език сред останалите славянски езици е тясно свързан с въпроса за класификацията на тия езици, която занимава учените-слависти от дълго време. В славистичната наука се изтъкнаха и някои напълно песимистични схващания, според които днешните взаимни връзки между славянските езици не ни дават здрава опора за тяхната правилна класификация. Последната изглеждаше толкова по-мъчно осъществима, колкото повече се напредваше в проучването на езиците. При все че по тия въпроси няма единомислие сред учените-слависти, не може да се отрече, че в славянското езикознание вече се утвърди здраво навикът да се делят славянските езици на три групи — източна, западна и южна. Към източната група спадат руски, украински, белоруски, към западната — полски с кашубски, чешки, словашки, горнолужишки и долнолужишки, а към южната — български, сърбохърватски и словенски.

Това деление на три, прието някак си мълчаливо от всички

учени до голяма степен е оправдано от географско и историко-културно становище. В лингвистично отношение то не е безукорно. Причината за това се крие в една особеност, която е общо явление при всяка лингвистична класификация. Именно както навсякъде, така и в областта на славянските езици опитите за класификация се натъкват на едно голямо и основно затруднение. Ония черти, които се вземат за основни делителни признаци, не се откриват в същност строго разграничени. Те обикновено пробягват по линии, които се пресичат и кръстосват една с друга в различни посоки.

В българския език можем да изтъкнем на първо място няколко, хронологички взето, отдавна развити черти, които го сближават или отдалечават от западните и източните славянски езици. По-голямата част от тия черти са общи на цялата група южнославянски езици. Отношението на българския език към останалите славянски езици би било обаче много непълно и нерелефно очертано, ако не приведем за сравнение и някоя по-късно развили се особености в българския език, които със своята значимост и типичност му дават напълно обособено място сред другите славянски езици.

Във връзка със стари черти, които все още се взимат като делителни признаци при класификацията на славянските езици, българският език се отличава със следните особености.

1. Праславянските съчетания *tj*, *dj* се развиват в българския език в *ид*, *жд*. Процесът е много стар. Неговите заченки могат да бъдат отнесени още към епохата, когато върху територията на славянската прародина са започнали да се проявяват първите диалектни различия от фонетично естество. Същевременно този процес е и много типичен за българския език, защото е ограничен само в неговия обseg и не се среща в нито един от другите славянски езици.

2. Като резултат на втората и третата палатализация на съгласната *ch* в българския език имаме съгласна *с*, напр. стбълг. *гъси* и *гъсѣхъ* им. и мест. пад. мн. ч. от *гъхъ*, стбълг. *вьсь*, от **вьхъ*, новобълг. *власи* от *влах*, *вси-чки*. Явлението сближава българския език с южните и източните славянски езици, а го отдалечава от западните славянски езици, в които като резултат от казаните палатализации на мястото на съгласната *ch* се среща *ш*, напр. чеш. *moúže*, пол. *musze* срещу стбълг. *моуѣ* дат. пад. ед. ч. от *моуха*.

3. Праславянските групи *kv*, *gv* пред *ѣ* от дифтонгичен произход се променят в български език в *цв* и *зв*, напр. стбълг. *звъзда* от **гвъзда* и *цвѣтъ* от **квътъ*. С тази си особеност българският език се сближава с южните и източните славянски езици, а се отдалечава от западните славянски езици, в които групите *kv*, *gv* остават непроменени, напр. пол. *kwiat*, *gwiazda*, чеш. *květ*, *hvězda*.

4. На мястото на праславянските групи *og*, *ol*—*eg*, *el* между съгласни в български език се развиват *ѣ*, *ла*—*ѣ*, *лѣ*, напр. стбълг.

градъ от *горѣ, класъ от *колѣ, брегъ от *бергъ, млеко от *мелко. Този процес сближава българския език с останалите южнославянски езици и с чешки и словашки език, а го отделя от полския език и от източните славянски езици, в които са се получили други резултати, напр. рус. город, колос—берег, молоко, пол. gród, kłos—brzeg, mleko.

5. Праславянските начални групи ог, ол пред съгласна се развиват в български език в ра и ла, напр. стбългар. рама от *оума, равнъ от *орвнъ, лакътъ от *окътъ, ланн от *олнн. Същата особеност е характерна и за останалите южнославянски езици. В западните и източните славянски езици на мястото на горните съчетания имаме ту ра, ла, ту ро, ло в зависимост от характера на старата интонация, която са носели съчетанията в праславянски език, напр. рус. рамя, ровный, пол. ramie, równy, чеш. rameno, rovný.

6. Праславянските съгласкови съчетания tl, dl в българския език губят зъбната си съгласна, напр. шило от шидло, гърло от грѣдло, стбългар. мѣло от мѣдло, до-вел от до-ведлѣ, до-шѣл от до-шѣдлѣ, мел от метлѣ. С тази си особеност българският език се сближава с останалите южнославянски езици и с източните славянски езици. Отдалечава се обаче от западните славянски езици, в които праславянските групи tl, dl се пазят непроменени, напр. чеш. mydlo, sadlo, modlitba.

7. Формата за вин. пад. мн. ч. на имената от м. р. със стара ја-основа, както и за им. и вин. пад. мн. ч. на имената от ж. р. със стара ја-основа, в българския език е окончавала на -ѣ, напр. конѣ, мѣжѣ, землѣ, доушѣ. Тази особеност се среща и в останалите южнославянски езици. Тя обаче е чужда на източните и западните славянски езици, които на казаните места имат окончание -ѣ, сравни напр. следните форми на вин. пад. мн. ч. старорус. конѣ, пол. konie, чеш. piže или следните форми за род. пад. ед. ч. старорус. землѣ, пол. ziemię, чеш. duše.

8. Начално праславянско о в българския език остава непроменено. Така е и в останалите южнославянски езици, а така също и в западните славянски езици. В източните славянски езици начално праславянско е пред сричка, която е съдържала предна гласна, се е променило в о, напр. о д и н, о з е р о.

Между развитите се в по-късна епоха много важни особености на българския език ще изтъкнем следните:

1. Загубване на падежната флексия. Процесът е обхванал всички български говори. Неговите далечни наченки се явяват по паметниците в XII в. Най-високата точка на своя развой процесът е достигнал в края на XIV в. След тази епоха ограничена употреба на падежна флексия, и то само при имена, означаващи живи същества или персонифицирани предмети, се среща в някои периферийни или географски обособени български говори, напр. в говорите в Южна Албания, където падежни форми се наблюда-

ват и до днес, или в говора на изчезналите вече седмоградски българини. С по-голяма устойчивост ограничени падежни форми, и то пак при имена на живи същества, се срещат и в някои съвременни родопски говори. В преходните северозападни говори всички косвени падежни форми са се редуцирали с много малко изключения до една единствена падежна форма. Със загубването на падежната флексия българският език стои напълно усамотен сред останалите славянски езици.

2. Загубване на инфинитивната форма. Процесът е започнал да се развива по-усилено от XII в. И с тази особеност българският език стои усамотен сред останалите славянски езици, в които обикновено се наблюдава известно ограничаване на инфинитива, но не и неговото пълно изчезване.

3. Формите за бъдеще време се изразяват в българския език чрез комбинация от частица *ще* и сегашно време на глаголите. В своя по-ранен вид, т. е. като съчетание от спрягани форми на глагола *хѣтъти* и стара инфинитивна форма, подобни образувания срещаме още в най-старите български езикови паметници. Чрез същите комбинации бъдеще време се образува и в сърбохърватски език. На останалите славянски езици тези комбинации са напълно чужди, като изключим някои слаби следи от тях в старочешкия и старословенския език.

4. Българският език притежава членна форма, образувана чрез функционално преобразяване на слабите показателни местоимения, които придобиват качество на детерминиращи елементи. Новата категория се е развила напълно през среднобългарско време.

От всичко, което изтъкнахме по-горе, проличава ясно, че във връзка с доста стари процеси, някои от които са се разиграли по всяка вероятност още на праславянска почва, съществува близост преди всичко между българския език и останалите южнославянски езици, по-специално между българския и сърбохърватския език. От развитите се в по-късна епоха особености прилика между българския и сърбохърватския език бележи развитието на формите за бъдеще време. В сърбохърватския език не е настанало пълно загубване на инфинитивната форма, но нейното ограничаване става посредством замяната ѝ с да-изречения, както в българския език. Между двата езика обаче съществуват и редица много съществени различия, някои от които се установяват в много ранна епоха, напр. замяната на праславянските съчетания *tj, dj* в единия език с *шт* и *жд*, а в другия с *ћ, ђ*. Сравнително стари са и отликите, свързани с различния развой на ятовата гласна и на двете ерови гласни. В българския език ятовата гласна придобива широк характер, докато в сърбохърватския език тя е клоняла към стесняване и в известни диалекти се покрива напълно с *и*. В сърбохърватския език се загубва различието между двата ера, които се сливат в обща гласна *а*, докато в българския език тая разлика

или нейните отчетливи следи се пазят до днес. Българският език съвсем е загубил стария характер на славянското ударение, което е било тонично. Загубени са в българския език и старите различия между гласните в квантитетно отношение. Ударението в българския език отдавна е станало динамично. С малки изключения по говорите в българския език е загубена сонантичността на съгласните *р* и *л*, докато в сърбохърватския език старата сонантичност на *р* се пази. Най-после българският език е загубил епентетично *л* в крайни срички, а то се пази в сърбохърватски език като много жива особеност.

Няма да изброяваме тук различията, които съществуват между българския език и третия южнославянски език — словенския. Ще споменем само, че тези различия са малко по-големи отколкото между сърбохърватския и българския език. Изтъкваната през XIX в. теза от учените-слависти Копитар и Миклошич, че българският език стои по-близо до словенския, отколкото до сръбския език, е лишена от основание. Теза се застъпва и от българския учен Б. Цонев.

От приведените по-горе сравнения много ясно личи обособеното място на българския език сред южните славянски езици. Що се отнася до отношението на българския език към славянските езици от останалите две групи — източна и западна, — трябва да подчертаем, че като най-тесни се открояват връзките му с руския език. Освен изброените по-горе стари общи черти, които съществуват между българския и руския език, а именно еднаквият резултат от втората и третата палатализация на съгласна *ch*, еднаквото омекчаване на групи *kv*, *gv* пред дифтонгично *ѣ*, в българския и руския език са се развили допълнително нови успоредни явления от фонетично и морфологично естество. Между тях ще изтъкнем запазването на разликите между двата ера и приликата в тяхното по-късно изясняване в *о* и *е* (в българския език с известно ограничение), запазване на окончанието *-т* във формата за 3 л. мн. ч. сег. вр. при глаголите, загубата на родовите окончания за множествено число при прилагателните и родовите местоимения, напр. рус. *новы е*, *сини е* — бълг. *нови*, *сини*; рус. *мои* — бълг. *мои*, които се употребяват като форми за трите рода.

Напълно погрешно Б. Цонев твърдеше, че съществува голяма прилика между българския и словашкия език.

§ 8. КРАТЪК ПРЕГЛЕД НА ТРУДОВЕТЕ СЪС СИСТЕМНО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Най-бързото и най-всеотрасно разработен дял от историята на българския език е старобългарският период. Това е в същност областта, към която предимно бяха насочени интересите на най-изтъкнатите славяноведа от Източна и Западна Европа през XIX и

първата четвърт на XX в. Днешният разцвет на славистиката в най-разнообразните ѝ клонове бе в същност немислим без основното проучване на старобългарските паметници, които предлагаха най-здравата основа за историческото изследване на всички съвременни славянски езици. Старобългарският език продължава да е обект на оживени изучавания и до днес. В тях се засягат и най-малките подробности на неговата граматична структура, както и най-разнообразните връзки и отношения на старобългарските паметници към техните гръцки оригинали. В науката съществуват пълни и системни съчинения върху граматичните особености на старобългарския език, написани било на по-широка историко-сравнителна основа или на чисто описателна основа. Най-забележителни съчинения в тая област са граматиките на А. Лескин, В. Вондрак, С. Кульбакин, Н. Ван-Вейк, М. Вайнгарт, А. Вайан, П. Дийлс.

В параграфа, в който разгледахме книжовното градиво за изучаване историята на българския език, ние изтъкнахме имената на ония учени, на които дължим не само издаването, но и проучването на отделни български езикови паметници от XII до XVIII в. С тези многобройни приноси се хвърля доста светлина върху цяла редица проблеми из историята на българския език, свързани предимно със среднобългарския период. Все пак извършеното в тая област е още недостатъчно. Необходимо е да бъдат издадени и проучени и други паметници както от по-старата (XII—XIV в.), така и от по-новата епоха (XV—XVIII в.). Редица заплетени въпроси из историята на българския език в посочените епохи могат да получат по-правилно осветление само върху основата на изобилен материал.

След Освобождението в България се създадоха по-благоприятни условия за участие и на български учени във всестраниното изследване на българския език. От този момент започна и по-усиленото проучване на българските диалекти, което е необходимо предварително условие за успешна работа в областта на историческото изследване на езика.

Цялостни и системни съчинения върху историята на българския език се появиха доста рано. През 1891 г. в Краков като издание на Полската академия на науките се появи трудът на полския учен А. Калина, озаглавен *Studyja nad historyjǎ jǎzyka bułgarskiego*. Авторът е пътувал из българските земи, събирал е лично материал от българските говори и е проучвал български езикови паметници в Софийската и Пловдивската библиотека. Трудът му обаче е несполучлив и изобилствува с погрешни тълкувания на езиковите явления. Днес този пръв опит да се изложи историческата съдба на българския език е напълно забравен.

През 1893 г. в Москва излезе второ цялостно съчинение, посветено на историята на българския език. Това е трудът на руския учен П. А. Лавров, озаглавен „Обзор звуковых и формальных осо-

бенностей българского языка". Авторът е бил ученик на известния руски учен-българовед Дювернуа. Трудът на Лавров стои на високо научно стъпало, отколкото трудът на Калина. Авторът е използвал почти напълно известния в негово време материал от стари български езикови паметници, както и публикувания дотогава български диалектоложки материал. Извличал е материал и от непубликувани източници, които се намират в Русия. В съчинението му се обнародват за пръв път откъси от среднобългарски паметници и от по-късни паметници (XVII—XVIII в.). В теоретичната част на своето изследване Лавров се обляга почти изключително върху работи на българските учени Цонев и Милетич. Книгата на Лавров, в която най-често механически се съпоставят стари и съвременни езикови факти, все още има стойност като сбирка на ценен материал.

През 1919 г. се появи в София като издание на Софийския университет първият том от едно широко замислено съчинение на българския учен проф. Беньо Цонев под заглавие „История на българският език“. Проф. Цонев бе виден български учен-филолог, дългогодишен титляр на катедрата по история на българския език в Софийския университет. Той е автор на редица студии из областта на историята и диалектологията на българския език. Особено ценни са неговите проучвания и издания на среднобългарски паметници. Трудът му, посветен на историята на българския език, остана недовършен. В първия том на това съчинение авторът е поместил някои по-стари свои изследвания, най-ценно между които е прегледът на българските говори. Нов и доста ценен е онзи дял от съчинението, в който се прави преглед на книжовното градиво за историята на българския език. Разгледаните паметници са доста на брой, но авторът се спира предимно на техните палеографски особености, разглежда доста подробно тяхното съдържание, а на езиковите им черти отделя много малко място. Най-несполучлива е главата, в която се характеризират връзките на българския език с останалите славянски езици. Съществената част от историята на езика — фонетика, морфология, синтаксис — проф. Цонев е смятал да изложи в следващите томе на своето съчинение, които той не може да приготви приживе. След неговата смърт бяха публикувани два тома като продължение на труда му. В тях бяха поместени някои напечатани на друго място студии на проф. Цонев, както и материали из негови неиздадени лекции. Съдържанието на тези посмъртно издадени томе в много отношения засяга съществени неща от миналото на езика, но не може да се сметне за сполучливо и системно изложение на историята на българския език.

Цялостна история на българския език представя трудът на проф. Стефан Младенов *Geschichte der bulgarischen Sprache*, излязъл през 1929 г. в Берлин и Лайпциг като отделен том на издания от Р. Траутман и М. Фасмер *Grundriss der slavischen Philo-*

logie und Kulturgeschichte. Авторът, като има пред вид недостига от предварителни монографични изследвания в областта на историческото изучаване на българския език, сам преценява съчинението си като опит, с който се хвърля светлина върху доста заплетената история на българския език. В труда на проф. Младенов са засегнати много успешно всички съществени страни в развоя на българския език — фонетика, морфология, синтаксис, словообразуване, ударение. Недостатък на съчинението е доста острият полемичен тон в изложението, а така също и преголямото място, което се отделя на праезични, не типично български явления. На много места се надценяват и редица скромни остатъци в съвременния български език от падежната флексия, от инфинитивната форма и от други особености на старобългарския език.

II. ОБЩ ПРЕГЛЕД НА ГЛАВНИТЕ ПЕРИОДИ В РАЗВОЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

§ 9. ПРЕДПИСМЕН ПЕРИОД

Още през II—III в. на н. е. онази част от праславянските племена, които по-късно образуват южнославянските народности, напускат разположените на север от Карпатите свои прастари селища, които по всяка вероятност са се намирали в южната част на праславянската родина, и проникват дълбоко в унгарската низина. Една вълна от тях поема югозападна посока към средното течение на Дунав, а друга се насочва на юг. В първата вълна са участвували ония славянски племена, които лягат в основата на сръбската, хърватската и словенската народност, а във втората — племената, които лягат в основата на българската народност. Исторически сведения от половината на VI в. на н. е. ни свидетелствуват ясно, че славяните от втората вълна по това време вече са населявали плътно Дакия, като крайните им разклонения са достигали долното течение на Дунав. Още тогава в диалектите на тези племена са се били създали първите признаци от езикова диференциация спрямо диалектите на ония южнославянски племена, които в своето разселване от праславянската родина поемат югозападна посока. Още през втората половина на VI в. славяните започват своите нападения върху областите на юг от Дунав. След дълги, упорити и често оспорвани борби те успяват да проникнат в цялата югоизточна половина на Балканския полуостров, като заселват плътно Мизия, Тракия, Македония, проникват масово в Гърция и някои беломорски острови.

В периода, когато славяно-българските племена водят упорита борба за завладяване на земите на Балканския полуостров, те са били изживели първобитния общинен строй и са се намирали на по-висш етап от своя обществен развой, именно във фазата на военна демокрация, която е подготвяла почвата за възникване и на славянска държава. Във втората половина на VII в. вече се създават широки и устойчиви славянски племенни обединения както в областта Мизия, така и в областта Македония и в днешна Гърция. Съобразно с това славяно-българските племена от тая епоха са се разделили на три групи. Те са следните:

1. *Северна или мизийска група.* Тя се е простирала от реките Морава и Тимок на запад и до Черно море на изток. На юг е достигала до Стара планина, а на север е граничела с Дунав. Относно състава на тая група ние не разполагаме с достатъчно пълни исторически данни. Знаем само, че към нея са се числели крайдунавските северяни, или северци, които са обитавали Лудогорието и околностите на Шумен и чийто селища са се простирали и на север от Дунав в Южна Унгария и Влашко. Историческите източници ни говорят и за седем славянски племена в Долна Мизия, отделните названия на които не знаем. Тия седем славянски племена основават първата славянска държавна организация на Балканския полуостров, като влизат в договорни връзки с тюркската дружина на Исперих. Част от тях били заселени от българския хан в околностите на Морава, поради което получили наименование моравяни. В околностите на р. Тимок ни са известни тимочаните, които също така биват отнасяни към северната група на югоизточните балкански славянски племена.

2. *Средна група.* Тая група е населявала старата Македония, която в VII в. поради плътно населените я славянски племена е била известна и под името Славиния. От състава на тая група са ни известни по име следните племена: драговици, сагудати, ринхини — всички в околностите на гр. Солун; струменци — по долното течение на р. Струма; смоляни — по средното и горното течение на р. Места; бързаци или бърсаци — в Средна Македония. Българските славяни в областта Македония водят въоръжена борба с византийците в течение на цели десетилетия, като обсаждат многократно Солун.

3. *Южна, епиро-тесалийска и пелопонеска група.* В нейния състав са влизали племената ваюничци, велегезичи, миленци, езерци. Заселилите се в Гърция български славяни се задържат цели векове. Така напр. племената миленци и езерци биват покорени от гърците едва в 940 г. За да се изтъкне силата на славянското проникване в Гърция, обикновено се привеждат думите на Константин Багренородни, който казва: „Пославянчи се цялата страна и стана варварска.“ Многобройното славяно-българско население в Гърция не може да оцелее напълно. То започна постепенно да се единизува, за което най-много бе допринесло християнството, а така също и живите връзки на това население с градските гръцки среди и управляващата класа.

Оформяването на българския народностен език е станало въз основа на развоя на диалектите на изброените по-горе славяно-български племенни групи. Както вече изтъкнахме, началните признаци на езиково обособяване сред славяно-българските племенни диалекти се появяват преди още главната маса на славяно-

българските племена да бе преминала на юг от Дунав. Общите развойни тенденции в процеса на това обособяване са продължили да се проявяват и по-късно, и то както сред заселилите се на Балканския полуостров славяно-български племена, така и сред останалите да пребивават в източната част на унгарската низина, в Седмоградско и във Влахия техни славянски съплеменници.

Известна представа за езиковите особености на славяно-българските племенни диалекти в периода преди възникването на старобългарските писмени паметници можем да получим чрез анализ на многобройните славяно-български местни названия, оцелели от оная далечна епоха в посочените области, както и въз основа на старите славяно-български заемки, проникнали в унгарския, румънския, албанския и гръцкия език. Най-подходящи обаче за тая цел са местните славяно-български названия в днешните гръцки области. Славяно-българското население в Гърция изчезва много по-рано, отколкото в отвъддунавските области. Освен това гръцките земи са стояли далеч от каквото и да било по-късно влияние на някой друг славянски език. Не е било така с отвъддунавските области, които се заемат сега от унгарци и румъни. Заобиколени отвсякъде с различни славянски народи, те са изпитвали в течение на много векове тяхното разнообразно влияние.

В сравнение с малкото на брой славянски лексикални заемки в гръцки език броят на местните наименования от славянски произход в днешните гръцки земи изненадва със своето голямо количество. По-голямата част от тези местни наименования отразяват много стари фонетични черти от езика на славянското население, което в началния период на славянското заселване на Балканския полуостров бе проникнало до най-южните части на днешна Гърция.

По-долу ще направим кратка характеристика на особеностите на предписмения период от развоя на българския език, доколкото тези особености намират отражение в старинните славяно-български местни наименования в Гърция. Като важни допълнения ще приведем и данни — топонимични и лексикални — от Албания и от отвъддунавските области, заселени някога от славяно-българско население.

а) Гласни

Гласна *о*. В предписмения период от развоя на българския език гласната *о* е имала характер на много широка гласна. Нейният гласеж е съвпадал в същност с гласежа на едно затворено *а*. Доказателствата за това са изобилни. На първо място те се откриват в архаичната славянска топонимия в днешна Гърция, в която славянската гласна *о* се предава чрез *а*, напр. *Γαρίτσα* от *Горница*, *Ζαχάρια* от *Загора*. Същото явление е отразено и в някои лексикални

заемки в гръцки език, сравни напр. *харѡѡта* от *κωρυτή*, *μαγούλα* от *μογγάλα*, *ζάκχαου* от *ζάκχων*. По-редки са случаите, в които се отразява широкият характер на ранната българска гласна *о* в материала, с който разполагаме от отвъддунавските области. Сред проникналите в румънски език славяно-български заемки славянската гласна *о* се предава с *а* само в някои окончания, напр. *cislă* от *число*, *ciudă* от *чуѡдо*. Широкият характер на гласната *о* в предписмения период от развоя на българския език личи и от факта, че славяно-българите са възприемали като *о* всяко чуждо кратко *а*, което се е срещало в заети от тях чужди думи или местни названия. Древните имена на цяла редица дунавски притоци в Северна България стават известни на славяно-българите чрез посредничеството на романизираното мизийско население, което те заварват при преселването си на Балканския полуостров. Във всички тия речни названия кратката гласна *а* се предава чрез *о*, напр. *Тимок* от *Timacus*, *Лом* от *Almus*, *Осѣм* от *Asimus*. Гласната *о* пази широкия си характер в български език до късно, както може да се заключи от фонетичните изменения, на които са били подлагани чужди заемки, навлезли в българския език заедно с разпространението на християнството сред славяно-българското население, сравни напр. стбълг. *ѡтона* от гр. *οικτανάς*, *олтар* от лат. *altare*, *поп* от гр. *παπās* и т. н. При по-нови заемки, правени било от българския език в чужди езици или от чужди езици в българския език, изложените фонетични промени не са наставали, тъй като българската гласна *о* получава вече своя норма по затворен характер.

Г л а с н а ѣ. Ятовата гласна в предписмения период от развоя на българския език е имала характер на широко *е*. В по-голямата част от славянските местни наименования в Гърция широката ятова гласна се предава ту с *ѣа*, ту с *еа*, ту с *а*, напр. *Рѣахѡзов* от *Рѣхоѡ*, *Διαχѡρέτοι* от *Лѣскоѡвѣцъ*, *Δραχίτοι* от *Дрѣвница*. Широкият характер на българската ятова гласна е засвидетелствуван в старинни местни славяно-български названия в Средна и Южна Албания, а така също и в старинни славяно-български заемки, проникнали в албанския език, напр. *Лясковик*, *Лябово*, *Санова* от *Сѣноѡѡ* и т. н. И в румънски заемки, лексикални и топонимични, широкият характер на българската ятсва гласна се подчертава добре чрез предаването ѝ с дифтонг *еа*, напр. *Greaza* от *ѡрѣза*, *leasă* от *лѣѣа*, *lgeap* от *хѣѣнѣа*. В най-отдалечените краища на широкото пространство, върху което са били прѣснати славяно-българските племена от IV до IX в., изглежда, е настанало стеснение в гласежа на ятовата гласна, т. е. един вид ранен екавизъм. За това свидетелствуват някои местни имена, които се срещат в най-южните части на Гърция. Сред славяно-българските местни имена в Унгария, както и сред старинните славянски заемки, проникнали в унгарския език, няма следи от якав изговор на ятовата гласна.

Г л а с н а ж. Целият материал, от който извличаме данни по косвен път за предписмения период в развоя на българския език, ни свидетелствува ясно, както следва да се предполага, че назализмът е бил характерна черта в диалектите на славяно-българските племена в периода от VI до IX в. В най-южните кътове на Гърция славяно-българските местни названия имат на мястото на ж съчетание *он* или *ом*. Сравни напр. Δβνιτσα от Джъвница, в Месения имаме λουγιά от лъгъ, от Ахая имаме Όμπλός от жълъ (кладенец, въбел). и т. н. По същия начин се предава голямата носовка и в редица арханчин славянобългарски заемки, проникнали в унгарския език, напр. korong от крѣгъ, szomszéd от съсѣдъ, dongă от джгъ, bolond от ълждъ. Известно отклонение отбелязват рефлексите на голямата носовка в арханчин славяно-български заемки в румънския език, където гласят *ун*, напр. tuncă от мѣка, dungă от джгъ. Както в румънския, така и в гръцкия и албанския език се срещат хронологички по-нови замени на ж като ън (променено по-късно на места чрез вторичната вокализация в *он* или *ан*). Тези по-нови развития на голямата носовка не могат да се смятат за особеност на предписмения период от развоя на българския език. От изтъкнатото по-горе може да извадим заключение, че в предписмения период на българския език голямата носовка е имала характер на носово о.

Г л а с н а ъ. В предписмения период тая гласна е имала характер на носово е, което чужденците са схващали като *ен*. Това личи от множеството старинни местни славяно-български названия в Гърция, в които малката носовка се предава с *ен*, напр. Δεντίνη от лѣдѣна, Γρεντά от грѣдѣ. Рано проникнали в унгарския език славянобългаризми показват същата замяна на малката носовка, напр. czerencse от съръща, lencse от лѣща, gerenda от грѣдѣ. Първоначално *ен* за ъ в някои езици (в румънския, а отчасти в унгарския и албанския) се е подлагало на по-късни промени съобразно с фонетичните закони, които са действували в развоя на тези езици.

Г л а с н а ѝ. В периода, когато българските славяни са влияли в първия си непосредствен контакт със старото население на Балканския полуостров, типичната за звуковата система на техния език гласна ѝ е била възприемана от това население като *у*. Така напр. в гръцкия език много рано проникват славяно-българските думи *могъла* и *коръто* с гласеж μαγούλα, харούτα. С този си гласеж думите са легнали в основата на редица местни названия в Гърция. Други славяно-български местни имена в Гърция, в които се наблюдава замяна на българската гласна ѝ с *у*, са напр. следните: Χαρούνα от Гърънъ, Μπουότρι от Бъстру, Μουσίνα от Мъшина. В Албания е отбелязано едно единствено речно название, в което имаме замяна на ѝ с *у*. То е Bustrica от Бъструца. В албанския език обаче проникват рано не само славяно-български-

те думи *могъла* и *коръто*, но също така и *мотъка*, *пыро* „вид пшеница“. Всички те показват замяна на *ы* с *у* — *magule*, *karrute*, *matuke*, *rugę*. Подобни рефлексни на *ы* не се срещат в славяно-българските заемки в унгарския и румънския език.

Е р о в е. В най-архаичния пласт от славяно-български местни названия и лексикални заемки, които намираме в днешните гръцки области, малката ерова гласна се предава с *i*, а голямата ерова гласна с *u*. Освен това същият материал ни дава неоспорими доказателства, че и еровете в слаба позиция са имали в предписменния период от развоя на българския език своя пълноценна звукова стойност. Така напр. едно от най-често срещаните славяно-български местни названия в Гърция е името *Γαρδίκι* от **гордькъ* (по-късно *градъкъ*). В това име двата малки ера, единият от които е бил в слаба позиция, са предадени с *i*. Сравни още *Ζελίντοα* от *Сѣлница*, дето малкият ер в слаба позиция също е предаден с *i*. Голяма ерова гласна, предадена с *u*, както в силна, така и в слаба позиция имаме напр. в следните места: *Βάλτουα* от **болтъко* (по-късно *блатъко*), *Μπούζι* от *Бъзъ*, *Μπεσδούκι* от *Бѣздънъ*. Там, където славяно-българското население е успяло да просъществува по-дълго време, подобно архаично предаване на еровите гласни, както и тяхното запазване в слаба позиция са значително по-редки. В румънския език имаме *sută* от *съто* и *sticlă* от *стъкло*, в Албания е засвидетелствувано местно име *Dibra* от *дъбрь*. По-многобройни са били тия случаи в унгарския език, но получените там *i* и *u* на мястото на *ъ*, са били по-късно променени в *e* и *o*, напр. славяно-българските заемки *игръць*, *лънъ*, *мъхъ*, *бъзъ* в старounгарски са гласели *igric*, *lin*, *tuch*, *buz*, а днес гласят *igres*, *lep*, *moň*, *boz-fa*.

С о н а н т и ч н и *ръ*, *рь*. На мястото на сонантично *ръ* в архаичните славянски местни наименования в днешните гръцки области намираме *ur*, напр. *Κορνός* от *Крънъ*, *Κούρσορον* от *Кръшево*. На мястото на *ръ* срещаме последователно *er*, което е по-късно фонетично изменение на първоначално *ir* на гръцка почва, напр. *Βερβοίτσι* от *Връбовъць*, *Τέρνοα* от *Тръново*, *Ζάβερδα* от *Завръдо* и т. н. Тези факти свидетелствуват, че българските славяни в Гърция са правели разлика между палатално и твърдо сонантично *р*, която по свидетелствата на най-ранните старобългарски паметници е започнала да се заличава бърже в българския език.

б) Съгласни

Метатеза на съгласните в групи *tort*, *tolt—tert*, *telt*. Най-важното във връзка с това явление в българския език е, че в архаичната топонимия в Гърция могат да се установят случаи, при които още не е настанала метатезата на ликвидните съгласни. Ще приведем следните примери: *Γαρδένικα* от **гордьникъ* (по-късно *градъникъ*), *Βάλτουα* от **болтъко*

(по-късно *блатъко*), *Δερνίτσα* от **дръница* (по-късно *дръница*), *Χάρμα* от **хормъ* (по-късно *храмъ*). Същото се наблюдава и в лексикални заемки, проникнали в гръцкия език, напр. *μέρζα* от **мержа* (по-късно *мрежа*), *σάλλα* от **солма* (по-късно *слама*). В ограничени случаи метатезата на ликвидните съгласни не е настанала в ранни славяно-български заемки в румънския език, напр. *daltă* от **далто* (по-късно *алато*), *baltă* от **болто* (по-късно *блато*). Всичко това свидетелствува, че българските славяни при своето настаняване в Гърция не са познавали още в езика си премияването на плавните съгласни.

З а м е с т н и ц и н а г р у п и *tj, dj*. Материалът, от който черпим косвени доказателства за особеностите на предписмения период от разво̀я на българския език, доказва ясно тезата, че групи *шт, жд* на мястото на праславянските съчетания *tj, dj* са били вече развити в българския език между VI и IX в. Напр. в Гърция намираме местни имена *Κορύστιανη* от *Корыштане*, *Πεστή* от *Пешть*, *Μεσδαί* от *Междане*. Между речниковите заемки в гръцкия език тук се отнася думата *bisteri* от *пештера*. Многобройни са местните имена, които показват същите рефлексни на съчетанията *tj, dj* и в Албания, напр. *Πεστέρα*, *Πεστέρα*, *Λεστή*, *Χοστώνα*, *Γραжденίτις*. От румънския език ще приведем съществителното *grajd* от *граждь*, а от унгарския език името на днешната унгарска столица *Buda-Pest* от *пешть*.

П а л а т а л и з а ц и я н а з а д н о е з и ч н и т е с ъ г л а с н и. Много интересни и важни податки се извличат от славянския топонимичен материал в Гърция по въпроса за т. нар. трета палатализация на задноезичните съгласни в славянските езици. Под този процес разбираме омекчаването на задноезичните *к, г, х* в положение след някои предни гласни в *ц, з, с*. Между славянските имена в Гърция има известен брой, които не показват това омекчаване на задноезичните съгласни. Следователно третата палатализация на задноезичните съгласни, която, общо взето, не се проявява в славянските езици като напълно закономерно явление, е била ограничен процес в езика на заселилите се в Гърция български славяни. Сравни следните примери: *Ἀβάρικος* от **аворькъ* (по-късно *аворьць*) *Ἰαργίχι* от **гордькъ* (по-късно *градьць*), *Ζερβίχι* от **езерькъ* (по-късно *езерьць*).

Както се вижда, най-важните фонетични белези на българския език през предписмения период от неговото развитие са следните: гласна *о* е имала широк характер, който се запазва и през ранния старобългарски период; ятовата гласна е била широка *е*-гласна, отчасти запазена и до днес; двете носови гласни са представляли носово *о* и носово *е*; гласна *ы* и гласна *ъ* са имали гласеж, близък до *у*; гласна *ь* е имала гласеж, близък до *и*; слабите ерови гласни са се пазели; пазело се е различието между меко и твърдо сонантично *р*; ликвидната метатеза не е била още прокарана; проявяването на третата палатализация на задноезичните съгласни е било все още ограничен процес.

Началото на този период съвпада с възникването на първите български езикови и литературни паметници. Укрепването на първата българска държава и развитието се в нея феодални отношения са били особено благоприятен момент за разпространение на славяно-българската книжнина. Предизвиканата от вътрешни социално-икономически причини християнизация на България съвпада с времето, когато българската държава преживява подем, когато оформяването на българската народност и на българския народностен език са били вече свършен факт. Глобализиращата класа в България начело с цар Борис (852—888) е била силно заинтересувана от създаването на самостоятелна, независима българска черква, която чрез добре подготвено и образовано духовенство да проповядва и утвърждава новата вяра на славяно-български, а не на чужд език.

Възникването на книжнина на старобългарски език се свързва с делото на солунските братя Кирил и Методий. Като пряка подбуда за него е послужила в същност молбата на моравския княз Ростислав, отправена към византийския император в 862 г., чрез която князът в желанието си да се изтръгне от черковната опека на франките и от настанилото се в страната му немско духовенство е молил да му се изпратят мисионери, които да поучават народа му в християнска вяра на разбираем славянски език. Първите славянски преводи на богослужебни книги, приготвени от солунските братя Кирил и Методий, са били направени на югоизточнобългарския солунски диалект, който двамата братя са познавали до свършенство още от своето ранно детство. След катастрофата в Моравия славянското просветно дело намира най-благоприятна почва за развитие в България.

Появата на първите български книги е забележителен момент в българската културна и езикова история. За втората половина на IX в. те са отразявали напълно точно особеностите на солунския български диалект. Като се има пред вид, че за това време разликата между тоя диалект и останалите български диалекти е била много малка, смело може да се каже, че в първоначалните преводи на Кирил и Методий се отразява изцяло и точно българският език от втората половина на IX в. В пренесените в Моравия български книги, които там са се използвали в черковното богослужение, са успели да се промъкнат някои лексикални елементи от местните моравски говори. Част от тези лексикални елементи продължават да се употребяват и по-късно във възникващите на българска почва паметници от X и XI в. при явна тенденция обаче да бъдат ограничавани все повече и повече. Покрай тях в старобългарските паметници се забелязват и редица други отклонения от първоначалния Кирило-Методиев превод,

в които се отразява естествената еволюция на езика, както и някои диалектични особености в българския език от това време.

Подробното разглеждане на граматичните свойства на българския език през старобългарската епоха не може да бъде наша задача в това ръководство. Като най-рано засвидетелствуван славянски език, старобългарският език има огромно значение за всички клонове на славянското езикознание и затова на неговото проучване се посвещават специални курсове и ръководства. За този учебник, чиято главна цел е да изтъкне промените, които стават в българския език в течение на неговата история, от полза ще бъде да обърнем внимание само върху ония нови черти, които са се развили в старобългарския период и са намерили отражение в старобългарските паметници.

В ранния стадий на старобългарския език (IX в.) са се пазели редица особености, характерни за българския език през предписмената епоха. Така напр. законът за отворените срички все още е бил в сила. Гласната *o* е продължавала да има характер на отворена гласна. Нейното стеснение е настанало, както личи, по-късно, в течение на X и XI в. Гласната *ъ*, с много малки изключения, когато поради асимилационни причини (под влияние на меки следващи срички) е преминавала в *и*, се е пазела през целия старобългарски период. Мъчно можем да уточним до каква степен през ранния старобългарски период нейната артикулация е била изместена към средата на устата. Приблизително от X в. гласна *ъ*, която в предписмения период е била възприемана от чужденците като задна гласна *y*, се врежда между средните гласни. През ранния старобългарски период са се пазели и еровите гласни в слаба позиция, пазела се е и раздялата между различно нюансирани — твърди и меки, сонантични *ј* и *л*. Ятовата гласна е имала характер на широка гласна, който тя запазва до късно в българския език. През целия старобългарски период се пазят и назализмът. Непокътнати са оставали и заместниците на праславянските съчетания *tj*, *dj*, а именно групите *шт*, *жд*.

През X—XI в. в българския език стават редица промени, някои от които сега само ще изброим, а в отделите, посветени на историческата фонетика и историческата морфология, ще ги разгледаме по-обширно.

Между фонетичните особености ще изтъкнем следните:

1. Изпадане на еровите гласни в слабо положение. Процесът е започнал в X в. и е имал много важни последици за езика, една от най-съществените от които е образуването на нови затворени срички. През X и XI в. са станали и други промени с еровите гласни, напр. преходът на силните ерове в пълноценни гласни, придружен често с тяхното качествено преобразяване в *o* и *e*.

2. Ограничаване на епентетичното *л*, което с течение на времето престава да бъде характерна черта за българския език.

3. Заличаване на разликата между меките и твърдите отсенки на сонантични *ј* и *л*.

Не са били малко и промените, които са се отнасяли до морфологията. По-важните от тях са следните:

1. Разколебаване на съгласното склонение. Процесът, който по всяка вероятност е бил в ход и през IX в., отбелязва засилване през X и XI в. Неговите белези се заключават в появата на форми по *о*-основи, напр. *тѣла* в.м. *тѣлесе*, *небоу* в.м. *небеси*, *оцѣ* в.м. *очеси*.

2. По-усилено смесване на имената от *о*- и *и*-основи, както и на имената от *ја*- и *и*-основи, напр. *сыне* в.м. *сыноу*, *мѣжне* в.м. *мѣжн*.

3. Поява на контрахирани форми в имперфекта и сложното склонение на прилагателните, напр. *искахъ* в.м. *искаахъ*, *хотѣше* в.м. *хотѣаше*, *новаго* в.м. *новааго*, *новоумоу* в.м. *новоуоумоу*.

4. Изместване на старите форми *бнмъ*, *бн* и т. н. за образуване на условно наклонение от формите *быхъ*, *бъ* и т. н.

5. Ограничаване на формите на простия аорист и на сигматичния аорист с удължена коренна гласна и тяхното заместване с аористни форми на *-охъ*, напр. *бѣдохъ* в.м. *бѣдъ-вѣсъ*, *несохъ* в.м. *нѣсъ*, *рекохъ* в.м. *рѣкъ-рѣхъ* и т. н.

6. Изместване на кратките минали причастни форми на глаголите от четвърто спрежение с инфинитивна форма на *-нѣ*, напр. *хѣахъ*, *моахъ*, *брашѣ* и т. н. и заменянето им с причастни форми от типа *хѣаахъ*, *моаахъ*, *браахъ* и т. н.

7. Ограничаване на супинната форма.

Още през старобългарския период са започнали да се образуват в българския език някои нови особености, които са чужди на останалите славянски езици, но се откриват в някои балкански езици. Това е на първо място разрастването на *д а т е л н и я з а п р и т е ж а н и е*. На второ място идват сложните форми за образуване на бъдеще време предимно от несвършени глаголи с помощен глагол *хотѣти*.

Целият буен книжовен разцвет в България по времето на Борис и Симеон се съсредоточава около две просветни огнища, едното разположено в далечния югозапад, в Охрид, а второто в Преслав. Особено характерен е фактът, че между произведенията на тези две школи се забелязват известни различия. Така напр. западнобългарската, Охридската, просветна школа, начело на която застава Методиевият ученик Климент, се отличава със значителен консерватизъм. Тук се пази с много по-голяма строгост кирило-методиевският характер на езика. От средата на тази школа произхождат всички запазени до днес глаголически паметници, които смятаме, че са отразили най-пълно особеностите на преводите, направени от Кирил и Методий. Срещу това в произведенията на Преславската школа, начело на която застава сам цар Симеон, се забелязват известни слаби страни. Техният език се е поддал на силно гръцко влияние. Ето защо произведенията на Преславската школа не могат да се сравнят с Кирило-Методиевите преводи, които, като

запазват точността на гръцките оригинали, се отличават със особено изразяване на славянския характер на езика. Голяма зависимост от гръцкия език напр. проличава в обемистия Супраски сборник, писан в Източна България, а така също в запазените в късни преписи преводи на Йоан Екзарх.

Покрай изтъкнатите особености в езика на произведенията на двете старобългарски школи се забелязват слаби следи от диалектното раздробяване на българския език през старобългарския период. Най-ярка черта в това отношение е различната съдба на еровете в старобългарските паметници, писани в източни и западни области. Типична особеност на западните старобългарски диалекти е изсяняването на еровете гласни, особено на големия ер в о, докато в източните старобългарски диалекти според свидетелствата на паметниците тая особеност в развоя на еровете е била значително ограничена, особено що се отнася до изсяняването на ъ. По-лесно доловими са някои лексикални различия в произведенията на двете старобългарски школи. В Охридската школа се предпочитат едни думи, а в Преславската други. За илюстрация ще направим по-долу няколко съпоставки.

Охридска школа

Преславска школа

ГОУМЬНО	ТОКЪ
ХРАМНА	ХАѢВНА
ЖРЪТЕА	ТРЪБА
ЖНЕОТЪ	ЖНТНЕ
ДОСТОЯННЕ	НАСЛѢДНЕ
БЛАГОДѢТЬ	БЛАГОДАТЬ
ДРЪКОЛЬ	ЖРЪДЬ
ЖЕННУХЪ	ЗАТЬ
КЛЕВРЪТЪ	ПОДРОУГЪ
СКЪЛААБЪ	ЦАТА
СЪНЬМЪ	СЪБОРЪ
ВЕАНН	ВЕАНКЪ
ДРАСЕЛЪ	СѢТЪНЪ
НСКРЪННН	БАНЖЪННН
ТЪКЪМО	ТЪЧНИЖ
РАДН	ДѢЛЪМА
НСКОНН	НСПРЪБА

Както е известно, всички запазени паметници, които пряко са свързани със старобългарската епоха, са черковни текстове, преведени от гръцки език. Преводна и почти изключително с религиозен характер е била и останалата литература през старобългарския период. Оригиначните произведения са били сравнително малко. За жалост цялата тая значителна литература, преводна и

оригинална, е запазена в късни среднобългарски преписи или в ръкописи от късна руска или сръбска редакция. Нито един ред от съчиненията на Климент Охридски, презвитер Константин, Иоан Екзарх, Черноризец Храбър, презвитер Козма не ни е запазен със своя старобългарски гласеж. Едно грижливо проучване на езика на техните съчинения, което би имало за главна своя грижа да отстрани всички по-късни езикови напластвания, би ни дало много ценни податки за състоянието на българския език през IX, X и XI в. Такова проучване положително би ни убедило, че в старобългарската епоха наред с прекрасно оформения чрез забележителните преводи на Кирил и Методий през втората половина на IX в. черковен език въз основа на племенните славянски диалекти в околностите на Солун е започнал да се заражда и развива и литературен език, който е давал по-широк достъп на езиковите новости и постепенно се е откъсвал от езика на черковното богослужение, завещан от солунските братя и особено старателно пазен от всякакви по-чувствителни промени в течение на цели векове. Досега обаче ние не разполагаме с критични езикови изследвания върху езика на старите български писатели, предприети с оглед на такава задача.

В подкрепа на изтъкнатото по-горе ще приведем следните няколко факта. В езика на три от запазените в късни преписи преводи на Иоан Екзарх се срещат някои доста ясно изразени членни форми, от които имаме само слаби заценки в евангелските и другите богослужебни старобългарски преводи. Очевидно в съчиненията на Иоан Екзарх се е отразила една важна черта на българския език, която не е била още развита в езика на славянските племена около Солун по времето, когато са правели своите преводи братята Кирил и Методий. За илюстрация ще приведем един малък откъс от Шестоднева на Иоан Екзарх с нормализуван старобългарски език. В този откъс личат ясно членни форми. В него старобългарският писател въз основа на гръцки автори описва мъдрото устройство на килийките в пчелните медни пити.

Каждо бо їдоль сътънаа по друугѣмъ са дръжѣтъ тѣнькоѣ съ-
нѣнѣ прѣграждѣна, тачѣ потомъ двѣмъ прѣграды и троѣ въ медьнѣмъ
сътоу друугъ къ друугоу прѣграждѣны. Сътворѣа въспрыжъ чрѣзъ всѣ сътъ
доупнижѣ, да не тажѣстѣнѣ стрѣдѣта испадѣтъ вънѣ. Разоумѣнъ ты,
како ти геометрѣна кѣмъ кѣтъ земемѣрѣнѣ! Ничѣтоже кѣтъ тѣчѣно прѣмѣ-
дрѣнъ въчѣтъ! Всѣ бо їдольца на шѣсть їдоль сътъ, равѣна рѣбра нѣжѣ
сопницѣ. Тоже не прѣтѣжѣ себѣ лежѣща їдольцѣтъ (сътворѣа), да не
тажѣстѣнѣ дѣньцѣта отѣпадѣтъ, тѣнька сѣща; нѣ жганъ їдѣла шѣстожѣль-
нѣхъ, опѣра и подѣстаѣтъ въшѣнѣхъ сътъ, ѣкоже безѣлазна надѣ созоѣтъ
подѣржѣти тажѣстѣнѣ и въ своѣмъ кождо їдоль влагѣтъ стрѣдѣнѣтъ
вѣнѣатѣ.

„Защото всяка трапчинка във вощената пита се държи о друга, преградена с тънка стеничка, а след това в медената пита

са преградени двойни и тройни прегради. Направила е с пречки дупката през цялата пита, за да не изтече медът навън. Разбери ти, каква геометрия, т. е. земемерие! Нищо не е равно на премьдрата пчела! Защото всички трапчинки са с по шест ъгли и дупчиците имат равни ребра. При това (направила) трапчинките да не лежат една срещу друга, за да не би дънцата да паднат поради тежестта, бидейки тънки, но ъглите под шестоъгълните (трапчинки) са подпора и подложка на горните, та здраво поддържат тежините и (правят) всяка (пчела) да влива медената влага в своята трапчина."

Важно е да се отбележи, че подобни членни форми се откриват и в трактата *Законъ съдѣньи людемъ*, който е бил съставен още по времето на цар Борис, но ни е запазен в най-стар ръкопис от XIII в. Оттук можем да извадим заключение, че и деловият, канцеларският език през старобългарската епоха се е отличавал от езика на черквата.

И в пречутата беседа против богомилите на Козма презвитер се срещат езикови обрати, които издават народен дух, сравни напр. *не даждѣ божѣ* (днешно не дай боже), *нишѣло бѣашѣ лѣтъ* (преди на ло бе триста години), *попове, бѣсоке, мѣжатица* „омъжена жена“, *запрѣтъкъ, мрътъвѣнна, камтъкъ, пнианца*.

§ 11. СРЕДНОБЪЛГАРСКИ ПЕРИОД

Среднобългарският период обхваща XII, XIII и XIV в. В течение на този доста дълъг период българският език преживява редица промени, от които само, сравнително взето, малка част намират отражение в писмените паметници. Промените са засягали целокупния строеж на езика и са били еднакво важни както във фонетично, така и в морфологично отношение. Ние можахме вече да отбележим в предходната кратка характеристика на старобългарския период, че кирило-методиевската основа на създадения през втората половина на IX в. книжовен език не е могла да се запази непроменена в течение на X и XI в. и да не се загуби от езиковите новости, които в продължение на тези два века се създават в различните български говорни области, при все че на Кирило-Методиевия език се е гледало като на нещо свещено, което не подлежи на никакви изменения. Тези новости са успели да се вмъкнат дори в употребявания в черковното богослужение език.

Като начало на среднобългарския период ние поставяме онзи важен момент в развоя на българския литературен език, когато сред нахлуващите в писмените паметници езикови новости започва да се изтъква една много значителна проява във връзка с носовките — именно тяхната смесена употреба. Във всички паметници, които палеографски и езиково не могат да бъдат отнесени след XI в., употребата на носовките е, така да се каже, правилна,

т. е. точно такава, каквато е била в първоначалните Кирило-Методиеви преводи. От XII в. нататък няма паметник, който да не сочи объркана употреба на носовите гласни. Явлението стои във връзка с особенния развой на тия гласни, които в прехода от XI към XII в. променят своя гласеж и губят оня звуков характер, който са имали през старобългарския период. Разбира се, това не е единствената новост, която отличава среднобългарския език във фонетично отношение. Всички среднобългарски паметници ни дават доказателства, че в сравнение с положението в старобългарския период в езика са настанали чувствителни промени и с редица други гласни, напр. с *ѣ* и *ѡ*. Общо взето, по-значителните различия между старобългарските и среднобългарските паметници се наблюдават във фонетиката. Що се отнася до морфологията, употребяваният през среднобългарския период книжовен език се стреми да остане верен на традицията. Все пак и в тая област среднобългарските паметници изтъкват редица нови черти. Всички морфологични новости, които успяват да се промъкнат в старобългарските паметници и част от които изброихме в предходния параграф, в среднобългарските паметници разширяват своя обсер, на първо място смесването на имената с различни основи. Покрай това в почти всички среднобългарски паметници се наблюдават сериозни наченки от разколебаване на склонитбените форми и засилена употреба на предлозите. Върху всички тези факти, както и върху редица други подробности във връзка с развоя на именните и глаголните форми в среднобългарски ще се спрем по-подробно в историческата морфология.

Среднобългарския период делим на две части — ранен среднобългарски период, който обхваща XII в., и късен среднобългарски период, в който се включват XIII и XIV в. От ранния среднобългарски период, сравнително взето, имаме малко на брой запазени паметници. Това се обяснява с факта, че XII в., както и предходният XI в. са били неблагоприятно време за развоя на българската книжнина поради византийското владичество, в което попадат българските земи. Паметниците от този период заемат особено място в езиково отношение. Това са преди всичко паметници, върху които тегне силно авторитетът на старобългарската книжнина. Най-типичната среднобългарска езикова черта, смесването на носовките, у тях е прокарана доста несмело. Явно личи стремейт на писателите да употребяват носовките на техните стари места. Но все пак редица типични среднобългарски черти намират и у тях ярък израз. Да вземем за пример т. нар. Добромирово евангелие. То познава опростена употреба на еровите гласни — употребява само *ѣ*, редовно замества старобългарското аористно окончание за 3 л. мн. ч. -*ша* със среднобългарско -*шѣ* и редовно употребява дателен притежателен вместо родителен притежателен.

През XIII и XIV в. се явяват паметници, които представят,

така да се каже, чист среднобългарски тип. Смесването на носовките в тях е прокарано най-последователно с най-разнообразни опити в зависимост от подготовката на писателя и от школата, към която е принадлежал, да се урегулира по някакъв начин тяхната объркана употреба. В тия стремежи понякога се идва до крайно опростяване — редица паметници от тая епоха започват да употребяват само една носовка, което между другото е ярко доказателство, че през среднобългарския период двете носовки са били доста сближени във фонетично отношение. От само себе си се разбира, че паметниците от късния среднобългарски период в най-голяма мяра отразяват всички ония типични фонетични и морфологични особености, които са били характерни за среднобългарския период и за които се спомена по-горе.

Огромната част от запазените до днес среднобългарски паметници представят преписи на богослужебни книги. Този техни характер има решително значение за архаичния лъх, с който се отличава езикът им. От говоримата реч този език е бил отдалечен в много по-голяма степен, отколкото езикът на старобългарската черковна литература. За много паметници, особено от XII и началото на XIII в., когато разликата между говорима и писана реч се увеличили, е характерна дори една преднамерена архаизация на езика. Така се обяснява фактът, че в паметниците от XII и първата половина на XIII в. еровите гласни се пишат там, където те отдавна са изчезнали, или на места, където изобщо не са съществували. Последното явление е намерило широко място напр. в Болонския псалтир. Там срещаме следните случаи *подаждь* в.м. *подаждь*, *глазѣна* в.м. *глазѣна*, *мѣнашѣте* в.м. *мѣнашѣте*, *гнѣтъ* в.м. *гнѣтъ*, *скоты* в.м. *скоты* и т. н.

Твърде често в кратките приписки, които преписвачите правят по полето на ръкописите, ние успяваме да доловим някои изолирани подробности от съвременния говор, които напразно бихме търсили в многобройните страници на някой черковен текст. Така напр. в началото на XIII в. в българския език е било налице едно решително разколебаване на склонитбената система. Този факт намира отражение в смесването на падежните форми, в тяхното неправилно съгласуване и в тяхната неправилна употреба. Подобни случаи срещаме в много среднобългарски паметници. Най-често са те обаче в кратките приписки на преписвачите. В среднобългарския паметник *Добрейшово евангелие* от XIII в. двуредната приписка на преписвача ни изненадва с един народен обрат, който напразно бихме търсили в цялата огромна среднобългарска литература. Приписката гласи; *пиши глаго* гръцки и приписки *отъ рѣка изгнѣва*, а *слава божна прѣбываѣ въ етъки*. Касае се за още напълно живия до днес диалектичен съюз *отъ* и (от гръцки произход), който, както се вижда, бил напълно нормален в езика на българския преписвач от XIII в. Такъв ценен езиков материал откриваме и в редица други приписки, прѣснати

по среднобългарските паметници. Особено ценни са приписките в Битолския триод от XII в., които съдържат данни за възникването на нови падежни окончания, напр. дателно окончание -~~е~~е^е в.м. -~~ен~~ (г~~е~~у~~г~~и~~е~~е), за настаняването на сегашната основа на глаголите при имперфектните форми (п~~и~~шах в.м. п~~и~~сах), за неправилна употреба на относителното местоимение ~~е~~же, която свидетелствува, че то е било само книжовен елемент, и т. н.

Голямата консервативност на езика на богослужебните книги е продължавала да се поддържа и през късния среднобългарски период. Това се вижда добре от произведенията на Търновската школа, по-специално от ония съчинения, които са били съставяни по поръка или в чест на Иван-Александър. Трябва да се подчертае, че неблагоприятните условия, при които се развива среднобългарската книжнина, са я лишавали от графично единство, а все по-силно и по-силно очертаващото се раздвоение между литературен и говорим език е било причина за внасяне на големи смущения или неправилности дори в богослужебните книги. Отклонения от нормите на дадена епоха са били възможни във всяко отношение. Това дава повод на патриарх Евтимий да предприеме своите реформи във втората половина на XIV в., които са имали за главна цел да внесат ред и еднообразие в правописа на среднобългарските паметници и да узаконят редица отживели езикови норми, като съзнателно се е слагала пречка на всяко обновяване на литературния език и на неговото сближаване с говоримата реч. Така напр. Евтимий, този „велик художник на славянските писмена“, както го славословят неговите ученици, строго осъжда пренебрегването на епентетичното л в текстовете. Що се отнася до употребата на носовките и еровете, той препоръчва следното: в началото на думата да се пише само ж, напр. ж~~ы~~къ в.м. стбълг. ж~~ы~~къ, големият ер да се пише само в средата на думите и в предлозите, а малкият ер да се пише на края на думите, напр. в~~ъ~~къ, в~~ъ~~нь, ер~~ъ~~хъ; там, където се редуват две носовки, да се пише първо ж, а после ъ, напр. д~~о~~в~~ъ~~р~~ъ~~ж в.м. стбълг. д~~о~~в~~ъ~~р~~ъ~~ж. Изобщо реформите на българския патриарх са целели да запазят напълно архаичния облик на литературния език, който по този начин се е превърнал действително в един изкуствен и мъртъв език. Вече в началото на XV в. различията между езика на богослужебните книги и говоримата българска реч са били толкова големи, че дори един писател като Константин Костенечки смята езика на старата българска книжнина не за български, а за руски.

Както вече подчертахме на няколко пъти, въпреки традиционната скованост на езика на среднобългарските паметници ние откриваме било в самите тях, било в техните приписки изолирани случаи от чисто народни елементи, които ни дават представа за онази степен на развой, която българският език достига в XII, XIII и XIV в. Въз основа на тези податки ние можем да кажем, че

през този период българският език се характеризира със следните по-важни нови черти:

1. Разколебаване на падежните форми, което към края на XIV в. стига до пълна загуба на именната флексия в по-голямата част от българските говори.

2. Аналитично предаване на степените за сравнение при прилагателните в късния среднобългарски период.

3. Развой на членна форма.

4. Обобщаване на окончание -о в е при едносричните имена от мъжки род за множествено число.

5. Смесване на окончанията на имперфекта и на аориста и установяване на различие в основите, от които са се образували тези две минали времена.

6. Обобщаване на окончание -ѣтъ за 2. л. мн. ч. на повелителното наклонение.

7. Създаване на ново а-спрежение (в късния среднобългарски период).

8. Разпадане на сегашните действителни причастия и на първо минало действително причастие.

9. Образуване на деепричастия.

10. Загубване на двойствено число при имената и глаголите.

11. Пренебрегване на относителните местоимения *нже, ѿже, сже* и заместването им с въпросителни местоимения, придружени с частица -то.

12. Образуване на притежателни местоимения за 3. л. ед. и мн. ч. от родителната форма на показателните местоимения с наставки от прилагателни притежателни.

13. Загуба на родовите окончания на прилагателните и родовите местоимения за множествено число.

§ 12. НОВОБЪЛГАРСКИ ПЕРИОД

Това е периодът, в който българският език вече е преминал към ново качество на своята граматична система като последица от продължително натрупване и разрастване на нови черти в течение на старобългарския и среднобългарския период. Той се дели на две части — ранен новобългарски период, който обхваща времето от XV до първата четвърт на XIX в., т.е. до началото на възникването на новобългарския национален език. Основната черта, която характеризира българския език през целия новобългарски период, е напълно развитият аналитизъм в областта на имената. Окончателно развитие и разпространение получават и всички отбелязани по-горе нови черти, появили се през среднобългарския период. За по-пълно очертаване на особеностите на новобългарския език можем да прибавим още следните негови типични черти:

1. Изразяване на старото родително и дателно падежно отношение чрез обща форма на имената и предлог и а.

2. Поява на преизказното наклонение, изразено чрез формите на стария перфект и чрез новоизградени форми.

3. Поява на минало несвършено причастие.

4. Поява на бройната форма за множествено число на -а при съществителните от мъжки род като остатък от старото двойствено число.

5. Удвояване на прякото допълнение, напр. учениците ги събраха в училището.

6. Едновременна употреба на кратките и дългите лични местоимения за винителен и дателен падеж — мене ме, мене ми, тебе те, тебе ти и т. н.

7. Въвеждане на приставните финални изречения със сложен съюз за да вместо само с да.

8. Замяна на пълната инфинитивна форма (стбълг. глаголати) и кратката инфинитивна форма (среднобълг. глаголатъ) с цели приставни да-изречения.

По-голямата част от процесите, в резултат на които е станало оформяването на новобългарския език във фонетично отношение, са станали през среднобългарската епоха, напр. ограничаването на специфичния гласеж на ъ като ѐ и заменяването му ту с е, ту с 'а, загубването на носовостта и преходът на носовите гласни в ъ и е, преходът на ъ в и и т. н. Изпадането на еровете в слаба позиция, както и загубването на епентетичното л са процеси, които се отнасят към още по-далечно време, именно към старобългарския период.

III. ИСТОРИЧЕСКИ ВРЪЗКИ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК С ДРУГИ ЕЗИЦИ

§ 13. БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК И ОСТАНАЛИТЕ БАЛКАНСКИ ЕЗИЦИ

Без да губи своя специфичен славянски характер, българският език тръгва в своето развитие в посоки, които значително го отдалечават от останалите славянски езици. От друга страна, редица много важни особености в структурата на българския език намират подобия в структурата на съседните балкански езици. Очевиден става по този начин фактът, че както в българския език, така и в останалите балкански езици са започнали да се оформяват и да се проявяват еднакви развойни тенденции, които в науката намират различно обяснение. Едни от учените виждат в приликите, които откриваме между балканските езици, отражение на балканския субстрат, т. е. на влияние, идещо от онова население, което е обитавало Балканския полуостров дълго време преди настаняването на славяните тук. Други тълкуват тия прилики като резултат от взаимни влияния на балканските езици. В такъв случай на първо място се изтъква ролята на гръцкия език, който векове наред е бил носител на по-висока култура сред балканските народи. Що се отнася специално до българския език, едни учени отдават появата на всички особености, специфични за него и отделящи го от останалите славянски езици, на влияние от страна на трако-илирийски субстрат, други на по-новия в хронологично отношение субстрат, именно на гръко-романския. А имаше и такива учени, които обичаха да говорят само за влияние от румънския език върху българския език при обяснение на общите черти, които сближават българския език с останалите балкански езици.

Много слаб успех в науката имат опитите да се установят взаимни влияния между балканските езици във връзка с възникването на най-важните техни прилики. Все по-дълбокото и по-подробно историческо изследване на тия прилики установява във всяко съмнение, че създадите се вследствие на продължително общуване общи развойни тенденции са се осъществявали във всеки отделен балкански език със собствени средства и най-често по напълно различен път. Това най-добре се установява, като се прослед-

ди историческият развой на българската и румънската членна форма, чиято постпозиция най-лесно подвеждаше наблюдатели-те да предполагат взаимни влияния.

Но където и да се крият първопричините за приликите между балканските езици (имат се пред вид н о в о г р ъ ц к и, р у м ъ н с к и и а л б а н с к и), едно остава от огромно значение за нас — на балканска почва българският език развива най-важните си особености в разрез с останалите славянски езици и в хармония с развоя на другите балкански езици. Ще изброим тях особености на българския език.

1. *Развой към аналитизъм.* Българският език е единственият в славянското езиково семейство, който се отличава с аналитичен строеж на именната си система. Както е известно, от всички живи индоевропейски езици славянските и балтийските езици притежават най-богата склонитбена система. Българският език стои в това отношение по-близо до балканските езици. Но вън от основната прилика — опростяване на склонението — между балканските езици имаме и значителни различия в подробностите, с което се подкрепя изказаната по-горе мисъл за неравномерен и по свой път осъществяван развой на предизвикана от общ подтик тенденция. По пътя към аналитичен строеж българският език е отишъл много по-далеч от всички останали балкански езици, в които се пазят все още по няколко падежа. По-чувствителна загуба на падежни форми имаме в румънския език, където и до днес се пазят при имената от женски род две падежни форми, едната за и м е н и т е л е н - в и н и т е л е н (casă), а друга за р о д и т е л е н - д а т е л е н (case). И двете форми обаче не могат да се употребят без предлог. По-здраво флективни форми се пазят в албанския и гръцкия език. В албанския език се употребяват четири падежа: и м е н и т е л е н (звателен), р о д и т е л е н (творителен, дате-лен), в и н и т е л е н, м е с т е н. В гръцкия език се употребяват три падежа — и м е н и т е л е н, р о д и т е л е н, в и н и т е л е н. Най-здраво тези падежни форми се държат при мъжките имена от о-основи: им. ед. φίλος, род. ед. φίλου, вин. ед. φίλο(ν), им. мн. φίλοι, род. мн. ч. φίλων, вин. мн. φίλους. Както в албанския, така и в гръцкия език падежните форми се употребяват без предлог.

Българският език, който е разположен в най-южната периферия на славянството, е загубил своите падежни форми и в това отношение прилича не само на балканските езици, но и на западно- и южноевропейските езици, в които склонението на имената или напълно е изчезнало, или се намира в упадък.

В сърбохърватския език, в граматичната структура на който са проникнали балканизми само в ограничен размер, броят на падежите е намален значително. В единствено число тук имаме пълно съвпадане между д а т е л е н и м е с т е н падеж. В мно-

жествено число са съвпаднали дателен, местен и творителен падеж. Наистина има арханчни говори, в които падежните форми са застъпени все още доста пълно, но има и такива, и то доста важни, като говора напр. на гр. Бялград, където деklinацията се намира в упадък. Употребата на падежни форми с предлози се разширява извънредно много за сметка на употребата на чисти падежни форми. Това довежда без съмнение до изbledняване на значението на отделните падежи.

2. *Развой на членна форма.* Типичната за българския език членна форма е чужда на останалите славянски езици. Само в известни северноруски диалекти се наблюдават явления, които приличат на българските обчленявания, без да са така жизнена и така ясно и строго прокарана система, както в българския език. Във функционално отношение те не се покриват с българската членна форма. И с тази си особеност, за която ще стане дума по-подробно в историческата морфология, българският език си прилича с останалите балкански езици. Но, както вече успяхме да изтъкнем, в пътя на оформяването на членната форма се наблюдават големи различия в отделните балкански езици. По-съществена прилика се е създала между българския, румънския и албанския език. И в трите езика имаме постпозиция на членната форма. Гръцкият език познава само предпоставен член. Постпозицията в трите споменати езика има различен път на осъществяване. В албанския и румънския език тя стои във връзка с мястото на прилагателните, които обикновено следват съществителните, а в българския език постпозицията на членната форма се е наложила поради енклитичния характер на слабите показателни местоимения, които са се превърнали в членни форми. В българския език членната форма се мени само по род и число, а в останалите балкански езици тя може да се мени и по падеж.

3. *Изчезване на инфинитивната форма.* Българският език е загубил старата инфинитивна форма, която е типична и до днес за славянските езици. Известно ограничаване на инфинитивната форма има и в сърбохърватския език. Изчезването на инфинитивната форма е общо явление във всички балкански езици. Голяма част от учените не виждат в зараждането на този процес обща причина. Те смятат, че изчезването на инфинитивната форма в балканските езици се дължи на гръцко влияние.

4. *Образуване на описателно бъдеще време със спомагателен глагол „искам“.* Още в старобългарския период се среща бъдеще време, образувано с глагола *хѣштѣ* като помощен глагол и с инфинитивната форма на спрегаемия глагол. Тая особеност остава типична със съответни промени за българския език, който не познава друг начин за образуване на бъдеще време. В днешния български език именно това време се образува с помощта на частица *ще*, която е остатък от стария глагол *хѣштѣ*, и формата за сегашно време на съответния глагол — *ще пиша, ще ходя*. И в

това отношение съществува пълна прилика между българския език и останалите балкански езици, които също така изразяват бъдеще време с помощен глагол, който е имал значение и с к а м. Сърбохърватският език, който, както подчертахме, има някои балканизми в структурата си, познава тоя начин за образуване на бъдеще време, напр. ја ћу купити.

5. *Обединяване на функциите на дателен и родителен падеж.* Още в старобългарския период дателният падеж покрай типичните си функции започва да изпълнява и функцията на родителния падеж, когато последният е имал за цел да изрази отношение на принадлежност. В течение на среднобългарския период дателният падеж напълно измества родителния притежателен. Изразяването на старото родително отношение в новобългарския език с помощта на предлог на и име свидетелствува за дателна основа на това словосъчетание. То е възникнало от старобългарските съчетания с предлог на и име, които са означавали цел, посока или предназначение, т. е. имали са значение, близко до значението на дателния падеж. Подобна замяна на функциите на родителен и дателен падеж се наблюдава и в останалите балкански езици. В албанския и румънския език дателният падеж измества родителния, а в гръцкия език родителният падеж измества дателния.

В тясна зависимост от факта, че дателният падеж е поел функциите на родителния падеж, стои и употребата на кратките енклитични местоименни дателни форми *ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им, си* в притежателно значение, напр. баща ми, брат ти, книгата ѝ и т. н. Подобни конструкции се срещат и в останалите балкански езици. В гръцки език, разбира се, кратката местоименна форма е родителна, а не дателна, тъй като в този език, както изтъкнахме, родителният падеж измества дателния.

6. *Двойно изразяване на прякото и дателното допълнение.* За днешния български език е характерно изразяването на прякото и дателното допълнение безразлично дали то е име или местоимение чрез допълнителна прибавка на енклитичните форми на личното местоимение във винителен и съответно дателен падеж, напр. аз я затворих вратата, завъртях го ключа, мене ме биха, нас ѝ измъчва тая мисъл и т. н. Хронологията на този интересен процес в българския език мъчно може да се установи. Най-ранни единични примери срещаме във влахо-българските грамоти. По-отчетливо процесът се проявява в ранните новобългарски паметници от XVII—XVIII в. Но във от всяко съмнение е, че той е стоял във връзка с изчезването на склонението в българския език. Допълнително прибавените енклитични местоимения са целели да уточнят смисъла на изречението и да изтъкнат по-ясно прякото и дателното допълнение. Същата особеност е характерна и за всички останали балкански езици, което обстоятелство ни позволява да я охарактеризираме като общ за тях балканизъм.

Покрай изтъкнатите по-горе общи особености на балканските езици между последните съществуват и множество други прилики от по-второстепенно естество, които, вкупом взети, подчертават близките връзки между тези езици. Голяма част от тия прилики имат, сравнително взето, по-нова хронология и се отнасят предимно към явления от синтактичен характер.

Между балканските езици се е създала в течение на времето и доста голяма общност във фразеологията. И в тая област обаче мъчно можем да установим кой език е служел като първоначален източник. Много често някои типични балкански фразеологични обрати се откриват и в турския език, който не влиза в кръга на балканските езици по характера на своята граматична структура. Типични за всички балкански езици са напр. следните обрати, които ние предаваме само в тяхната българска форма: хва-на ме кашлица (или каквато и да е друга болест), гледай си работата, направих го на пух и прах, изяде ми парите, отварям си четирите, нямам счупена пара, вземи единия, удари другия, не го побира умът ми, ям бой, пратих го за зелен хайвер и т. н. Общи за всички балкански езици са и редица формули за изказване на почит и благопожелание.

Вън от приликите, които са резултат от създали се общи развойни тенденции, между българския език и останалите балкански езици съществуват най-разнообразни връзки от по-друг характер, пораждани в течение на историята. Доста важни исторически връзки съществуват между българския и руския език, както и между българския и турския език. Кратък преглед на тия връзки правим в следващите параграфи.

§ 14. ГРЪЦКО-БЪЛГАРСКИ ЕЗИКОВИ ВРЪЗКИ

Славянското влияние върху гръцкия език се е отразило почти изключително в лексиката. Трябва обаче да подчертаем, че броят на българските заемки в гръцкия език е доста ограничен. Наброяват се около 300—320 български думи. По-голямата част от тях са пръснати в различни гръцки говори, най-много в епирските и тесалийските. Изобщо славяните, които са живеели в тези области, са били най-късно погърчени. В гръцкото словообразуване е успял да проникне един-единствен славянски суфикс. Това е суфиксът -ица, който е характерен за умалителни имена в днешния гръцки език, напр. *πορτίτσα* (вратичка), *ψυχήτσα* (душица).

Сравнително малко от славянските заемки в гръцкия език са в обща употреба днес. Откъм значение те спадат към различни категории. Преобладават обаче наименования на животни, растения и термини из овчарския живот. Глаголи са заети в много малък брой. Почти всички те са по-нови заемки и се срещат в северните гръцки области.

Гръцкото влияние върху българския език се е упражнявало в течение на много векове. То съвсем естествено е намерило отражение още в старобългарските паметници. Проникването на гръцките елементи в българския език е ставало по два пътя — к н и ж о в е н и н а р о д е н, т. е. като резултат на непосредствено общуване между гърци и българи. Началото на по-усилено книжовно влияние съвпада с времето, когато християнството бива възприето от българите като държавна религия. От само себе си се разбира, че отразеното в старобългарските паметници гръцко влияние носи предимно книжовен характер.

И гръцкото влияние върху българския език се е отразило предимно върху лексиката. Действително между българския и гръцкия език могат да се отбележат редица общности, особено от синтактичен характер, напр. еднаквото оформяне на финалните изречения или употребата на наречието за място д е т о (на гръцки *πὸ*) в значение на относително местоимение. Но повечето от тези общности са получили на балканска почва много широко разпространение и са типични за почти всички балкански езици, без да може конкретно да се изтъкне кой език е служел за първоначален източник. Гръцко влияние в областта на фонетиката и морфологията може да бъде посочено в ония български говори, които са разположени на самата гръцко-българска езикова граница. Така напр. в някои от тях се среща членуване по гръцки образец: п р а з н и ц и т е г о л е м и т е в м. г о л е м и т е п р а з н и ц и.

Сред гръцките лексикални заемки в българския език ние ясно можем да различим два основни слоя — един по-стар и друг по-нов. Все пак трябва да отбележим, че проучването на гръцките заемки в българския език в хронологично отношение не е отбелязало големи успехи. Причината за това се корени във факта, че изобщо проучвания от този род се натъкват на извънредно големи трудности. Имаме няколко заемки, които са проникнали в езика на славяно-българските племена преди тяхното настаняване на Балканския полуостров. Това са думите к о р а б (стбълг. *κοῦβη* от гр. *καράβιον*) и к о л и б а (гр. *καλύβη*). Старинният характер на тези заемки се подчертава от факта, че гръцката съгласна б е т а (β) е предадена на български език чрез съгласната б, а не чрез в, какъвто характер е имала тя в периода, когато славяните влизат в непосредствен контакт с гърците на Балканския полуостров. Старинно е също така предаването на гръцката неударена гласна α в тия думи с българска гласна о, поради широкия гласеж на гласна о в ранния период от историята на българския език. Тъй като думите к о р а б и к о л и б а се срещат и в останалите славянски езици, трябва да се приеме, че те са били заети от славяните в далечна епоха преди окончателното разпадане на праславянската езикова общност. Други гръцки заемки, в които гръцко β да се предава с б, в българския език няма. Изобщо

всички гръцки заемки в българския език със своите фонетични особености отразяват по-нова фаза от развоя на гръцкия език, когато в него не само съгласната б е т а е имала вече стойност на в, но е бил настанал и т. нар. и т а ц и з ъ м, т. е. преходът на η (дълго е) и на дифтонгите ε и ο в и, сравни напр. следните заемки в българския език х р и с и м от χρίσμος, Д и м и т ъ р от Δημήτριος, и к о н о м от οἰκονομος и т. н. Гръцката гласна ипсилон (υ) в редица случаи в старобългарските паметници се предава непроменена. Не са редки обаче и случаите, когато тя се предава с и. Първият начин представя подражание на гръцката графика и на гръцкия изговор на тая гласна, който е продължавал да гласи и във времето на славянските заселвания на Балканския полуостров като ю. Скорѡ обаче и тая гласна в гръцкия език се променя в и. В българския език могат да се посочат само такива заемки, които показват на мястото на гръцкия ипсилон гласна и, сравни напр. покрай приведената по-горе дума к о л и б а още с и н о р от σύνωρον или х р и с о в у л от χρυσοβουλῆ, м и р и с от μύρις, о р и з от ὄριζον.

За определяне на старинността на известни гръцки заемки в българския език от значение са някои промени от фонетично естество, които са ставали с тях, за да могат заемките звуково да се нагодят към фонетичната система на българския език от дадена епоха. Предаването на краткото (неудареното) гръцко α с о е архаичен белег на редица гръцки заемки в българския език. Процесът свидетелствува, че заемките са проникнали по време, когато в българския език (в ранния старобългарски период) гласна о се е отличавала с широк характер. С такава особеност се характеризират редица гръцки заемки, които са се употребявали в старобългарските паметници, напр. στονα от σατανᾶς, л а з ъ р от Λάζαρος, попъ от παπᾶς. Характерна е заемката πορδα „рай“ от παράδεισος. Тя се среща в старите писмени паметници и със своето окончание се издава като народна форма. В днешния български език няма следа от нея. Преход на кратко α в о се наблюдавали в някои гръцки заемки, които не са се употребявали в стария литературен език, но се срещат в живите днешни български говори. Такива са напр. думите с т о м н а от στάμνος, западнобълг. к о с т е н от χάστανον, с к о м е н „малко столче“ от οχαμνίου. Малко са старите гръцки заемки, които носят следи от ликвидната метатеза, т. е. такива гръцки думи, които са проникнали в българския език, докато е траел законът за премиянето на ликвидните съгласни. Най-типичен е в това отношение гърцизмът м р а м о р от μάρμαρον. Заемката е и до днес чисто народна дума в българския език. В старобългарския книжовен език могат да се изтъкнат няколко гръцки заемки от този род, които не са оставили следа в днешния български език. Такава е напр. думата κλέβητος от κολλήβητος.

В българския език не са оцелели н такива гръцки заемки, в които съчетанието от някоя гласна и носова съгласна се е превръщало в носовка на българска почва. Това са били гръцки думи, които са прониквали в българския език, докато в българската фонетична система все още са съществували носовки. Най-типични в това отношение са думите събота (стбълг. *сѣбота*) от *σάββατον*, тѣпан (стбълг. *тѣпанъ*) от *τύμπανον*. В старобългарския език са ставали с някои книжовни гръцки заемки и други интересни фонетични промени вследствие на приспособяването на тия заемки към особеностите на българската фонетична система. Касае се обаче за думи, които не са прекрачили рамките на стария книжовен език и не са навлезли в народните български говори. Затова ние тук няма да се спираме върху тях.

Във връзка с несвойствените за българския език звукове, с които са се отличавали някои от гръцките заемки, положението в българския език е много често неустановено. В най-старите български паметници обикновено гръцките думи са били предавани така, както са се произнасяли в гръцкия език, за което е спомагало обстоятелството, че и в двете старобългарски азбуки, особено в кирилицата, са могли да бъдат употребени и гръцки букви, които са изразявали типични гръцки звукове. Има обаче и случаи, когато несвойствени за българския език звукове са били замествани от други. За всеки славянски език, който е изпитвал влияние от страна на гръцкия език, се поставя въпрос за отношението към гръцките съгласни *Ѣ, Ѵ*, които не са били свойствени на славянската фонетика. Във връзка с отношението специално на българския език към тия съгласни може да се каже следното:

1. Междудъзната гръцка тета (*Ѣ*) е била предавана често в най-старите паметници пак със съответния гръцки буквен знак. Често обаче тя се заменя още в най-старите български паметници с *т*. Последното остава в сила и в по-късния период от живота на българския език, сравни напр. *Тома* (*Θωμάς*), *Тодор* (*Θεόδωρος*), *фтасвам* (*φθάνω*), *анатема* (*ἀνάθεμα*), *темел* (*θεμέλιον*), *паратир* „прозорец“ (диалектно от гр. *παράθυρι*), *лапат* от *λάπατον*. По-други замени на гръцкия звук *Ѣ* в българския език са рядкост. Може напр. да се срещне на мястото на тетата звук *з*. Още у старобългарския писател от Симеоново време Йоан Екзарх се среща транскрипцията на гръцката фраза *πάντα τὰ ἔθνη* като *панѣта та ѣзни* (фразата значи „всички народи“). Известни български диалекти в Източна Тракия са претърпели гръцко влияние при образуването на формите за бъдеще време, като българската частица *ще* е била изместена от гръцка частица *Ѣ*, с която се образува описателно бъдеще време в днешния гръцки език. Заетата гръцка частица гласи *за*, напр. *за до да*, *за кажа*, *за да м*. В отделни случаи на мястото на гръцко *Ѣ* може да се яви *Ѵ* или *х*, сравни напр. диалектичните форми *Ѵ* и *р* и *д а*

„малко зазидано прозорче“ от *θυρίδα*, пехера „тъст“ от *πέτερς*, пехера „тъща“ от *πέτερα*.

2. Съгласната *ф*, която е била напълно чужда на стария български език, в старобългарските паметници се предава непроменена, сравни напр. *фарисей* *φαραίσιος*, *гнафен* *γναφεύς*. Тя не се променя и в гръцките заемки, проникнали по народен път, сравни напр. *фитария* „леха“ от *φτεῦω* „садя“, *фтасвам* от *φθάω*, *трандафил* от *τριαντάφυλλον*, *Стефан* от *στέφανος* и т. н. В редки случаи на промени се е подлагала съгласна *ф*, когато се е намирала в края на думите, напр. *кух* от *κοῦφος*, *трап* от *τράφες*. Подобна промяна на гръцката съгласна *φ* е засвидетелствувана в старобългарските паметници само на едно място в Синайския псалтир, 91, 13, където гръцко *φρτιξ* е предадено като *пнхкьсь*.

Проникналите по народен път гръцки думи в българския език много мъчно са намирали достъп в писмените паметници. В езика на седмоградските българи, които са били отвлечени от областите на Крайдунавска България в XIII в., се откриват редица заемки, много малка част от които се срещат в средновековните български паметници, но продължават да са характерни за съвременните български диалекти. Заемките са следните: *ела-елате*, *ката*, *комат*, *лаха са* „случва се“, *липцува*, *мартир*, *парясан*, *сатан*, *сосам*, *сполавам*, *трепеза*, *хора*, *отн*. Естествено трябва да се приеме, че всички тия думи са влезли в българския език преди XIII в. Забележителна е заемката *хора* със своите семантични промени, станали на българска почва. Те са пряко отражение на условията, в които са били поставени народните маси през епохата на феодализма. Проникнала в езика ни положително още от XII в., тя пази през целия среднобългарски период своето старо значение на *област*, *местност*. Първите данни, които свидетелствуват за промяна в значението на думата, се отнасят според досегашните ни сведения към XV в. Във влахо-българските грамоти от това време можем да срещнем думата вече в двойко значение — и в значение на *област*, и в значение на *люде*. Забележителен е фактът, че в езика на седмоградските българи, от който имаме писмени документи от XVI в., думата *хора* е продължавала да се употребява в старото си значение очевидно поради обстоятелството, че това българско население, откъснато от своите родни места в Крайдунавска България още от XIII в., е попаднало в крепостна зависимост у господари, на които славянският език е бил напълно чужд.

Доста рано у старите българи се наблюдава стремеж да превеждат гръцките думи, налагани им предимно по книжовен път. Това превеждане е ставало по т. нар. в езикознанието *калкиране* на чужди езикови образци. Така напр., докато известна част от заемките из областта на черковната терминология като *па*

триарх, ангел, апостол, игумен, презвитер, литургия се пазят и до днес в българския език непроменени, още в най-старите наши паметници се срещат направени чрез подражание преводи на черковни термини, на названия на християнски празници и на често употребявани в книжовния гръцки език изрази. Така възникват българските наименования на редица християнски празници като *благовещение*, *богоявление*, *преображение*, *възношение* и др. В основата на тези имена лежат гръцки образци. По същия начин са възникнали и са обикнати в българския език много съществителни и глаголи, които и до днес са в най-обикновена употреба. От този род калкирани преводи ще приведем тук следните случаи: *благославям* (*εὐλογεῖν*), *благодаря* (*εὐχαριστεῖν*), *благодетел*, (*εὐεργέτης*), *благодарен* (*εὐφύχος*) и т. н. Тези опити за замяна на гръцките думи с български са много интересни. Те са и много важни за историята на българския книжовен език.

Проникналите по книжовен път гръцки думи са имали различна съдба. Някои от тях с течение на времето биват обречени на забравя, сравни напр. следните гръцки думи, от които днес няма никаква следа, употребени в царските грамоти: *μετεχати* „преча“, *κινουρνια* „градинарство“, *οργνια* „гняв“, *οριζμο* „заповед“. Други поради особено силното влияние и авторитет на черковната книжнина успяват да проникнат нашироко в народния език и да изместят от употреба изконни народни форми. Една от тези категории думи представят напр. названията на месеците. В българския език старинните названия на месеците биват изместени от проникналите чрез старата черковна литература съответни гръцки имена, които са в същност латински по произход. Тук гръцкият език е играл роля на посредник. В днешните български диалекти се пазят само слаби следи от старите славянски имена на месеците. Гръцко-латинските наименования *януари*, *февруари*, *март* и т. н. изместват изконните славянски *прощениць*, *сечень*, *соухъ*, *брезекъ*, *тревень*, *изокъ*, *чръвень*, *зарекъ*, *роучнъ*, *антопадъ*, *гроудень*, *стоудень*.

Ние няма да изброяваме всички заемки от гръцкия език, които днес се употребяват в българския език. Ще изтъкнем само, че те са много и голяма част от тях имат най-широка и общонародна употреба, сравни напр. *свиря*, *евтино*, *ливада*, *друм*, *креват*, *мириша*, *куц*, *липсвам*, *корем*, *цвекло*, *праз* и др. Покрай тези чисто народни думи се срещат и множество други думи от книжовен характер, възприети чрез руско и западно посредничество.

Във връзка с въпросите за географското разпространение на гръцките заемки в българския език ние досега не разполагаме с никакво по-сериозно научно изследване, а сигурно и в това отношение могат да се отбележат доста важни и интересни неща. Хвър-

ля се напр. в очи особеното положение в югоизточните говори, в които гръцките заемки както по брой, така и по старинност заемат видно място. Още Иречек изтъкваше, че дългото византийско владичество е оставило в родопските говори следи от старинни гръцки думи, които не се срещат в останалите български говори, напр. л е п и д а „нож без дръжка“, п а п л о м а „лятна завивка за спане“, х а р к о м а „мед, меден съд“, с т р а к и н а „чиния“ и др. За да се разбере колко важен е за българските югоизточни говори въпросът за проникналите в тях гръцки думи, които никак или почти никак не се откриват в другите български говори, ще приведем още следните по-характерни случаи: а р м а с н и к „годеник“, п р о с к е ф а л „възглавница“, з у н к а „колан“, с к и т а в а с в а м „наглеждам“, п а р а м а н к а „безопасна игла“, т о р а „довечера“, к а м а т н о „хубаво, мило“, в р и с „извор“, п а р а т и к „човек без работа“. Второ място по значение безспорно биха заели югозападните говори, при това не само ония техни клонове, които са в непосредствен допир с гръцкия език. Между по-типичните и уединени в техния обсег гърцизми можем да подчертаем следните: ф о р т о м а „въже“, р о в я „гръм“, к л о ц а м „ритам“, в я с а м „бързам“. Областните различия, които понякога се наблюдават във връзка с известна гръцка заемка, се дължат често на обстоятелството, че за основа са взимани различни диалектни форми от съответната гръцка дума. Така напр. източнобълг. л е х у с а и западнобълг. л е (в) о н к а представят една и съща гръцка дума, заета от различни гръцки диалекти.

В българския език се употребяват и редица съюзи и частици, които имат гръцки произход или са проникнали чрез гръцко посредничество. Такива са: а л а, о т и, н и м а, м и г а р. Звателната частица м о р е, която се среща в народните говори и народната словесност, е също така от гръцки произход.

Между гръцките заемки в българския език имаме и голям брой глаголи, напр. х а р е с в а м, в а п с в а м, з а л и с в а м, л и п с в а м, п а р я с в а м, к а ц а м, п р о к о п с в а м, ф т а с в а м и т. н. Както се вижда, за тях е характерно наличието на съгласна с в наставката. Тази съгласна е типична за аористното окончание на гръцките глаголи. Тя се явява и в глаголните заемки от гръцкия език в останалите балкански езици — албанския, румънския, сръбския. С нея се характеризират още най-старите гръцки глаголни заемки в българския език. В старите български паметници напр. срещахме глаголни форми като *блѣсѣхмѣсати*, *мѣтѣхмѣсати*, *лѣпѣхмѣсати*, *канѣхмѣсати*, *скѣдѣхмѣсати* и т. н. Наставката -с в а м е била толкова обикната, че днес може да се срещне и в корени от славянски произход (б е л о с в а м, у р о ч а с в а м), а във от това тя е, както ще видим, неизбежен словообразователен елемент във всички глаголни заемки от турския език.

Случаите, когато в глаголи от гръцки произход, проникнали в българския език, наставката -с в а м не е налице, са доста редки. Нещо повече, нейната липса може да се вземе понякога за сериозен повод за съмнение относно истинския гръцки произход на въпросния глагол. При отделни случаи в българския език се среща формата за сегашно време на гръцкия глагол, а не формата на аориста, напр. м я з а м, х а р и з в а м. Понякога липсата на наставка -с в а м може да се дължи на по-специални причини. Така напр. глаголят к у ц а м е образуван въз основа на прилагателното к у ц, а глаголят м и р и ш а, при който съгласната с на пръв поглед не личи, при все че днес е от несвършен вид, спада към типа на свършените глаголи, образувани чрез омекчаване на съгласна с в ш, сравни да о р и ш а, да с ъ п и к а ш а, да к а л е ш а и т. н.

§ 15. БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК И БАЛКАНСКИЯТ ЛАТИНСКИ ЕЗИК

Още преди идването на римляните на Балканския полуостров гръцкият език и гръцката култура бяха направили значителни завоевания между траките и илирите. Гръцкото влияние имаше за свое изходище колонии на Черно и Адриатическо море. След римската окупация обаче в сферата на гръцкото влияние бе останала само Тракия. В западните покрайнини на полуострова гръцкото влияние отстъпи място на римското, което се разпространяваше във вътрешността по два пътя — от крайбрежните далматински колонии и от възникналите по долното течение на Дунав римски селища. Далматинското крайбрежие е било гъсто населено с римско население. Много по-рядка е била колонизацията в планинската вътрешност на Далмация. Най-важни за насаждане на романизацията в Балканския полуостров са били обаче римските селища на река Дунав, в които латинският език е бил употребяван цели шест века.

Когато славяно-българите се появяват на юг от Дунав, главната романизирана област, която влизала в обсега на завладените от тях територии, е представляла тясна ивица от 70—80, най-много 100 километра в широчина, простряна на юг от голямата река. Това пространство не е било еднакво гъсто населено с романизирано население. Най-плътно е било населено крайбрежието на река Дунав. Почти всички градове и местности, които познаваме от античността, са били разположени по нейното течение. От устието на р. Тимок до Силистра са се наброявали до 30 градове и станции. Във вътрешността на страната са се намирали само два по-важни центъра. Отношението между броя на римските градове по течението на Дунав и градовете във вътрешността е забележително: То доказва със сигурност, че романизираното население е било съсредоточено покрай голямата река. Оттук именно колонизацията е напредвала във вътрешността, но колкото се е оти-

вало по-далеч от реката в южна посока, толкова романското население е ставало по-рядко.

Цяла редица географски имена в Мизия, които славяно-българите наследяват от старото население, свидетелствуват, че не е съществувала пропаст между старото население и новите завоеватели. Всички мизийски притоци на Дунав имат до ден днешен имена, които са били употребявани от римляните, напр. Тимок — Timacus, Лом — Almus, Цибрица — Cebrus, Огоста — Augustos, Искър — Oescus, Вит — Utus, Осъм — Asimus, Янтра — Jatrus. Към тях можем да прибавим и следните наименования на градове: Бонония — Видин, Флоренцияна — Флорентин, Рациария — Арчар, Утус — Сомовит, Доросторум-Дристра — Силистра, Никополис — Никюп. При все че почти всички изброени имена не са по-далечен произход романски, те са свидетелство за непосредствен контакт, който се е създал между славяно-българското население и романизуваното население в Мизия.

Значителна част от романизуваното население в Мизия е било принудено под натиска на нахлуващите от север племена да се пръсне в различни краища на Балканския полуостров, предимно в неговите по-високи югозападни области. Следователно езиковото кръстосване между новодошлите през VI—VII в. славяно-български племена и старото романизувано население не е ставало само на мизийска почва.

По въпроса, какви са последиците за българския език от това кръстосване, не съществува голяма яснота в науката. Доста разпространено и доста правдоподобно е схващането, че влиянието на езика на романизуваното балканско население заедно с влиянието на не по-малкото на брой елинизирано балканско население е предизвикало сериозни промени в граматичния строеж на българския език в течение на продължителното време, през което една част от него е била славянизирана, а друга е успяла да запази езиковата си автономност. Да бъде подкрепено това твърдение с конкретни данни остава задача на бъдещето. Можем да изтъкнем само, че едно подобно схващане за причините, които са предизвикали важни промени в българския език, главно разпадането на неговите падежни форми, е много по-оправдано от предположението, което се стреми да припише тия промени на влияние от страна на старото трако-илирийско население, още повече, като се има пред вид, че в периода, когато славяно-българите засядат на Балканския полуостров, местното романизувано население е познавало в езика си само два косвени падежа.

И въпросът за лексикалните елементи в българския език, които могат да се припишат на влияние от страна на балкано-латинския език, остава доста труден и деликатен. Досега са изброявани цяла редица думи в българския език от балкано-латински произход. Не всички обаче от тях са абсолютно сигурни. Някои са

могли да проникнат чрез други романски въздействия било от по-ранно, било от по-късно време. Ние ще изброим по-долу няколко от тях, без да твърдим, че могат без всяка уговорка да се окачествят като балкано-латински елементи: **комка** (стбълг. **комъкатн**) — от *communicare*, **олтар** — *altare*, **ракла** — *arca*, **патя** — *patior*, **кум** — *compater*, **поган** — *paganus*, **оледа** — *calendae*, **цар** — *caesar*, **баня** — *balneum*, **комин** — *caminus*, **цегр** — *ceggus*, **ружа** — *rosa*, **матор** (стбълг. **заматоръти**) — *maturus*, **мъст** — *mustus*, **оцет** — *acetum*, **ошуля** — *casula*. Голяма част от избршените думи се срещат още в старобългарските паметници. В същите паметници се употребяват и някои други романски словарни елементи, заети направо или чрез гръцко посредничество от балкано-латински. Такива са напр. думите **каверътъ** „събрат по работа“ (**пъдръгъ** в по-късните паметници) — *collibertus*, и **котыга** „горна дреха“ (среща се и в среднобългарските паметници) — *cotusa*.

§ 16. РУМЪНО-БЪЛГАРСКИ ЕЗИКОВИ ВРЪЗКИ

Влиянието, което упражнява българският език върху румънския, е доста старо, доста продължително и необикновено силно. Отдавна е установено вече, че една значителна част от лексикалния състав на румънския език е от български произход. Този факт не можеше да се разтълкува по друг начин, освен като се допусне, че между българския и румънския език са ставали дълготрайни кръстосвания. Шовинистично настроеното румънско буржоазно езикознание се силеше да отхвърля подобни схващания и да подценява изобщо силата и значението на българското езиково влияние върху румънския език. Господстващото мнение в това езикознание бе, че българското влияние се е настанявало чрез културни връзки, с други думи, то се силеше да доказва, че българските лексикални елементи са чужди на румънските народни говори. Тези твърдения обаче стояха в пълно противоречие с фактите, защото в същност румънските народни диалекти съдържат най-голям брой български лексикални заемки. Последните са по-малко в езика на градското население, а още по-малко в литературния език, в който една съзнателна и продължителна чистка ги ограничи чувствително.

Областите, където са ставали кръстосванията между българския и румънския език, са били главно отвъддунавските влашки низини. Тук именно в течение на дълги векове е съществувало съжителство между румънски и славянски елементи. Началото му съвпада с момента, когато румънското население е започнало да се спуска от височините на Източна Трансилвания към населените със славянски маси влашки низини. Старото славянско население във Влахия постепенно се е претопявало сред румънското, за да изчезне напълно в течение на времето. Процесът на претопяването

на славянското население в отвъддунавските области е приключил към XVI в.

Влиянието на славянския субстрат върху румънския език се отразява най-силно в лексиката. Значително по-слабо е било неговото влияние върху останалите дялове на езика. Славянско влияние в морфологията е звателното окончание на имената от женски род -о — напр. *sogo* „сестро“, *Apiso* (собствено име). То се е настанило под влияние на славянски форми като *je no*. Славянско влияние се отразява и в начина, по който в румънския език се образуват числителните от 11 до 19, напр. *unsprezece* „единадесет“, което е образувано точно по образа на *един* на десетте. Оцелелите съкратени инфинитивни форми в румънския език също така се отдават на влияние от страна на българския език. Както подчертахме обаче, влиянието на българския език се е отразило най-силно в речника на румънския език. Между българските лексикални елементи в румънския език откриваме и многобройни архаизми, въпреки че славянските заемки тук не се отличават с оная степен на архаичност, която е характерна за славянските местни наименования в Гърция, тъй като процесът на постепенната румънизация на славянското население във Влахия е бил продължителен. Както видяхме, той е траел до XVI в. Един преглед на начините, по които в румънския език се предават българските звукове, би бил за нас много поучителен. Данните, които се извличат от такъв един преглед, много успешно допълват знанията ни относно редица важни особености от фонетичния развой на българския език.

Ѣ. По въпроса за характера на ятовата гласна славянските елементи в румънския език ни дават същите сведения, които откриваме в заемките и в останалите балкански езици. Именно и от тези заемки се установява във всяко съмнение широкият характер, който е имала тая гласна. В румънския език Ѣ се предава като дифтонг *ea*, сравни напр. *hgean* от *хѣнъ*, *leac* от *лѣкъ*, *pleavă* от *плѣва*, *treaz* от *трѣзъ*, *leasă* от *лѣса*. Развойт на този дифтонг по-нататък се обяснява с процеси, свойствени на румънския език. Пред сричка с предна гласна дифтонг *ea* = Ѣ, се променя в *e*. Не бива прибрзано да се приема, че тук имаме влияние на източнобългарския преглас на ятовата гласна. Като примери можем да приведем следните няколко случая: *clește* от *кѣшта*, *lene* от *лѣнь*, *poveste* от *повѣсть*, *veste* от *вѣсть*, *vreme* от *вѣрма*. Пред сричка, която е съдържала *a* или Ѣ, дифтонг *ea* се променя в *a*. И този процес е чисто румънски и не бива да се търси в него влияние на съответни процеси, които можем да имаме и на българска почва. Сравни следните случаи: *izmaņa* от *измѣна*, *nevastă* от *нѣвѣста*, *romăna* „милостиня“ от *ромѣнъ*, *vădră* от *вѣдръ*, *țavă* от *цѣвъ*.

Старата група *ѣѣ* показва развой, който е успореден с развой на същата група в българските говори, сравни напр. *cîreasă*, *cîreap*, *cîreadă* „стадо“. Така и в днешните български говори

имаме от старо *чрѣша* — *ч е р е ш а*, от *чрѣпъ* — *ч е р е п и т н*.

џ. В румънския език са запазени стари славянски думи, в които гласна џ се предава с ерова гласна. Тоя гласеж е стоял по-близо до фонетичния характер на гласната в ранния старобългарски период. Като примери можем да посочим думата *gis* от старобългарско *ръкъ*, а така също и рядката дума „*hirlet*“, „права остра лопата“, получена чрез метатеза от *ръльць* „мотика“. В останалите румънски славянизми џ се предава с *и*, което свидетелствува, че и в езика на дакийските славяни е настанало доста рано развитие на тази гласна в *и*, сравни напр. *cobila* от *ковѣла*, *grîjă* от *гръжа* и т. н.

о. Както можахме да видим вече от славянския материал из гръцките земи, старото славянско *о* поради широкия си характер в най-ранната епоха от развоя на българския език е било възприемано като *а*. Подобни случаи откриваме и в румънския език, но само при онова *о*, което се е намирало в окончанието на редица имена от среден род, сравни напр. *cislă* старинно „число“ от *число*, *ciudă* „злоба“ от *чюда*, *colivă* от *коленѡ*, *daltă* „длето“ от *длатѡ*, *feștilă* „фитил“ от *сѣвшѣно*, *osnă* „каторга“ от *окъно*, *sită* от *ситѡ* и т. н. Акцентувано *о*, след което е следвала сричка с гласна *а*, се дифтонгизува в *oa* според законите на румънската фонетика.

ъ—ѡ. Състоянието на еровите гласни в славянските елементи в румънския език показва без съмнение по-късна фаза от развоя на тези гласни, отколкото състоянието, което отбелязахме в гръцкия топонимичен материал от славянски произход. Преди всичко в румънските славянизми няма следа от краесловни ерове. Единични случаи от рода на *roră* и *trudă* се обясняват като вторични явления. Нямаме следа и от слабите ерове в средата на думите, които са много типични архаични белези в славянската топонимия в Гърция. Най-същественото във връзка с еровите гласни в славянските елементи в румънския език е тяхното изясняване в *о* и *е* в силна позиция, предимно в суфиксни срички. Изяснен голям ер намираме напр. в следните случаи: *dobitoc* от *добѣтъкъ*, *șirôt* „извор“ от *шнпѣтъ*, *vîrtor* „ров“ от *врътъпъ*. Примерите от изясняване на малкия ер в суфиксни срички са много по-многобройни, напр. *coteș* „кокошарник“ от *котѣць*, *stareș* „игумен“ от *старѣць*. Имаме случаи от изясняване на малкия ер и в коренни срички, напр. *pestriș* от *пѣстръ*, *temniță* от *тѣмьница*, *stebă* от *стѣло*. Трябва следователно да се приеме, че изясняването на еровите гласни е било явление, което е било характерно и за езика на дакийските славяни, разбира се, ако нямаме в случая влияние от страна на черковния славянски език, който се е употребявал векове наред в румънските земи.

ѡ—а. В българските заемки в румънския език имаме двойка замяна на ѡ ту като *и*, ту като *ѡ*. Ето няколко примера от замяна на ѡ с *и*: *cîmpăna* „вези“ от *къпона*, *dîmbrașă* от *дѣбрава*, *dîngă* „черта“ от *дѣга*, *lîncă* „ливада“ от *лъка*, *șîncă* „труд“ от *мѣка*.

scump „скѹп“ от *сѹпъ*. Примери от замяна на ж с *in: dîmb* „възвишение“ от *дѹвъ*, *oblîmc* „полукръгло дърво под седлото“ от *облѹжъ*, *trîmba* от *тѹбѹ*, *zîmbre* „усмихвам се“ от *зѹбъ*. Тази двоякост в замяната на старобългарската голяма носовка се тълкува различно от учените. Едни приемат, че в случая имаме чисто румънски процес. Други допускат, че в двояката замяна на ж с *in* се отразяват различни фази от развоя на гласната в българския език. Последното схващане днес преобладава в науката и се споделя от най-видните представители както на румънската, така и на славянската езикова наука. Според това схващане замяната на ж с *in* отразява състояние, което сме имали в старобългарския период. В подкрепа на това твърдение се привежда и обстоятелството, че подобна замяна на голямата носовка не е чужда и на старинните заемки от българския език и в други някои балкански езици. Що се отнася до замяната на ж с *in*, приема се обикновено, че тя отразява по-късния, т. е. среднобългарския гласеж на носовката.

С двоякост се характеризират и заместниците на малката носовка. На нейно място намираме *tu in*, *tu in*. Тази двоякост вече правилно се тълкува като чисто румънско явление. Един първичен рефлекс на малката носовка като *en* по-нататък се подлага на същите промени, на които е била подложена и група *en* в романските думи. Рефлекс *in* имаме там, където е следвала сричка, съдържаща преден вокал, напр. *cînte* от *чѹтъ*, *pînten* „шпори“ от *пѹтъно*, *smîntire* „обърканост, лудост“ от *сѹмаѣти*. Рефлекс *in* се явява във всички останали случаи, напр. *sînt* от *сѹтъ*, *gînd* от *гѹдъ*, *ramînt* „земя“ от *памѹтъ* и т. н. Вън от правилото стоят думи като, *colindă* „коледуване“ от *колѹда*, *grîndă* от *гѹда*. Тук гласната *u* е секундарна и се е явила под влияние на формите за множествено число на същите думи.

Г р у п и о р, о л м е ж д у с ъ г л а с н и. И при тези групи в славянските елементи в румънския език не откриваме такива старинни черти, както в гръцкия език. Имаме само два случая, при които метатезата на ликвидните съгласни не е настъпала. Те са *baltă* от *бѹлато* и *daltă* от *дѹлато*. Това са положително архаизми. Инак навсякъде другаде славянските елементи в румънския език показват осъществена вече метатеза на плавните съгласни. Ето няколко примера: *grădină* от *гѹадинѹ*, *ogradă* от *огѹада*, *grăjd* „обор“ от *гѹаждѹ*.

р ѹ, р ѹ—л ѹ, л ѹ. Старите сонантични съгласни *р* и *л* и в румънските славянизми са се развили в цели срички. Характерното обаче в случая е, че еровата гласна винаги се явява пред плавната. Такъв развой можем да наблюдаваме и в някои български диалекти. Като примери ще приведем следните няколко думи: *bîrlog* от *бѹрлогъ*, *bîrnă* „грѣда“ от *бѹрѹвѹнѹ*, *gîrbă* от *гѹрѹбъ*, *gîrlă* „река“ от *гѹрѹло*, *pîlc* „ято, група“ от *пѹлкъ*.

Из областта на консонантизма ще подчертаем факта, че в най-старинния слой от славянските заемки в румънския език срещаме

съгласковите съчетания шт, жд на мястото на стари tj, dj, напр. sfeşnic от *вѣштынникъ*, moştean „наследник“ от *моштынъ*, grajd от *граждь*.

Освен в лексиката българското влияние върху румънския език се е разпростряло и в областта на словообразуването. Славянските представки и наставки в румънския език са многобройни и продуктивни. Напр. славянската представка н-е-е изместила почти напълно романската представка in, сравни пеом (от лат. homo) „чудовище“, neadevăr „неправда“, perutiţă „безсилие“, nemurire „безсмъртие“. В румънския език се употребяват и следните наставки от славянски произход: -ас (-акъ), -асиу (-ачь), -ан (-анъ), -ание (-ание), -ав (-авъ), -са (-ка), -eală (-ѣлъ), -ean (-ѣнъ), -iv (-нѣъ) и много други.

Общо за влиянието на балканското романизирано население върху българския език говорихме в предходния параграф. В българския език се наблюдава и известно по-късно румънско влияние. За разграничаване на по-старите латински елементи от по-новите румънски ни спомага понякога различният начин, по който се предава в българския език краткото романско о. В заемки от латинския език тази гласна се предава като о, което, както видяхме вече в ранния старобългарски период е било широка гласна, напр. олтар от *altare*, комин от *caminus*, оцет от *acetum*. В заемките от румънския език гласна а остава непроменена.

Най-много румънски думи се употребяват днес в областите покрай Дунав, немного голям брой са проникнали навътре до Търновско и Шуменско. Сравнително малка част се срещат по говорите на юг от Стара планина. По-големият брой от румънските заемки имат тесен областен характер и не могат да се смятат за български литературни думи. Доста голяма част от тях са термини из овчарския бит, което свидетелствува, че румънските овчари са пасели стадата си в български земи и са разменяли известни продукти на своята стопанска дейност с българското население. Между по-обикновените и по-употребявани румънски заемки в българския език ще споменем следните: ма са (сравни лат. mepa), костура, лимба, мушия, бордей, капра, каруца, междуметието май. Термини, които се отнасят до овчарския живот, са следните: гега, урда, сугаре, брънза, кашкавал. Имаме няколко думи, които представят обратни заемки от румънски в български, т. е. думи от славянски произход, напр. гринда „грета“ и коцкар. В основата на последната дума лежи българската дума кост.

§ 17. БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК И ЕЗИКЪТ НА ИСПЕРИХОВИТЕ БЪЛГАРИ

Испериховите българи са първата говореща тюркско наречие народностна група, с която българските славяни влизат в допир. Както е известно, първобългарите играят значителна роля в началния период от живота на първата българска държава. Първобългарско население обаче е съществувало само в Североизточна България. По всичко личи, че то на първо време е пазело своя матерен език, който се е говорил при Исперих и при неговите най-близки приемници успоредно с езика на славянските племена, с които то се е намирало в договорни връзки. Подробности върху този език не са известни. Първобългарите не успяват да развият книжнина. Притежаваме само данни, от които се вижда, че са се правели опити да се предаде първобългарски текст с помощта на гръцка азбука. За по-широко разпространение на първобългарския тюркски език не е съществувала никаква възможност. Преобладаващата славянска маса скоро напълно поглъща първобългарския елемент, а след приемането на християнството от българския език изчезват и ония първобългарски длъжностни термини, като *к а н*, *к о п а н*, *б о и л*, *б а г а и н* и др., които са се употребявали в държавната и военната администрация.

Тюркският език на Испериховите българи не само бързо изчезва, но не оставя и никакви по-чувствителни следи в езика на българските славяни. От това може да се извади сигурно заключение, че той не взема участие при оформянето на славяно-българския народностен език. Най-важна следа от езика на първобългарите е народното наименование *б ъ л г а р и н*. През първите два века от съществуването на българската държава то означава само туранските българи. През IX в. с него са се означавали общо поданиците на българската държава без оглед на техния произход бил той славянски или турански. По-късно, след окончателното претопяване на първобългарите сред славянската маса, то остава да означава членовете на новата народност. В науката бяха правени опити да се изтъкнат в българския език и други някои лексикални следи от езика на Испериховите българи във от наименованието *б ъ л г а р и н* и някои първобългарски титли и длъжностни термини. Действително в някои български паметници, явили се в Североизточна България до XI в., можем да посочим думи от тюркски произход, които имаме основание да тълкуваме като влияние от страна на езика на Испериховите българи. Така напр. в Супрасълския сборник освен длъжностното наименование *бѣла* (звателна форма) намираме още *боладунъ* и *капъ* „идол“, *капницѣ* „езическо светилище“, *тикъ* „огледало“, *коучицѣ* „идол“, *чрътогъ* „спалня“. Последната дума се среща и в някои други старобългарски паметници. От изброените думи само *б о л я р и н* до известна степен е намерила по-широко разпространение и днес не е чужда и на някои български народни говори. В Савина книга

и у презвитер Козма намирамé въсьрь, арабска дума, попаднала в стария български литературен език чрез първобългарско посредничество. От вероятен първобългарски произход е и наставката -чин, характерна за деятелни имена и употребявана в старобългарските паметници от Преславската школа, сравни напр. *скачани книжечни*. Между старобългарските думи с тая наставка изцяло първобългарски са *шарачни* „художник“ и *самъчни* „управител“. Наставката е диалектна разновидност на широко разпространената днес в българския език османотурска наставка -джия. В много старобългарски паметници се среща и първобългарската дума *ковъчегъ*, която и до днес е широко разпространена в българския език. Като вероятни следи от езика на Испериховите българи се изтъкват още и следните думи: *белег*, *белчуг*, *бъбрек*, *пашеног*, *тояга*, *чипаг*. Не е изключена възможността тези думи да не са пряко свързани с езика на първобългарите. Голяма част от тях имат все още несигурна етимология. От друга страна, като тюркски елементи те могат да произхождат и от нахлулите след XII в. в българските земи многобройни вълни от тюркско население — *печенези*, *узи*, *кумани* и *татари*. Тюркски елементи са могли да проникнат в българския език и по други пътища. В среднобългарски паметници от XIV в. (Троянска повест) се среща турцизмът *кула*, който е познат и на някои византийски летописци. Следователно не е изключена възможността някои от ранните турцизми да са проникнали в българския език чрез посредничеството на други езици.

§ 18. ТУРСКО-БЪЛГАРСКИ ЕЗИКОВИ ВРЪЗКИ

Османското нашествие на Балканите съвпада с времето, когато българският език вследствие на продължително и бавно натрупване на нови качества в неговата структура преживяваше последните етапи на своето окончателно преминаване към граматичен строеж, който доста чувствително се различаваше от езиковата структура, засвидетелствувана в първите български паметници от X и XI в. Продължителното робство обаче, придружено с най-жестоки асимилаторски похвати спрямо българския народ, не можа да окаже някакво влияние върху свойствата на граматичния строеж на българския език, не можа да измени по някакъв начин вътрешните закони на неговия развой. Действително в течение на това робство не липсваха кризисни моменти, когато вследствие на наложеното на българския народ двуезичие езикът на завоевателя заплашваше доста сериозно българския език, ако не с пълно поглъщане и унищожение, както бе станало това с езика на големи маси от гръцко и арменско население в малоазиатските области, то с едно доста чувствително стеснение на неговата употреба сред исконното българско население, особено в по-големите населени пунктове. Много характерно е в това отношение

ние свидетелството на българския писател, общественик и църковен деец Софроний Врачански (1739—1813). В едно свое съчинение от 1802 г., ръкописът на което се пази в Народната библиотека „Кирил и Методий“, той открито твърди, че за да направи езика си понятен на българския читател, е употребил много турски думи — „по-что българският народ в та времена в турецки земи навикли еста выше турецкого языка беседовати, а своего языка погубили от иноверных насилия“. Българският език обаче не само смогна да надделее тая опасност, но и запази непокътнат основния характер на своя граматичен строеж.

Докато граматичният строеж на българския език в продължение на петвековното робство прояви своята необичайна устойчивост спрямо асимилаторските насилия, словарният състав на езика претърпя сериозни изменения. Всичко това може лесно да се разбере, като се има пред вид обстоятелството, че словарът е най-неустойчивата част на езика и в условията на двуезичие неминуемо се подлага на чувствителни промени. При това не трябва да се забравя, че заедно с политическото заробване турците насадиха в българските земи нова, източна култура, която обхвана всички области на духовния и материалния бит на българския народ. Напълно естествено разнообразните продукти на новата култура биваха възприемани от българското население с типичната за тях терминология. Вън от турските словарни заемки в българския език се бяха оформили и известен брой фразеологични калки по турски образец.

Проучването на турцизмите в българския език може да ни подскаже пътищата, по които е ставало тяхното настаняване. Турците обсебиха на първо място българския град и го преобрази на ориенталска почва. Днес няма български град, който да не сочи следи от турска терминология в наименованията на улици, пазари, квартали, местности. Пълно с турцизми е било и всичко, което се отнася до административния и търговския живот на града. Почти изключително турска е била и цялата занаятчийска терминология, както и терминологията, която се е отнасяла до строежа на сградите и тяхната вътрешна мебелировка. Наред с всичко това в българския език бяха проникнали множество турцизми и в областта на растителната и животинската терминология, в областта на названията на различни части на обектите, на човешкото тяло, та дори в значителни части на семейната и роднинската терминология. С течение на времето турцизмите проникнаха доста нашироко и в селския бит и селското стопанство. С насаждането на източната култура бе възприета и нейната турска терминология. Турски наименования са носели и продължават да носят редица кухненски съдове и прибори. В тия области има дълбоко вкоренени турцизми, които мъчно биха могли да бъдат изместени. От турски произход са били и голяма част от словесните формули за изразяване на учтивост, благодарност и благопожелания, които

е употребявал българският народ. Хвърля се по-нататък в очи и огромният брой турски прозвища и прякори, разпространени сред българското население, и то не само свързани с отделни професии, терминологията на които е била, както подчертахме, изключително турска, но и с турски качествени прилагателни, много от които са били употребявани рядко в обиходната реч, напр. г е р г и н, у з у н, с и в р и и т. н.

Във връзка с географското разпространение на турцизмите в българския език се забелязва известна неравномерност. Не всички български области са били еднакво силно засегнати от турското лексикално влияние. Общо се приема, че по-голям брой турски думи са успели да се настанят в източните български говори поради някогашната колонизация на турско население в източните български области. Проф. Цонев допускаше, че турското влияние в източните български говори не се е ограничило само в областта на лексиката, а е засегнало и техния граматичен строеж. Чрез турско влияние той се опитваше да обясни факта, че глаголната система на източните говори показва известно превъзходство пред глаголната система на западните говори. Известно е, че този български учен не само прие, че глаголните форми за преизказване в българския език са възникнали под турско влияние, но и със същото влияние се силеше да обясни и сравнително добре запазилата се богата глаголна система на старобългарски в днешния български език.

В сравнение с нахлулите масово турски съществителни имена броят на турските глаголи, проникнали в българския език, бе значително по-малък. По-малък бе и броят на прилагателните. Турските глаголни заемки носят в структурата си един белег, който е общ за турските глаголни заемки и в останалите балкански езици. Това е наставката -с-, която е от гръцки произход. Тя е, както видяхме, характерна и за гръцките глаголни заемки в българския език. Сравни напр. следните турски глаголни заемки: к а н д а р д и с в а м, к у р д и с в а м, а л а ш т и с в а м и др. От друга страна, обща особеност на турските глаголни заемки в българския език е и това, че по-голямата част от тях почиват върху съответна турска глаголна форма за минало време, напр. б о я д и с в а м почива върху формата за минало време boyadim на глагола boyamak.

Що се отнася до включването на турските лексикални заемки в системата на българските имена, и тук важат същите принципи, които се прилагат и към заемки от други езици. Безродовите турски съществителни са получавали съответен граматичен род в българския език в зависимост от характера на окончанието си. Ако са окончавали на съгласна, те са се преобръщали в имена от мъжки род, напр. а с к е р, б а д е м, п а з а р. Ако са окончавали на гласна, те са се превръщали в имена от женски или среден род. Много характерна промяна обаче е ставала с редица турски

и съществителни, които са окончавали на *-а, -у, -и*. Те са получавали ново окончание, напр. *ода-ода я, чивичивия, капъ-капия, кочу-кочия* и т. н. Същото нещо става с турските заемки в сърбохърватския език, но не и в албанския, новогръцкия и румънския език. Най-вероятно е да се предположи, че чрез тая замяна се е помагало на съответните турски думи да се включат по-тясно към именната система на двата славянски езика. Впрочем тия промени напълно приличат на промените, на които са се подлагали в българския език някои гръцки заемки. Още в най-старите наши паметници гръцките умалителни имена на *-и* приемат окончание *-ия*, напр. *димосия, катавасия, викия* и т. н. Предположението, че това окончание е било в същност окончанието за множествено число на тия гръцки имена, едва ли може да се приеме, защото същото окончание се явява и при имена, които в гръцкия език не окончават на *-ия*, но пък имат в единствено число пак окончание *-и*, напр. *скиния, граматикия, митрополия* и т. н. Същите процеси продължават до късно, сравни напр. новобългарско *фуния* от гр. *χωμή*.

На по-малки промени са се подлагали турските прилагателни имена. Промяна, съответна на тая, която сме имали при съществителните имена, е ставала с ония от тях, които са имали окончание *-ли*, напр. *кибрилия, гайтанлия* и т. н. Обикновено обаче те са оставали непроменени и не са получавали родови окончания. Само в редки случаи, когато окончанието на турското прилагателно име е съвпадало случайно с някоя българска наставка, то е получавало всички особености на българските прилагателни имена. Така е станало напр. с прилагателното *баят*, което може да има форми за всички родове, защото окончанието му е съвпадало с наставка *-ат* в редица български прилагателни. Само една незначителна част от турските прилагателни имена са получавали нови славянски наставки и по тоя начин са били включвани изцяло в системата на българските прилагателни имена. Употребата на турските прилагателни имена в неизменен вид в българския език представя забележителна особеност. Тя е много важен момент в турско-българските езикови взаимоотношения. В нея виждаме пряко доказателство за силата на турското влияние. Системата на българските прилагателни имена показва в тоя случай своята устойчивост и не можа да бъде засегната от това влияние. Българските прилагателни имена не загубиха своите качества. В замяна на това обаче българският език не успя да превие заетите турски прилагателни и да ги подчини на своите вътрешни закони.

Не можем да не отбележим, че между многобройните лексикални заемки, възприети от турския език, голям дял не са чисти турцизми по своя произход, а представят арабски или персийски думи. Както е известно, самият турски език е бил пропит до голяма степен от подобни елементи, преки свидетели на огромното влия-

яние върху него от страна на езика на високо развитите стари източни култури на перси и араби. От персийски произход са напр. следните най-обикновени турски заемки в българския език: я х ъ р, х а м б а р, б а х ч а, б а к ш и ш, п а з а р, б о с т а н, ч а д ъ р, ч е н г е л, д о л а п, д у ш м а н, д ж а м, г е р д а н, г ю л е, к ю ш е, г ю л, к а ф т а н, х а н, х е н д е к. От арабски произход са напр. следните също така много обикновени турски заемки в българския език: а д е т, а д ж а м и я, а х м а к, б а д е м, б а к а л и н, б е л я, б е р е к е т, ф а й д а, ф а к и р, д ж е б, д ж а н д а р, а ф и ф, х а й м а н а, х а л к а, х а л в а, х а р а м и я, х а р ч.

Пряко турския език в българския език проникват и известни брой гръцки и латински думи. Такива са напр. ф е н е р (от гр. *φανάρι*), г ю м р у к (от лат. *commercium*), г ю б р е (от гр. *κόπρος*), к а н т а р (от лат. *centenarium*), л е г е н (от гр. *λεγάνη*), г а й т а н (от гр. *γαϊτάνι*), м е н г е м е (от гр. *μάγγανον*), х а в а н (от гр. *χαβόν*) и др. Пряко турския език са проникнали в българския език и някои италиански заемки, напр. п р а н г и (от *spranga*), м а р а н г о з (от *marangone*), п и щ о в (от *pistola*), с к е л е (от *scala*).

Крайният предел на непрекъснатото нарастване на турцизмите в българския език трябва да се постави в първата четвърт на XIX в. Възраждането на българския народ напредваше тогава с постепенното отстъпление на Турция в Европа и с неспирното възможване на младата българска буржоазия. От този момент животът на българския народ, попаднал вече под влияние на Русия и Западна Европа, започна да се изменя на други основи. С непрестанното развитие на просветата вървеше и постепенното пренебрегване и изоставане на ориенталските турски порядки. Очевидно всичко това не можа да не се отрази ярко и в езика. Възможването на българския национален език започна да се съпровожда преди всичко с борба против натрапените и широко разпространени турцизми, които със своята многобройност се отразяваха неблагоприятно върху неговата самобитност, при все че не засягаха неговата граматична структура. Като чужди езикови елементи турцизмите все по-мъчно и по-мъчно намираха място в буйно разрасналия се под напора на напълно променената историческа обстановка млад български литературен език, загрижен на първо място да запази своята национална славянска самобитност и те започнаха да отпадат, отначало бавно, а после с много ускорен темп. Както ще видим по-долу, българският език не можа напълно да се освободи от тях. Продължителното, вековното кръстосване с турския език, което му бе наложено, естествено не можа да не остави и своето трайно отражение в неговата лексика.

Това отпадане на турцизмите не се осъществяваше във всички балкански езици с еднакъв темп. Забележителен е напр. фактът, че в бързо оформящия се в тази епоха български национален

език прочистването на турцизмите се извърши много по-ускорено, отколкото в сърбохърватския език. Обяснението на този интересен процес в живота на двата съседни славянски езика трябва да се търси в различното по степен въздействие, оказано върху тях от страна на руския език. Руското влияние бе започнало да се упражнява върху двата езика почти едновременно. Това влияние обаче върху българския език бе несравнимо по-силно и продължи много по-дълго. То ускори почти в невероятен размах развоя на новобългарския литературен език, като даде бърз тласък на обогатяването на неговите синтактични обрати и на неговата словообразователна система. Най-ценно обаче се оказа заимствването на лексикални елементи от руски език. Това заимствуваше спомогна на българския език да се освободи бързо от угнетяващите го векове наред турцизми и да се възвърне до голяма степен към своята първична славянска лексикална основа. Забележителен момент в това възраждане и обогатяване на българския език представят опитите на някои книжовници от епохата на Възраждането да направят понятия чрез разяснения на турски език редица употребени от тях думи, заети от руски език. Така напр. Кипиловски в един свой превод, направен от руски език и излязъл от печат в 1836 г., намира за нужно да обясни на своя читател чрез турски език думи като разстройство, бунт, важно, важност, ваяние, великолепно, върховен, вид, владение, власт, възмущение, зрелище, лукавство, представяне. Както се вижда, това са думи, които отдавна представят най-обикновени елементи в речниковия състав на българския език.

Силна опозиция срещу загнездените се в народния език турцизми се чувства още в най-ранните произведения на новобългарската литература. Мощното и благотворно влияние на руския език е било здраво оръжие в ръцете на българските писатели в борбата им против турцизмите. Разбира се, те често прибегват и до народните говори. Трябва да отбележим, че писателите са били значително улеснени от обстоятелството, че руското езиково влияние е започнало да се упражнява в българските земи много рано и намира широко място в чисто култовата и религиозно-проповедническата литература през XVI, XVII и XVIII в., които си служат с руската редакция на черковнославянския език. То прониква и в езика на дамаскинарите, които в своя стремеж да бъдат по-близо до народния език, проявяват спрямо турцизмите често пъти доста чувствителна търпимост. Опрени в значителна степен върху намерилите в черковната литература широко приложение русизми, първите български писатели успешно пропъждат от младия, неукрепнал български книжовен език „народните“ турцизми и ги заменят със съответни руски думи. От някои техни постъпки, като изнесения по-горе случай с Кипиловски, се вижда ясно как те създават, че по този начин вънасят в произведенията си известна от-

чужденост от народния език. Те обаче устояват в своето упорство да не държат широко отворени вратите за насаждане на ненужните турцизми в българския книжовен език. На тия техни усилия се дължи обстоятелството, че още от самото начало на новобългарския книжовен език се отделя много скромно място на турцизми, които бяха станали неделима част от българския народен говор, като напр. таман, демек, инди, аслъ и много други, които се заменят с точно, сиреч, повече, в същност. Все по същите причини още в зората на новобългарския книжовен език не се отделя никакво или се отделя съвсем скромно място на много други турцизми, които българският народ употребяваше масово във всекидневната си реч. Такива са напр. хаир, заменено с щастие, ниет, заменено с намерение, таксират, заменено с нещастие. Така постепенно се заменят каяфет с представителство, севда с любов, махана и кусур с недостатък, фудул с горд, лезет с удоволствие, дикат с внимание, усул с цел, мираз с наследство, мурафет с изкуство, кахър с грижа, ищах сохота, кабахат с вина, кайк с лодка, джинс с род, далга с вълна, борч с дълг и т.н. По тоя начин се установи една от най-типичните черти в развоя на новобългарския литературен език. Поставянето му на народни основи не протече, както се вижда, във всички посоки равномерно. Постепенното изгонване на турцизмите като че ли влизаше в противоречие с принципа на неговото пълно онародяване, защото се касаеше за елементи действително чужди на неговата исконна славянска основа, но вече дълбоко вкоренени в езика на широките народни маси.

Разбира се, не трябва да се мисли, че това изместване на „народните“ турцизми, в българския литературен език е ставало напълно равномерно, без никакви зигзаги и с безусловно предпочитане на съответния църковнославянски или руски заместител. Както подчертахме вече, писаната на доста чист народен език дамаскинска литература употребява съзнателно доста голям брой турцизми. Техният кръг е толкова по-широк, колкото повече съответният съставител на подобно съчинение се намира по една или друга причина в по-слаб контакт с църковнославянската литература. Така напр. още в известния Люблянски дамаскин от XVII в. употребените турски думи са, общо взето, немалко на брой, но всички те са от обсега на по-обикновените, употребявани в разговорната и народната българска реч и до днес, напр. ада, башка, бахча, душман, хак, гювендия, диван, куртулиса, раслан, тепсия, файда и др. Доста различно е положението обаче в намерилата по-късно, в XVIII и XIX в., известно разширение в българските земи литература-писана с гръцка азбука, създавана очевидно от книжовници, които са останали по-слабо засегнати от църковнославянската лите-

ратура, а са се намирали под силното влияние на гръцката литература. В тия съчинения езикът има чисто народен характер, примесен с много повече турцизми. За илюстрация ще обърна внимание върху издадените от проф. Л. Милетич „Неделни поучения“, паметник от XVIII в., писан с гръцки букви. Покрай обикновените турцизми, които се срещат и в други паметници от същата епоха или от по-късно, писани със славянско писмо, тук откриваме турцизми и от по-рядък характер, напр. ялан, яра, матаф, ярдам, иксилдисвам, куландардисвам, аджедисвам, азат и др. Очевидно в този род паметници много по-ярко се отразява широкото разпространение на турцизмите в българския език. Покрай това обаче те са и косвено доказателство за възродителната роля на руското влияние върху българския език. В „Неделни поучения“ от XVIII в. напр. се вижда как съставителят е прибегвал и до ненапълно народни турцизми, които едва ли биха намерили у него място, ако той беше приобщен потясно към църковнославянската литература. Употребените от него изрази, като теклиф за предложение, тембих за наставление или поучение, темсил за представление, шехатлък за свидетелство, яланшехатчия за лъжесвидетел, доказват убедително, че при по-други условия на развой, при по-слабо въздействие на руския език в новобългарския литературен език са могли да се загнездят и турцизми от по-висок стил.

Това нееднакво отношение към турцизмите продължава да се проявява в българския литературен език и по-късно, чак до наши дни. Има случаи, когато даден писател все още, ако не навсякъде, то на известни места в своите произведения предпочита народната турска дума пред църковнославянската или руската, за да придаде на езика си по-народен характер. Ще посочим един от най-ранните, но много характерен пример в това отношение. Известно е, че притежаваме два преписа на Паисиевата история, направени от Софроний, единият от 1765 и другият от 1781 г. Във втория препис Софроний е внесъл множество промени в езика на Паисий с оглед на неговото потясно сближаване с народния език. Тези редакционни поправки са забележителен документ както за развой на езика, с който си служи Софроний Врачански, така и изобщо като начални опити за счупване на преградата на църковнославянската езикова традиция, направени от един от най-забележителните дейци на нашето Възраждане. Шестнадесет години след като преписва с незначителни поправки Паисиевата история, Софроний чувства нужда в новия си препис да замени редица църковнославянски думи с народни. Така той заменя устидели се с усрамили се, обнищало с осиромашело, похитили с уловили, здестука, сразили се с ударили се, крати с пъти, отгнал с разпъдил, всюду с всякъде, зело с

твърде, отвергли се с отрекли се и т. н. Наред с това обаче при много случаи Софроний е предпочел някой турски израз вместо църковнославянски. Така напр. той заменя корабли с гемии, дело с занаят, вина с кабахат, злоба с карес, спаси се с куртулса се, столп с кула, ради били със ставали мокает, лъвовес аслани, поданне с рая, съкровище с хазна.

Вижда се следователно, че ограничаването на турцизмите в българския език бе бърз, но не и внезапен процес. При това той протичаше неравномерно в отделните разновидности на общонародния език. Най-значително се отразява той в книжовния език, по-умерен е неговият ход в разговорната реч, а най-бавен — сред диалектите. Неговата интензивност се определя и от характера на историческите моменти, които изживява българският народ. Колкото Българското възраждане и да отбелязваше успехи, ограничаването на турцизмите в разговорната реч и в диалектите не можеше да има много голям напредък поради факта, че условията на двуезичие за големи части от българския народ продължаваха да са налице в течение на по-голямата част от XIX в. Решителен етап в непрекъснатото намаляване на турцизмите в българския език представя без съмнение създаването на независима българска държава. От този момент започват да отмират бърже на първо място всички думи, свързани с мюсюлманското право, с административната, военната и гражданската организация на турската държава и на нейната монетна система. Изолирани са случаите, когато турски думи, отнасящи се към тая категория, проявяват по-голяма жизненост и продължават да се употребяват до късно дори в езика на българската наука, напр. като и ш л е м е или е м л я ч н о право. В този период се слага началото на пълно изчезване и на голям брой турцизми, свързани с военното дело, които здраво са се вкоренили в езика на българското население, напр. а с к е р, с и л я х, д ж е н к, м о а р а б е, б а й р а к и т. н. И в тая област обаче, както и в редица други области остават здраво на своето място известен брой думи, за които в българския език не може да се намери сполучлив заместник, напр. б а р у т (гръцка дума), к у р ш у м, ф и ш е к, с а ч м и, т о п. На мястото на изчезналите турцизми във военното дело в българския език започват да се употребяват съответни русизми. Пък и навсякъде другаде, където в организацията на новата българска държава се е налагало да се запазят форми, познати и в старата турска държава, цялата съответна турска терминология се заменя с руска. Изобщо първите десетилетия след Освобождението бележат най-високите точки от руско езиково влияние върху българския език. Много ясна представа за поразително бързото намаляване на турцизмите в българския език в епохата след Освобождението ни дава проучването на оная Сбирка от турски лексикални елементи, коя-

то в самото начало на XX в. състави проф. Цонев (вж. История на българския език, II, 177—192) и в която той се е постарал да събере всички употребявани в по-голяма или в по-малка степен турски думи по негово време в българския език. Дори един бегъл поглед върху тая сбирка би ни убедил веднага, че от всички изброени там и разделени в няколко семантични групи турски думи в днешния български език се радват на живот едва една трета. Като пример можем да вземем заемките, които се отнасят до наименования на минерали, растения и животни. От изброените в Цоневия списък 143 турцизма, спадащи към тая категория, едва около 30 могат да имат днес по-нормална употреба. Останалите или са загубени напълно, или имат характер на редки диалектизми. При това трябва да се има пред вид, че самата сбирка на проф. Цонев ни дава представа за непрекъснатото намаляване на турцизмите в българския език. В тая сбирка напълно оправдано не намират място голям брой турцизми, които фигурират в речника на Н. Геров, който положително отразява по-старо състояние на българския език в това отношение.

Много бързо изчезват в българския език заетите турски глаголи. Както се подчерта вече, изобщо техният брой бе сравнително малък. Днешният български литературен език, като се оставят настрана изолираните случаи като б о я д и с в а м или д а м г о с в а м, можем да кажем, е почти напълно прочистен от турски глаголни форми. Бързо изчезват и турските адвербиални и служебни думи. Съвсем чужди на днешния български литературен език са форми като б е л к и, к а р ш и, ч у н к и, с а н к и, б а я, б а ш к а, б и л е, д и п, с а л, а д ж е б а, които могат да се чуят в диалектите и в разговорната реч. Употребяват се още б а р е м и з е р, но най-често с особена стилна окраска. Единствено здраво загнездила се служебна дума от турски произход в българския литературен език е ч а к, която вече не се чувства като турцизъм.

Ограничаването на турцизмите в диалектите и в неизисканата разговорна реч има някои много интересни последици. Възраждането на българския език чрез умело заменяване на турцизмите с лесно поддаващи се на широко разпространение славянски думи, взети в по-голямата си част от руски език, но все още носещи фонетичните и словообразователните белези на старобългарския език, допринесе за рязкото отделяне на по-голям брой оцелели в разговорната реч турцизми като особена категория думи със своя специфична стилна окраска. Прякото свързване на тази категория думи с отживял своето време духовен и материален бит им придава иронично, а много често и пейоративно значение. Така напр. в иронично-подигравателен стил вместо глагола н а г л а с я в а м се употребява турцизмът к у р д и с в а м или у й д у р д и с в а м, в м. с п а с я в а м с е — к у р т у л и с в а м с е, в м. у г о в а р я м — к а н д а р д и с в а м и т. н. Същото нещо се отнася и до тур-

ските прилагателни и съществителни имена. В разговорната реч напр. в насмешливо-ироничен тон може да се каже фукара в м. беден, завалия в м. нещастен, къотек в м. бой, късмет в м. щастие, дередже в м. състояние, гайле в м. грижа, тюрлия в м. вид, съклет в м. притеснение, хаир в м. добрина, гюрултия в м. шум и т. н. Всички тези случаи се използват нерядко и от българските писатели за оцветяване на речта на техни герои, взети от широките народни среди. С така създалите се особености на голям брой все още употребявани в разговорната реч турцизми се обяснява фактът, че на последните се отделя значително място в т. нар. тарикатски говор, както и в жаргона на ученици и студенти.

Погрешно би било обаче да се твърди, че турските думи са окончателно премахнати дори от българския литературен език. Напротив, многобройни турцизми са пуснали здраво корени в българския език и съставят днес един от най-значителните дялове в чуждия лексикален слой, възприет в българския език. За разлика от гърцизмите в българския език, които не се чувствуват вече като чуждици, по-голямата част от турцизмите са ясни по своя произход за съзнанието на днешния образован българин, който ги употребява в речта си. Друга част, при все че не претърпява никакви промени в своя фонетичен състав, обикновено за средния българин не издава ясно турския си произход, напр. к а н а р а, л е ш, т о р б а, л а л е, м у к а в а, ш а л, ш а м а р. Трета немногобройна част от турцизмите се е подложила на промени, било като е загубила типичното за турцизмите ударение върху последната сричка, било пък като е приела нови славянски наставки. Тази категория турцизми много здраво се е вплела в системата на българските имена и най-трудно се осъзнава като част от турския лексикален слой, напр. г а р г а, к о ф а, п е й к а, ф и д а н к а, к о п а ч е, т о п к а, ч а н т а, с о п а, ш е м е т. Същият характер имат и прилагателните а л е н, д о р е с т, ш и ш к а в, к и р л и в, б о з а в, к е л я в.

В българското езикознание преобладава мнението, че единственият по-значителен белег на турско влияние върху структурата на българския език се заключава в новото осмисляне на глаголните форми на стария перфект, които вследствие на подражание на напълно идентични по своята структура турски глаголни форми приемат и семантиката на последните, т. е. започват да служат за изразяване покрай другото и на действия, на които говорителят не е бил непосредствен свидетел. Успоредно с тази семантична промяна на стария перфект в българския език е започнала да се създава като негова съставна част нов тип причастна форма със значение на минало несвършено причастие (ч е т я л, п и ш е л, п е е л и т. н.) пак по подражание на съответни форми в турския език. И двете влияния не могат да се преценяват като

отрицателни. Напротив, те допринасят за известно обогатяване на българската глаголна система.

Всичко останало, което може да се припише на влияние от страна на турския език, е от много незначително естество, напр. често употребяваният в разговорната реч начин за изразяване на категорията притежателност от рода на конструкцията на м о м ч е т о м а й к а м у, който обикновено бива избягван в литературния език. Досегашните проучвания на българските диалекти не можаха да изтъкнат някои други по-съществени турски влияния, които биха имали евентуално по-ограничен, говорен характер. В областта на словообразуването известно разширяване в българския език бяха получили турските наставки -дж и я и -лък, които могат да бъдат присъединени и към корени от славянски произход. Тяхното ограничаване обаче в съвременния български литературен език е очевиден факт. Наред с редица турски лексикални заемки, които все още се употребяват в разговорната реч, образуванията с тези суфикси имат вече подчертан иронично-насмешлив характер.

§ 19. РУСКО-БЪЛГАРСКИ ЕЗИКОВИ ВРЪЗКИ

В своя исторически живот българският език е влизал в много тесни връзки с руския език. Още в XI в. в Русия биват пренесени първите български книги. Оттогава старобългарският език, който е бил използван в Русия като черковен език, започва да упражнява значително влияние при оформяването на староруския литературен език. Чувствителни следи от това влияние се наблюдават и в съвременния руски език. Думите от български произход, които се срещат в него обикновено се наричат „черковнославянизми“ или „старославянизми“, с което се подчертава, че те се дължат на влиянието на стария български черковен език. Поради голямата близост, която е съществувала и продължава да съществува между руския и българския език, старобългарските думи, които са били възприети в руския език, не са се чувствували като чужди. Много от тях са се употребявали и продължават да се употребяват наред със съответната народна руска дума. Ние няма да засягаме тук въпроса за влиянието на стария български език върху руския език, защото той спада към проблемите на историческото развитие на руския език. Ще се ограничим тук с кратка характеристика на руското влияние върху българския език, което датува от по-късно време.

Взаимните руско-български езикови връзки са се осъществявали по пътя на книжовното общуване. Следи от известно руско езиково влияние в българските земи се наблюдават още през среднобългарската епоха. Откриваме ги в т. нар. В р а ч а н с к о е в а н г е л и е, средно-български паметник от XIII в., в което са се промъкнали няколко типични руски думи. Тези начални

влияния са били обаче доста слаби и не са оставили никакъв почувствителен отпечатък върху средновековния български литературен език. Едва в по-ново време, през новобългарския период, руските езикови въздействия върху българския език придобиват голяма сила и значение.

Както вече изтъкнахме в предходния параграф, руското влияние ускори извънредно много развоя на новобългарския език. В кратък срок в речника на българския език се настани значителен запас от нови думи, възприети от руски език. По този начин се създаде основата на огромния и много важен руски лексикален пласт в новобългарския литературен език. Нужно е обаче да се има пред вид, че при тия процеси не се касаеше за възприемане на думи, които носят белезите на чуждици. По-голямата част от тях имаха своята основа в стария български език, като все още носеха някои от най-отличителните негови фонетични особености. Друга част издаваше своето етимологическо родство с корени, от които имаме и в народния български език редица образувания. Ето защо напр. глаголи като съвпадам, съставям, провеждам или съществителни като погреб, подготовка, недомлъвка, привичка, развие или наречия като охотно, настойчиво, превъзходно, изключително така бързо и дълбоко се вкорениха в българския книжовен език. Неизбежен резултат от това бе създаването на една рядка и изключителна лексикална близост между българския и руския език.

Наслояването на руския лексикален пласт в българския език мина през няколко етапа. Започнало да се упражнява в по-значителна степен още през втората половина на XVIII в. заедно с по-усиленото проникване на руската печатна и ръкописна книга в българските земи, руското езиково влияние в течение на дълго време се настанява стихийно при подкрепа на църковнославянския език, който в своята руска редакция започва да господствува напълно в домашното богослужение. В зараждащия се български литературен език се употребяват руски думи в напълно непроменен вид. Почти редовно се срещат изрази като скорб, муж, първо, мук, път, път и т. н. В редовна употреба е и възвратната частица ся-вм.-се. Дори в съчинение като Рибичия буквар на Петър Берон, в което съзнателно се прокарва оподобяване на езика, за да стане той по-разбираем; имаме ся, имя, собрание, изтолкувам, продължавам, първо, целомудрено, често, молчишком, клятва. Едва към средата на XIX в. със зараждането на т. нар. българска школа, начало на която сложи Богоровата Привичка граматика (1844), започва едно съзнателно побългаряване на русизмите, което с по-нататъшното укрепване на книжовния език взема все по-големи размери и засяга по-многобройни случаи.

Това побългаряване се отнася преди всичко до формите с *у* вм. *ж* и *я* вм. *а*, а така също и до някои форми с пълногласие. Най-лесно се оказа побългаряването на форми с представка с *о*-, *во*-, *вы*-, а така също и с наставка *-о* *к*.

Но въпреки всички тия усилия в българския литературен език останаха много думи, които запазиха своя руски изговор. Тяхното побългаряване е вече напълно закъсняла задача пред вид на това, че думите са широко разпространени и са получили пълна гражданственост в българския литературен език. По-долу ще изнесем в системен ред по-голямата част от ония русизми в българския книжовен език, които пазят своя руски изговор, като ги свържем със съответния фонетичен закон, който на българска почва дава напълно различен резултат.

А кане. Важен въпрос в разнообразните руско-български езикови връзки представя отношението на българския език към една от най-типичните особености на руската литературна реч — акането, т. е. преминаването на гласната *о* в *а* или пък в звук, който напомня неударената българска ерова гласна, когато това *о* се е намирало в сричка, непосредствено пред ударението или във всяка друга безакцентна позиция, напр. в *а д а* (в *о д а*), в *а ж у* (в *о ж у*), *г л а в а* (*г о л о в а*), *к л а с о к* (*к о л о с о к*), *в ы с о к к ъ* (*в ы с о к о*), *т и х ъ*, (*т и х о*) и т. н. Поради обстоятелството, че акането е особеност на говоримата руска реч, но не намира отражение в правописа, ония руски заемки в българския език, които биха се явили в акаща форма, биха били доказателство за проникнали чрез пряко общуване русизми, преди тяхната писмена форма да е станала известна. Отделянето на такава категория руски заемки би било толкова по-важно, като се има пред вид, че руското влияние върху българския език се настанява предимно по книжовен път, чрез литературата и училището и правилният фонетичен изговор и правопис на огромния брой русизми без характерното за тях акане са се налагали лесно поради ясната за българския интелгент етимологическа връзка със славянски корени и славянски словообразователни елементи. Изобщо акането образува оная страна във фонетичната страна на русизмите, която най-лесно е бивала отстранявана на българска почва. Това са били в същност и първите стъпки към побългаряване на множество руски заемки още в момента на тяхното възприемане.

От това, което казахме, става ясно, че руски заемки със запазено руско акане не може да имаме в голямо изобилие в българския език. И действително всички случаи, които могат да се изтъкнат, се отличават с известна етимологическа изолираност или някои по-редки формални белези.

В българския език можем да различим две групи от руски заемки с неетимологично *а*, настанено под влияние на акането. В първата група ще включим такива думи, които и в руския правопис се явяват с *а* вм. неударено *о*. Те са следните: *к а в и ч к и*

вм. к о в ы ч к и, з а р я. Към същата категория случаи спада и името с л а в я н и. В руски език този правопис е установен отдавна. И в българския език началата на такъв правопис, свързан с акашн изговор, който е накарал да заглъхнат спомените за стар правилен изговор с л о в е н и, са доста стари. За по-голямата част наши възрожденци българският език е с л а в я н о б ъ л г а р с к и.

Много по-интересна и по-важна е втората група от примери, при които в българския език имаме правопис с а или ъ. Такива заемки са следните:

к ъ н к и, най-интересната заемка от занимаващата ни редица, защото издава покрай другото силно побългаряване и в правописа, и в изговора. Тя представя руско к о н ъ к и, мн. ч. от к о н е к. Правописът ѝ е един от редките случаи, когато силно редуцираният изговор на неакцентувано а се предава с ерова гласна. Западнобългарският изговор к ъ н к и с праметнато ударение е един от интересните случаи в българския език, когато в неясната етимологически дума редуцираната гласна остава непроменена и под ударение.

х а з я й с т в о и всички негови производни — от руско х о з я й с т в о.

Други думи от този род са каляска вм. коляска, параход вм. пароход, партенки вм. портянки, пагон вм. погон, бъчонка вм. бочонка.

Възприемането на русизмите с техните акашн особености е изобщо рядко явление. Не само славянските езици, където будното етимологично съзнание на говорителя лесно може да отстрани тая типична руска фонетична черта, но и в езици от неславянски произход акането се избягва във възприетите руски елементи. Така напр. станалите международно достояние руски форми б о л ш е в и к, б о л ш е в и з ъ м никъде не се срещат в своята акашн форма. Ето защо изтъкнатите по-горе думи с руско акане в българския литературен език придобиват особено значение като ярки свидетелства за тесен контакт на българската интелигенция с руския литературен език.

Е р о в е. В историята на руския и българския език се забелязва известен паралелизъм в развоя на старите ерови гласни ъ и ь. Когато са се намирали в силно положение и в единия, и в другия език, еровите гласни са преминавали в гласни о и е. Все пак приликата в това отношение не е била пълна. Преди всичко тоя процес е настанал в българския език значително по-рано. Изясняването на силния ъ в о е обхванало само западната част на езика, при това не напълно, а с известно колебание от област до област. В източната половина на българския език имаме редовна промяна на ь в е в суфиксни срички и понякога в корена на думите. Изяснение на ъ в корена на думите тук не се явява, а в суфиксни срички само в единични случаи. В руския език явлението

се наблюдава от XII в. и е обхванало напълно равномерно всички ерове, които са се намирали в силна позиция. Тъй като българският литературен език почива върху североизточни български говори, явно е, че процесът с преход на **ѣ** и **ѡ** и **е** не може да се смята характерен за него. Ето защо проникналите в българския книжовен език в началния период от руското езиково влияние форми, като **со н**, **то к м о**, **п е с т р о**, можаха много скоро да отстъпят място на източнобългарски **с ъ н**, **т ѣ к м о** и **п ѣ с т р о** въпреки опората, която имаха в църковния език и в обстоятелството, че са типични за голям дял от западните говори.

Побългаряването на руски форми **со в м**. **ѣ** стана доста лесно при предлозите **со-**, **воз-**. Така **со де й с т в и е** стана **с ѣ де й с т и е**, **со г л а с и е** — **с ѣ г л а с и е**, **со вер ш е н** — **с ѣ в ѣ р ш е н**, **воз б р а н я в а м** — **в ѣ з б р а н я в а м**, **воз м у щ е н и е** — **в ѣ з м у щ е н и е** и т. н. Въпреки всичко в българския език оцеляха няколко заемки с руско **о в м**. **ѣ**. По-долу ще приведем по-характерните от тях.

б о д ѣ р, **б о д р о с т**, **б о д ѣ р с т в у в а м** — **стбълг. бѣдрѣть**. От тази дума не се е открила някоя по-явна следа в българските народни говори. Все пак нейният руски характер доскоро се възприемаше с известна резерва.

в о п ѣ л — **вѣпль**, **вѣпнтн**. Думата живее дълго време в българския език. Забележително е, че в среднобългарските паметници нейният фонетичен вид е променен вследствие на преглас на еровата гласна в корена. В тия паметници тя гласи най-често **вѣпль**, което е получено пряко **вѣпль**. Вкореняването на думата **в о п ѣ л**, **мн. ч. в о п л и** в българския език е намерило без съмнение подкрепа в черковния език. В народния български език тя е била напълно забравена.

и з т о щ е н, **и з т о щ е н и е** — **стбълг. иѣштѣнтн**. Напълно книжовна дума в съвременния български език.

к о з и н. В съвременния български книжовен език се употребява само в множествено число в значение на „клюки, сплетни, интриги“. Основата ѝ образува старо **къзнѣ**, което е означавало „изкуство, хитрост, сръчност“.

п о с о л с т в о — **стбълг. посѣлъ**.

р о п о т, **р о п т а я** — **стбълг. рѣпѣтъ**, **рѣпѣтѣнтн**, **рѣпѣтаннѣ**.

л о б, **с р а в н и** и **и з р а з а л о б н о** място — **стбълг. лѣбъ**, **ѡ** **Болонския псалтир** **лѣбнѣ** място. Думата има предимно книжовен характер, при все че се срещат в народния език образувания от същия корен, **с р а в н и** напр. **западнобългарско л ю б е н и ц а** от по-старо **л о б е н и ц а**, в което е отразен същият процес във връзка с изясняването на еровата гласна в **о**, който имаме в руския език.

т о ч н о, **т о ч н о с т**, **у т о ч н я в а м**. **Коренът е т ѣ к**, **ѡ**т който и в литературния език, и в народните говори имаме **ре-** **дица** образувания, **с р а в н и** **и з т ѣ к в а м**, **д о т ѣ к м я в а м**,

т ъ к м е н е, т ъ к м е ж и т. н. Очевидно русизмът е свързан със старобългарското прилагателно тѣхънъ, което значи „еднакъв, подобен“, но е било забравено в българския език, поради което за езиковото съзнание на българския интелигент е било трудно да се сближат руските форми със съществуващите народни български думи от същия корен.

т о ч к а. По-голямата част от граматическите термини, употребявани в руския език, носят стари фонетични белези на българския език, от което се вижда, че са били образувани въз основа на старобългарско наследство в литературния език. Такни са напр. сущест в и т е л ъ н о е, г л а г о л, п р е д л о ж е н и е, п р е д л о г, възприети и в новобългарската граматическа терминология. Но заедно с тях се възприема и терминът т о ч к а, новообразуван на руска почва по образец на латинско punctum, от глагола punго „бода“, т. е. з а т ъ к в а м. В т о ч к а следователно се крие корен т ъ к-, както в т о ч н о.

Във всички изброени по-горе думи имаме замяна на ъ с ѓ по руски образец. В съвременния български литературен език се употребяват и такива заемки от руски език, в които на мястото на ѓ се явява е. При някои от тях съществува едно напълно естествено колебание дали изясняването на ѓ в е е наистина русизъм, предвид на обстоятелството, че тоя фонетичен процес е доста чест и в българския език. Основното мерило и тук ще ни бъде доколко съответната дума може да се смята за народна. Така напр. няма никакво съмнение, че — ч е с т от стбълг. чѣтъ се е развило на домашна почва, тъй като думата е най-обикновена в който и да било български народен говор. По-долу ще изброим по-типичните руски заемки, в които имаме изясняване на ѓ в е.

в ѓ з м е з д и е — стбълг. мѣзда. Както в руски, така и в български език думата се употребява само с представка.

ж е з ъ л — стбълг. жѣзлъ.

л е в — стбълг. лѣвъ. Много разпространен в периода на началните руски влияния, тоя русизъм е вече напълно изместен от българското л ъ в. Можа обаче да се запази като наименование на националната българска монета.

м е ч — стбълг. мѣчь. Чисто книжовна дума, разпространението на която е било подпомогнато и от църковния език.

м е ч т а — стбълг. мѣчѣтъ. Думата е чисто книжовна.

п р е л е с т — стбълг. прѣлъстъ. От същия корен в книжовния български език се употребяват редица образувания с типична българска фонетика, напр. п р е л ъ с т я в а м, и з л ъ с т я в а м и др. И руската форма крие фонетични белези, от които се вижда, че е била типична за стария църковен език с българска основа, употребяван в Русия, напр. представка п р е-, а не п е р е-. Все още в българския книжовен език може да се употреби и прилагателно п р е л е с т е н от руското производно п р е л е с т н ы й. Допълнителна българска черта в последното представя

липсата на типичния за руския език преход на ударено *е* в *о* пред твърди срички.

ревност — *ръвностъ*.

съперник — *спъръ*.

Носовки. Развоят на праславянските носови гласни *е* вървял по напълно различен път в българския и руския език. В литературния български език, който почива върху източни български говори, на мястото на *ѣ* имаме *ѣ*, а на мястото на *ѧ* — *е*. В руския език на мястото на голямата носовка имаме *у*, а на мястото на малката носовка — *я*. Тази доста чувствителна разлика в застъпничеството на носовките бе една от причините за бързото фонетично побългаряване на онези руски лексикални заемки, които съдържаха *у* и *я* на мястото на *ѣ* и *ѧ*. Въпреки това в българския литературен език се запазиха много русизми със съответен руски застъпник на носовките. Най-интересното в случая *е*, че към всеки русизъм от този род могат да се приведат редица думи от същия корен, които не само по диалектите, но и в литературния език се употребяват с български застъпници на носовите гласни. Взаимното отношение на тези дублетни форми, колебанията, които все още се наблюдават в тяхната употреба, представят много важни моменти в живота на новобългарския език. По-важните примери из тая област са следните:

благоухание — стбълг. *благоуханѣ*. Думата е чисто книжовна. На стбълг. *жхати* съответствува новобългарско народно *вѣхам*, което не е успяло да се настани в литературния български език.

блуд — стбълг. *важдъ*. Тук се отнасят и всички производни като *блудство*, *заблуждавам*, *блуждая*. При всички тия случаи имаме силно влияние на църковнославянския език.

имущество. Думата е сравнително нова в руския език, образувана въз основа на сегашно действително причастие от глагола *имѣти* с помощта на наставка *-ство*. В русизма има *щ*, което говори за български произход.

купел — стбълг. *кѣпѣль*. Думата е проникнала чрез посредничеството на черковния език.

крут — стбълг. *крѣтъ*. Употребява се днес почти изключително при фразите *крути мерки*, *крута воля*.

лукав — стбълг. *лъжаѣ*. Много рано проникнала дума при силното влияние на църковнославянския език.

поручик — произведено от *пържити*.

пружина — заемка, проникнала късно в българския език чрез търговски връзки.

скуден — стбълг. *скѣдѣнь*. В българския език имаме и прилагателно *скѣден*. Много е вероятно в този корен да са се редували *у* и *ѣ* още на старобългарска почва. Следователно руският произход на думата трябва да се приема с известна резерва.

с м у т — стбълг. *смѣтъ*. Тук спадат още с м у щ а в а м, с м у щ е н и е. Думи с българска фонетика от същия корен са с м ъ т е н, м ъ т е н, м ъ т я и всички техни производни. В някои западни български говори от областта Македония се среща същият развой на гласната в този корен, както в руски, сравни с м у т к а „развалено яйце“.

с ъ п р у г — стбълг. *спрѣгъ*, рус. с у п р у г. Както се вижда името е побългарено наполовина. Както при с ъ с е д от *съседъ* предлогът е сближен с предлог *съ*.

с ъ ю з — стбълг. *съюзъ*. Опитите за побългаряване на тази дума излязоха напълно безуспешни.

т р у с — стбълг. *трѣсъ*.

р у г а я — стбълг. *рѣгатн*.

у т р о б а — стбълг. *ѣтроба*.

х у д о ж н и к — *хѣдожннкъ*. У Геров се среща като х ъ д о ж н и к. Тая форма не можа да проникне в българския литературен език.

Към всички гореизброени думи трябва да прибавим и една редица сегашни причастия, по-голямата част от които днес се употребяват като прилагателни. Характерна тяхна черта е обстоятелството, че те извънредно рядко имат самостоятелна употреба. Срещат се най-често в устойчиви словосъчетания със съществителни, напр. ц в е т у щ (възраст, изглед) п и ш у щ (машина), т е к у щ (сметка), ж и в у щ (само в канцеларски език), и д у щ (месец, ден), д е й с т в у ю щ (закон), ж и в о т р е п т у щ (въпрос).

Руско застъпничество на *а* намираме в следните заемки:

в и т я з — стбълг. *вѣтѣсъ*. Чисто книжовна форма, характерна изключително за тържествения или поетичния стил. В народни песни се среща епитет в и т е ц, напр. в и т е ц Я н к о, което иде пряко от старобългарско *вѣтѣсъ*.

ж а ж д а — стбълг. *жажда*. Един от най-типичните примери, при които многообразните кръстосвания при руско-българските езикови връзки прави доста труден въпроса за точното определяне на произхода на съответната дума. Съчетание *жд* показва напълно недвусмислено, че в руския език думата почива върху българска основа. От друга страна, в т. нар. централни български говори форма ж а ж д а е напълно редовна, получена пряко от среднобългарско *жажда*. Все пак много по-голяма е вероятността, че думата ж а ж д а с този си фонетичен вид се е установила в българския литературен език под влияние на руския език. Под влияние на различни диалекти в литературния език се държат дублети ж а д е н и ж ъ д е н.

и з я щ е н — стбълг. *изаштънъ*.

к н я з — стбълг. *кѣназь*. Към същия корен се отнасят и к н я г н и я, к н я ж е с т в о, к н я з у в а м. В някои северозападни български говори срещахме форма к н е з, която показва бъл-

гарския фонетичен развой на старобългарската дума. Сравни още местното име **К не ж а**.

начало — стбълг. *начало*. Тук спадат и всички производни от същия корен като **началник**, **началствувам**, **начален**, **зачатие**, **зачатък**. Здраво вкоренени в литературния език, те проникват нашироко и в народните говори. Покрай тях обаче имаме и дума **почетък**.

проклятие — стбълг. *проклатиѣ*. Както и **съзаклятие** дълбоко вкоренена дума в българския литературен език, при все че съществително **клятва** и причастието-прилагателно **проклят** отдавна са заменени с **клетва** и **проклет**.

препятствие — стбълг. *прѣпатнѣ*. Все още доста често употребяван русизъм в българския език въпреки широкото разпространение на неговите български синоними **п р е ч к а**, **спънка** и др. Видът на предлога в руската дума показва, че тя е образувана с елементи от български или, общо казано, южнославянски произход.

ряд — стбълг. *рядъ*. Само като корен на някои думи с една или две представки, напр. **отряд**, **наряд**, **порядък**, **безпорядък**, **изряден**, **порядъчен**. Много чести са опитите за побългаряване на някои от тези думи. Охотно се възприемат в литературния език сега форми като **отред**, **поредък** и др.

часть — стбълг. *часть*. В употреба са и многобройни производни, по-особеното значение на които прави мъчно доловима за обикновения говорител връзката с **часть**, сравни напр. **участ**, **участие**, **участник**, **причастие**, **частен**. Тук спадат и съществителните **щастие** — **нешастие**, които употребяваме с промяна на начално *сч* в *щ*, сравни руско **счастие**. Съответни форми, които имат българска фонетика и се покриват по значение с руските **щастлив** — **нешастен**, **счастит** и **злочест**.

чадо — стбълг. *чадо*. Думата е напълно изместена в днешния литературен език от **чедо**, а се среща само в езика на по-старите писатели и в говора на някои духовни лица. Не е така обаче с думите **изчадие** и **домочадие**, които са здраво вкоренени в този си фонетичен вид в литературния език.

щада — стбълг. *штадѣти*. Също така и производното **пощада**.

-ятие — стбълг. *-атиѣ*. Като втор компонент на сложни думи здраво и неизкоренимо настанени в литературния език. В основата му лежи страдателна причастна форма на старобългарския глагол *ати*. Тук се отнасят думите **лицеприятие**, **появление**, **възприятие**, **мероприятие**, **предприятие**, **занятие**, **обятие**, **необятен**, **вероятност**, **изятие**.

Вън от изтъкнатите по-горе думи в българския литературен

език се употребяваха доскоро и редица други, които имаха руски вместо български заместници на *л*. Някои от тях се забравиха почти напълно, напр. в *я л о*, *р а з в я з к а*, *в з я т к а*, други се употребяват вече предимно в побългарена форма, напр. *те ж е с т* вм. *т я ж е с т*, *д е с е т к и* вм. *д е с я т к и*, *о б е з а т е л н о* вм. *о б я з а т е л н о*, *б л е д о с л о в н е* вм. *б л я д о с л о в н е*, *м е т е ж* вм. *м я т е ж* и др.

С о н а н т и ч н и р и л. В развоя на сонантичните съгласни *р и л*, означавани в старобългарските паметници с *ръ* (*рь*) — *лъ* (*ль*) се забелязва значителна разлика между българския и руския език. Докато в българския език на тяхно място имаме срички *ър-ръ*, *ъл-лъ* без никаква следа от старото различие между сонантичните *р и л* по отношение на мекост и твърдост, в руския език има ту *ор*, *ол*, ту *ер* в зависимост от мекия или твърдия характер на сонантичните съгласни. Тая руска особеност е напълно прокарана в руската редакция на старобългарския език, т.е. в църковнославянския език. Ето защо напълно естествено е, че и в съвременния български литературен език са успели да проникнат редица думи с чисто руски застъпничества на старите сонантични *р и л*. По-долу ще изброим по-важните от тях.

б р о н я — стбълг. *връня*.

в ъ з т о р г — стбълг. корен *т р ъ г-*. Същият корен имаме в новобългарско *и з т р ъ г в а м* и във всички негови производни. Думата **в ъ з т о р г** и в руски език е сравнително нова.

в ъ п л о т я в а м — стбълг. *вплѣтити*. Също така и **с п л о т я в а м**, **с п л о т е н**. Под влияние на правилно употребяваната основна дума **п л ѣ т** в последно време се забелязва стремеж за промяна на думата във **в ъ п л ѣ т я в а м**.

в е р т е п — стбълг. *врътъпъ*. Покрай този русизъм в българския език съществува и народно **в ъ р т о п**, развило се напълно по закономерностите на българския фонетичен развой.

г о р д — стбълг. *гръдъ*. Типичното българско **г р ъ д** се среща в някои западни говори в значение на „грозен“. Днес русизмът е проникнал широко и в народните говори.

д е р з а я — стбълг. *дръзати*. Все по-рядко употребяван глагол в българския литературен език. Понякога се чува и прилагателно **д е р з н о в е н**. Най-честа е обаче заповедната форма **д е р з а й**. Българска е формата **д ъ р з ъ к**.

ж е р т в а — стбълг. *жрътка*. Думата не е народна, а е чисто книжовна. С това се подчертава руския ѝ произход. Инак и на българска почва от старо сонантично меко *р* (*рь*), когато се е намирало след стар палатал *ж*, е могло да се получи съчетание *ер*, сравни **ж е р д и л о** стбълг. *жръдъ*, **ж е р к а** стбълг. *жръня*.

и з в е р г — стбълг. *връгж* „хвърлям“. Тук спадат още **о п р о в е р г а в а м**, **с а м о о т в е р ж е н**, **о п р о в е р г а н**.

к о р м и л о — стбълг. *кръмъ*. Също така и **к о р м ч и я**.

к о л б а с и — стбълг. *каѣбаса*.

полк — пълкъ. Сравни още полководец — един от многобройните русизми в българската военна терминология. Доста рано побългаряване имаме в думата опълчение, което съдържа същия корен, който имаме в полк. Сравни още следните производни със съответна българска фонетика: папльч, опльчвам, пльководец.

мерзавец — стбълг. мръзкъ. Сравни още мерзост, мерзко.

отверстие — стбълг. корен кърт-, много често заменя на сега с побългарената форма отвърстие.

осквернение — стбълг. оскърнение. Съществува и народна дума скрънав „нечист“.

почерк — стбълг. чрътн. Сравни още очерк.

съзерцание — стбълг. съзръцанне, също така съзерцателен. Български народни форми са зъркало, зърцало.

терзание — стбълг. тръзати. Сравни и глагола терзая. Коренът е същият, който имаме в изтръгвам.

устрем — стбълг. оустръмнати. Тук се отнасят още стремей, стремителност, стремглаво, устремен, устремност, устремявам, устремяване. Българска фонетика същият корен има в стръмнина, стръмно, думи, в които коренът пази своето по-старо конкретно значение.

хребет — стбълг. хръбтъ. В западни български говори се срещат хърбет в значение на „гръб“.

чертог — стбълг. чрътъгъ. Думата е от източен произход.

Руски замени на tj, dj. Известно е, че в руския език се наброяват доста думи, които съдържат българско съчетание жд на мястото на dj в м. руско ж (напр. рожда ть, насажда ть) или шт на мястото на tj в м. руско ч (напр. просвещение, сокраща ть). В замяна на това в ново време в българския език са проникнали няколко думи с руски ж и ч на мястото на стари tj, dj.

брожение — стбълг. бръждение.

госпожа — стбълг. госпожда. Българската форма се употребява в паметниците чак до XVII—XVIII в.

невежа — стбълг. невежда. В руски език и до днес се среща българизмът невежда. Сравни още невежество.

труженик в м. тружденик.

промежутък в м. промеждутък. Сега вече думата може да се чуе в нейния български гласеж, особено в езика на учащата се младеж.

ухажвам в м. ухаждам, сравни дохаждам.

Между по-рядко употребяваните вече думи от тая категория можем да споменем урожай — не урожай. Здрав корен в българския език е хванал и русизмът задача.

Ро в м. у д а р е н о е. В руския език съществува фонетичен закон за промяна на гласна *е*, когато тя се намирала под ударение и пред твърда съгласна, в *о*. Забележителен факт е, че при заемането на руски думи в българския език редовно се избягва тая промяна на удареното *е*. Основната причина за това се крие в обстоятелството, че руският фонетичен закон за преход на *е* в *о* е напълно чужд на българския език. И в руския език там, където този закон е бил пренебрегнат, се чувства българско влияние. Сравни напр. такива думи като *в е р т е п*, *к р е с т*, *н е б о*, *д е р з к и й*, *ж е р т в а*, *ж е с т о к о с е р д ь й*, *в р е д* и много други. Всички те по тоя начин издават характерните белези на българското произношение, което в течение на дълго време е било особено тачено в стария руски литературен език. В днешния български литературен език единствената дума, в която е отразено въпросното руско фонетично правило, е *б е л ь о*. Доскоро често употребявани русизми от същата категория бяха *п р и й о м* и *ч у т ь о*. Днес те почти редовно се заменят с *п о х в а т* и *у с е т*.

Както подчертахме вече, руското влияние не се ограничава само в областта на лексиката. То има решително значение за цялостното оформяване на българския национален език. На него се дължи напр. обстоятелството, че българският литературен език, при все че има североизточнобългарска диалектна основа, не възприема в своята фонетична система т. нар. редукция на гласните, т. е. произнасянето на неударените гласни *о*, *е*, *а* като *у*, *и*, *ъ*. Редукция на неударените гласни действително съществува и в руското литературно произношение, но тя не намира отражение в руския правопис. Руското влияние в българския език е чисто книжовно. Както изтъкнахме вече, то се упражнява чрез руската книжнина, която масово се е използвала в българските земи. За образец се е взимало руското слово, тъй както то фигурира в писмото. А този образец се противопоставя на всяко предаване на българските думи с редукция на гласните, т. е. на писането *г л а д н у* в м. *г л а д н о*, *з и л е н у* в м. *з е л е н о*, *р а д у с т* в м. *р а д о с т*.

От руски език са възприети множество отглаголни съществителни с наставка *-ни е*, напр. *о к о н ч а н и е*, *п р е с т ъ п л е н и е*, *в н у ш е н и е*, *п р о д ъ л ж е н и е*, *п р е д с т а в л е н и е*, *у д и в л е н и е*, *о б р а з о в а н и е* и т. н. В сравнение с народните отглаголни съществителни на *-н е*, които се отличават с доста ярко подчертана глаголност, проникналите от руски език форми на *-н и е* притежават качество на абстрактни думи. Това проличава много ясно, когато се сравни *п е е н е* с *п е н и е*, *д в и ж е н е* с *д в и ж е н и е*, *п и с а н е* с *п и с а н и е*, *у ч е н е* с *у ч е н и е*, *д и ш а н е* с *д и ш а н и е*, *п р е к л а н я н е* с *п р е к л о н е н и е* и т. н. В днешния български език възприетите от руски език отглаголни съществителни

на -н и е имат много широко разпространение. Смесовото различие, което се е създадо между тях и народните български отглаголни съществителни на -не, безспорно допринася извънредно много за обогатяване на българския литературен език.

Друга важна последица от руското влияние върху българския език е оформяването на сегашните действителни причастия. Старобългарският език е познавал тая категория причастни форми. Впоследствие обаче те са се загубили и в съвременните български говори сегашни действителни причастия вече не се срещат. Първоначално руските причастни форми се употребяват в българския език в техния непроменен вид, напр. *читающ, отсътствувающ, командующ, тържествувающ, знающ, пишущ и т. н.* По-късно те се изменят, като получават форми, които по-точно съответствуват на българските глаголни основи, от които се образуват, напр. *четящ, отсъстващ, командващ, тържествуващ, знаещ, пишещ и т. н.* Възобновяването на сегашните действителни причастия в българския език, което стана под силното влияние на руския език, има голямо значение, тъй като те при умело използване обогатяват и разнообразяват в стилово отношение съвременната българска реч.

Руското влияние се отразява благоприятно и в областта на словообразователните средства на българския език. На него се дължи напр. разрастването на наставките -тел и -ство, които са били много обикновени в стария български език, но после били значително ограничени в народната реч. Наставката -тел е била типична за деятелни имена, напр. *учител, водител, просветител, свидетел, слушател, мислител, ръководител и т. н.* В народните български говори по-широко разпространение за сметка на старата наставка -тел има наставката -ач, с която се образуват деятелни имена в литературния език, напр. *ковач, сеяч, водач, разказвач, разносвач и т. н.* Наставката -ство е характерна за абстрактни имена, напр. *свидетелство, ръководство, равенство, пиршество, владичество и т. н.*

Руският език е главният посредник, чрез който се настанява в българския език международната културна терминология, т. е. думи като *процедура, процес, федерация, фантазъм, конституция, революция, колекция, цивилизация, валоризация, цензура, култура, облигация, фанатизъм, полюс, минута, номерация, паника, егонизъм, директор, професор* и много други. Руският език продължава да бъде единствен източник за разпространяване на редица думи в съвременния български език, чрез които се изразяват нови понятия в областта на социалистическото строителство. Такива са напр. *ударник, отличник, стахановец, агиттабло, агитпункт, съревнование, самокритика, самодейност, звеновод, бригадир, животновъд и др.*

IV. ИСТОРИЧЕСКА ФОНЕТИКА

§ 20. СТАРОБЪЛГАРСКА ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА

Тъй като фонетичните явления, които се отнасят към предписания период от развоя на българския език, се разглеждат в курса по старобългарски език, тук ще ни занимава предимно историческият ход на ония фонетични промени, които са ставали, след като е била установена фонетичната система на старобългарския език. За тая система са били характерни 11 гласни: а, о, ъ, ѱ, ѳ, ѵ, ѿ, ѡ, ѣ, ѧ, н, ѹ. Към тях причисляваме и две съгласни, които са могли да имат стойност на гласни и да образуват сринки. Това са сричкообразователни или сонантични ј, л. Съгласните в старобългарския език са били 19 на брой: в, п, м, а, т, н, г, к, х, в, ј, л, з, с, ж, ш, ѕ, ц, ч. Най-характерни за старобългарския език са гласните ѳ, ѱ, ѯ, Ѣ, Ъ, Ѷ. Първите две са имали носов характер и са звучали първата като носово о (нещо като френско op), а втората като носово е (прилично на френското произношение в думата (fin). Както двете носовки, така и гласните ѳ, Ѣ, Ъ, Ѷ с многообразиите си промени в по-късния развой на българския език образуват съществената част от проблемите на българската историческа фонетика. За по-точно очертаване на старобългарския период във връзка с тия гласни и с оглед на техните по-късни промени нужно е да се изтъкне още следното. Разликата между двете носови гласни е бивала спазвана строго. Правела се е строга разлика и между двете ерови гласни, а така също и между ѷ и Ѹ. Гласна ѳ е имала изговор на широко ѡ, което се е доближавало до 'а. В областта на съгласните трябва да се изтъкне като най-характерно за старобългарския език заместването на праславянските съчетания tj, dj с шт, жд, напр. свѣшта от *свѣтја, межда от *медја. Типична особеност в системата на старобългарските съгласни е представлявала съгласната s. Характерно е било по-нататък и наличието на епентетично л. напр.

В старобългарския език не ни е засвидетелствувана никаква квантитетна разлика между гласните. Особено е било в това отношение обаче положението на еровете, за които с положителност можем да твърдим, че са били много кратки гласни, поради което

Обикновено в науката те биват наричани р е д у ц и р а н и гласни. Между съгласните в старобългарския език е съществувала разлика по отношение на мекостта. Меки са били съгласните ж, ш, ч, получени чрез известни омекчителни процеси, а така също и получените по същия начин съгласни з, с, ц. Чувствително омекчени са били и съгласните л, н, ѝ, когато са се намирали пред ј. С мекост са се отличавали и съчетанията шт и жд. Вън от това обикновено се приема, че всички съгласни в старобългарския език са получавали известно омекчаване, когато са се намирали пред предни вокали.

Когато изтъкваме по такъв начин жай-същественото в областта на звуковете в старобългарския език, не бива да забравяме, че в строгите си предписания то е било в сила само за най-ранния период от старобългарската епоха. Инак още в старобългарските паметници намираме както диалектни отклонения, така и по-нови черти в развоја на гласните — особено на еровете. Още в течение на старобългарския период се наблюдава и известно ограничаване на палаталността на някои съгласни. За тези явления, които намират отражение в старобългарските паметници, ще споменаваме и когато пристъпим към кратко описание на съдбата на всяка отделна българска гласна.

Г Л А С Н И

§ 21. ОБЩО ЗА РАЗВОЈА НА ГЛАСНИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

В историческия развој на българския език се наблюдава чувствително намаляване на гласните. Сресу единадесетте гласни в старобългарския език във фонетичната система на новобългарския литературен език намираме само шест. Те са следните: а, о, у, ъ, и, е. Някои чужди изследвачи на новобългарския вокализъм се помъчиха да изкарат броя на новобългарските гласни чувствително по-голям. Така напр. Р. Екблом твърдеше, че в новобългарския език може да се различат петнадесет гласни, а Я. Розвадовски ги изчисляваше на осем. Грешката им се коренеше в обстоятелството, че те взимаха за самостоятелни гласни такива отенъци, които нямат особено значение, а са само варианти на основните звукове.

Редица съвременни български говори е отличават по броя на гласните, характерни за тяхната фонетична система, от литературния език. Като самостоятелни звукове по говорите могат да се срещнат напр. широко ѐ, широко ѓ, ери и палатална ерова гласна.

Опростяването на българската вокална система се дължи до голяма степен на факта, че в развоја на българския език се е създала тенденция към пълно сливане във фонетично отношение на такива двойки от звукове, между които още на старобългарска почва е съществувала някаква артикулационна близост. Така напр.

двете ерови гласни, там, където те не са се изяснили в различни гласни по силата на първата тяхна вокализация, се сближават в един еров звук. В литературния български език и в много български говори днес не се прави разлика в изговора на еровата гласна в с ъ н (сънъ), от една страна, и в т ъ м е н (тъмънъ), от друга, при все че в първия случай тя произлиза от ъ, а във втория от ъ. Действително в редица източни български говори и досега се чувствава влиянието на малкия ер в мекостта на съгласната, която го е предхождала (напр. т' ъ м е н), но в основния гласеж на еровата гласна се е загубил оня специфичен елемент, който е определял ъ като различна гласна в сравнение с ъ в старобългарския език. Приликата между тях първоначално се е заключавала в техния редуциран характер. Настанало е пълно сближаване и между ъ и ъ чрез постепенно изместване на артикулацията на първата гласна в предната част на устата. За един продължителен период от българската езикова история е характерно сближаването между двете носовки ъ и ъ в голяма част от българските диалекти, което добре се отразява в т. нар. замяна на носовките в среднобългарски. Типично за българския език е по-нататък и заличаването на разликата между ъ и ъ, от една страна, и ъ и ъ, от друга.

Ще трябва особено силно да подчертаем, че фонетичните новости в българския език са се разпространявали доста неравномерно. В резултат на това днешните български говори представят много по-единно цяло в морфологично и синтактично отношение, отколкото във фонетично. В българския език няма единство например в заместника на ятовата гласна, а с разнообразието на заместниците на голямата носовка той заема изключително място сред останалите славянски езици

§ 22. НОСОВИ ГЛАСНИ

Близостта между тези две гласни в българския език не се заключава само във факта, че са имали носов характер, но и в това, че за един доста продължителен период от развоя на българския език съдбата им многократно се кръстосва. Както можахме вече да изтъкнем, гласната ъ е имала в езика на Кирил и Методий характер на носово о, а гласната ъ — на носово е (доста широко). Старобългарските думи зѣвъ, дѣвъ са били произнасяни зонѣ, доѣ бѣ, а думи като затъ, патъ са били произнасяни зетъ, петъ, т. е. с такива носови о и е, каквито се слушат в днешния френски език. Подобен изговор днес е чужд на българските говори, затова, когато днешният българин произнася горните и други подобни старобългарски думи, той изговаря в същност съчетания от о и н или е и н, което, строго взето не съответствува на положението, което е съществувало в старобългарския език. Има известна вероятност да се допуска, че с по-очертан назален консонантен елемент носовките са се произнасяли в положение

пред преградни съгласни. В паметници от XII, XIII и XIV в. намираме напр. случаи като *сънграждане* (Охридски апостол, XII в.), *скъндъльннкъ* (Слепченски апостол, XII в.), *самбѣта* (Болонски псалтир, XII—XIII в.). Един от последните примери от този род представя *чандѣхъ* във Витошката грамота на Иван Шишман от 1383 г. И в днешни диалекти от областта Македония, в които се пазят следи от назализъм, заместниците на старите носовки имат характер на съчетания от чисти устни гласни и носова съгласна в положение пред преградни съгласни, напр. *дъмп* (*дѣбъ*), *гъмба* (*гѣба*), *гълъмбок* (*гѣлѣбокъ*), *мъндро* (*мѣдро*) и т.н. В архаични югозападнобългарски диалекти, които се говорят на юг от албанския град Корча, могат и до днес да се чуят на мястото на старите *ж* и *ѧ* пред преградни съгласни носови гласни, придружени със слаб назален консонантен елемент, напр. *дамъп* (*дѣбъ*), *голамп* (*гѣлѣбъ*), *самът* (*сѣдъ*). Този изговор стои най-близо до старобългарския.

Своя назален характер гласните *ж* и *ѧ* започват да губят постепенно от най-ранния среднобългарски период. В някои български диалекти ограничаването на носовостта е започнало още от XI в. Във втората половина на XIII в., като се изключат някои архаични говори, в това число и говорът на седмоградските българци, назализмът не е бил характерен за по-голямата част от българския език. Най-рано той се е губел в отворени крайни срички.

Промените в гласежа на *ж* и *ѧ* в българския език са ставали преди още носовките да са загубили своя носов характер. Като краен резултат от тези промени в съвременните български говори са се получили доста разнообразни заместници на носовите гласни. На мястото на голямата носовка се явяват гласни *ѣ* (и в литературния език), *а*, *ѡ*, *ѣ*, а на мястото на малката носовка *е* (и в литературния език), *ѣ*, *ѡ*. Всичко това свидетелствува, че развоят на *ж* и *ѧ* в българския език не е протичал еднообразно във всички негови области. Установяването по конкретен начин на различните етапи, през които се достига до разнообразните заместници на носовките в съвременните български диалекти, е много трудна задача поради непълните, често противоречиви и неясни данни, които намираме в нашите средновековни паметници.

Общо взето, в развоя на носовките в българския език можем да разграничим два основни периода. Границата между тях ще трябва да поставим приблизително в XIII—XIV в. Промените, които са ставали с *ж* през първия период, ни се представят в следния вид. Още през старобългарската епоха в някои български диалекти *ж* чрез едно много обикновено за носовите гласни понижаване на гласежа, съпроводено и с постепенно отслабване на лабиализацията, се е превърнало в носово *а*. Това понижаване с време обхваща изцяло българския език. В течение на късния старобългарски и на среднобългарския период с постепенната загуба на назалния призвук носовото *а* преминава към близката

по гласеж гласна *ѣ*. Първия пример от предаване на *ж* с *ѣ* среща-
ме в късния старобългарски паметник Супрасълски сборник, срав-
ни и ти сеа етъръ и ельнамъ мѣчмъ (вм. мѣчмъ) възраштаахъ са
въспаъ (151, 14). Плахо отражение на процеса *ж* > *ѣ* намираме в
паметниците от XII в. нататък. В Боянското евангелие (XII в.)
срещаме *сѣбота*, *мѣще*, В Шафариковия триод (XII в.) имаме
лъштеж от лѣшта „лъкъ“. В един октоих от XIII в. намираме *осѣантъ*,
застѣплене, *въскрѣньтъ*. Във Велешкото евангелие (XII — XIII в.)
срещаме *трѣаъ* вм. *трѣаъ*, *прѣжа* вм. *прѣжа*. В Кюстендилския еван-
гелски откъс (XIII в.) *сѣмненемъ*. Сравни още от по-късни памет-
ници примерите *зѣмъ*, *сѣпсникъ*, *постѣпн*. Но примерите от този род
остават доста оскѣдни. При все че голямата носовка в по-голя-
мата част от българските говори през среднобългарския период
е преминала в носово или чисто устно *ѣ*, старият буквен знак,
с който е била означавана, е останал да се употребява.

По-чести са случаите, при които вместо *ж* се явява *а* или обрат-
но. Такива случаи се срещат в паметници от XIII в. нататък.
Много характерни са напр. за Врачанското евангелие, за Хлудо-
вия паримейник и за Македонското евангелие на поп Иован.
Смесването на *ж* с *а* в тия паметници може да се обясни с артику-
лационната близост между *ѣ* и *а*, особено когато еровата гласна се
е намирала в неакцентувано положение. Примерите обаче може да
отразяват и ранини прояви от изсяняване на *ѣ* от *ж* в *а*, за което
ще стане дума по-долу и което е характерно за голяма част от
българските говори. По-долу ще приведем няколко примера за
а от *ж* из Врачанското евангелие.

а вм. *ж* (ѣ) в 1. л. ед. ч. сег. вр. на глаголите: *въскрѣша*, *хошта*,
бога не боа са, *десатынѣ даа*, *азъ крѣша са*, *заканнаа*, *отпоушта*.

а вм. *ж* (ѣ) във вин. пад. ед. ч. на имена и местоимения от жен-
ски род: *нзнтн въ гаанаа*, *вложъ рѣжа моа*, *принесн рѣжа твоа*, *за твоа*
бѣсѣаъ, *сѣзда своа храмнѣа*, *внѣа тышта его*, *въ нѣжница своа*, *нѣцѣаъ*
въсѣа *ѣза*, *въ сѣбота*.

Както *ѣ* в неударено положение се доближава до *а*, така и *а*
в неударено положение се доближава до *ѣ*. В двата случая се е
произнасял един и същ звук. Ето защо напълно разбираеми ни се
явяват ония примери в среднобългарските паметници, при които
вместо неударено *а* се пише *ж*. Ще приведем няколко подобни слу-
чая пак от Врачанското евангелие *нѣа* *дѣж* *можъ възмѣжн са*,
пѣтааъ башѣ въ радѣсть прѣдѣтъ, *кѣнѣж нѣкы*, *творѣтъ мн трѣаъ едѣнѣа*,
снѣа, *бѣдѣтъ бо бѣаъ еванкаа*, *каа бо полѣзѣа бѣдѣтъ*, *бѣ же пѣштерѣа* *и*
каменъ, *да имѣнѣдѣтъ ѿ мене чашѣ снѣа*, *не имамъ мѣжѣ*.

Че *ж* в среднобългарски е означавал вече *ѣ*, може да се съди
и от ония случаи, при които е употребен на мястото на *ѣ* или *ѡ*.
Така напр. в Боянското евангелие срещаме *тѣжмъ*, *нзшѣаъ* *лѣжѣ*.
В редица паметници от XII, XIII и XIV в. почти е обобщено

писането *стѣза* *вм. стѣза*. Сравни още следния пасаж от Добрейшово евангелие: *писано бо естъ еж (вм. еж) прѣцѣхъ*.

Развоят на малката носовка до XIII—XIV в. ни се представя по следния начин. Както изтъкнахме вече, в старобългарския език *а* е имало характер на широко носово *ѣ*. В неударени срички то се е стеснявало рано в обикновено *е*. Пряко отражение на това състояние можем да отбележим и днес в архаичните югозападнобългарски говори в областта на албанския град Корча, където заместителят на *а* в ударени срички гласи като *ѣ* (понякога назализувано), а в неударени срички — като обикновено *е*, напр. *м'ѣсо* (*месо*), *л'ѣшча* (*лашта*), *п'ѣток* (*патокъ*), но *дѣвет* (*дѣветъ*), *дѣсет* (*дѣсѣтъ*), *с'ѣме* (*сѣма*). Едва ли можем да се съмняваме, че още през среднобългарската епоха е имало български говори, които на мястото на *а* са развили обикновено *е* във всички положения. Под силното влияние на ортографичната традиция среднобългарският писател рядко се е решавал да постави на мястото на *а* гласна *е*, която е била свойствена на неговия говор. Както са редки в среднобългарските паметници примерите, при които вместо *ж* се явява *з*, така са редки и случаите, при които вместо *а* се явява *е*. Такива случаи започват да се мяркат по паметниците спорадически още от XII в., напр. в Охридския апостол срещаме *творен* (*творан*), *сѣден* (*сѣдан*), *творе* (*творѣ*), *иделен* *сж* (*идеан сж*). В някои по-късни паметници от XIII—XIV в. примерите са по-многобройни.

Съществувало е обаче и друго ускорено развитие на *а*, което, както изглежда, е обхващало по-широки говорни области. То се е заключавало в следното. Чрез по-нататъшно разширяване на гласежа *а* се е превръщало в носово *а*, като се е пазела мекостта на предходната съгласна. При постепенната загуба на носовия призвук носовото *а* е преминало в *а* или *ѣ*. По такъв начин се е стигнало до почти пълен съпадаж с гласежа на голямата носовка, която, както видяхме, от носово *о* пряко носово *а* е преминала в *ѣ* или *ѣ*. Фонетичното сближаване на носовките намира много ясно отражение в среднобългарските паметници. Преди всичко то проличава от малобройните, но много характерни примери, когато *а* се пише на мястото на *ѣ*. Това показва, че среднобългарският книжовник е придавал на *а* стойност на ерова гласна. Така напр. във Велешкото евангелие (XII—XIII в.) срещаме *санншнѣхъ* *вм. санншнѣхъ*, *зрѣно* *вм. зрѣно*. В един среднобългарски октоих от XIII в. малката носовка се употребява на мястото на слаба ерова гласна в средата и в края на думите, напр. *мораскоа* (*вм. морьскож*), *чѣташе* (*вм. чѣтѣше*), *покашашаго* (*вм. повѣшѣшаго*), *мѣка* (*вм. мѣчнѣхъ*), *веса мѣра* (*вм. вѣсѣ мѣрѣ*), *чѣча рода* (*вм. чѣчѣ рода*).

Разширеният гласеж на малката носовка през среднобългарския период личи и от примерите, при които вместо нея се явява

а, особено в неударени срички. Много типични свидетелства за това ни дава Врачанското евангелие. По-долу ще приведем примери от този среднобългарски паметник.

Във формите на сегашното действително причастие им. пад. м. р. на -а; стоа бѣ юванъ, нмѣанъ невестъ, стоанъ, н тѣнъ бѣ чаа, слашаа, развръзаа.

Във формите за род. пад, ед. ч. ж. р. ја-основи: любебѣжна не нмате, ѿ днматеа, от внтабомскыа еси, не доуша аи естъ бо. ашн пища, не нмашн властн ннкоа же.

Във формите за им. и вин. пад. мн. ч. ж. р. ја-основи: оверѣте продажшаа оца и вола, жены бывшаа, ты сътъ свидѣтельствоуѣща, изгоннѣ а, плакахѣ мрежа своеѣ.

Във формите за вин. пад. мн. ч. м. р. јо-основи: пѣнежники съдаша, послашѣ нѣрѣа и алегнты.

В корена на думите: приахѣмъ, вѣрѣа шѣж, хлѣбѣа нѣчѣнъ, самарѣаннѣ же нѣкѣнъ грядѣнъ.

При това положение напълно естествено е, че можем да имаме и случаи, когато вместо ѿ се явява а. Ето няколко такива примера пак от Врачанското евангелие: се же естъ вола, небо н зема мнмодет, н бждѣтъ послѣданаа асть горѣшн прѣвѣхѣ, не корабѣа, нскахѣ ахѣжъ свидѣтелѣа, не нмѣамъ цара, бѣста бо рѣбарѣа.

Става напълно ясно, че промените в гласежа на ж и а, които изтъкнахме по-горе, са предизвикали смесване на тия гласни в графиката. Така се поражда онова много характерно за среднобългарския период явление, което наричаме с р е д н о б ъ л г а р с к о с м е с в а н е н а н о с о в к и т е. Фонетично сближените гласни са се различавали в същност само по отношение на палаталност — ж е продължавало да бъде твърда гласна (ѣ), а а било мека гласна (’ѣ). За среднобългарския преписвач е било много често напълно безразлично кой знак да употреби — ж или а, щом като и в единия, и в другия случай е имал пред вид почти един и същ звук. Най-често ж се явява след твърди съгласни, а а след меки. А тъй като много съгласни, които в старобългарския език са били меки, в среднобългарския език затвърдяват, ако след тях е стояло някога а, в среднобългарските паметници се явява вместо него ж. Така аористното окончание за 3. л. мн. ч. -ша редовно в среднобългарския език се пише -шѣ, стѣблѣ. жѣтѣ се пише жѣтѣа, стѣблѣа. жѣжда се пише жѣждаа, шапа се пише шѣпа и т. н. Наопаки, вместо хѣалѣж можем да имаме хѣааа, вместо зѣмааѣж — зѣмааа и т. н. Следователно среднобългарската замяна на носовките в основата си е чисто а с и м и л а ц и о н е н процес — при твърдите съгласни се явява ж (ѣ), а при меките съгласни а (’ѣ).

Не бива обаче да се мисли, че всички изтъкнати по-горе случаи се срещат последователно прокарани в среднобългарските паметници. Няма съмнение, че причината за замяната на носовките се крие в онова фонетично развитие, станало с тях, което вече из-

тъкнахме. Все пак разликата, която е съществувала между среднобългарско ж (ѣ) и среднобългарско ѡ ('ѣ) е била толкова незначителна, че да се желае строго спазване на тяхното правилно писане при подготовката на среднобългарския преписвач е почти невъзможно. Затова са налице и толкова многобройни отклонения, които наблюдаваме в среднобългарските паметници. В много от тях, особено в по-ранните, се чувства силно влияние на старобългарската книжовна традиция с нейната правилна употреба на носовките. Има и такива среднобългарски паметници, които употребяват само един единствен носов буквен знак.

Към XIII—XIV в. като последница от развоя на носовките в българския език се стига до следното положение. В по-голямата част от българските говори голямата носовка се превръща в устна ерова гласна. Малката носовка в по-значителния дял на българските говори се превръща в палатален еров вокал, а в по-ограничена част от тях говори в е. В известни български области, предимно разположени по периферията на българската езикова площ (Югозападна Македония), носовостта се е пазела още в значителна степен, като голямата носовка е имала фонетична стойност на носова ерова гласна, а малката носовка на носово широко или стеснено е.

Получените от ж и ѡ ерови гласни наричаме вторични ерови гласни. Вторичната ерова гласна, получена от ж, се е сляла напълно със заместника на старобългарската ерова гласна ѣ в ония говори, в които последната не е била преминала в о. Следователно най-характерното за развоя на носовките в българския език до XIII—XIV в. е тяхното превръщане в ерови гласни в по-голямата част от българските говори.

Така получените вторични ерови гласни след XIII—XIV в. се подлагат в българския език на по-нататъшни промени, които се отличават с голямо разнообразие. Вторичната ерова гласна, получена от ж в повечето български говори, а така също и в литературния език, се пази и до днес, напр. к ѣ ш т а < кѣшта, с ѣ д < сѣдѣ, м ѣ ка < мѣка, с к ѣ п, < скѣпъ и т. н. Има обаче и значителен брой български говори, в които вторичната ерова гласна от ж е преминала в нова гласна. Най-широко разпространение е получил преходът ѣ в а, характерен за голям брой западни говори. Среща се и в източни говори, напр. в средногорските. За всички тези говори днес са типични следните гласежи: з а б < зѣбѣ, п а т < пѣтъ, м а ка < мѣка, р а ка < рѣка, с ка п < скѣпъ и т. н. Типично за този фонетичен процес е обстоятелството, че той е обхванал и първични ѣ и ѡ, ако те не са били преминали още през старобългарския период в о или е. В средногорските говори напр. имаме д а х < дѣхѣ, да ж д < дѣждѣ, ма х < мѣхѣ, с а н < сѣнѣ и т. н. В родопските говори вторичната ерова гласна може да премине в б, напр. р ѡ ка < рѣка, м ѡ ка < мѣка, п ѡ т < пѣтъ и т. н. Ограничено разпространение в

Българския език има замяната на вторичната ерова гласна с *ê*. Тя се среща в тетевенския и в еркечкия говор. Замяната на *ж* с *у* в западните преходни говори има друг път на развой. Гласната *у* в тия говори не се явява на мястото на вторична ерова гласна, а е развита направо от *ж* без каквото и да било междинен фонетичен етап.

Вторичната палатална ерова гласна, получена от *ж*, е започнала да се преглася в *е*, с което териториалната площ, върху която се простират говори със заместник *е* на малката носовка, започва да господствува в българския език. В областта на югоизточните говори, в които развоят *ж* > *'ъ* е бил най-разпространен, този процес продължава и до днес. Говорите в тази област, в които палаталната ерова гласна от *ж* се пазят, напр. *к л' ъ т в а* < *калта*, *т л' ъ да м* < *гадати*, *т' ъ ш ко* < *тажко*, *ч' ъ сто* < *често*, *п' ъ т ъ к* < *патакъ*, заемат днес малка площ. В родопските говори, в които вторичната ерова гласна, получена от *ж*, се заменя с *ô* и вторичната ерова гласна получена от *ж*, се заменя с *'ô*, напр. *м' ô с о* < *масо*, *з' ô т'* < *затъ*, *п' ô т* < *патъ*.

Поради силното и ранно затвърдяване на шипящите съгласни в редица североизточни говори палаталната ерова гласна, получена от *ж*, се е превърнала в твърда ерова гласна и следователно не е могла да се изясни в *е*, вследствие на което са се получили форми *ж ъ т в а* < *жатеа*, *ж ъ ден* < *жаденъ*, *ш ъ па* < *шапа*, *ш ъ та м* < *шатати*.

Замените на вторичните ерови гласни, а понякога и на първичните ерови гласни с *а*, *ô* (*'ô*), *ê* наричаме вторично изясняване на еровите гласни в българския език. В среднобългарските паметници не се срещат следи от тези много типични за българския език фонетични процеси, от което може да се заключи, че явленията са от по-нова дата. Исторически свидетелства за тези изяснения откриваме в по-голямо количество в новобългарските паметници от XVI в. нататък. Ето защо сме доста затруднени да определим по-точно хронологията на явлениято. Можем обаче да допуснем, че то е започнало да се развива в края на късния среднобългарски период. В приписка от XIV в. се среща за пръв път форма *мажъ* (Верковичев апостол). Забележителен обаче остава фактът, че в царските грамоти редица местни имена, които днес се изговарят с вторично изясняване на еровата гласна, която са имали в корена си, се отбелязват с тяхната първична фонетична форма, напр. *Пѣстра* (днешно *Пастра*), *Крѣпа* (днешно *Крапа*), *Джѣница* (днешно *Дабница*), *Бѣднѣ* (днешно *Бадно*).

Следи от стария български носов изговор днес се пазят само по периферията на българската езикова територия — в Солунско, Костурско, Южна Албания. На мястото на носовките тук се слушат сега чисти устни гласни, придружени с но-

сови съгласни. За ж срещаме з (или неговите вторични изяснения а, о) + н, м, сравни глѣмбок (гѣжѣокъ), испънди (пѣднѣти), сандови (сѣдъ), пандар (пѣдѣрь), сомба (сѣбѣтъ), го-н-г-л-п-ф (гѣжнѣти). За ѡ срещаме е + н, м, сравни гренда (гѣдѣдѣ), пѣнда (пѣдѣ), глѣндаме (гѣдѣдѣти).

В редица южни говори, в които и до днес се пазят следи от старото носово произношение, се срещат и случаи на вторична носовост, напр. бѣнчѣва (бѣчѣва), пѣнтѣл (пѣтълъ), мѣнгла (мѣгла). Те са допълнително доказателство, че в периферийните български говори назализмът се е държал с особена сила. В среднобългарски паметници от XIII—XIV в. се срещат форми мѣгла, пѣтълъ, които можем с известна вероятност да свържем генетично с изтъкнатите по-горе примери от вторична носовост.

Чрез развой на вторична носовост старобългарският съюз за противопоставяне нъ се променя в XII в. в нѣ. Възникването на вторична носовост при този съюз се дължи на неговото удвояване в *нѣнѣ, наложило се поради заглъхването на крайната ерова гласна. Такова удвояване, както е известно, по същите причини става и с някои предлози в българския език, напр. със. От назализувания съюз нѣ днес има слаби следи, тъй като при противопоставяне в българския език започват от XVII в. да се употребяват съюзи от чужд произход (вж. § 72).

На специален развой в българския език се подлага начално ж. В старобългарския език са могли да се понасят произношения като жѣти, жѣе, жѣлъ, жѣръ, жѣнца, жѣкъ. С постепенния преход на ж в з лабилен елемент, който е бил характерен за артикулацията на ж, се е отделил първоначално като ц, а после като в. По такъв начин старобългарското начално ж е било променено във вѣ. Още в среднобългарската епоха са били създадени вече форми като въхам вѣм. жѣти, въже вѣм. жѣе, вѣглен вѣм. жѣлъ, вѣтре вѣм. жѣръ, вѣдица вѣм. жѣнца, вѣтък вѣм. жѣкъ, вѣгрен вѣм. жѣрен „унгарци“.

§ 23. ДУБЛЕТИ С ж и ѡ

В българския език са съществували дублети с ж и ѡ в корена на някои думи. В старобългарските паметници ни са засвидетелствувани следните случаи: мѣдѣти—мѣдѣти „бавя се“, нѣдѣти—нѣдѣти „принуждавам“, гѣжѣти — гѣжѣти „гнуся се“, сѣмѣнѣти са—сѣмѣнѣти „сѣмнявам се, опасявам се“. Покрай тях в езика са се намирали и други случаи, които не са били отбелязани в паметниците. Това колебание между ж и ѡ в някои корени се обясняваше различно. Някои учени допускаха, че първични са били корените, които съдържат у, и че успоредните с тях корени с ж са се появили поради по-късна назализация. Други учени приемаха за вярно обратното положение, именно, че първични са

били корените с носовка. В същност в една част от корените, в които се наблюдава редуването, първоначално се е намирала носовка *ѡ*, а в други *ѳ*. Смесването между тези гласни датира от доста ранна епоха, когато те са били звуково и артикулационно доста близки една до друга. Както видяхме, в заети от чужди езици български думи гласната *ѡ* може да се предаде като *у*.

Редуването между *ѡ* и *ѳ* се среща и до днес в българския език разбира се, във вид на *ѳ—у*. Така напр. покрай *нужда* и *при-нуждавам* имаме западнобългарско диалектно *понада* от *пѡнада* (с изяснение на вторичния ер в *а*), което свидетелствува, че в говорите се е пазел и изговор с *ѡ*. Същото е и с редуването в корена *гнѡс-гнѳс-*. Днес имаме, от една страна, *гнусен* и, от друга, *гнѳсен*, западнобългарско диалектно *гнѡсен*. Запазено редуване имаме още в *скѳден* и *скуден*, *(из)пѳквам* и *пукам*, *гѳдулка* и *гусла*, *хрѳщел* (диалектно) и *хрущел*, *рѳчей* (диалектно) и *ручей*, *рѳгая* (диалектно) и *ругая*. Голяма част от старите редувания са се загубили, като са оцелели форми само с вариант *у*. Напр. само *суднес* се среща *муден* (старо *мѡдѣнъ* и *мѳдѣнъ*), *груб* (старо *грѡбъ* и *грѳбъ*), *труд* (старо *трѡдъ* и *трѳдъ*), *рудина* (старо *рѡдина* и *рѳдина*), *руд* „мек“ (завълна, старо *рѡдъ* и *рѳдъ*). И от редуването в представката *сѡ-* *сѳ-* в днешния български език са останали следи само с *у*, напр. *сумрак*, *сукървица*, *суреждам*.

§ 24. ГЛАСНА *ѳ*

В праславянски гласната *ѳ*, е била широка гласна. Този неин характер се запазва много по-здраво и много по-дълго време в българския език, отколкото в който и да било друг славянски език. Тенденция към нейното частично и позиционно стеснение в българския език се проявява много късно, докато в останалите славянски езици повсеместното нейно стеснение е било процес, който се е отнасял към далечна предписмена епоха. Единствено в полския език следи от стария широк характер на ятовата гласна се виждат в нейния преглас в *а* в положение пред твърди предноезични съгласни при запазена мекост на предходните съгласни. Този преглас в полския език е станал доста рано. Като негова последица се е получило редуване *'а — е*, което силно напомня процеси, развили се по-късно и в българския език, напр. *miasto—mieście*, *kwiat—kwiecie*, *wiara—wierzyć*, *biały—bielić*.

Старобългарската глаголическа азбука употребява един буквен знак за изразяване на ятовата гласна и на прегласената от предходна йота, а често и от друга някоя мека съгласна гласна *а*. Това е знакът *Δ*. От този факт следва да се заключи, че в говора на създателя на глаголицата *а* след мека съгласна е имало почти

същият звуков характер, както и ъ. Очевидно глаголическият знак А е означавал доста отворен е-звук, който отбелязваме в научната фонетична транскрипция с *ê*. И до днес в съвременни югоизточни български говори, с които солунският диалект на братята Кирил и Методий стои в най-близка генетична връзка, на мястото на прегласена от предходна йота или друга някоя мека съгласна гласна *a* се слуша широко *ê*, напр. йѣгне, йѣре, ж'ѣби, ч'ѣши.

Изговорът на ятовата гласна като широко *ê* е бил общобългарски. Той представя една от най-характерните черти във фонетиката на старобългарския език, тъй като, както подчертахме вече, останалите славянски езици развиват на мястото на праславянско *ě* в един много ранен период от своя живот тесен *e*-вокал. Според свидетелствата на Константин Костенечки (края на XIV и първата половина на XV в.) звукът, който се е изразявал чрез ъ в старата българска писменост, е бил широко *e*, близко до гласежа на *ea* в гръцката дума *κρέας* т. е. *kréas* „месо“, в турското местонаименование *etn* „аз“, в румънската глаголна форма *ea*, т. е. *bea* „пия“. Следователно трябва да се допусне, че старият гласеж на ъ като широко *ê* е преобладавал в българския език до XV в. И днес този стар гласеж е широко разпространен в българските диалекти, особено в югоизточната говорна област.

В течение на старобългарския период (IX—XI в.) с ятовата гласна не стават никакви изменения. В старобългарските паметници тя запазва строго своята особеност и никога не се смесва с гласна *e*. Промени с ятовата гласна са ни засвидетелствувани в паметниците от XII в. нататък, когато в немного чести случаи тя започва да се смесва с други гласни. Всичко това са немного точни и немного пълни отражения на промените, които са ставали с ятовата гласна в говоримата българска реч от XII в. нататък.

Тези промени са се движели в две посоки — било към по-голямо разширяване на основния гласеж на ятовата гласна, било към неговото стеснение. При първия случай ятовата гласна е преминавала към редицата на *a*-гласни със запазена мекост на предходната съгласна. Особено лесно това е ставало пред твърди срички. Пред срички, които са съдържали предна гласна, ятовата гласна е могла да се стесни в *e*. На стеснение е започнала да се подлага ятовата гласна и когато се е намирала вън от ударението. Всички тия процеси са протичали в българския език крайно неравномерно, вследствие на което в днешните български диалекти съществува доста голямо разнообразие в начините, по които се замества старата ятова гласна. Очевидно това разнообразие се дължи на факта, че ятовата гласна не се е подложила на спонтанна промяна. С нея са станали само комбинаторни промени в зависимост от характера на околната фонетична среда и на ударението.

Историческият материал, който намираме в паметниците за

осветление на промените с ятовата гласна, не е, както изтъкнахме вече, нито много точен, нито много пълен.

Най-рано засвидетелствуваната асимилационна промяна на гласна **ѣ** е преходът ѝ в **а** след съгласни **ц** и **з** (**с**). Този процес е много добре отразен в т. нар. Струмишки апостол от XIII в., в който между другото срещаме и следните примери: *цаловати, цаломъждьно, цало, въ потоца, облаца, по пасца, о пророцахъ, колицамъ, пецате, ръцате, зало, ноза, блаза, въ мнозахъ*. Всички тези примери показват, че е настанало затвърдяване на съгласните **ц** и **з** (**с**), които в старобългарския период в положение пред дифтонгично **ѣ** са били меки. Затвърделите съгласни са повличали след себе си и палаталната ятова гласна, която от **ѣ** се е превръщала в чисто **а**. Подобни примери от промяна на **ѣ** в **а** след затвърдени **ц** и **з** (**с**) се срещат и в други среднобългарски паметници. Напр. в т. нар. Хлудов паримейник и Хлудов триод намираме *исцалъ, зало, цанъ, исцалъ, цаненаго*. Много по-редки са случаите от преход на **ѣ** в **а** след затвърдяла съгласна **с**. Те обаче се срещат много по-рано, още в някои от старобългарските паметници. Така напр. в Супрасълския сборник имаме *всадамъ, вм. всадамъ, само вм. сѣмо*.

Някои данни от съвременни западнобългарски говори свидетелствуват за старинния характер на изтъкнатите по-горе процеси. В цяла редица от тия говори днес се слуша *ц а л о, ц а д и м, ц а п и м, ц а л у в а м, ц а н а*. Старото наречие *сѣмо* днес в българския език гласи и *а-с а м*. Не е напълно сигурно обаче дали в тоя случай имаме фонетично развитие, или фонетична аналогия на наречието *т а м*, развила се още на старобългарска почва. Най-типичният пример от преход на **ѣ** в **а** след затвърдяла съгласна **с** представя западнобългарският глагол *с а к а м* „искам“, който съответствува на източнобългарско диалектично „с' а к а м „мисля“. Глаголът е свързан със старо *сѣжж—сѣкажж* „сека“, преобразено по-късно семантично в „мисля, желая“¹.

Приведените примери от западнобългарските говори потвърждават ясно, че преходът на **ѣ** в **а** след затвърдени съгласни е станал преди още екавизмът да се настани в тия говори, т. е. преди повсеместното преминаване на **ѣ** в **е** в западната половина на българския език.

В малко среднобългарски паметници се среща замяна на **ѣ** с **а**. За българската езикова история тези примери са доста важни, защото са ярки исторически свидетелства за промяна на първичния ятов гласеж **ѣ** към **'а**, станала очевидно в много български говори и оцеляла до днес в по-големия брой източни говори предимно под ударение и пред твърда сричка. Най-добро отражение

¹ Относно семантичното развитие сравни лат. *puto* „режа, мисля, смятам“. За несвършената форма *сѣкажж* сравни диалектично *обл' а к а м*, което предполага съществуването на двойка *облѣжж—облѣкажж*.

този фонетичен развой намира в Григоровичевия паримейник от XII в. Ще приведем за илюстрация няколко примера от този важен среднобългарски паметник: *медѣаѣъ, тѣаѣ, от днѣ вѣаѣ, крѣаѣсть, прѣаѣъ, на прѣаѣстѣѣ, на мѣаѣсто, грѣаѣхѣаѣбѣѣ, дрѣаѣко, на стѣаѣнахѣъ. Също така и когато следващата сричка е мека: до вѣаѣмѣнѣнѣ, по бѣсѣаѣдѣъ, нѣзѣбѣаѣтѣ, раздѣаѣаѣнѣ, вѣаѣнѣцѣъ, нѣаѣаѣлѣнѣнѣ и т. н. В края на думите: нѣзѣаѣ, въ чрѣвѣаѣ, къ мѣнѣаѣ, на брѣаѣзѣаѣ.*

Много често в среднобългарските паметници *ѣ* се пише на мястото на етимологично *ѧ*. Явлението се среща още в някои кирилски старобългарски паметници, гдето то може да се изтълкува като влияние на глаголическата писменост. Обаче в среднобългарските паметници не може да се обясни по същия начин. Наред със замяната на носовките то представя най-типична тяхна черта. Тя е между другото ценен указател за фонетичния характер на ятовата гласна, която и през среднобългарския период е била широко *ѣ*, защото в тая замяна трябва да виждаме в същност преглас на *ѧ* в посока към широко *ѣ*. Примерите ще приведем, когато ще се спрем по-специално върху прегласа на *а* след палатални съгласни.

Всички паметници, в които намираме по-изобилни случаи от преход на *ѣ* в *е*, са от по-късна дата. Те не са по-стари от XIII в.

За да привършим прегледа на онези разнообразни замени на ятовата гласна, които се срещат в среднобългарските паметници, ще трябва да споменем и за замяната на *ѣ* с *ѧ*, за която се говори и в параграфа за носовките. Тя представя безспорно доказателство за фонетичната близост, която е съществувала между *ѣ* и *ѧ*. Замяната, която ни интересува тук, се среща спорадично още в някои старобългарски паметници. Разширяването ѝ в среднобългарските паметници стои в пряка връзка с деназализацията на *ѧ*, докато единичните примери в старобългарските паметници могат да имат и друго тълкуване.

Както се вижда, в среднобългарските паметници откриваме доста голямо разнообразие в начините, по които се замества *ѣ*. Общо може да се каже, че всички ония черти, които са характерни за съвременните български говори във връзка с развоя на ятовата гласна, са намерили макар и непълно отражение в тия паметници — преходът на *ѣ* в *а* след затвърдели съгласни, преходът на *ѣ* в *ѧ* и най-после преходът на *ѣ* в *е*. Както подчертахме обаче, преобладаващият характер на ятовата гласна през среднобългарския период е бил широко *ѣ*. Между другото това личи и от предаването на прегласеното *ѧ* с *ѣ* в среднобългарските паметници. Да се установи някаква по-точна хронологизация на промените, станали с гласната *ѣ*, е доста трудна задача. Може да допуснем, че преходът на *ѣ* в *ѧ* предимно пред твърди срички и под ударение е започнал да се осъществява в българския език още в късната старобългарска епоха. Стесненнето на *ѣ* в *е* под ударение и пред меки срички или в безакцентно положение е процес, който по всяка вероятност е бил прокаран без особена последователност в

българските диалекти в течение на среднобългарския период. Явлението е било от такъв характер, че мъчно е могло да се намери отражение в среднобългарската книжнина. По-отчетливо то се наблюдава в първите новобългарски текстове, написани на народен език, именно в черковните песни на седмоградските българини от XVI в., в които намираме *sveat, measto, veara, ecliama, viak*, но *svetot, vere* (дат. пад. от *veara*) *ecliemi*.

Пълното настаняване на *e* на мястото на *ъ* е най-късната промяна в редицата промени, станали с ятовата гласна. Някои учени прибързано допуснаха, че тая промяна е чуждо влияние. Тъй като тя се среща в западните говори, мислеше се за влияние от страна на сърбохърватския език.

Ще трябва да отбележим, че екавизмът въпреки своето късно възникване е получил в българския език широко разпространение. Той е обхванал всички български говори на запад от една линия, която започва от устието на р. Вит на Дунав и в южна посока стига до Солун. Старинен широк гласеж на ятовата гласна в тая западна област е оцелял само в исвора на две села в околностите на албанския град Корча и в някои местни наименования в Южна Македония, а също така и в много други говори в групите *ца*, *са* вместо стари групи *цъ*, *съ*. В областите на изток от изтъкнатата по-горе линия, наричана обикновено ятова граница, ятовата гласна пази, общо взето, характера си на широка гласна. В тяхната североизточна половина, а именно в Дунавската низина, в областите на Стара планина и Средна гора се е установило в акцентувани срички редуване *'а—е*, напр. *мл'ако — мл'ечен*, *м'асто — м'естен*, *т'асно — т'есен*, *б'ало — б'ели* поради стесняване на ятовата гласна пред меки срички. В същите области стесняване на ятовата гласна в *e* се е получило и когато тя не се е намирала под ударение. Всички тези особености се пазят и в съвременния български литературен език, който е изграден въз основа предимно на тези североизточни говори. В областите на юг от р. Марица е запазен в най-голяма степен широкият характер на ятовата гласна като *ѐ*, което само в редки случаи се стеснява в *e* под влияние на следващите меки срички или в безакцентно положение.

§ 25. ЕРОВИ ГЛАСНИ

Езикът на апостолите Кирил и Методий е познавал две ерови гласни — *ъ*, *ь*. Запазените до днес старобългарски паметници свидетелствуват, че в течение на X—XI в. еровите гласни са се подложили на доста промени. При известни условия те са изчезнали напълно. Ранните промени, които са ставали с еровите гласни, стоят във връзка с факта, че тия гласни не са имали количеството дори на обикновените кратки гласни, а са представлявали в количествено отношение силно редуцирани гласни.

Този характер на еровите гласни затруднява доста много и определянето на тяхната стара звукова стойност. В днешния български език еровата гласна е средноезичен вокал, при учленяването на който устните не взимат участие. Относно звуковия характер на еровите гласни обаче в старобългарския език мъчно може да се каже нещо по-положително. В най-ранния период на старобългарския език *ъ* вероятно е бил закръглен заден или среден вокал (в архаичния славянски топонимичен материал в Гърция *ъ* се предава с *y*), а *ь* е бил преден незакръглен вокал (в архаичния топонимичен славянски материал в Гърция *ь* се предава с *и*).

Промените, които са ставали с еровите гласни още на старобългарска почва, са главно следните:

1. Изчезване на слабите ерове (ерове, които са се намирали в края на думите или пред сричка, съдържаща някой друг нормален в квантитетно отношение вокал).

2. Преминаване на силните ерове (ерове пред сричка с друга ерова гласна) в *о* и *е* или изравняването им в квантитетно отношение с останалите гласни.

3. Преглас на еровете, т. е. преход на *ъ* в *ь* или обратно в зависимост от мекия или твърд характер на следващата сричка.

По-долу ще се спрем върху тези промени и върху тяхното отражение в по-късния живот на българския език.

С л а б и е р о в е. Както във всички славянски езици, така и в българския език слабите ерове се губят. За тяхното наличие в езика на славяно-българските племена в периода, когато последните заселват Балканския полуостров имаме податки в славянския топонимичен материал в днешните гръцки земи (вж. § 9). Слабите ерове са съществували без съмнение в езика на братята Кирил и Методий, като са били отбелязвани в техните първоначални преводи. През X в. обаче в повече от българските диалекти слабите ерове не са се прознасяли вече. Процесът на тяхното изчезване не е протичал равномерно. Най-рано са изпаднали краесловните ерове. Още в най-стария български кирилски надпис-графит от самото начало на X в. с името на Павел Хартофилак, който бе открит в развалините на Кръглата църква в Преслав, в края на думите се пише само *ь*, което е доказателство за изкуствено вече заместване на изчезнали и правилно употребявани някога краесловни ерове. Най-късно са изчезнали ония слаби ерове, които са се редували в различните форми на дадена дума със силни ерове, напр. слабата ерова гласна в родителната форма *съна*, която в именителната форма на името *сънъ* е в силна позиция. В старобългарските паметници слабите ерове много често се изпускат съобразно с говоримата реч. Най-здраво традицията ги е държала в края на думите В това си положение те фигурираха и в правописа на новобългарския литературен език чак до реформата от 1945 г.

Понякога обаче слабите ерови гласни са се запазвали. Това се е случвало обикновено, когато те са се намирали в начални срички и с тяхното изчезване се създали неудобни за изговор натрупвания на съгласни. Без загуба на слабите ерове днес в българския език се изговарят напр. следните съществителни: дъщеря (от винителна форма дъштеръ и ново окончание -а), дъска — дъсчица (дъска), тъща (тъшта), дъно (дъно), тъма (тъма), стъкло — стъкленица (стъкло), стъбло (стъбло), мъска (мъска), лъжа (лъжа), снаха — снъха (снъха). Сравни още глаголите тъка — тъчеш (тъкж), чета — четеш (чѣтж), жъна — жънеш (жнж), лъжа — лъжеш (лъжж). Изброените форми са много типични за българския език, като се има пред вид, че в други славянски езици някои съгласкови съчетания, получени след изпадане на слабите ерове, се търпят, сравни напр. рус. дно, тъма, лгать — лгу, ткать — тку, жать — жу. В западните български говори запазването на слаби ерови гласни е по-ограничено. Напр. срещат се западнобългарски диалектни форми като мгла (мъгла), ткам (тъкж), чтим (чѣтж), снѣща (снѣншта), дно (дъно), сна (снъха). Литературни са в българския език форми със запазени слаби ерове като сътворя, съвест, събор, пренесени от руски или църковнославянски срещу народни ствоя, свест, сбор. Понякога слабите ерови гласни се запазват, за да се избегне омонимията с други думи. Така напр. нито в старобългарските, нито в среднобългарските паметници, слабата ерова гласна в думата съвѣтъ се изпуска, за да не стане смесване със свѣтъ. Със запазена слаба ерова гласна думата съвет се произнася и в съвременния български език. По същите причини слабата ерова гласна в някои косвени падежи на името въсь „село“ напр. род., дат., мест. вси, никога не се изпуска, за да не стане смесване с формите на местоимението-прилагателно въсь. Прибавянето на членни форми към имената не се отразява върху попаднала в слабо положение ерова гласна в българския език, напр. снѣтъ от снѣ-тъ (слаби са първата и последната ерова гласна), пѣнѣтъ от пѣнѣ-тъ, мѣхѣтъ от мѣхѣ-тъ, дѣхѣтъ от дѣхѣ-тъ. Не изпада в българския език и слабата ерова гласна, получена при прибавянето към едносрични имена на окончанието -ове за им. п. мн. ч., напр. лѣвовѣ от лѣвѣ-ове, песѣве от пѣсѣ-ове, мѣховѣ от мѣхѣ-ове. Това показва, че и двете морфологични категории са се оформили в по-късен стадий от развоя на българския език, когато вследствие на окончателното изпадане на слабите ерове преходът на силните ерове в слаби при определени условия не е бил вече закономерно явление.

Изчезването на слабите ерове има важни последици, които можем да разпределим в следните няколко точки.

1. Промяна на структурата на българската дума. В ранния старобългарски период структурата на думата почива върху

принципа на отворената сричка — всяка сричка е трябвало да бъде отворена, така че не е имало думи, които да завършват на съгласна. С изпадането на слабите ерове този принцип се нарушава. Появяват се и се търпят вече затворени срички, особено в края на думата, напр. *ѡ-че-никъ*(ъ), *трепетъ*(ъ), *чло-вѣкъ*(ъ), *смѣхъ*(ъ), *гѣхъ*(ъ).

2. Обеззвучаване на звучните съгласни, които след изпадането на краесловните ерове са оставали в края на думите, напр. *ротъ*—*рѡ*(ъ), *гратъ*—*гратъ*(ъ), *крѣфъ*—*крѣ*(ъ), *скрѣпъ*—*скрѣ*(ъ), *мѣшъ*—*мѣ*(ъ), *недѣкъ*—*недѣ*(ъ), *ношъ*—*но*(ъ), *обра*—*бръ*(ъ). В писмото тази особеност на българския изговор, свързана с изчезването на слабите краесловни ерове, се е отразявала в миналото извънредно рядко. Тя не намира отражение и в днешния български правопис.

3. Разширяване на асимилационните процеси между съгласните. Отворените срички, липсата на непосредствен контакт между съгласните не са позволявали широката проява на този процес в старобългарския език. Той е бил ограничен почти само в сложни форми, в състава на които са влизали представки, окончаващи на з, напр. *исходити* от *изходити*, *вскрѣтити* от *въскрѣтити*, *разхитити* от *разхѣтити* и т. н. С изпадането на слабите ерове процесът получава масова проява, в писмото обаче той не се отбелязва както в миналото, така и днес. Напр. *сватѣа* след изпадането на слабия ер се произнася *свадба*, *сѣборъ* — *збор*, *тажѣа* — *тешка*, *сладѣа* — *слатка* и т. н. В единични случаи в българското писмо много рано са успели да се настанят форми с асимилирани съгласни, напр. *пчела* от *въчѣла*, *здраве* от *сѣдрѣвѣе*, *где* от *къде*. В Болонския псалтир срещаме *облѣкѣчѣа* вм. *облѣгѣчѣа*, днешно *облекчавам*. Рано по паметниците се среща и форма *зае* от *сѣде*. Наречнието се пази днес в българския език като диалектизъм.

4. Проява на подвижни *ѣ* и *е*. Дължи се на обстоятелството, че даден силен еров вокал при промяна в структурата на думата, в която се среща, може да премине в слаб еров вокал. Подвижни *ѣ* и *е* можем да имаме както в корена на думите, така и в наставките, напр. *ден* — *дни*, *зѣл* — *зли*, *сладѣк* — *сладка*, *болѣн* — *болна*, *горѣн* — *горна*, *борѣц* — *борци*, *творѣц* — *творци* и т. н.

Силни ерове. В противоположност на еровете в слаба позиция, които изчезват, еровете в силна позиция стоят здраво на своите места. Едновременно със загубването на слабите ерове върви нарастването на силните ерове в квантитетно отношение. В края на старобългарската епоха еровете в силна позиция загубват качеството си на редуцирани гласни. Те се изравняват в квантитетно отношение с останалите гласни. Така се установява основното различие между старобългарските ерови гласни и еровата гласна в среднобългарски и новобългарски.

Най-съществената промяна в развоя на силните ерове е тяхното изясняване в качествено нови гласни. Големият ер се изяснява в *о*, а малкият ер — в *е*. Явлението е започнало да се развива в X в. успоредно с изчезването на слабите ерове, но не е успяло да обхване равномерно целия български език. В известни западни говори е имало редовно изясняване на двата силни ера във всяко положение на думата, т.е. както в коренните, така и в суфиксните срички, напр. *вонъ* < *вѣнъ*, *дождъ* < *дѣждъ*, *вѣсъ* < *вѣсь*, *шѣдъ* < *шѣдъ*, *крѣпокъ* < *крѣпкъ*, *равенъ* < *равнъ*. На изток изясняване на *ъ* в коренни срички не се е срещало, *ъ* обаче редовно се е изяснявало в суфиксни срички, докато в коренни срички неговото изясняване на места (Южна Тракия, Източна Македония) е било напълно прокарано, а на места (североизток) — само в ограничени размери. Изглежда, че в XI в. са съществували и такива източнобългарски говори, които все още не са познавали изясняването на еровете. Представител на такъв старобългарски говор от XI в. е диалектът на преписвача на старобългарския паметник от източнобългарски произход *С а в и н а к н и г а*. Така очертаното разпределение на изясняването на двата ера се пази в общи линии и до днес. В литературния език, употребяван през среднобългарската епоха, наблюдаваме, същото състояние, което имаме и в старобългарския език. В паметниците, писани през тази епоха в западните краища, изясняването на еровете заема широко място. Авторитетът на западнобългарската книжнина е бил обаче доста висок, ето защо редица форми с изяснени ерове са станали почти общоприети книжовни форми и се срещат в паметниците, писани в източни области. Можем да вземем за пример един, сравнително взето, късен среднобългарски паметник — Манасиевата хроника, преведена в Търново през XIV в. В този паметник не се среща изясняване на големия ер, но все пак тук откриваме форми като *младокъ* „млада пъпка“, *свѣтокъ* „свѣтъкъ“, *вѣдокъ* „знаещ“, *любѣвъ*, *црѣковъ*, та дори *тѣнко*, *вѣсь*. Законът за изясняването на силните ерове е престанал да действа приблизително към края на старобългарската епоха.

В повечето от българските диалекти през среднобългарския период двете ерови гласни там, където не са били изяснени в *о* и *е*, са се слели в една ерова гласна. Когато тя е била наследница на стария малък ер, съгласните пред нея са били меки. Така старобългарски *сънъ*, *тъкъмо* — *пынъ*, *тъмъно* са започнали да гласят *сън*, *тъкъмо* — *пън*, *тъмно*. С течение на времето по силата на характерното за развоя на по-големия брой български диалекти затвърдяване на съгласните е започнала да се губи мекостта и на ония съгласни, които са се намирали пред *ъ*. Това е ставало както със съгласните в средата на думите, така и със съгласните пред краесловен *ъ*. Стигнало се е до широко разпространени произношения *пън*, *тъмно*, *сол*, *жител*. Само в югоизточните говори се пази по-ясно мекостта на съглас-

ните, които се намират пред еровата гласна, наследница на ъ. В родопските говори тая мекост не изчезва и когато еровата гласна бива подложена на вторично изясняване, сравни напр. т' ђ м н о, л' ђ с н о.

Не е било възможно да се желае от среднобългарския книжовник да има пълно съзнание за промените, настанали с еровите гласни, за да ги отрази правилно в писмото. Ето защо в среднобългарските паметници съществува много по-голяма неуредница в употребата на еровите знаци, отколкото в старобългарските. В някои паметници се забелязва известен стремеж да се установят някакви норми за употребата на ъ и ъ. Много рано възникват паметници, в които лишените вече от звукова стойност ерове често се заместват с диакритичен знак (паерчик). В XIV в. се срещат вече паметници, в които този начин на постъпване е прокаран последователно. Това е било без съмнение преходна фаза, от която е могло да се стигне до пълно освобождаване от гнета на еровите гласни в ония места, където тяхната употреба се е налагала само от традицията. Пак в паметници от XIV в. се наблюдават многобройни случаи, когато се изоставят и краесловните ерове.

Вторично изясняване и прегласна еровата гласна. Както изтъкнахме вече, там, където в българския език силните ерови гласни не са били преминали в о и е, те се сливат в една обща ерова гласна. През среднобългарската епоха тя се слива с еровата гласна, която се получава от ѧ, а в известни части от югоизточните говори и с еровата гласна, която се получава от ѧ. В източните и североизточните говори така получената вторична ерова гласна се запазва. Такова е положението и в новобългарския литературен език, сравни напр., от една страна, с ѧ н < сѧнѧ, м ѧ х < мѧхѧ, д ѧ ж д < дѧждѧ, а, от друга, с ѧ д < сѧдѧ, р ѧ к а < рѧка, з ѧ б < зѧбѧ. В редица диалекти тя се подлага на изяснявания, резултатите на които се посочиха в § 22. Тук ще изтъкнем само няколко случая от изясняване на вторичната ерова гласна в такива думи, в които тя е наследница на ѧ. Примерите ще вземем от средногорските и родопските говори, където подобни случаи се срещат в най-голям брой. Резултатът от изясняването на вторичната ерова гласна в средногорските говори е а, а в родопските говори е широко ђ, сравни ма х — мђх, да ж д — дђжд, са н — сђн бачва — бђчва.

В старобългарските паметници могат да се отбележат несъмнени следи от асимилационни въздействия върху еровете от следващи срички. В положение пред сричка, която съдържа предна гласна, твърдата ерова гласна е могла да премине в мека и, обратно, меката ерова гласна пред сричка, която съдържа задна гласна е могла да премине в твърда. Сравни следните случаи: аѧѧѧ в м. аѧѧѧ, вѧѧѧѧ в м. вѧѧѧѧ, бѧѧѧѧ в м. бѧѧѧѧ, вѧѧѧѧ в м. вѧѧѧѧ и т. н. Обикновено на подобни промени, наричани прегласи, са се подла-

тали слабите ерови гласни. Има обаче няколко случая в старобългарските паметници, при които на такива промени са се подложил ерови гласни в силна позиция напр. въпль, въпль вм. въпль, тръсть, тръсть вм. тръсть, въдръ вм. въдръ под влияние на въдрѣ, въдръ вм. въдрѣ, въдръ вм. въдрѣ. Следите на някои от тия случаи могат да се открият в съвременния български език. Така на стбългар. тръсть вероятен наследник представя днешно диалектично трѣстига, на стбългар. въдръ можем да видим следите в редица местни наименования, като Дебър, Дебрец, Дебърце, Дебръщ и ца, пръснати на много места в българските земи.

От XVI—XVII в. в една част от източните български говори вторичната ерова гласна под асимилационното въздействие на предходни меки съгласни е клоняла към предно учленение. Този неин прегласен характер, който е типичен за много днешни български източни говори, обикновено при фонетична транскрипция в диалектоложки работи се предава с е, напр. ход'е < ход'ъ, мол'е < мол'ъ, ход'ет < ход'ът, мол'ет < мол'ът, уфчер'е < уфчер'ъ. В източнобългарски паметници от XVII, XVIII, XIX в. прегласената след меки съгласни вторична ерова гласна обикновено се предава с е или ъ, сравни напр. следните примери от Свищовския дамаскин: да каже (каж'ъ), ѝщѣхъ тебѣ да убиѣ (убиѣ), войска на царе (цар'ъ) Константина, нема ха вода да пиѣт (пиѣт), из пѣтетъ (пѣт'ът) щѣхъ да те заколѣ (закол'ъ), донеси ми да видѣ (вид'ъ).

§ 26. РАЗВОЙ НА ъ И ъ ПРЕД ѣ И ПРЕД и

Попадналите в положение пред ѣ или пред и ерови гласни се развиват своеобразно. Твърдата ерова гласна в такъв случай е придобивала качество на ъ, а малката ерова гласна се е превръщала в и. При тези процеси, които са били много стари, еровите гласни са се променяли качествено, но получените вместо тях гласни ъ и и са били пак такива редуцирани гласни каквито са били еровете, от които те произлизат. Те не са загубвали и другата особеност на еровите гласни — да се делят на силни и слаби. Редуцирано ъ в слабо положение обаче не се е срещало. В слабо положение е могла да се яви само редуцираната гласна и, когато се е намирала пред някоя нормална в квантитетно отношение гласна. Редуцираната гласна и, както слабите ерове, е губела своята фонетична стойност. В старобългарския език тя е била много широко разпространена. Създавала се е обаче в такива категории форми, които в развой на българския език изчезват, напр. в падежни окончания при имената от і-основи (костнѣ вм. костѣ), в някои категории на сравнителната степен на прилагателните (болин вм.

болън), в някои притежателни прилагателни (божнѣ в.м. божън), в някои адвербиални изрази (авнѣ „веднага“ в.м. авън) и т. н. Губещата се слаба редуцирана гласна *и* в старобългарските паметници много често се предава с *ѣ*, от което може да се получи представа, като че ли в езика са се възкресявали старите форми с *ѣ* пред *и* и пред *и*. В паметниците напр. се пише гостнѣ и гостѣнѣ, лъстнѣж и лъстѣж. Както *ѣ*, така и *н* в тези случаи не са имали вече звукова стойност в късния старобългарски период и формите са звучали в същност гостѣнѣ, лъстѣж. Загубата на редуцирано *н* може да се види и от някои случаи, които са запазени в новобългарския език. Едно от най-типичните места, в които се явява то, представя старата наставка *-ѣ*, характерна за отглаголните съществителни от среден род и за колективни имена, напр. безаконѣ, помышленѣ, поношенѣ, каменѣ. Същият вид е имало и окончанието за им. пад. мн. ч. на имената от *і*-основи м. р. Нактавката се е произнасяла в ранния старобългарски период с редуцирано *и* — *нѣ*. В късния старобългарски период редуцираната гласна *и* вече не е притежавала звукова стойност. Същото се наблюдава и в новобългарския език. Днес имаме госте от гостнѣ, дене от дѣннѣ, люде от лѣднѣ, здраве от сѣдравнѣ, кръщене от кръштѣннѣ, учене от ѹченнѣ, трѣне от трѣннѣ и т. н. В по-късния развой на стария български книжовен език специално отглаголните съществителни, които под влияние на традицията продължавали да се предават в писмото чрез окончание *-нѣ*, стават чисто книжовни форми и започват да се произнасят с пълна гласна *и*. По такъв начин се създава различие между народните форми със загубена вече редуцирана гласна *и* и книжовни форми с пълноценна гласна *и*, напр. знаменѣ и знаменнѣ. В новобългарския книжовен език през периода на неговото оформяване навлязоха масово от руски и църковнославянски форми на отглаголни съществителни с окончание *-иѣ*, напр. престѣплѣниѣ, негодуванѣ, представленѣ, обявленѣ, внушенѣ и т. н. По отношение на народните форми със загубена вече стара редуцирана гласна *и* те се характеризират днес с по-голяма степен на абстрактност, сравни напр. пѣниѣ и пѣене, изтрѣбленѣ и изтрѣбване, изчисленѣ и изчисляване и т. н.

Редуцирани *ѣ* и *н* са могли да бъдат и в силно положение. Силни са били те, когато са се намирали в начална сричка и под ударение. Както силните ерове, така и силните редуцирани *ѣ* и *н* са се пазели здраво на своите места и не са изчезвали. В края на старобългарската епоха те са се превърнали в пълноценни *ѣ* и *н*. Напр. силна редуцирана гласна *и* имаме в глагола бѣиѣ от бѣжъ, в съществителното шѣиѣ от шыѣ, в повелителната форма бѣиѣ от бѣжъ. Силна редуцирана гласна *ѣ* в начална сричка и под ударение имаме в глагола мѣиѣ от мѣжъ — мѣжъ, в съществителното кѣиѣ „шиѣ,

врат“, от *вѣа*, в наречieto вѣнаги от *вѣ* ннж — *вѣнж*, в диалектичната форма вѣстѣна от *вѣ* нстнж — *вѣстнж*.

Силно са били редуцирани *ѣ* и *и* когато са се намирали пред гласна *и*, която поради липса на ударение е преминавала в консонантно *й* (обикновено в края на думите). Така напр. посочените погоре старобългарски форми *болин*, *божин* са могли да се преобразят в *болин*, *божин*, родителната форма *гостин* е могла да се преобрази в *гостин*. При така получените по-нови форми редуцирано *и* е попаднало в силна позиция (в затворена сричка) и е могло да премине в *е*, вследствие на което още в старобългарските паметници имаме *болен*, *божен*, *гостен*. Подобни процеси са ставали във форми, които са изчезнали в българския език. Единствените случаи, които са запазени до днес, откриваме в една малка редица имена от мъжки род с наставка *-ин*, променена пряко *-ий* в *-ен*, напр. *змей* от *змѣн*, *славей* от *славѣн*, *гвоздей* от *гвоздѣн* (разширено от *гвоздѣ*), *сипей* от *сыпѣн*, *ручей* от *ручѣн*, *улей* от *улѣн*, *врабей* от *врабѣн*, *червей* от *чрьвѣн*, *нней* (диал.) от *ннѣн*.

Редуцираната гласна *ѣ*, която се е получавала в окончание-то за им. пад. на прилагателните за м. р. (напр. *глагоуѣн*, от *глагоуѣ-н*, *зълѣн* от *зълѣ-н*, *мѣдѣн* от *мѣдѣ-н*) е имала различна съдба. Обикновено крайното *н* се е асимилирало от *ѣ*, поради което последното е загубвало своя редуциран характер и се е превръщало в нормална гласна, която, променена по-късно в *и*, се среща и до днес във форми като *божи*, *велики*, *свети*, а също така с голяма последователност в новобългарските членувани прилагателни м. р. *добри-я*т, *големи-я*т, *високи-я*т, *зли-я*т. В редки случаи крайната гласна *н* на старобългарските сложни прилагателни имена за м. р. се е превръщала в консонантно *й*, вследствие на което редуцираната гласна *ѣ*, попаднала в силно положение (в затворена сричка), е могла да премине в *о*. Още в старобългарските паметници в редки случаи се среща *гръшѣн* от *гръшѣнѣн*, *сѣлѣн* от *сѣлѣнѣн*. В среднобългарския паметник, наречен Григоровичев паримейник, срещаме форми *вечѣстѣн*, *сказѣн*, *сказѣн* (от минало действително причастие *сказѣнѣн*). В днешния български език подобен развой на силно редуцирано *ѣ* се среща в няколко собствени имена, образувани от сложни прилагателни, напр. *Радой*, *Благой*, *Драгой*.

§ 27. ГЛАСНА *ѣ*

В старобългарския език гласната *ѣ* е спадала към редицата на задните (твърди) гласни. И в развой на българския език, както и в развой на много други славянски езици, гласна *ѣ* е клоняла към по-предно учленение, в резултат на което тя напълно се слива с гласна *и*. Отклонения от тази развойна линия на *ѣ* в българския език се наблюдават в много ограничени размери. В старите

български езикови паметници правилна употреба на *ѣ* владее до XIII в. Малко са обаче паметниците от най-ранната среднобългарска епоха, т. е. от XII в., които да са абсолютно сигурни и точни в тая употреба. Всичко това показва, че артикуляционните промени с гласната *ѣ* в българския език можем да поставим в началото на среднобългарската епоха.

Наченки от преход на *ѣ* в *и* се наблюдават още в старобългарския език. Но те правилно се тълкуват като асимилационни процеси. Забелязва се именно, че в редки случаи, обикновено след съгласна *р*, *ѣ* преминава в *и* пред срички, които са съдържали предноезични гласни. Така напр. в Зографското евангелие срещаме *ѡѣ рѣнѣѣ* (вм. *рѣнѣѣ*). В Савина книга освен *рѣнѣѣ*, *рѣнѣѣѣ* се отбелязват още *ѡѣрѣнѣѣ*, *ѡѣрѣнѣѣ* вм. *ѡѣрѣнѣѣѣ*, *ѡѣрѣнѣѣѣ*. Подобни форми се срещат и в останалите старобългарски паметници.

Още в старобългарските паметници се наблюдава и друга една особеност, свързана с гласна *ѣ*, именно нейната употреба като твърд вариант на *н*. В Марийнското евангелие срещаме форма на твор. пад. мн. ч. *старѣѣѣ* вм. *старѣѣѣ* и форма за вин. пад. мн. ч. *пѣнаѣѣ* вм. *пѣнаѣѣ*. Фонетичната промяна очевидно се дължи на рано затвърделите съгласни *ч* и *с*. Подобни процеси се наблюдават и в много среднобългарски паметници чак до най-късната среднобългарска епоха. Напр. в Манасиевата хроника (XIV в.) се среща преход на *н* в *ѣ* не само след *ч* и *с* (*с*), но и след групите *шт* и *ж*, сравни следните форми за твор. пад. мн. ч. *гладѣѣѣ*, *гладѣѣѣ*, *нгрѣѣѣ*, *кѣпѣѣѣ*, *кѣпѣѣѣ*, *адѣѣѣ* *позорѣѣѣ*, *скрѣѣѣѣ*. Във Ватопедската грамота освен след *шт* преход на *н* в *ѣ* се среща и след *ж*, напр. *дрѣѣѣѣѣ*, *жѣѣѣѣѣ*. Особено широко разпространен през среднобългарската епоха е бил преходът на гласна *н* в *ѣ* в началото на дума, която се е съчетавала с предлози-представки *раз-*, *из-*, *въз-*, *об-*. В среднобългарските паметници редовно се пише *разѣѣѣѣѣ* вм. *разѣѣѣѣѣ*, *изѣѣѣѣѣ* вм. *изѣѣѣѣѣ*, *възѣѣѣѣѣ* вм. *възѣѣѣѣѣ*, *обѣѣѣѣѣ* вм. *обѣѣѣѣѣ*.

Изнесените по-горе факти ни убеждават, че още в среднобългарската епоха е имало диалекти, които на мястото на гласна *н* след твърди или затвърдени съгласни са развили *ѣ* като неин твърд вариант. Явлението обаче остава нетипично и ограничено в българския език. Днес то се среща само като диалектна особеност предимно в югоизточните диалекти. Най-широко разпространение е получило в павликянския говор, който изобщо се характеризира с чувствително затвърдяване на съгласните. Сравни напр. следните примери от този говор: *глаѣѣѣѣѣ*, *жѣѣѣѣѣ*, *родѣѣѣѣѣ*, *жѣѣѣѣѣ*, *сыѣѣѣѣѣ*, *работѣѣѣѣѣ*, *момѣѣѣѣѣ*, *выѣѣѣѣѣ*, *каѣѣѣѣѣ*, *полѣѣѣѣѣ* и т. н.

Освен към *и* гласна *ѣ* е могла да се развие на българска почва и към *ѣ*, но в ограничени размери и само като диалектна особеност. Този вид промяна се среща в арханчните говори в околностите на гр. Солун. Ето няколко примера: *б ѣ л* (*бѣлѣѣѣѣѣ*), *в ѣ ѣ* (*вѣѣѣѣѣ*), *к ѣ т ка* (*кѣтѣѣѣѣѣ*), *к ѣ с ал* (*кѣсѣѣѣѣѣ*), *п ѣ т ам* (*пѣтѣѣѣѣѣ*), *с ѣ н*

(сънъ) и т. н. Процесът може да се срещне в ограничени размери и в ония югоизточни говори, които променят *и* в *ѣ* след твърди гласни.

Поради общата консервативност на писмото буквеният знак *ѣ* се употребява дълго време в среднобългарската книжнина объркано, в повечето случаи след XIII в. В по-късно време неговата употреба се поддържа от влиянието на руската редакция на църковнославянския език. Тъй като гласна *ѣ* не е изразявала самостоеен и жив звук, нейната правилна употреба е била в зависимост от подготовката на книжовниците. През XIV в., т. е. след окончателния преход на *ѣ* в *ѣ*, в Търново се пишат някои ръкописи, напр. Манасневата хроника, в които все още *ѣ* с малки изключения стои на старото си място. Буквата *ѣ* се употребява объркано и в литературата през XIX в. под силното влияние на традицията. Още при първите опити за уреждане на правописа на новобългарския книжовен език тя бе справедливо отхвърлена като ненужна. Несполучлив опит за нейното възкресяване се направи от пловдивската правописна школа.

§ 28. ПРЕГЛАС НА *а* СЛЕД ПАЛАТАЛНИ СЪГЛАСНИ

Прегласът на гласна *а* след палатални съгласни е доста разпространено явление в славянските езици. То се среща и в българския език и при това като много стара черта. Но както в миналото, така и днес това фонетично явление има много неравномерно разпределение в различните диалектни области на българския език. Освен това във всички почти диалекти, в които се проявява, прегласът на *а* бележи редица колебания и отклонения, предизвикани без съмнение от разнообразни странични аналогии. Тая негова особеност е намерила много отчетливо отражение и в езиковите паметници от миналото.

Кирило-Методиевата глаголическа писменост е основана върху диалекти, които са познавали редовно прегласянето на *а* след йота в широко *ѣ*. В по-редки случаи в глаголическите паметници гласна *а* се преглася и след *ч*, *ж*, *ш*. Тези факти са намерили покрай другото израз и в глаголическата азбука, която употребява един знак (А) за *ѣ* и за *'а*. Срещу това старобългарската кирилска писменост почива върху диалекти, в които прегласът на *а* след палатални съгласни още не е бил развит. В тази книжнина е спазена разликата между *ѣ* и *'а*, които се бележат с два отделни знака. Но и в кирилските старобългарски паметници имаме доста случаи, при които на мястото на *ѣ* стои *ѣ*. Забележителни в това отношение са т. нар. листове на Ундолски, които изобщо на мястото на *ѣ* употребяват само *ѣ*, напр. *ѣко* (ѣко), *теѣ* (теѣ), *сѣконѣчѣнне* (сѣконѣчѣнне) и т. н. Подобни случаи се срещат и в Савина книга.

През среднобългарската епоха прегласът на гласна *а* след

Както в старобългарски, така и в среднобългарски 'а се е прегласяло в е-гласна, която е била доста широка, близка по гласеж до ятовата гласна, поради което е била отбелязвана в писмото чрез знака ѱ, в глаголическите паметници — чрез общия знак Δ. Абсолютна прилика между тези две гласни първоначално не е съществувала. Това се вижда ясно от глаголическите текстове, в които съгласните пред 'а са много по-омекчени от съгласните, които са се намирали пред ятовата гласна. Дали това различие се е пазело по-късно, е много трудно да се разгадае поради несъвършенствата на писмото през среднобългарско време.

В днешните български говори прегласената от предходни меки съгласни гласна а се слуша вече като е, но не са много редки и случаите особено в югоизточните говори, когато все още на нейно място се явява широко ё. Прегласът на гласна 'а най-добре се наблюдава в югоизточните говори и в говора на изгонените от своите родни места българи от Южна Тракия. Тук все още владее положението, което ни е познато от глаголическите старобългарски паметници. Сравни напр. следните случаи- дъ щ е р' ё, д ѹ л' е (<д ѹ л' ё), к а ш' ё, д ѹ ш' ё, п о і ё с, н а ш' ё, с а б' ё, ч' ё ш' ё и т. н. В по-голямата част от източните говори върху тоя закон започва да влияе редуването 'а — е, свързано с измененията на ятовата гласна на източнобългарска почва, вследствие на което 'а започва да не се преглася в ё пред срички с твърда гласна, а само пред срички с мека гласна и под ударение. Така се получават много обикновени за източните говори редувания: ш' а п к а — ш' ё п к и, у ф ч' а р — у ф ч' ё р и, ж' а б а — ж' ё б и, п и і а н — п и і ё н и и т. н. Малко са обаче говорите, в които това редуване е прокарано напълно. В шуменския говор напр. се срещат множество прегласи на 'а, които не са съобразени с правилата за редуването 'а — е на старата ятова гласна, сравни напр. і ё с н о, ч ё ш а, і е р ѹ л а, е х н ѹ і а, л о ш е в и (СбНУ, XXXIV, 341).

Създалият се паралелизъм в развоя на ѱ и 'а в източните български говори бе причина да се появят неправилни схващания за произхода на прегласа на а след палатални съгласни. Мислеше се именно, че този процес не е самостоятелен, а е бил предизвикан по аналогия на прегласа на ятовата гласна. С други думи, докато не се е проявил в българския език прегласът на ятовата гласна, не сме имали и преглас на 'а. На такова схващане се противопоставят всички изтъкнати по-горе исторически факти за много стари прегласи на а след палатални съгласни в българския език.

В западните говори развоят на ѱ и 'а е бил различен. Тия говори, общо взето, не познават прегласяне на 'а. Изключения правят само някои югозападни български говори заедно с архаичните говори в Южна Албания. В тези области се срещат прегласи не само на іа, сравни напр. кукушките форми і е с к а „аз“, е г н е,

есна, но и след съгласна ч, когато тя пазн старата си мекост, напр. грънчер, чес (в долновардарските говори), чеша (Южна Албания).

В днешния български литературен език прегласът на 'а не се пазн. В течение на XIX в. мнозина писатели от Източна България употребяваха в произведенията си форми с прегласено 'а. Влиянието на руския и черковнославянския език попречи да се узаконят те в новобългарския литературен език, в който се срещат само единични случаи като велица в м. вилица, ежби в м. яжби, печеля покрай печалба, ездя, ездач, в м. яздя, яздач. Много стар преглас на 'а, обобщил се в цялата българска езикова територия, имаме в местоименно-прилагателно всеки, получено от *всь+акъ*. Форма с непрегласена гласна а от това местоименно-прилагателно се пазн само в някои северозападни погранични говори, сравни в с а к. Обобщила се е в българския език и форма *трева* < *травъ*. Още в най-старите български езикови паметници се среща формата *травъ*, която се употребява успоредно с *травъ*. В този случай имаме в същност не преглас на а, а редуване в корена на а с ъ. На старо редуване или на дисимиляция на гласните се дължи появата на западнобългарско *чекам* срещу източнобългарско и литературно *чакам*, *стбълг. чаагн*.

§ 29. ГЛАСНА е

Гласна е не се подлага на промени в развоя на българския език. Когато се намира в началото на думата или в началото на сричката в старите паметници, тя ту получава йотация, ту не получава. Може да се допусне, че в това колебание са се отразявали особености на народните говори. И до днес в българския език няма единство в йотацията на гласна е. В голяма част от източните говори тази йотация е обикновено явление (сравни *йесен*, *йелен*, *мойе*, *койе* и т. н.), докато на запад тя много често се губи. В днешния български литературен изговор положението е неустановено.

В редица корени гласна е се редува с гласна о. Един от най-типичните случаи представя редуването във формите *еште* и *оште*. Първата форма е била характерна за стария български литературен език от най-ранно време и без съмнение е била отличителна за диалекта на братята Кирил и Методий. Днес тя се среща като веште в някои североизточни говори. Редуване от същия род имаме в *едва* м (източно и литературно) и *одва* (западно), в *топръво* (Супрасълски сборник, в днешни западни говори изменено в *допърва*) и *тепърва*. Вероятно по асимилационни причини старият корен *теп-* (сравни *стбълг. теплостъ*) е бил изместен от корен *топ-* още на старобългарска почва, сравни днешни общобългарски *топло*, *топлота*.

В единични случаи са ставали комбинаторни промени с гласна *e*, които днес имат диалектен характер. Най-често явление е лабиализацията на гласната под влияние на съседни шипящи съгласни, напр. ч у ш м а вм. ч е ш м а. И в литературния език са успели да се настанят няколко подобни случая, сравни н а ч у м е р е н вм. н а ч е м е р е н, ч о п л я от корен ч е п-.

§ 30. ГЛАСНА *и*

Приема се обикновено, че *и* в старобългарския език е била изобщо затворена гласна. И с нея в развоя на българския език не са станали големи промени.

От най-общ характер в българския език е редуцията на *и* в положение след гласна в консонантно *й*. Процесът се среща и в останалите славянски езици. В българския език той е започнал да се проявява през късната старобългарска епоха. Най-сериозни последици е имал той при превръщането на редуцираната гласна *и* в окончанието за им. пад. на сложните прилагателни за м. р. в нормално *и*, напр. глѣхѣи (с редуцирано *и*) и глѣхѣи (с нормално *и*). С редуцията *и* в *й* се стига до съкращаване на редица думи в българския език, сравни напр. стбълг. кѣи (две срички) и новобълг. к р а й (една сричка), стбълг. ѿѣи (четири срички) и новобълг. о б и ч а й (три срички). Сравни още съкращенията в сложните форми на глагола ити — доида, заида — заида. Съкращаването на заповедните форми на глаголите от третото старобългарско спрежение зѣи — зѣи, зѣи — зѣи те показва, че редуцията на *и* в *й* в положение след гласна е настанала преди обобщаването на окончание -ѣи (-е те) в заповедните форми на българските глаголи за 2. л. мн. ч. Когато гласната *и* е носела ударение, тя не се е редуцирала в *й*, ако и да се е намирала след гласна, напр. т р о и ц а (но сравни черковния термин т р о и ц а), н а и с т и н а.

Всички останали промени с гласната *и* са от по-късна дата и са ограничени диалектни прояви. Най-важната от тях е сближаването на *и* в артикулационно отношение с *и*, т. е. преместването на артикулацията на гласната в средната част на устата. Това явление е най-широко разпространено в югоизточните говори и е предизвикано от затвърдяване на съгласните (вж. § 27).

За редица югоизточни говори е характерна една лека аспирация на гласната *и*, обикновено когато последната е била под ударение. По паметниците този процес се явява от XVIII в. В един дамаскин от това време, който се пази в Пловдивската народна библиотека, намираме следните примери: отвързи ги и даи х и м исцеление, продума оне конь та х и м каже, име х и беше Галини. В Тихонравовия сборник от XVIII в. намираме: двѣ кѣи хѣи. Примери като т р о х и ц а, б а х и р, х и н а к могат да се срещнат в много съвременни югоизточни диалекти. Най-широко разпространение в тия говори са получили аспированите форми на

кратките лични местоимения за дат. пад. х и м, х м и, х н и < и м (мн. ч. за всички родове) и х и < ѝ (ед. ч. ж. р.).

В редица български диалекти предимно източни, гласната *и* се явява като протетична гласна пред начални групи от съгласни. Нека отбележим, че в подобна служба гласната *и* се явява още в предписмено време. В старобългарския език имаме изпълнен в м. по-старо спалниъ (гигант). В това име се крие названието на старото племе с п а л и — gens Spalorum у Йорданес. По всяка вероятност подобно протетично *и* имаме и в общославянската дума нстъа, стара заемка от немски език. В съвременни български диалекти могат да се срещнат напр. и-с т р а х, и-с к р и, и-с в ъ р ш и. В езика на народни песни от Южна Добруджа се срещат примери като и-с в ъ р з в а, и-з г о д и л, и-з г р е ш и л, и-с л у ж и. Протетично *и* може да се яви и в думи, които са започвали с единична съгласна, напр. и-с ъ м. Старата дума сулица „прът, тояга“ е записана в песен от областта Добруджа като и-с у л и ц а. Протезата на *и* не е чужда и на някои славянски езици. Ето защо тя може да се тълкува не като турско влияние в съвременния български език, а като самостоен процес.

Лабиялизациите на гласна *и* в единични случаи са много обикновено явление в българските говори, сравни напр. ж'у'ф < ж и в, ч'у'ф л ѝ к < ч и ф л и к, с'у'р м а х < с и р о м а х и т. н. Общобългарски характер има лабиализацията на гласна *и* в думата с л ю н к а от стбълг. слнна. Същият процес се наблюдава и в руския език. Не е изключено в с л ю н к а да имаме не фонетично явление, а аналогично влияние от п л ю н к а и глагола п л ю я. Стара форма с л и н а — с л и н к а все още се пази в някои западнобългарски говори.

§ 31. ГЛАСНА *о*

В ранния старобългарски период гласната *о* е била доста широка, прилична в същност на затворено *а*. Това се вижда от факта, че в заемки, правени през този период, чуждо кратко *а* се предава с *о*, напр. поганъ от paganus, сотона от σατανα, лавръ от λαύρος и т. н.

Гласната *о* не се подлага на особени качествени промени в разволя на българския език. В редица източни и западни говори много характерни са някои лабиализации на гласната *о*, когато тя се е намирала под ударение, напр. г у о́ с т, л у о́ ш о, у о́ т и, му о́ т и к а, г у о́ з б а и т. н. В по-ограничени размери, вероятно като резултат на подобни лабиализации имаме пълен преход на ударена гласна *о* в *у* (в павликянския говор), напр. г у с т < г о с т, с т у л < с т о л, н у ш < н о ж, с у л < с о л и т. н. При лабиализацията на начално *о* в редки случаи се идва до пълен развой на лабиална протеза, т. е. до поява на протетично *в*, получено несъмнено пряко *џ*, напр. в о г а н < о г ъ н, в о к о < о к о,

в о с е м < о с е м. Явлението се среща както в източни, така и в западни говори. То е рядко, но е отбелязано по паметниците доста отдавна. В един от преписите на Иоанекзарховия Шестоднев срещахме *вса*. В Търлиското евангелие, новобългарски паметник, писан с гръцка азбука на югоизточен говор в средата на XIX в., намираме в н е з н в м. о н е з н.

Още в предписмената ехопа е съществувал закон за прегласяне на о в е след палатална съгласна. На действието на този закон се дължи появата на различни окончания в падежите на имената от твърд и мек вариант на една и съща основа, напр. *село* покрай *поле*, *жениж* покрай *дошениж*, *сѣновеж* покрай *крачеж* и т. н. Редуването на еднакви морфемни с прегласена по фонетичен път гласна о в е и с непрегласена гласна о създава по-късно предпоставки за взаимно влияние между тях с тенденция да надделее формата с непрегласено о. Подобни по-късни явления се срещат в доста славянски езици. Много важен е обаче фактът, че тъкмо в българския език тези аналогични взаимни влияния между различни морфемни, засегнати от казания закон, се проявяват в много по-широки размери, отколкото в останалите славянски езици. Но и в българския език това явление не е напълно последователно прокарано. В западната половина на езика морфемите с прегласено о в е остават обикновено незасегнати, докато в източната половина те попадат под влияние на ония случаи, при които не са съществували необходимите условия, за да настане преглас, и старата гласна о бива възстановена. В някои случаи и на изток съществува борба между форми с е и форми с о. В съвременния литературен език, изграден предимно на източнобългарска основа, надделяват форми с възстановено о след стари палатални съгласни. По-типичен за западните говори е гласежът на следните местни и лични имена: Тане, Мише, Коле, Кралев дол, Стойчев, Ботев, по-типични за източните говори са Таньо, Мишо, Кольо, Сараньово, Митов, Кънчов, Ботьов. С възстановено о днес употребяваме Гергьовден, Хрельова кула, река Ежовица. Сравни още гласежа на прилагателните галъовен, лъжовен, които като днешни литературни форми съответствуват на по-стари галевен, лъжевен. В литературния език в редица случаи съществуват колебания, напр. слънчев и слънчов, овче и овчо, но само дъждовен. От друга страна, само душевен, плачевен. Източнобългарските форми крайове, ножове, ключове, кошове се противопоставят на западни крайеве, ножеве, ключеве, кошеве.

Изместването на гласна е от гласна о след палатални съгласни като много типичен процес в развоя на българския език намира доста отчетливо отражение през среднобългарската епоха. В среднобългарските паметници колебания като *ножевы* — *ножовы*, *дъждъ* — *дъждовъ*, *мъжемъ* — *мъжомъ* са от доста обикновен ха-

актер. Примерите са особено изобилни във всички паметници, писани в източни области от XV—XIX в. Като образец ще изтъкнем няколко случая от паметник от XVIII в., наречен Тихонравов сборник: *боуе, кучоуе, вѣдоуе, книжоуе, ѡжоуе*.

Наклонността към възстановяване на старото непрегласено *о* е била толкова силна, че е прекривала законните граници на процеса, с други думи, *о* започнало да се настанява и на мястото на такова *е*, което не е било получено от преглас на *о*. Напр. в някои източни говори намираме причастна форма *дошол*, която не може да се свърже със съответната западнобългарска форма. Тя е получена не от форма *дошъл*, а от форма *дошел* чрез заместване на *е*, което иде от *ь*, с *о*. Същото нещо се е повторило с чуждата заемка *джоб*, която в източните говори се е преобразила в *джоб*, а в западните говори е останала непроменена.

При редица случаи имаме промяна на гласната *о* в друга някаква гласна поради асимилационни процеси. Между по-характерните и по-разпространени примери ще приведем *пел*, което се среща така още в старобългарски на мястото на по-старо *попел*. Последното се пази в западнославянските езици. Друг пример представя името *гълъб* от по-старото *голѣбъ*. Старинна форма *голѣб* се пази само в югоизточните говори. Навсякъде другаде гласна *о* от първата сричка се е асимилирала от следващата гласна — *гълъб*, диал. *галаб*.

На промени вследствие на аналогия гласната *о* се подлага и в редица думи, в които тя представя стара *о*-степен на коренна гласна, която в глаголни образувания от същия корен се явява в *е*-степен, напр. днес имаме *плет* вместо *стѣлг*. *плѣтъ* по аналогия на вокализма на сегашната форма *плета*. Така се обясняват и новите форми *звън* срещу старо *звонѣ*, *грѣм* срещу старо *громъ* (*гъмъ* в старобългарски значи *храст*), *покрив* срещу старо *покроуѣ*. Процесите са доста стари. Добрейшово евангелие (XIII в.) употребява редовно *оплѣтъ* вм. *оплотъ*.

§ 32. РАЗВОЙ НА ГРУПИ *ръ, рѣ—лъ, лѣ*

От стари праславянски съчетания *ръ, рѣ—лъ, ѡл* между съгласни са се образували по силата на закона за отваряне на сричката сонантични (сричкотворни) *р* и *л*, които в славянските диалекти, легнали в основата на българския език, са се произнасяли с лек еров призвук. В старобългарските паметници сричкотворни *р* и *л* се предават като *ръ, рѣ—лъ, лѣ*. В тия съчетания еровите гласни, които са се писали след плавните съгласни, не са били от типа на обикновените ерови гласни, а са изразявали само слабия еров призвук, който се е слушал при изговора на сричкотворни *р* и *л*. Това се вижда най-добре от факта, че когато са се намирали в силна позиция, не са се изнасявали. Напр. *връхъ, прѣвъ, скръвъ* никога в старобългарския език не се явяват с изяснена ерова гласна в пър-

вата сричка, след която е следвала сричка с друга ерова гласна. Някои учени допускат без основание, че еровите гласни, които са се писали след старите сонантични *р* и *л*, са имали само знакова служба, т. е. служели са само да изразяват сонантичния характер на плавните съгласни.

Още на старобългарска почва сричкотворни *р* и *л* започват да претърпяват промени. Най-ранна и най-характерна промяна, станала с тях, е заличаването на разликата между *ръ* и *рь*, от една страна, и *лъ* и *ль* от друга, т. е. загубването на онази тяхна наследена от древни времена особеност, според която в определени случаи сричкотворни *р* и *л* са се отличавали с известна мекост (*ръ*, *лъ*) или с липса на такава мекост (*ръ*, *лъ*). В старобългарските паметници, които, както се знае, не представят Кирило-Методиевите оригинали, настава пълно смесване между първични *ръ*, *лъ* и първични *рь*, *ль*. Надделява писането с *ръ*, *лъ*, което е в пълно съгласие с развоя на българския език, напр. *прѣкъ* вм. *прѣкъ*, *срѣдѣце* вм. *срѣдѣце*, *зръно* вм. *зръно* и т.н. Имаме основание да предполагаме, че в Кирило-Методиевите оригинали все още се е пазело старото разграничение между меки и твърди сричкотворни *р* и *л*. Това разграничение не е нарушено напр. в паметниците от моравската редакция на старобългарския език.

Покрай сричкотворни *р* и *л*, които са възникнали като последица от развоя на праславянски съчетания *ър*, *ьр*—*ъл*, *ьл*, в български език са съществували и съчетания *ръ*, *рь*—*лъ*, *ль*, при които еровите гласни са се намирали на свое първично място, напр. в думите *крѣвъ*, *крѣтъ*, *брѣнне* „кал, мръсотия“, *вѣдѣ*, *слѣдѣ*. Във всички тях случаи еровите гласни са били нормални ерови гласни, а плавните съгласни са били обикновени съгласни, а не сонантични съгласни. Поради това еровите гласни в тях думи са могли да бъдат изяснявани, когато са попадали в силна позиция, напр. *брѣнне*, *слѣдѣ* (род. пад. мн. ч.), *крѣтъ*, *крѣвъ*. Различието между първични *ръ*, *рь*—*лъ*, *ль* и сричкотворни *р* и *л* се е пазело добре през по-голямата част от старобългарската епоха. В края на тази епоха обаче първичните съчетания *ръ*, *рь*—*лъ*, *ль* се смесват напълно със сричкотворни *р* и *л* и споделят по-нататък тяхната съдба.

За по-късния развой на сричкотворни *р* и *л*, предавани в старобългарските паметници с *ръ*, *рь*—*лъ*, *ль*, е характерно все по-голямото нарастване на еровия призвук, типичен за тяхната артикулация, и превръщането му в пълноценна ерова гласна. В резултат на този развой сричкотворни *р* и *л* губят своята сонантичност и на тяхно място възникват цели срички *ръ* и *лъ*. Началото на този процес се търси в края на старобългарския период. Както и при редица други явления, този развой не е протичал равномерно в българския език. Сричкотворните *р* и *л* са се загубили по-рано в източните български говори. В западните говори тяхното изчезване е било по-бавен процес. И до днес в редица западни български говори се срещат сричкотворни *р* и *л*, произнасяни с лек еров при-

звук. Много по-бърже е загубвала своята сонантичност съгласна *л*, докато сонантичността на *р* се е пазела по-продължително време.

По-ранната загуба на сричкотворни *р* и *л* в източните български говори проличава и от по-нататъшната съдба на еровата гласна която става носител на появилите се на тяхното място срички *ръ* и *лъ*. В родопските говори тази ерова гласна се изяснява редом с вторичната ерова гласна, сравни напр. б ô р з о <, въръзъ, п ô р в о < пръво, п ô р с т е н < пръстенъ и т. н. В западните говори не се среща изясняване на еровата гласна в сричките, които заместват старите сричкотворни *р* и *л*. Изясняването на еровата гласна в сричките *ръ*, *лъ*, получени от старите сричкотворни *р* и *л*, в родопските говори свидетелствува, че загубването на сонантичността в източните говори е предхождало процеса на вторичните изяснения на еровата гласна.

Много характерна за срички *ръ* и *лъ* в българския език, получени от стари сричкотворни *р* и *л*, е липсата на строго определено място на еровата гласна спрямо плавните съгласни. Имаме голямо основание да допускаме, че първоначалното място на еровата гласна е било след плавната съгласна. Там тя редовно стои в старобългарските и среднобългарските паметници. Скоро обаче тя придобива подвижен характер. Доказателствата за това в паметниците са оскъдни, но все пак доста убедителни. Изместена пред плавните съгласни ерова гласна се наблюдава за пръв път в един откъслечен старобългарски текст, наречен Македонски лист, в който намираме върхъ, дързостнѣхъ, гърдѣ, дързѣ. Подобни отклонения се откриват и в Болонския псалтир (XII—XIII в.). Много типични са те и за Добрейшовото евангелие (XIII в.), в което действително старинни *ръ*—*лъ* преобладават, но са традиционни, докато изговор *ър*—*ъл* е бил типичен за говора на преписвача на паметника. Това се вижда от проникналите в текста примери като мѣлѣхъ, хѣлмѣ, вѣлѣхъ, мѣлнѣ, мѣлѣва, тѣлѣтъ, съвѣръшеннѣ, на дѣлѣтъ, тѣлѣмъ, пѣлѣ, пѣлѣхъ, кѣлѣтѣ, вѣлѣны, вѣлѣчо, мѣръзостѣ. Съотношението на днешните говори във връзка с мястото на еровата гласна е доста пъстро. Съществуват новобългарски диалекти, в които еровата гласна се намира след плавната (блѣгаре, длѣгн, крѣваво, поврѣна, дрѣво, прѣво), и диалекти, в които еровата гласна се намира пред плавната (дѣрво, пѣрво, вѣрх, вѣрщам). В по-голямата част от източните говори, а също така и в някои западни говори мястото на еровата гласна се определя от броя на съгласните за следващите срички, напр. гѣрне, но гѣрнчар; дѣрво, но дрѣвник; гѣлтам, но глѣтка; кѣлвач, но клѣвна. Последната особеност се спазва и в днешния български литературен език.

Покрай обикновените заместници *ър*, *ръ* и *ъл*, *лъ* на старите сричкотворни *р* и *л* в българския език съществуват и други. Съчетания *чръ*- (*чръ*-), *жръ*- (*жръ*-) могат да се развият в *чер*- и *жер*-, сравни напр. черпя < чръпати, черен < чрънъ, черта <

чръта, черв <чръвъ, червен <чръвениъ, жерд <жръдъ, жерка <жръны. Съчетание жлъ- (жлъ-) може да се развие в ж е л-, сравни ж е л т <жълтъ. Появата на е р, е л на мястото на стари сричкотворни р, л след палатални съгласни ч, ж не е много нова черта в българския език. Тя трябва да се постави в епохата, когато сричкотворни р, л все още са съществували, или в епохата, когато те са се разчленили в сричка с ерова гласна след плавните. Явлението не представя фонетично развитие на сричкотворни р и л, а късно вмъкване на гласна е поради мъчно произносимия характер на начални съгласкови групи чр-, жл-. В някои български говори (предимно западни) съществуват и форми чъ р вен, чъ р в, чъ р н и т. н. Формата ж е л т е в същност по-рядка от форма ж ъ л т, която днес е и литературна. Старото прилагателно чръствъ „здрав, твърд“ чрез метатеза на съгласната в се изменя в чървѣтъ, от което чрез вмъкване на гласна е се получава днешно ч е в р ѣ с т. В сърбохърватския език неудобната за произнасяне група ч р - е била избягната, като е била променена в ц р-. Този процес се наблюдава в развоя на сърбохърватския език от XII в. Под негово влияние в голям брой западни български говори групата ч р - се заменя с ц р-, напр. црън, цръвен, цръв и т. н. Чрез преселници чуждата група ц р - е била пренесена и на изток, особено сред югоизточните говори. Между засегнатите от нея думи най-широко разпространение в българския език е получила формата цъ р в у л от по-старо чръвълъ (съществувала е и дума със същото значение чръвни). В източните говори отпорът срещу чуждото съчетание ц р - е засегнал и наследника на старата дума цръкы, която вместо цъ р к в а е започнала да гласи ч е р к в а. Последната форма се предпочита и в съвременния литературен език.

Доста разнообразна е съдбата на сричкотворно л в западните български говори, по-точно в техния югозападен дял. Покрай срички л ъ, ъ л като негов заместник се явява и сричка о л, напр. волк, волна, полно, йаболка и т. н. Най-разпространена е тази особеност в централните а-говори в областта Македония. Доста широко разпространение имат и случаите с пълна асимилация на съгласната л, напр. в ъ к, в ъ н а, с ъ з а, д ъ г о, с ъ н ц е и т. н. По-специален, обусловен от характера на предходната съгласна, е заместникат у, напр. в у к, в у н а, п у н, муз ем (м ъ з -), й а б у к а, п у (п ъ х ъ) и т. н. Заместник у се явява след устните съгласни. Той е най-разпространен в говорите на Самоковския, Кюстендилския и Станкедимитровския край. Единични случаи обаче се срещат и далеч на запад, зад техните предели. Най-разпространен между тях е примерът б у г а р и н <българинъ.

Характерни за българския език са няколко случая от вторично образуване на срички ъ р — р ъ, ъ л — л ъ. Това е ставало, когато срички ж и лъ са попадали между съгласни. Напр. старо гръдъ в повечето от българските говори се развива в г р ъ д

(на руски г р у д ъ). Еровата гласна обаче, която в тази дума е заместник на ж, мени своето място във формата за мн. число — г ъ р д и, което показва, че полученото съчетание р ъ от рж напълно се е сляло със сричка ъ р — р ъ, заместница на старо сонантично р. Към тоя род случаи се отнасят още к ъ л б о от старо кажбѣ и п ъ р г а в от старо прѣгавѣ.

§ 33. ПРЕГЛАС НА 'У

Прегласът на 'у в и в българския език се наблюдава в, сравнително взето, късни паметници. Най-рано засвидетелствуван пример от този процес представя формата *интерѣ* в м. Ю п и т е р. в Троянската повест от XIV в. Типични са примерите, които намираме в българските седмоградски текстове от XVI в., напр. *ligie* < л ю д ъ е, *listo* < л ю д ъ с т в о, *libi* < л ю б и, *blidi* < б л ю д и, *zakliči* < з а к л ю ч и, *kliči* < к л ю ч. Подобни форми се срещат и в паметниците от XVII и XVIII в. Прегласът на 'у в и може да се срещне днес както в източни, така и в западни говори като немного широко разпространено явление. В съвременния литературен език са се настанили формите л и б е, в м. л ю б е, л и л я к в м. л ю л я к. Между славянските езици най-добре е развита тази особеност в чешки език. Примерите започват да се явяват в старочешки паметници от XIV в.

§ 34. РЕДУКЦИЯ НА НЕУДАРЕНИТЕ ГЛАСНИ

Под названието редукция на гласните в българския език разбираме онези промени, които настават с гласните, когато те не се намират под ударение. Основната причина за този много типичен за българския език процес се крие в характера на българското ударение, което е динамично. При такъв род ударение с най-голяма отчетливост се артикулират ударените гласни. Неударените гласни се артикулират с по-слаба издишна струя, вследствие на което те могат да се подложат на някои промени.

Редукцията на неударените гласни днес е характерна предимно за източните говори. Тя е била чужда на Кирило-Методиевия език. Това се вижда много добре от старобългарските паметници, които не я познават. Обикновено се приема, че през старобългарската епоха българският език е имал вече динамично ударение, а не тонично. Следователно появата на редукцията на неударените гласни в българския език не може да се свърже непосредствено с епохата, когато наследеното от праславянския език тонично ударение се е превръщало в динамично. Редукцията на неударените гласни в българския език датира от по-късно време. Като имаме пред вид, че подобни фонетични явления се срещат и в други някои славянски езици с динамично ударение (напр. в руски език), можем да допуснем, че редукцията на неударените гласни е била

Гласните, които се подлагат на промени вследствие на редукцията, са *a*, *e* и *o*.

Редукция на гласна *е*. Най-разпространеният резултат от редукцията на гласна *е* е *и*. Съответните примери по нашите паметници можем да проследяваме, сравнително взето, от по-ранно време. Така напр. още в старобългарския език имаме няколко случая, които можем с известна вероятност да тълкуваме като редукция на *е*, напр. *пнѣтн* 2. л. мн. ч. сег. вр. (Зографско ев.), *ѡпасн* 3. л. ед. ч. аор. (Синайски псалтир), *пнѣн* 3. л. ед. ч. аор. (Клоцов сборник), *жнѣшнѣ* (Синайски псалтир), *нѣшнѣ* мест. пад. (Синайски псалтир), *жнѣши* им. пад. мн. ч. (Синайски молитвеник) и някои други. Много от тези примери могат да се обяснят и като грешки, някои обаче могат да се вземат и като свидетелства за редукция на гласна *е*. Съответните примери в среднобългарските паметници се увеличават, сравни напр. следните примери от Търновското евангелие: *и* *вм.* *ѣ* (анафорично местоимение за ср. р. *внѣ*, пад., редуцираната форма и до днес се среща в шуменския говор) *ншѣ*, *ншнннѣ*, *младѣннѣ*. В по-късните среднобългарски и новобългарски паметници редукцията на *е* в *и* е доста често явление. Напр. в Пражкото евангелие от XV в. срещаме следните примери: *сѣннѣ* *вм.* *сѣннѣ*, *ѡчнѣ* *вм.* *ѡчѣ*, *ѡчннннѣ* *вм.* *ѡчѣнннѣ*, *птннѣ*, *вм.* *птѣнѣ*, *бѣдннѣ* *вм.* *бѣдѣшнѣ*, *женннѣ* *вм.* *женѣшнѣ*, *плачнѣ* *сѣ*

ВМ. плачете са, надн (аор.) ВМ. нде, принесн (аор.) ВМ. принесе, пришнадъ
ВМ. пришедъ.

Покрай изтъкнатата по-горе редукция на неударената гласна е намиране и друга, която се явява едва в най-новите български паметници. Касае се за редукцията на *е* в палатална ерова гласна в наставките *-е н*, *-е л*, *-е р*, *-е й* при съществителни и прилагателни, напр. *греб'ън*, *вес'ъл*, *дев'ър*, *реп'ъй*. Почеста е тази редукция при прилагателни имена, напр. *глад'ън*, *злат'ън*, *врад'ън*, *пъл'ън*, *вод'ън*, *радост'ън* и т. н. Личното име *Павел* в източните говори често гласи *Пав'ъл*. Върху всички тия прояви достатъчно внимание отделиха проф. Цонев (СбНУ, III, с. 306—336, IV, с. 484—494) и проф. Милетич (*Das Ostbulgarische*, с. 183—184). Ясно е, че тук е настанала своеобразна редукция на *е* към *ъ*, като в резултат се е получила оная палатална ерова гласна, която в източните говори се явява на мястото на прегласен еров звук след палатални съгласни. При затвърдяване на предходната съгласна имаме резултат обикновена ерова гласна с гласеж, близък до *а*. При опитите за разясняване на това явление се изказаха редица мнения, върху които няма да се спираме тук. Ще споменем само за едно схващане, според което във формите *глад'ън*, *злат'ън* и т. н. нямаме в същност редукция на неударено *е*, а пряко наследство от старата наставка *-ьнъ*. Това допускане се основава върху формите *бол'ун* (*больнъ*) *глад'ун* (*гладьнъ*), които са характерни за говора на чепинското село Костандово и които могат да се изведат в съгласие със законите на фонетиката на този говор само от форми с окончание *-ьнъ*.

Редукция на гласна о. На мястото на неударена гласна о се явява гласна у. Трудно можем да установим времето, когато започва да действа и тази редукция. Действително още в старобългарския период ние можем да посочим няколко случая от преход на о в у. Върху тях обаче не можем да градим много. Напр. в Зографското евангелие на две места се среща тъкъмѹ. В Клоцовия сборник срещаме ѹчнштѹтъ. В Супрасълския сборник дѹждѹвѹхъ водѹ. В по-късните паметници примерите стават по-многобройни, така напр. в един среднобългарски паметник от XII в. (Григоровичево евангелие) се сочат следните примери: ннѹмѹ, рѹтнѹ, ѹбѹ, ѹбѹдѹ. От Болонския псалтир се изтъкват следните примери: ѹтѹрѹн, ѹхѹ. И върху среднобългарските примери обаче не може да се гради много. Голяма част от тях представят вероятно механично написване на ѹ под влияние на съседна сричка, в която се среща същата гласна.

Общо казано, всички видове редукции на неударените гласни намират слабо и в повечето случаи спорно отражение в среднобългарските паметници. Редукцията на неударените гласни

намира широко отражение едва в новобългарските паметници, като се започне с българските седмоградски текстове от XVI в.

Както изтъкнахме по-горе, редукцията на гласните среща днес само в източните говори. В някои от западните говори обаче намираме случаи, когато гласна *о* било под ударение или без ударение се променя в *у*. Почти общо се приемаше, че и тези случаи представят редукция на гласната. Там, където *о* под ударение се явява *у*, допускаше се, че имаме късно преместване на ударението върху първоначално редуцирана гласна. Случаите не са многобройни, напр. гулем, *о*м. голем, рабуш *о*м. рабoш, пампур *о*м. пампoр, а така също и в окончателната на една редица наречия: многу, малку, колку, толку. Не може да се допуска, че в тези примери из западните говори имаме някаква редукция на гласната *о* в *у*. Ако се вгледаме в примерите, ние лесно ще забележим, че гласната *о* се е намирала след задноезична или след устнена съгласна. Следователно тук имаме примери от лабиализация на *о* под влияние на споменатите съгласни.

Остава ни да се спрем върху друга една особеност, свързана с редукцията на гласната *о*. Наред с обикновената нейна редукция в *у* в българския език се срещат и случаи, когато тя се редуцира в *а*, т. е. случаи, които напомнят руското акане. Тази особеност е характерна за говора на българското население в Родопите, насилствено свързано в миналото с мохамеданството. Разликата между българското и руското акане се състои в това, че онези български говори, които познават редукция на *о* в *а*, познават същевременно и редукция на *о* в *у*. В тях само онова *о*, което се намира пред ударението, се променя в *а*, а онова *о*, което се намира след ударението, се променя в *у*, напр., от една страна гадѣна, радѣна, мамѣ, пабалѣл, галѣм, карбѣн, абрѣкѣл, кабѣшка, кабѣла, камѣт, паслѣла, адвѣл, атишѣл, вадѣца, а, от друга страна, тѣничку, млѣду, стѣру, сѣлу. Обстоятелството, че акането се среща само в срички пред ударението, показва, че то не е обикновена редукция. То в същност е проява на фонетична аналогия. Сред говорите, които познават акането, се среща друга правилна замяна на *ѣ* с *а*, която се е развила при същите условия, при които се е развило и акането, разбира се, без оглед на етимологичния произход на гласната *о*. В централните родопски говори в една и съща сричка широка гласна *ѣ* се редува с гласна *а* в зависимост от ударението. Широкото *ѣ* представя в случая изяснение на вторичната ерова гласна. По аналогия на редуванятия дѣжд (дѣждѣ) — даждѣт, рѣка (рѣка) — ракѣта, чѣдо (чѣдо) — чада и т. н. могло е всяко *о*, което се е намирало пред ударение, да мине в *а*, напр. мѣма — мамѣта, род — радѣна, сто — статѣна и т. н. Само в единични случаи българското акане засяга и гласна *о*, която се намира след ударе-

ние. Вижда се, че сходството между руското и българското акане не е пълно и не може следователно да се приеме, че при това явление има някаква по-стара пряка връзка между българския и руския език.

Гласна *и* изобщо не се подлага на промени, когато не носи ударение. От това общо правило в българския език прави изключение една малка диалектна област, пак в обсега на югоизточните говори, именно в говора на Широка лъка. Тук всяко *и*, когато не е ударено, звучи като *ѣ*, напр. в ъсѣко, годѣнѣ, нѣвѣтъ, ливѣдѣтъ, маслѣновѣ горѣ, ѹлѣца и т. н. Проф. Л. Милетич искаше да види в тези примери някакво влияние на старата гласна *ѣ*. Както видяхме, в някои архаични говори (Солунско) старата гласна *ѣ* е преминала в *ѣ*. Това предположение на проф. Л. Милетич е малко вероятно.

§ 35. ВМЪКВАНЕ НА ЕРОВИ ГЛАСНИ

Вмъкване на ерови гласни или ерова епентеза се наблюдава в български език още от най-ранните периоди на неговия развой. В различните епохи обаче явлението е било обуславяно от различни причини. В ранния старобългарски период епентеза на ерови гласни се среща само в имена от чужд произход, напр. анѣгѣлъ вм. анѣлъ, ѡрганъ вм. органъ, псалмъ вм. псалмъ и т. н. С допълнително вмъкнатите ерови гласни в тия случаи се е целяло да се преобрази структурата на заетата чужда дума, за да се приравни към структурата на славянските думи, които са могли да се състоят само от отворени срички. Следователно еровата епентеза в старобългарския език е имала за цел да премахне затворените срички в заетите чужди думи.

Втора фаза на ерова епентеза в българския език наставка след изпадането на слабите ерове. В този по-късен тип различаваме няколко разновидности на еровата епентеза.

1. Ерова епентеза, предизвикана от развой на група в ѣ между съгласни. В старобългарския език съчетанието в ѣ между съгласни е оставало непроменено, напр. цвѣтъѣн, дѣѣн, свѣтъѣн (от свѣтънѣн), звѣтъѣн. Еровата гласна в съчетанието в ѣ се е намирала в слаба позиция, защото след нея е следвала сричка с нормална гласна. След изпадането на слабата ерова гласна оставали съчетания в т, в р, в н между съгласни. Тяхното произношение е било трудно. В някои западни български говори тая трудност е била премахната чрез своеобразно изменение на съгласна *в*, която през билабиално *в* е преминала в *у*, напр. цути вм. цвѣтитъ, източнобългарски цѣфти. В по-голямата част от българския език трудността в изговора на съчетанията в т, в р, в н между съгласни е била избягвана чрез вмъкване на ерова гласна пред съгласната *в*. Тези процеси намират доста добро отражение в редица среднобългарски паметници от XII в. насам. Така напр. в Болонския псалтир

намираме дѣрѣхъ в.м. дѣрѣхъ. В Манасиевата хроника от XIV в. имаме съветшѣ, в.м. съветшѣ, процвѣтѣ в.м. процвѣтѣ, посѣенѣ в.м. посѣенѣ. В Григоровичевото евангелие имаме мрътвѣца в.м. мрътвѣца. В Григоровичевия паримейник при дѣрѣхъ, в.м. при дѣрѣхъ, процвѣтѣтъ в.м. процвѣтѣтъ. Много често вмъкната ерова гласна се явява в наставката -(с)тъвнъ, характерна за прилагателни имена. Когато са се образували от прилагателни имена с тази наставка форми за множествено число или форми за ж. и ср. р. ед. ч., еровата гласна в наставката е попадала в слаба позиция (сравни -тъвнн, -тъвна, -тъвно). Тогава се явява вмъкната ерова гласна пред съгласна в. Сравни напр. следните случаи из среднобългарски паметници: модроуиствѣно от модроуиствѣнъ, добаствѣна от добаствѣнъ (Манасиева хроника), каатѣна от каатѣнъ, изъвнн от изъвнъ, жрътѣнаи от жрътѣнъ, медѣвнн от медѣвнъ (Григоровичев паримейник).

Вмъкнатата ерова гласна при стара група в ъ днес се пази в оцелелите случаи неподвижна на своето място и служи в същност като нова коренна гласна, сравни напр. цѣфтя от цѣтъж, съмна от съвнъ (с преход на в в м пред н). Както ще видим, в българския език при повечето случаи вмъкнатата ерова гласна има подвижен характер.

2. Вмъкване на ерова гласна в група на шумова съгласна и сонорна съгласна, когато тази група вследствие на изпадането на краесловните ерове е попадала в окончанието на думите. Еровата гласна и в тия случаи остава с подвижен характер, т.е. може да се загуби при промяна на формата. И тази особеност намира добро отражение в среднобългарските паметници, най-често във формата за 1. л. ед. ч. сег. вр. на спомагателния глагол бѣти, която се пише съзмъ. В Манасиевата хроника намираме жнзнь в.м. жнзнь. Най-добре обаче вмъкването на ерова гласна в краесловна група от съгласни е отразено в Добрейшовото евангелие, в което срещаме напр. ѿгнъ, седъмъ, вѣпъль, жезъль, нзгъбъль, сплъль, ѿдъръ, вѣтъръ, петъръ, болъзънъ, неприаъзънъ, съблаъзънъ. В съвременния език подобно вмъкване на ерова гласна е от най-обикновено естество, сравни добър от добрь, вятър от вѣтъръ, мисъл от мѣсль, кръгъл от кръгль, объл от обль, светъл от свѣтъль, топъл от топль, гребъл от грѣбъль, рекъл от рѣкъль, донесъл от донѣсъль, мѣдър от мѣдъръ, бистър от бѣстъръ, огън от огнь, косъм от космъ, чесън от чеснъ и т.н.

3. Ерова епентеза имаме и при формите мозгъ, пѣскъ, бляскъ, пльскъ, коскъ. Форми като мозкъ, блясъкъ, въскъ се срещат в редица среднобългарските паметници. Отличителното за тия случаи е, че създаденото чрез ерова епентеза окончание -ъ к напълно се смесва с първична наставка -ъ к и придобива нейните качества. Така напр., докато в добър, храбър вмъкнатата ерова гласна е подвижна (сравни добри, храбри), в блясъкъ, пясък еровата гласна остава неподвижна (сравни блясъци, пясъци), както е неподвижна тя и при първоначалния суфикс -ъ к.

В редица прилагателни като тѣсенъ, прѣсенъ, десенъ, трѣзвъ, ласенъ в останалата след изпадането на крайния ер като окончание съгласкова група от шумова и сонорна съгласна не се вмѣква ерова гласна, а гласна е, напр. тесен, пресен, десен, ясен. Процесът е бил предизвикан от силното влияние на прилагателните с наставка -ен (старо -ѣнъ). Вмѣкнатата гласна е запазва качество на подвижна гласна. Подвижна гласна е се вмѣква и в съществителните пѣсенъ, плѣсенъ, сравни днешни п е с е н — песни, плесен — плесни в.

С Ъ Г Л А С Н И

§ 36. СКЛОННОСТ НА СЪГЛАСНИТЕ КЪМ ЗАТВЪРДЯВАНЕ

В системата на съгласните в българския език не са настанали никакви промени в количествено отношение. Всички съгласни, които се срещат в старобългарския език, остават характерни и за съвременния език. На чувствително ограничение в българските диалекти се е подложила съгласната х. Пълното ѝ изчезване обаче е типично само за малкия обсег на северозападните преходни говори.

За някои много важни промени на съгласните в българския език като последица от изпадането на слабите ерови гласни стана дума в параграфа за еровете. Касаше се за възникването на закона за обеззвучаването на попадналите в края на думите звучни съгласни (напр. г р а т, с л а п, м л а т) и за асимилационните процеси между озовали се в непосредствен контакт съгласни (напр. с л а т к а, г л а т к а, з б и р к а, с в а д б а).

Консонантната система на старобългарския език, както се подчерта вече, се е отличавала с голямо изобилие на меки или омекчени съгласни. Това си качество тия съгласни са дължали било на своя произход, било на своята позиция във фонетичната структура на думата. Меки по произход са били в старобългарския език съгласните ч, ж, ш — ц, з, (с), с, получени още на праславянска почва като резултат от първата и втората палатализация на задноезичните съгласни к, г, х или когато последните са стояли пред ј. Меки ш и ж са се получавали също така още на праславянска почва и от сибилантите с и з в положение пред ј. Меки са били в старобългарския език и съчетанията шт—жа, получени в говора на славяно-българските племена в предписмената епоха. Силно омекчени са били и съгласните л, р, н в положение пред ј. Всички останали съгласни в положение пред предни гласни са се омекчавали чувствително, напр. в първата сричка на местоименните форми тѣ и тѣѣ се е произнасяло твърдо или меко т в зависимост от характера на следващата гласна. По такъв начин срещу всяка твърда старобългарска гласна е съществувала и съответна мека съгласна. Изключение са правели само задно-

езичните съгласни *к, г, х*, които не са се срещали вече в този период пред меки гласни в думи от славянски произход.

От така очертаното положение в старобългарския език днес съществуват само следи. Действително в източните български говори все още съгласните в положение пред гласни от предната редица се омекчават, поради което всяка твърда съгласна си има свой мек съответник. Това омекчаване обаче е от средна степен. Само в единични източнобългарски диалекти то достига оная сила, която е отличителна напр. за руския език. По-архаичното състоянието в югоизточните говори. Тук съгласните *ч, ж, ш* се отличават с мекост във всяко положение в думата. Пак в югоизточните говори най-добре се пази мекостта на ония крайни съгласни, след които някога е следвал *ь*, напр. *сол', учител', огън', зет'*. Истински палатални в българския език се получават при силното омекчаване на съгласните *н и л* в западните говори пред гласни *е и и*, напр. *н'ива, н'их, бран'е, пран'е*.

В съвременния български език се срещат и някои нови омекчителни процеси, непознати в миналото на езика. Касае се за силното омекчаване на зъбните съгласни *т и д*, при което те променят своята артикулация и преминават в *к' и г'*, напр. *цвек'е* от *цвет'е*, *госк'е* от *гост'е*, *лиск'е* от *лист'е*, *г'адо* от *д'адо*, *пак'а* от *път'а*, *г'авол*, от *д'авол*. Процесите са познати както на някои западни, така и на някои източни говори. Срещат се и някои нови омекчавания на съгласна *л*, прокарани безсистемно. Случаи като *лъна*, по *чслаю*, *полюкнн* и др. в среднобългарски паметници правят впечатление на грешки. Вторично омекчаване на *л* обаче имаме в думата *л'астовница* от *ластовница*. Формата с омекчено *л* се среща още в паметник от XIII в. Вторично омекчаване на съгласна *л*, изглежда, имаме и в думата *л'успа* от по-старо *лхспа*, в глагола *л'уп'а* от *лхпнн*.

Колкото и да са чувствителни следите от старата мекост на съгласните в българския език и проявите на някои нови омекчавания, те все пак остават нетипични за езика, в развоя на който явно личи голяма склонност към твърд изговор на съгласните. Истински палатални в българския език, както видяхме, с много малко изключения не се срещат вече. Запазената мекост е с понижена сила, тя може в същност да се охарактеризира като полумекост. Склонността към затвърдяване не се е развивала равномерно в целия български език. По-силно е действувала тя в западните говори.

Исторически данни за този много характерен за българския език процес откриваме доста рано. Някои датуват още от старобългарско време. Според свидетелствата на паметниците на затвърдяване най-рано е била подложена съгласната *р* в именни и глаголни окончания. Забележителен факт е, че доказателства за това ни дават двата кирилски старобългарски паметника от източнобългарски произход — Савина книга и Супрасълски сборник,

сравни напр. *распѣра*, *караетъ*, *сѣмѣраетъ* *са* (Савина книга) и *сѣтворѣ*, *творѣста*, *сѣзвѣж*, *покараемъ*, *сакелара*, *сакеларѣ* (Супрасълски сборник). Подобни примери се срещат доста често и в среднобългарските паметници. Но особеното объркване на носовите гласни и отбягването на употребата на йотувани гласни в тия паметници правят достоверността на съответните примери колеблива. Едва ли можем обаче да се съмняваме, че форми като *мытарѣ*, *творѣтъ*, *зрѣще* в Добрейшовото евангелие изразяват затвърдяло *р*. Най-показателни за затвърдени характер на *р* през среднобългарската епоха са примери от рода на *олтарѣмъ* в Добрейшовото евангелие. Твърдо *р* днес е типично за много говори, предимно западни, които форми като *в а р а* *вм.* *в а р я*, *в а р а т* *вм.* *в а р я т*, *о в ч а р а* *вм.* *о в ч а р я*, *п ѣ д а р а* *вм.* *п ѣ д а р я*, *м л е к а р а* *вм.* *м л е к а р я* и т. н. са от най-обикновено естество.

Рано ни са засвидетелствувани и случаи от затвърдяване на съгласни *с*, *ц*, *з* (*s*), на групите *ш т—ж д*, а също така и на шипящите съгласни *шс*, *ч*, *ш*. Още в старобългарските паметници се срещат форми като *вѣса* *вм.* *вѣса*, а примери *ца*, *са* *вм.* *ца*, *сѣ* се явяват доста много в самото начало на среднобългарския период. Спорадичните замени в старобългарските паметници на *в с ъ* в думите като *ношѣ*, *нашѣ* свидетелствуват ясно за заченки на затвърдяване при групите *ш т—ж д* и при шипящите съгласни. Много показателен за затвърдяването на съгласните в края на думите след изпадането на краесловните слаби ерови гласни е примерът *пѣтѣ* (дат. пад от *пѣтъ*), който се намира още в Клоцовия сборник. Падежни форми от името *пѣтъ*, образувани по аналогия на твърдото *о*-склонение, са доста чести в среднобългарските паметници. Тяхното възникване се е дължало очевидно на затвърдяването на съгласната *т* в окончанието на името. Примери от среднобългарските паметници като *вѣзлаѣбѣни*, *лаѣдѣн*, *каѣчѣнт са*, *ѣчѣнтѣлаѣ*, *глаѣголѣ*, *волаѣ*, *зѣмла* и т. н. представят много ясни доказателства за затвърдяване и на съгласна *л*.

Затвърденият български консонантизъм днес личи много добре в литературния език, в който съществуват само средно меки съгласни. Те се срещат пред задноезични гласни, напр. *у ч и т е л'а*, *к о н'а*, *с п'ѣ*, *х о д'ѣт*, *б'а л*, *г'о л* и т. н. Тая особеност се спазва по-строго само в говора на интелигенцията от източнобългарски произход, докато в говора на интелигенцията от западнобългарски произход на практика мекостта често се пренебрегва. На средно омекчаване в литературния изговор се подлагат и задноезичните съгласни *к*, *г*, *х* пред гласни *е* и *и*.

Заслужава да се отбележи особенният характер на съгласната *л* в българския език. В резултат на общата тенденция към затвърдяване българската съгласна *л* звучи значително по-твърдо, отколкото *л* в останалите славянски езици и в по-големия брой европейски езици, където имаме обикновено т. нар. средно *л*. И омекченото българско *л*, напр. в *л'а т о* звучи със значително

по-слаба мекост, отколкото в останалите славянски езици. Веларно *л* може да се срещне в някои източни и западни български говори в много ограничени размери. Много рядко явление е и пълната вокализация на такова *л*, сравни напр. тоуко в м. то л ко, уатка в м. латка „гърне с дръжка над устието му, латвица“.

§ 37. РАЗВОЙ НА ГРУПИТЕ *пл'*, *вл'*, *вл'*, *мл'*

Групи *пл'*, *вл'*, *вл'*, *мл'* са се получавали в предписменния период на българския език от стари съчетания *пј*, *бј*, *вј*, *мј*, напр. *купѣлѣ* от *куп'ѣлѣ*, *ловѣлѣ* от *лов'ѣлѣ*, *лѣвелѣ* от *лѣв'ѣлѣ*, *срамѣлѣ* от *срам'ѣлѣ*. Процесът е бил наследен от праславянски. Палаталната съгласна *л*, която се появява в тия случаи след устнените съгласни *п*, *б*, *в*, *м*, се нарича обикновено епентетично *л*. В по-късния развой на славянските езици тази епентетична съгласна е имала различна съдба. В редки случаи тя се е намирала в начални срички, напр. *плѣкѣ*, *влѣдо*. На това място тя се пази във всички славянски езици. В средата на думата епентетично *л* се е загубило в западните славянски езици в много ранен предписмен период. Добре се пази то в източните славянски езици и в двата южнославянски езика — словенски и сърбохърватски. Съдбата на епентетично *л* в българския език прилича на съдбата, която е имало в западните славянски езици с тая разлика, че неговото изчезване в българския език е по-късен процес, а и следите, които все още могат да се срещнат от него в някои български диалекти, са много по-големи от следите, които съществуват в западните славянски езици, по-специално в полския език. Не можем да се съмняваме, че ако не в целия български език, то поне в диалекта на братята Кирил и Методий епентетичното *л* е съществувало все още в средата на IX в. Но в старобългарските паметници неговата употреба е чувствително разколебана, което показва, че изчезването му е било вече доста напреднал процес сто, сто и петдесет години след времето на славянските апостоли. Ето няколко примера от старобългарски паметници, в които няма вече следа от епентетично *л*: *прѣстѣлѣ* в м. *прѣстѣлѣ*, *прѣломѣ* в м. *прѣломѣ*, *корабѣ* в м. *корабѣ*, *лѣвѣ* в м. *лѣвѣ*, *ослабѣ* в м. *ослабѣ* и т. н. Едва ли може да се допуска, че епентетичното *л* е било характерно за българския език през среднобългарската епоха. Неговата честа употреба в среднобългарските паметници е само традиционна. Типични за българския език днес са гласежите *зем'а*, *саб'а*, *лов'а*, *постав'а*, *уловен*, *поставен*. Слаби следи от старото епентетично *л* се откриват в някои западни български говори. Широко разпространена сред тях е напр. формата *момл'а* ч е. Също така широко разпространена е и формата *сабл'а*, но тя може да е чужд, сръбски елемент. Срещат се още форми, като *земл'а*, *прѣвл'а* к, *грѣмл'а* в и ц а. Старото епентетично *л* все още може

да се срещне в местни наименования както в областите на източните говори, така и в областите на западните говори, напр. К о п р и в л е н (Гоцеделчевско), П о п о в и д р ъ в л ' а (Ломско), Г о р у б л я н е (Софийско).

Типична за някои западни български говори е появата на нова епентетична съгласна при съчетание мј, напр. з е м н ' а, г р ъ м н ' а в и ц а, Д а м н ' а н, л а м н ' а. Тая особеност има свои съответствия в някои славянски езици, а също така и в някои балкански езици (новогръцки и румънски).

§ 38. МЕТАТЕЗА НА ЛИКВИДНИТЕ СЪГЛАСНИ

Праславянските групи о р, о л, е р, е л между съгласни в южнославянските езици се променят в: р а, л а, р ъ, л ъ, сравни напр. г р а дъ от *г о р а дъ, м а а дъ от *м о л а дъ, б р ѣ гъ от *б ѣ р гъ, м л ѣ к о от *м л а к о. Когато славянобългарските племена започнали да се заселват на Балканския полуостров метатезата на съгласните л и р в посочените по-горе условия не е била още започнала. За това свидетелствуват многобройни славянски местни наименования в днешна Гърция (вж. § 9), както и някои славянски заемки в гръцкия език, които са се запазили без метатеза на ликвидните съгласни. Към тези факти могат да се прибавят още свидетелствата на византийските хроники, в които намираме някои български имена на исторически лица и местности също така без метатеза на съгласните р и л, сравни напр. В а л д н и м е р в м. В л а д н и м ъ ръ, Д а р г а м н ъ р о с в м. Д р а г о м ъ ръ, П е р в о у н д о с в м. П р ѣ б ѣ дъ, П е р с л а в в м. П р ѣ с л а въ.

По времето, когато възникват първите български езикови паметници, т. е. в половината на IX в., метатезата на съгласните р и л е била вече прокарана в българския език. От старобългарския период до днес получените резултати не са се подложили на никакви допълнителни изменения. В науката се изтъкна едно предположение, според което метатезата на ликвидните съгласни е настанала малко по-късно в източните български говори. Предположението се градеше върху няколко примера без метатеза, които се откриха в късни преписи на някои от съчиненията на Йоан Екзарх, напр. п а л тъ, б а л т н н ъ, м а л д н ч н ъ, в м. п л а тъ, б л а т о, м л а дъ. Предположението се нуждае от допълнителни доказателства, за да се приеме като напълно вярно. Интересен факт представя името на българския черноморски град В а р н а, което по всяка вероятност е от славянски произход и представя застинала архаична форма, сравни новобългарското местно наименование В р а н а.

Метатезата на ликвидните съгласни в българския език е настанала и в наследени от праславянски съчетания о р, о л в началото на думата пред съгласна (в такова положение съчетания е л, е р не са засвидетелствувани). Получавали са се пак съчетания р а и л а, напр. р а в ѣ нъ от *о р ѣ нъ, р а м а от *о р м а, л а къ тъ от *о л къ тъ,

ааѣни от *ааѣни. При тия случаи обаче в българския език се наблюдават отклонения, които са намерили място и в старобългарските паметници, сравни напр. ꙗѡѡѡ, покрай ꙗѡѡѡ, ꙗѡѡѡ покрай ꙗѡѡѡ, ꙗѡѡѡ покрай ꙗѡѡѡ „окови“, т. е. примери ту с ро-, ту с ра- за праславянско начално о р пред съгласна. В старобългарските паметници ни са засвидетелствувани отклонения и при развоя на начално праславянско о л пред съгласна, напр. ааѣни покрай ааѣни. Само с аа- се среща напр. думата ааѣни „кошута“. Съществува желание примерите с ꙗѡ- вм. ꙗа- да се тълкуват като чужди, моравски елементи в старобългарските паметници. От тях само формата ꙗѡѡѡ има широко разпространение в българския език и с вече диференцирано спрямо ꙗѡѡѡ значение, именно като „пленник“, живее и до днес в българските народни говори. Тъй като нито един от моравизмите, употребявани в старобългарските паметници, не е бил присаден в българската народна реч, широко разпространената българска народна дума ро б мн. ч. ро б' е следва да бъде отделена от тях и изтълкувана като исконен български лексикален елемент, който показва отклонение от нормалния развой на начално о р пред съгласна. В редки диалектизми в българския език се среща засвидетелствуван и развой ло- вм. ла- за начално о л пред съгласна, напр. локет и отбелязаната у Геров форма лобат „лебед“, сравни пол. łabędź. От старобългарските отклонения с аа- вместо очакваното аа- в днешния български език се среща като книжовна форма прилагателно алчен и съществително алчност, но като рядка диалектична форма и алне „малка сърна“, която е пряко наследство от стбълг. ааѣни.

Едно слабо отклонение от развоя на група е р между съгласни в българския език се забелязва, когато тази група е била предхождана от съгласна ч (в същност от старо к, омекчено в положението пред е). Така срещу старобългарско чѣша днес имаме череша, срещу чѣпъ — череп „гърне“ (череп в значение на „кости, които покриват мозъка“, е русизъм в българския език), срещу чѣсло — черясло, срещу чѣнъ — черен — чирен, срещу чѣдъ — черда. Най-рано засвидетелствувана форма от тая редица е чѣша в Манасиевата хроника от XIV в. Отклонението се дължи на същите причини, на които се дължи и промяната на чѣ- в чѣ- (вж. § 32). Новосъздадената начална група чѣ- е била трудна за произношение, затова между двете начални съгласни се вмъква допълнително гласна е. В редица западнобългарски говори група чѣ- е била видоизменена под влияние на сърбохърватския език в цр-, сравни напр. западнобългарските форми цреша, цреша.

Дублетите длето — длато в българския език са стари. Те почиват на стари редувания *delt—*dolt. В старобългарския език се употребява редовно формата дѣѣѣ, получена от *dervo (сравни рус. дерево, п. drzewo, ч. dřevo). Очевидно корен

*derv- е бил характерен за говора на братята Кирил и Методий. В останалите български говори обаче широко е била разпространена редуцираната степен на същия корен *dgv-, която с течение на времето се настанява във всички български говори. Днес българският език познава само форма дърво.

Отклоненията, които могат да се отбележат в българския литературен език в заместничеството на стара група ор между съгласни, се дължат на чуждо влияние, напр. оборот, поголовен (русизми), строг (полонизъм, проникнал чрез руски език). Нормалният български изглед на последната форма е бил страгъ. Прилагателното във вид ~~с~~рагъ се среща в Болонския псалтир. Русизъм е и думата лодка (с премятане на начално ол в ло), която в българския език е вече по-употребима, отколкото нейният български съответник ладия. Русизъм е също и думата член (от *keln-) живее днес като рядък диалектизъм със значение „възел на дънер“.

§ 39. ГРУПИ шт, жд

Както в старобългарските, така и в среднобългарските паметници на мястото на праславянските съчетания tj, dj имаме винаги шт, жд, които са много типични български особености, тъй като се срещат само в българския език. Групите шт, жд са били меки в старобългарския език. По-късно те загубват мекия си характер в съгласие с общата склонност в българския език към затвърдяване на съгласните. Наред с тях обаче още през старобългарската епоха са съществували техни меки разновидности, а именно в известни старобългарски диалекти вместо съчетание шт е имало шч, а покрай жд е имало ждж. Такива стари варианти на съчетанията шт, жд, които не са намерили място в старите български езикови паметници, защото са били непознати в солунския диалект на братята Кирил и Методий, и до днес са доста обикновено явление по говорите на Македония и днешна Югозападна България. За огромната част на българския език обаче си остават характерни групите шт, жд. В късна епоха, вероятно в XV—XVI в., в западни български говори под влияние на сърбохърватския език групите шт, жд са започнали да се изместват от меки к' и г', напр. нок' вм. ноштъ, свек'а вм. свешта, граг'анинн вм. гражданин, мег'а вм. межда. Най-голямо разпространение тия чужди елементи са получили в Северна и Средна Македония и днешна Югозападна България. Изолирани случаи с изговор к' г' са проникнали доста на изток, напр. частицата за образуване на бъдеще време к' е вм. ште, съществителното к' е ржа вм. щерка, глаголната форма к' ал вм. щял, архаичната компаративна форма у г' е вм. стбълг. хѣждає.

Пред преградна задноезична съгласна к група шт може да премине в ч, сравни напр. диалектните форми овочка от ово-

шѣка, прѣчка от прѣшѣка. Широко употребяваната днес в българския език дума пѣчка е русизъм, при все че като имаме пред вид изтъкнатите по-горе случаи, тя би могла да възникне и самостоятелно на българска почва. Думата обаче е нова за българските народни говори. На дисимилация се дължи появата на начално ч в чужд, вм. стбълг. шѣуждѣ. В някои български диалекти в същата дума начално ш т пак по дисимилационни причини се е променило в т. Така са се получили диалектните форми туг'о, туг'ина. И двата вида дисимилации са много стари в българския език, срещат се още в старобългарската епоха. Във формата чужд се е развила по-късно допълнителна дисимилация, вследствие на което се е получило и чужд. По-трудна за обяснение е замяната на група шт с ч в старите компаративни форми вѣче — повѣче от старо вѣштѣ. Тези форми показват и друга аномалия. В големи части от източните говори се слуша само вѣке. Мъчно може да се допусне, че широко разпространените и в литературна употреба вѣче — повѣче, както и източнобългарското вѣке са някакво влияние от запад, от сърбохърватския език. По-вероятно е да се приеме, че те са се получили вследствие на някаква фонетична промяна в коренната сричка на вѣштѣ, в която се е настанила съгласна к или т, за което може да свидетелствува полската форма większy, większy, словенски vekši.

В говоримата реч краесловните групи шт, жд се опростяват. Произнася се напр. дѣш вм. дѣжд, нѣш вм. нѣшт. Ортографично това опростяване се отбелязва само при заповедната форма яж от старо ѣждѣ. На опростяване се подлага група жди когато се е намирала пред наставка -ба (-ѣба), напр. дажба от даждаба, яжба от яждаба, ржба, от рждаба, кражба от краждаба. В тия случаи наставката -ба е вторична, изместила е наставка -ѣа. Опростявала се е група жди в прилагателните за женски и среден род нѣждѣна — нѣждѣно, надеждѣна — надеждѣно, които започнали да звучат нѣжна — нѣжно, надежна — надежно. Под тяхно влияние се е наложило опростяването и във формата за мъжки род на тези прилагателни нѣжен, надежен.

§ 40. АФРИКАТ s (дз)

Африкат s е съществувал в известни старобългарски диалекти като резултат от промяната на съгласна g пред дифтонгични и и ѣ, напр. mьnosъ, nosъ. Неговото разпространение в старобългарския език е било крайно неравномерно. Тая негова особеност се отразява и в старобългарските паметници, някои от които изобщо не го познават. Африкатът s е бил най-широко разпространен в онния старобългарски диалекти, които са легнали в основата на старобългарската глаголическа писменост. Още на старобългарска почва той е започнал да преминава в обикновено з. Някои

примери обаче както из старобългарски, така и из среднобългарски паметници показват, че е съществувала и обратна тенденция, именно тенденция към разширяване на африката *ʒ* и върху такава *ʒ*, което не е получено от омекчаване на съгласна *ʒ* в изтъкнатите положения, сравни напр. *прѣсѣ* в Асеманиевото евангелие, *внѣдѣ* в Добрейшовото евангелие. Същото се наблюдава и в съвременния български език, в говорите на който, източни и западни, африкатът *ʒ* е често явление и при това не на свое първично място, напр. *д ѝ т*, *б ѝ р ѝ я т*, *н а д ѝ а т*, *д ѝ в ѝ я р и др.*

§ 41. СЪГЛАСНА *в*

Устно-збнатата съгласна *в* в българския език, общо взето, се пазн. Не са обаче редки случаите, когато тя изпада. Загубването на съгласна *в* от съчетание *бв* е много стар процес, който се е развил още на праславянска почва и е характерен за всички славянски езици, сравни *обла* от **обѣлакъ*, *обличам* от **обѣлъкъ*, *обет* от **обѣтъ*, *област* от **обѣласть*, *обеся* от **обѣсѣти*, *обоз* от **обѣоъ*, *обичъ* от **обѣчы*, *обрат* от **обѣратъ* и т. н. От по-късна дата е изпадането на съгласна *в* в съчетанията *дв*, *тв*, напр. *дигам* от *дѣгнѣти*, *сторя* от *сѣторѣти*. Вторият процес ни е засвидетелствуван от среднобългарската епоха. В среднобългарските паметници срещахме примери като *въздѣнше*, *въздѣже*. В съвременния български литературен език, със запазена съгласна *в* в съчетанието *дв*, напр. *п о д в и г*, *п о д в и з а в а м* се, *д в и ж а*, *д в и ж е н и е*. Пазят се и нововъзникнали групи *бв*, напр. *обвиня*, *обвържа*, *обвия*.

Наред с изтъкнатите по-горе случаи, които имат общобългарски характер, изпадането на *в* може да се срещне като диалектно явление. Типично за среднобългарските паметници е изпадането на съгласна *в* в предлога *скѣзъ*, който се пише обикновено *скѣтъ*. От този предлог днес се пазн диалектна форма *к р о з*, възникнала чрез контаминация с предлог *к р ѝ с*. Преди да изчезне, съгласната *в* е преминавала в билабиално *в*. В такава фаза тя все още се среща в някои източни говори. И в източнобългарски паметници от XVII в. се срещат примери като *сѣѣмѣ* *вм.* *вѣѣмѣ*, *сѣѣтъ* *вм.* *вѣѣтъ*.

Много типична за някои западни говори е редовната замяна на съгласна *ф* в чужди думи с *в*, напр. *в у р н а*, *в у р к а*, *в а б р и к а*, *В и л и п*. Нова протетична съгласна *в* в българския език се развива през историческо време в началото на думи, които са започвали с *ж* (вж. § 22).

Съгласните *к, г, х* не претърпяват в българския език никакви промени от старобългарската епоха до днес. Те се пазят добре. Изчезването им се наблюдава в редки случаи, и то в кратки и често употребявани форми, напр. в наречието *дето от гдето*. Сравни още диалектните адвербиални форми *саа, туа, за сега, тук а*. В единични случаи са се наложили в езика отклонения от закономерностите, свързани с редуването на *г в ж* (първа палатализация). Такъв случай представя формата *п а я ж и н а*, която като изведена от паяк (стбълг. *пажъкъ*), би следвало да гласи *п а я ч и н а*. Характерни са и промените, на които се е подложила съгласната *г в думата мозгъ*. След изпадането на краесловната ерова гласна в съгласковата група *з г*, която е образувала новото окончание на думата, се вмъква нова ерова гласна, а съгласна *г* напълно закономерно преминава в беззвучна съгласна *к*. По тоя начин думата получава окончание *-ъ к* и се слива напълно с думи с първична наставка *-ъ к*, като *пачъкъ, недостатъкъ* и др. Днес в българския език са познати само формите *м о з ъ к, м о з ъ ц и, м о з ъ ч е н*. Формите за женски и среден род *лъжка, лъжко* на прилагателното *лъжъкъ* след изпадането на слабите ерове през *лъкка, лъкко* преминават в *лъка, лъко*. Под тяхно влияние и формата за мъжки род се преобразява в *лъкъ*, а след изясняването на силната ерова гласна в *лъкъ*. С течение на времето гласната *е* се настанява и във формите за женски и среден род, които са започнали да гласят *л е к а, л е к о*. По същия начин от старобългарските форми *мажъкъ, мажъка, мажъко* се получават днешните *м е к, м е к а, м е к о*. Към изброените случаи ще отнесем и новобългарското *нокът* от *ногътъ*. И при това име преходът на *г в к* е станал първо във формите за косвените падежи (род. пад. *ногъти*). Вторичната група *к т в* това име и *к т в л а к т и* (стбълг. *лакътъ*) вследствие на по-късни асимилационни процеси в голям брой български говори преминава в *х т — л а х т и, н о х т и*. Много рано, още в среднобългарската епоха, е засвидетелствуван подобен преход на група *к т в х т в* местоименната форма *хто* от *къто*. За възникване на *меки к', г'* поради омекчаване на *т и д* вж. § 36.

На по-чувствителни промени се подлага съгласна *х*. В литературния език тя се пази добре на онези места, където е съществувала в старобългарския език, но по диалектите, западни и източни, нейното изчезване е широко разпространено явление. Доста често на нейно място се явява устно-зъбната съгласна *в*, която в края на думата или пред беззвучни съгласни преминава в беззвучно *ф*, сравни напр. *м у в а < м у х а, р е к о ф < р е к о х, д о й д о в а < д о й д о х а, п р а ф < п р а х, с т р а ф < с т р а х и т. н*. Най-ранните примери от този процес се отнасят към XV—XVI в. Процесът е бил характерен и за езика на седмоградските българи.

В седмоградските текстове от XVI в. промяната е засегнала и онова *х*, което се е получило от съчетание *к т*, напр. *ф т о* от *кът*. Следва от този широко разпространен в българския език фонетичен процес се открива и в съвременния български литературен език в думата *пазва*, получена от *пазуха* > *пазува* > *пазва*. По-слабо разпространение в българския език има заместването на изчезналата съгласна *х* с *йота*. Тази замяна не е засвидетелствувана по паметниците. Тя е много типична за разложкия говор и за някои говори в Луковитско. Среща се и в архаичните говори в Южна Албания, в които имаме *реко й* < *реко х*, *пана й* < *пана х*, *бара й* < *бара х* и т. н.

В много диалекти под влияние на книжовния език се забелязва стремеж към възстановяване на съгласната *х* в звуковата система, при което намират място случаи на престараване. Нерядко се срещат изопачени форми като *хостри* вм. *остри*, *хрипам* вм. *рипам*, *хорли* вм. *орли*, *храна* вм. *рана* и т. н. Не е много ясно дали към прояви от подобен род следва да се отнесе възникването на протетично *х* в гръцките заемки *х а-рес-ва м* (*ἀρέσχω*) и *х ре-ма* (*ῥέμμα*), които се употребяват и в литературния език. По паметниците те се явяват от XVII—XVIII в. Протетично *х* се явява и при заместника на старобългарския глагол *въръжъ* — *въ р г а м* > *въ р л я м* > *х въ р л я м*.

§ 43. ВМЪКВАНЕ НА СЪГЛАСНИ *т* И *д*

Съгласните *т* и *д* са се вмъквали още на праславянска почва в първични групи *с р*, *з р*. Такъв прастар произход имат съгласните *т* и *д* напр. в думите *остръ*, *пъстръ*, *стрѣна*, *ноздри*. Говорът на братята Кирил и Методий е познавал подобна особеност. В старобългарските паметници почти редовно съгласна *д* се вмъква в група *з р*, получена чрез тясно срастване на предлог, завършващ на *з*, и дума, започваща с *р*, напр. *възрадовати са*, *издръжки*, *издръшти* и т. н. Днес епентезата на *т* и *д* се среща предимно в западни български говори, и то не само в групи *с р*, *з р*, но и в група *ж р*. сравни *стреда*, *страм*, *стребро*, *настрештен*, *стродявам се*, *здрел*, *ждрело*, *ждребе*. И в литературния език имаме един-два случая от подобна епентеза. Те са *здрач*, *здрачава се*, и *стършел* от *сръшьль* — *сръшьль*.

V. ИСТОРИЧЕСКА МОРФОЛОГИЯ

§ 44. ПРЕХОД КЪМ АНАЛИТИЗЪМ

Пристъпвайки към кратко изложение на промените, които са ставали с формите на българския език в хода на неговото историческо развитие, нека подчертаем още веднъж различието, което се наблюдава между българския език и останалите славянски езици. Докато всички славянски езици пазят сравнително добре старата склонитбена система на праславянския език, българският език загубва падежната флексия на имената и днес се отличава с аналитичен характер на именната си система. С богата склонитбена система се отличава и старобългарският език, в основата на който е легнал един от племенните славяно-български диалекти от втората половина на IX в. Следователно напълно ясно е, че загубването на падежните форми в българския език е станало бавно от X в. насам.

Преди да пристъпим към обясняване на този важен факт от историческия развой на българския език, ние ще се запознаем накратко с фактическия материал около този въпрос, т. е. ще изнесем онези примери из българските езикови паметници, от които можем да съдим как е ставало постепенното разпадане на склонитбените форми. За жалост трябва да подчертаем, че от най-важната епоха, в която се е извършвал решителният завои в българския език от синтетизъм към аналитизъм, т. е. от XII, XIII и XIV в., ние не притежаваме паметници, в които да се отразява по-добре народен говор. Почти всички паметници, свързани с тази епоха, имат черковен характер и се придържат строго към езиковата традиция, като не отреждат почти никакво място на особеностите на народния език. Повечето от произведенията на среднобългарската писменост, както подчертахме вече, представят преписи от по-стари текстове с литургическо и изобщо религиозно съдържание. Вече самият процес на преписване е изключвал всякакво самостоятелно отношение към езика. Пък и такова новаторство принципно е било недопустимо за тогавашните писатели, които гледали на всяка буква и дума от оригинала с религиозно благоговение. И ако независимо от това те понякога не са могли да отбягнат редица отклонения не само от правописа, но и от езика на своите ори-

сигнали, тези отклонения те са извършвали неволно, несъзнателно, смятали са ги за грешки и в послесловията на своите преписи често просят извинение от читателите.

По-надеждните паметници, по които можем да съдим за състоянието на именните форми в българския език, напр. влахо-българските грамоти, произхождат от по-късно време. Данните, които намираме в тези грамоти, са много ценни, тъй като ни помагат да видим, че българският език през XV в. е бил достигнал вече до пълен аналитичен строеж, но не могат все пак да ни дадат по-точна представа за пътя, по който е протичал този толкова важен процес в развоя на българския език. А процесът въвн от всяко съмнение е траял доста дълго.

Въпреки необичайните трудности, които се изпречват по пътя на всеки изследвач на морфологичния развой на българския език, ние ще се помъчим в следващите параграфи на историческата морфология и на историческия синтаксис да изнесем в последователен ред ония факти из среднобългарските паметници, които ни дават известна, макар и бледа представа за развоя на формите в българския език.

§ 45. СЪЩЕСТВИТЕЛНИ

С настаняването на аналитичния начин за изразяване на синтактичните отношения в българския език съществителните запазват само три форми — една за единствено число, една за множествено число и една звателна форма. При съществителните от мъжки род е оцеляла и една форма като остатък от старото двойствено число, която се употребява след числителни, сравни д в а, т р и и т. н. у ч е н и к а. Преди да стигнат до тоя краен резултат на своя развой, падежните форми на съществителните преживяват редица преходни промени, някои от които намират отчасти отражение в среднобългарските паметници. Преди да пристъпим към последователен преглед на тия промени при отделните категории имена, ние ще подчертаем някои общи явления, които характеризират развоя на падежните форми на имената от всички категории през среднобългарския период преди окончателното разпадане на флексията. Тези общи положения се свеждат до следното:

а) Една от най-ярко очертаващите се промени в българското склонение през среднобългарската епоха е ограничаването на меките варианти в склонението на имената от *о*- и *а*-основи. Безспорно този процес на опростяване на склонението стои в тясна зависимост от прогресивното затвърдяване на българския консонантизъм. Той ясно се оглежда и в почти напълно заличената разлика между наследените от тези две категории имена в новобългарския език.

б) Обобщаване на падежните окончания за твор. пад. ед. ч. -омъ и за твор. пад. мн. ч. -мн, както и окончанието -ен за род. пад. мн. ч. През среднобългарския период тези окончания могат да се явят при имена с различна стара основа и с различен граматичен род. Ето няколко по-характерни примера: *ѣтѣмъ* (Рилска грамота от 1378 г.), *сѣдомъ* (Ряпов сборник от XIV в.), *повелѣніемъ* (Синодик на Борила), *жидѣмн* (Болонски псалтир), *имамн* (Зографска грамота), *хѣрѣстамн* (Копитаров триод), *родѣтамн* (Физиолог от XVI в.), *тѣпѣн* (Хроника от XV в.), *дѣлатѣлен* (Кюстендилски евангелски кѣс), *вѣждѣн* (Манасиева хроника). Покрай редица други смесвания на падежни окончания между отделни именни категории приведените случаи са най-ярко свидетелство за постепенното заличаване на границите между имената с различни стари основи в развоя на българския език.

в) Образуване на падежни форми за множествено число, за основа на които служи именителната форма на имената за множествено число, напр. *градѣомъ* (в много среднобългарски паметници, им. пад. мн. ч. *градѣе*), *овощнамъ* (Манасиева хроника, им. пад. *овощна*), *дрѣвесамъ* (Манасиева хроника, им. пад. *дрѣвеса*).

г) Употреба на формата за мест. пад. мн. ч. като форма за род. пад. мн. ч. под влияние на местоименното склонение, при което тези два падежа имат едно и също окончание, сравни *мѣстѣ естъ вѣсѣхъ сѣменѣхъ* (Добрейшово ев.), *вѣршти са сѣмѣхъ волѣхъ* (Ряпов сборник с окончание по твърдите *о*-основи), *вѣз сѣмѣхъ* (Народно житие на Ив. Рилски), *пѣсѣдѣхъ за р. перперѣхъ* (Езоп), *тогда кроуѣсамъ разорниша и дрѣвѣхъ вѣлнѣхъ градѣхъ. ѣа.* (Александър вехти). Примерите не са многобройни и се срещат в късни паметници. Жизнеността обаче на явлението през среднобългарския период проличава от факта, че в съвременни родопски говори все още се пазят следи от него, сравни от *в у й к о ф ц е х* и *м а п и с м о, б а н р а н н и й* е на адно с *л е л и н ц е х* (вж. Ст. Кабанов, Говорът на с. Момчиловци, Смолянско. Известия на Инст. за бълг. ез., т. IV, 39).

В среднобългарските паметници могат да се намерят и някои доста ценни податки за разпадането на отделните падежи. Те ще бъдат разгледани в съответни параграфи на историческия синтаксис. По-долу ще изложим по-важните промени, които са ставали с падежните форми на съществителните в историята на българския език.

1. *Имена със стара о-основа м. р.* Най-забележителна черта в развоя на мъжките имена със стара *о*-основа е трайното влияние, упражнявано върху тях от страна на малобройните мъжки имена със стара кратка *и*-основа. Това влияние намира известно отражение още в старобългарските паметници. Касае се за постепенното разпространение сред имената със стара *о*-основа на следните окон-

чания: -овѣ за дат. пад. ед. ч., -ове за им. пад. мн. ч., -овъ род. пад. мн. ч. Окончанията се срещат предимно при имена, които след изпадане на крайните ерови гласни са ставали едносрични. В редики случаи можем да ги срещнем и при имена с повече от една сричка. Най-богато по паметниците от среднобългарския период е засвидетелствувано именителното окончание -ове за множествено число. През късния среднобългарски период то е било редовно явление в говоримата народна реч при едносричните имена. Изключенията са били малко. Примери: жидове, дарове, стаъпове, въсове (Болонски псалтир); оуове (Троянска повест); попове (Рилска грамота); вътрове, градове, дарове, дроздове, дъдоен, лъкове, лнкове, трюдове, шлъмове (Манасиева хроника). В единични случаи окончанието -ове се явява видоизменено в -овѣ под влияние на старото именително окончание -ѣ на имената със стара о-основа. На второ място по разпространение иде родителното окончание за множествено число -овъ, сравни въковъ, даровъ, греховъ, въсовъ (Болонски псалтир); оуовъ (Троянска повест); родовъ, цвѣтовъ, громовъ, дъговъ, друмовъ (Манасиева хроника). Дателното окончание за ед. ч. -овѣ и през среднобългарския период продължава да се явява при имена, означаващи лица, сравни спасовѣ, члковѣ, дъвѣдоен, правѣдникѣ (Болонски псалтир).

От XII в. нататък в българските паметници започват да се явяват падежни форми за множествено число, за основа на които служи именителната форма за множествено число на -ове, напр. дат. пад. на -овомъ, вин. пад. на -овы, мест. пад. на -овѣхъ. Те се срещат доста често по паметниците от XIII и XIV в. Примери: дат. пад. градовомъ (Кюстендилски евангелски къс, надпис на Асен II от 1230 г., Манасиева хроника); часовомъ, воинномъ (Струмишки апостол); шнздовомъ (Манасиева хроника); поповомъ (Грамота от 1277); брздовомъ (Ряпов сборник); вин. пад. жидовы (Болонски псалтир); врановы (Кюстендилски евангелски къс); баъсковы, градовы, даровы, клановы, лжговы, одровы, пльновы, роговы, салъдовы, шлъмовы, шнтовы (Манасиева хроника); смокровы, поповы (Ряпов сборник); местен пад. жидовѣхъ (Болонски псалтир); градовѣхъ (Добрейшово ев.). Във Врачанското евангелие срещаме форма за дат. и твор. пад. дв. ч. колѣнѣкома вм. колѣнома. Нямаме никакво основание да допускаме, че това са били изкуствени форми. Те са били типични за народния език през среднобългарската епоха преди окончателното разпадане на падежите.

В мест. пад. мн. ч. покрай старото окончание -ѣхъ и по-новото -овѣхъ през среднобългарската епоха, особено през XIII и XIV в., широко разпространение е получило окончанието -охъ. Срещат се случаи, когато и това окончание е било прибавяно към основа на -овѣ, напр. градовохъ (Манасиева хроника), оумовохъ (Ряпов сборник). По-многобройни са обаче случаите, когато то направо измества старото окончание -ѣхъ: врьгохъ, внѣкохъ, вътѣохъ, врьхохъ,

г^радо^{хъ}, дворо^{хъ}, д^рбг^ухъ, о^др^ухъ, с^жа^ухъ (Манасиева хроника); патко^{хъ}, мцо^{хъ}, праздни^{кохъ}, помысло^{хъ}, образо^{хъ} (Ряпов сборник). В един ръкопис от XIV в., който се пази в библиотеката на Зографския манастир, се срещат един до друг следните примери: пат^ри^ар^{хъ} ^опр^рк^у, ^ап^ал^у, проповѣд^ник^у, е^ва^нг^лст^у, м^нк^у, н^повѣд^ник^у, пост^ник^у. Окончание -о^{хъ} е типично среднобългарско новообразуване и не може да се свърже генетично с рядко употребяваното в старобългарските паметници окончание -о^{хъ}, получено чрез изясняване на еровата гласна в -з^{хъ}, окончание за мест. пад. мн. ч. на имената със стара основа на кратко и.

Както подчертахме вече, към известно обобщаване през среднобългарската епоха е клоняло окончанието -мн за твор. пад. мн. ч. Сред имената със стара основа на о то се явява в единични случаи още в старобългарските паметници. През среднобългарската епоха неговата употреба е била разширена. Примери: т^оп^а-н^ьмн (Григориев паримейник); г^ре^{хъ}мн, ж^нд^ьмн (Болонски псалтир); д^ар^{мн} (Борилов синодик); стр^оп^{мн}, об^раз^{мн} р^ьб^{мн} (Манасиева хроника).

Тъй като в развоя на българския език мекостта на съгласните клони към ограничаване, а не към разширяване, в старите наши паметници не се наблюдават случаи от преход на твърди именни основи към меки. Изключение прави съществителното гла^{дъ}, което още в Зографското евангелие се среща с меко окончание гла^{дъ}. И в среднобългарските паметници това име продължава често да се явява с меки окончания, напр. гла^{дъ}, гла^{дъ}мь (Кюстендилски евангелски къс, Манасиева хроника). Омекчаването на основата на това име като изолирана проява в българския език може да бъде засвидетелствувано от запазенния до днес адвербиален израз о т г л а д и.

След загубването на падежната флексия трайни следи в българския език оставя именителното окончание за множествено число -о^е, разрастването на което през среднобългарската епоха е, както видяхме, много красноречиво засвидетелствувано. По силата на тенденция, която се наблюдава още в късния старобългарски период, то остава типично само за ония имена със стара о-основа, които след изпадането на крайните ерови гласни стават едносрични, напр. г^ра^до^е, сл^он^ов^ое, кл^он^ов^ое, р^ед^ов^е и т. н. Изключенията като з^ьб^и, р^ац^и, зн^ац^и (покрай зн^ак^ов^е), зв^уц^и (покрай зв^ук^ов^е), в^ьл^ци не са многобройни. В ограничени размери е запазено и окончанието за мн. ч. им. пад. -о^{ви}, от което след изпадането на съгласната о се получава окончание -о^й, особено типично за някои говори в Македония, сравни ст^ол^ой, г^ра^до^й, г^ре^во^й. Старото окончание за им. пад. мн. ч. -и се пази при многосричните имена.

Малко по-късно, отколкото при имената с *jo*-основа то започва до голяма степен да се измества от окончание *-e* под влияние предимно на колективните имена от среден род на *-ыѣ*. От XVI—XVII в. по паметниците се явяват в голямо количество примери като *воине, идоле, майсторе, гарване*. Тези форми са широко разпространени в съвременните български диалекти, като ограничават много формите със старо именително окончание на *-и*. В литературния език те се избягват. От XVI—XVII в. при немного имена се настанява във формата за множествено число окончание *-ища*, което, както и окончанието *-е*, придава на съществителните събирателно значение, сравни с *ънища, градища* (покрай *градове*), *гробища*, различено вече по значение от *гробове*.

Старата звателна форма на имената със стара *o*-основа м. р. се пази и до днес, сравни *граде, роде, човече* и т. н. Нейният обseg обаче е стеснен под влияние на звателната форма на имената с *jo*-основа. Известен брой имена са започнали да образуват звателната си форма с окончание *-у*, променено по-късно в *-о*: *момку—момко, нещастику—нещастико, българину—българино*. Окончание *-у* представя твърд вариант на окончание *-ю* при имената с *jo*-основи. Същите промени, както ще видим, са ставали и в звателната форма на имената със стара *jo*-основа, сравни *мъжю, след затвърдяване на съгласната мъжю и най-сетне мъжо*. Мъчно може да се допусне, че новобългарското звателно окончание *-у* е пряк наследник на окончанието *-у* при имената със стара основа на кратко *и* (стбълг. *сынѣ*).

2. *Имена със стара o-основа ср. р.* Покрай традиционните падежни форми при тези имена в среднобългарските паметници се явяват много малко новости. Заслужава да се отбележи разпространението и сред имената със стара *o*-основа ср. р. на окончанието *-охъ* за мест. пад. мн. ч.: *мѣстохъ, нѣдѣохъ, сѣбѣнствохъ* (Манасиева хроника); *лѣтохъ, правнохъ, праздниствохъ* (Ряпов сборник).

3. *Имена със стара jo-основа м. р.* На значителни промени се подлагат през среднобългарския период падежните форми на имената със стара *jo*-основа. Нека отбележим най-напред, че затвърдяването на съгласните е повлякло със себе си и изместването на меките падежни окончания от окончанията на твърдите *o*-основи. Форми като *царю* вм. *царю*, *огна* вм. *огна*, *мъжю* вм. *мъжю* имат доста обикновен характер в среднобългарските паметници. Манасиевата хроника ни дава многобройни доказателства за преход на творителното окончание за мн. ч. *-и* в *-ы* под влияние на затвърдени съгласни, напр. *глаголы, гл҃ацы, дѣжды, н҃г҃ыцы, князы, купцы, младенцы*.

Останалите промени сред имената със стара *jo*-основа м. р. се дължат предимно на аналогични изравнявания с формите на имена от други категории. Още през късната старобългарска епоха се забелязва влияние от страна на имената със стара *i*-основа. То се изразява в заместването на окончанието за им. пад. мн. ч. *-и* от

окончание -не, което в българския език придобива събирателно значение. Напр. в Супрасълския сборник срещаμε κομνηνe вм. κομνην, а в прибавката на Зографското евангелие срещаμε βοжданe вм. βοждан. В среднобългарски тези случаи намират широко разпространение, особено сред деятелните имена и народно-стните наименования, и са положително израз на ясно подчертан стремеж да се изразява множественото число чрез форми на събирателни имена. Примери: βοжданe, паcтыρne, ρыбapнe, мытapнe, φapнceнe (Добрейшово ев.); мжнe, дeлaтeлнe, нюдeнe (Врачанско ев.); кpaлe, цapнe (Зографска грамота); пoбнpчнe (Рилска грамота); cъдpъжнтeлнe (Оряховска грамота); кнaшe, вoе (Ловчански сборник от XIV в.); жнтeлe, кaзaтeлe, пpнaтeлe (Манасиева хроника). Съкращаването на това окончание в -е, което наставка с течение на времето в българския език, ни е засвидетелствувано в царските грамоти: вeлмъжe, вннapе, гpaдapе, дeceткapе, жнтapе, cънapе, кpaгвapе. Едносричните имена приемат в им. пад. мн. ч. окончание -ове, което се променя в -еве под влияние на предходни меки съгласни. Примери вeплaвe, мeчeвe, плaчeвe (Манасиева хроника); дъждaвe (Ловчански сборник от XIV в.).

Съобразно с тези влияния, които идат от *i*-основи и *u*-основи, известни разновидности се настаняват и в косвените падежи за множествено число на имената с *jo*-основи през среднобългарския период. Така в род. пад. мн. ч. при многосричните имена се явява често окончание -н (н) или -ен, а при едносричните -евъ. Примери:

ѡ тaжaтeлн, ѡ пaстырн, дeлaтeлн малo, мытapн (Добрейшово ев.); мжнн, пaстырнн, дeлaтeлн (Кюстендилски евангелски къс); цaрнн, цapн, кoнeн, кoрaбeлн, хpaнтeлeн, пpъpoднтeлeн (Манасиева хроника) — вpaчeвъ (Врачанско ев., формата се среща още в старобългарски), нъpевъ, дъждoвъ, нoжeвъ (Манасиева хроника).

По същите причини се отбелязва двойкост и във формите за творителен падеж мн. ч. Примери: кoнъмн (Виргинска грамота); мжнн, пaстырмн, цaрмн, нoкътн, гoвaдaрмн (Манасиева хроника) — нoжeвы (Троянска повест), нoжeкы (Манасиева хроника).

Падежни форми за множествено число при едносрични имена с нова основа -ов (-ев) са редки сред имената със стара *jo*-основа. Освен приведените по-горе творителни форми може да отбележим още винителните форми вpaчeвы (Троянска повест) и дъждoвы (Манасиева хроника). Среднобългарското окончание -охъ за мест. пад. мн. ч. е също така рядко сред имената със стара *jo*-основа. Можем да изтъкнем формата φapнжoхъ в Троянската повест.

Сред падежните форми за единствено число заслужава да се отбележи дателното окончание -евн, често при имена, означаващи лица. Примери: кeсapевн, мжжeвн, вннapевн (Добрейшово ев.); мжжeвн (Врачанско ев.); цaрeвн, мeчeвн, зaтeвн (Манасиева хроника).

В запазените в съвременния български език от имената със стара *jo*-основа форми за единствено и множествено число ясно ли-

чат следите от ония морфологични особености, които са били характерни за тия имена през среднобългарския период. Окончанието *-(и)е*, което, както видяхме, се явява във формите за им. пад. мн. ч. много по-рано, отколкото сред имената от другите категории, и до днес е редовно в българските говори, с известно ограничение при имената, окончаващи на *ц* и *к*, сравни *лакте* и *годежаре*, *пъдаре*, *обичае* и т. н. В литературния език то е изместено от окончанието *-и*. Забележителен е обаче фактът, че окончание *-е* за множествено число и в литературния език се среща само сред имена от старата категория на *jo*-основи, напр. *коне*, *мъже*, *князе*, *кrale*, *царе*.

При едносрични имена окончание *-е* ве за множествено число е все още доста често по говорите предимно в западната половина на българския език, напр. *ключеве*, *дъждеве*, *ножеве*, *кошеве* и т. н.

То може да бъде прехвърлено и към имена от друга категория, напр. в *уйчеве*, *мостеве* и т. н. В литературния език окончание *-ее* се избягва.

Старата мекост на крайните съгласни днес се пази само по диалектите, сравни *кон'*, *офчар'*, *лакът'*. За литературния език тя не е отличителна, но се явява по изключение при членуването на имената, окончаващи на *н*, *л*, *т*, *р*, сравни *огънът*, *конът*, *учителът*, *стронтелът*, *зетът*, *другарът*. Имената, окончаващи на рано затвърдели съгласни *ж*, *ч*, *ш*, *ц* и на съчетанията *шт*, *жд*, не променят качеството на крайните съгласни и на съгласковите съчетания в членуваните си форми, сравни *мъжът*, *мечът*, *кошът*, *творецът*, *плащът*, *дъждът*.

Звателната форма пази своя стар гласеж само при имена, които в членуваната си форма възобновяват мекостта на крайните съгласни, сравни *царю*, *коню*, *зетю*. В свой твърд вариант окончанието се явява рядко при имена със затвърдяла крайна съгласна, сравни *мъжу* (но и *мъжо*), *вожду*. От имената с наставка *-ъць > ец* стари звателни форми имат *отец* и *старец*, сравни *отче*, *старче*. Всички останали имена имат окончание *-ецу* или *-ецо*, сравни *творецу* — *творецо*, *стрелецу* — *стрелецо*, *борецу* — *борецо*. Вторите форми са по-жизнени в днешния език.

От всичко казано по-горе личи, че в историята на българския език морфологичните граници между мъжките имена от *о*- и *jo*-основи клонят към пълно заличаване, особено в литературния език.

4. *Имена със стари jo-основи ср. р.* Имената от среден род със стара *jo*-основа претърпяват доста промени в историческия развой на българския език. По-голямата част от тези промени засягат формите за множествено число и се обясняват като влияние от страна на твърдите имена с *о*-основа, с което се подчертава проя-

вилата се много ярко в развоя на българския език тенденция към ограничаване на склоненията от мек тип.

Най-забележителната новост от този характер през среднобългарския период е изместването на окончанията за твор. пад. ед. ч. и дат. пад. мн. ч. *-емъ* и *-емъ* от окончание *-омъ*, особено при имената на *-ъ*. Примери: твор. пад. ед. ч. *повелѣниѹмъ*, *учениѹмъ* (Борилев синодик); *наслаѹмъ*, *стажанниѹмъ* (Зograфска грамота); *запрѣщениѹмъ* (Ряпов сборник); *искушениѹмъ* (Манасиева хроника).

Изравнявало се е с окончанията на твърдото склонение и творителното окончание за мн. ч. *-и*, което след затвърдели съгласни е преминавало в *-и*, сравни напр. следните примери от Манасиевата хроника: *лицѹи*, *позорницѹи*, *скривницѹи*. По-широко разпространение обаче в твор. пад. мн. ч. има окончание *-ми*, сравни *знаменѹми* (Охридски апостол); *имамѹми* (Зograфска грамота); *благодѣламѹми*, *благодарѹми*, *дѣламѹми*, *зрѹми* (Манасиева хроника).

И сред имената от среден род със стара *jo*-основа е започнало да прониква окончанието *-охъ*, за мест. пад. мн. ч., сравни напр. следните случаи от Манасиевата хроника: *лицѹхъ*, *сѣзницѹхъ*, *скривницѹхъ*. Пак в Манасиевата хроника се срещат форми за дат. и мест. пад. мн. ч., за основа на които служи именителната форма на имената за мн. ч., сравни *лицамъ*, *овощамъ*, *оружнамъ*, *раздѣлахъ*.

Оцелелите в съвременния български език две форми от имената със стара *jo*-основа ср. р., една за единствено число и друга за множествено число, в преобладаващия брой случаи са добре разграничени от съответните форми на имената с твърда *o*-основа. Старото окончание за ед. ч. (стар именителен падеж) *-е* се пази. Съпадажът на това окончание с окончанието на имената със стара основа на *-ent* е създал предпоставки за взаимно влияние между тези две категории имена. Като последица се явява силното ограничаване на старото именително окончание за мн. ч. *-и* от окончание *-та*, типично за имената със стари *ent*-основи. Процесът е бил подсилен със разрастването в българския език на словообразования с умалителни наставки *-че*, *-ле*, *-е*, които се скланяли по образец на *ent*-основи. За това много характерно за българския език явление не се намират примери в среднобългарските паметници. Съответните данни намираме за пръв път в новобългарските паметници от XVII—XVIII в. Днес редовни форми за множествено число както по говорите, така и в литературния език са напр. *морѣта* (старо *морѣ*), *вѣжетѣ* (старо *вѣжа*), *полѣта* (старо *полѣ*). Силното влияние на църковния език, а също така и на руския език възстанови в много случаи старото окончание *-и*, сравни напр. днешни литературни форми *поля*, *морѣ*. Старото окончание е редовно сега в литературния език и при имената на *-ие*, сравни *назначения*, *мнения*, *определения*. По същия начин гласи в днешния литературен език формата за множествено число на стари имена на *-ъ* (*-и*), които в единствено число се уотребяват в тяхната народна форма,

напр. биене — биения (народно биенета), викане викания (народно виканета). Множествени форми от имената на -ѣ (-нѣ) с окончание -та, т. е. форми, силно приближени до народните, се употребяваха нашироко от българските писатели през епохата на Възраждането, сравни напр. следните примери у Райно Попович — приложенията, списанията, поученията, благодеянията. Срещаха се и форми като основанията, стихотворенията, събитията.

5. *Имена на кратки и-основи.* Смесването на имената със стари основи на кратко -и с имената с основа на -о е ставало още през старобългарската епоха. През среднобългарската епоха разлика между тези две категории имена не е съществувала вече. Тъй като след изпадането на крайните ерови гласни имената на -и основа стават едносрични, те споделят всички новости, които през среднобългарския период характеризират едносричните мъжки имена от о-основи. Така покрай дателна форма за мн. ч. часовомъ срещахме и домовомъ, покрай винителна форма за мн. ч. градоуъ срещахме и болоуъ, покрай форма за местен пад. мн. ч. градоуохъ срещахме и домовоухъ. Както подчертахме вече, най-ясна следа от формите на имената със стара основа на кратко и намираме в окончанието -о в е при едносричните имена от м. р. в съвременния български език.

6. *Имена със стара а-основа ж. р.* Много рано в среднобългарските паметници се явяват някои типични случаи, когато при имената от а-основи вместо родителната форма се явява винителната. При по-голямата част от тези примери имаме замяна на родителна форма, придружена с предлог. Примери: ѿ праведниа служебъ, ѿ славежъ ежъ славежъ (Охридски апостол); гнѣ хуамнижъ, ѿ локъжъ (Боянско ев.); ѿко пнзѣ на смѣренне рабѣ своа (Кюстендилски евангелски къс); и марты сестрѣ ежъ (паметник от XIII в.); ѿ ѣжъ годнижъ тма бы по всен земн до ѣжъ годнижъ (Верковичево ев., XIII в.); ѿ кръстотичеа (Софийски октоих, XIII в.); ѿ работѣ ежъ свободежъ (Златоуст. XIII в.); до моравѣ (Софийски песнинец). Има известна вероятност, че в някои от примерите от посочения тип в среднобългарските паметници имаме механично прехвърляне на родителното окончание от меките ја-основи, което вместо с а е могло да се означае с ж поради смесването на носовките. Но тъй като примерите продължават да се явяват до късно в паметниците, в тях можем да видим и отражение на един от типичните процеси в историята на имената със стара а-основа в българския език, именно настаняването на тяхната винителна форма като обща форма след разпадането на склонението.

Немногобройните примери в някои среднобългарски паметници ни убеждават, че творителното окончание -омъ на имената от

о-основи е могло да се настани и при имената от а-основи ж. р., сравни *ѣкъмъ* (Рилска грамота), *ѣѣдъмъ* (Ряпов сборник).

И от имената на а-основи в съвременния български език са запазени само три форми — една за единствено число, една за множествено число и една звателна форма. Формата за единствено число в по-голямата част от българските говори представя старата винителна форма на имената. Това проличава най-ясно при ония имена, които в източните говори носят ударение върху окончанието, например г л а в ѣ, г о р ѣ, б р а д ѣ, к о с ѣ. Еровата гласна, която се слуша в окончанието на тия имена, в същност е заместник на ж от старата винителна форма на имената. Формата за множествено число се пази със съответна промяна на крайното ж в и, напр. ж е н и (стбълг. *жени*), г о р и (стбълг. *гори*), в о д и (стбълг. *води*) и т. н. Пази се старата звателна форма, сравни ж е н о, г о р о, в о д о.

7. *Имена със стара ја-основа ж. р.* Характерното в развоя на имената от женски род ја-основа е техният постепенен преход към имената с твърди а-основи. Още от старобългарска почва (Синайски молитвеник) имаме родителна форма *азы* вм. *аза*. В паметниците от XII в. нататък намираме доста красноречиви, макар и не многобройни доказателства, че изместването на окончание -а от -ы е продължавало и през среднобългарския период. Така в Болонския псалтир срещахме винителна форма мн. ч. *птицы* вм. *птица*, в Струмишкия апостол имаме именителна форма *птици* и винителна *едовици* за мн. ч. вместо *птица*, *едовица*, в Манасиевата хроника имаме форма за род. пад. ед. ч. *вѣждаи* и за вин. пад. мн. ч. *надеждаи*, *одеждаи*. В много среднобългарски паметници местният падеж от *земля* се пише *земѣ* вм. *земли*. Форми по а-основи се срещат и при имена с именително окончание -ынн, сравни *къ самарѣнниъ* (Шафариков триод), *жени самарѣнниъ* (Добрейшово евангелие), *пѣстынѣх* (Манасиева хроника).

Много рано в развоя на българския език имената с именително окончание -ынн и -нн (тук спадат и някои имена от мъжки род) променят окончанията в -ына, -на. Форми като *рабына*, *мѣына*, *удѣна* са обикновени за среднобългарските паметници.

И сред имената от ја-основи през среднобългарския период проникват някои окончания, които са клонели към обобщаване. Такова е напр. творителното окончание -омъ за ед. ч., което наблюдаваме в Рилската грамота (сравни *кѣрушѣнцомъ*, *дрѣвѣнницѣмъ*) и окончание -ен за род. пад. мн. ч., сравни напр. формите *вѣжен*, *зарен*, *кошарен* в Манасиевата хроника.

Със своя самостоятелна форма за единствено число в днешния български език са се запазили само ония имена от ја-основи, чийто корен е окончавал на л, р, н, м или на гласна, напр. в о л я, б у р я, б р о н я, з е м я, ш и я. В по-голямата част от българските говори и във формата на старите имена от ја-основи за единствено число се оглежда стар винителен падеж. Това най-добре

лични, когато в източните говори окончанието на имената носи ударение. Тогава то като пряк наследник на старо внимително окончание *ъ* гласи *ъ* или след затвърдени съгласни като *ѣ*, напр. *зѣмѣта*, *душѣта*. Постепенното изчезване на имената от *ja*-основи като самостоятелна категория и сливането им с имената от *a*-основи най-добре личи днес в тяхната форма за множествено число, която е загубила старото си окончание *-а* и се е изравнила с множествената форма на имената от *a*-основи, сравни *душѣ* (стбълг. *душѣ*), *земѣ* (стбълг. *земѣ*), *десници* (стбълг. *десници*) *птици* (стбълг. *птици*).

8. *Имена със стара i-основа*. В среднобългарските паметници не ни са засвидетелствувани никакви особени промени сред имената със стари *i*-основи. Както изтъкнахме вече, някои от старите окончания на имената от тази категория са били широко разпространени сред имената от най-разнообразни други категории. Това е на първо място окончанието *-и* за множествено число на имената от мъжки род, което, подкрепено от окончанието на колективните имена от среден род, се е настанило изобщо като окончание за множествено число при имената от мъжки род в българския език. Широко разпространение сред имената от другите категории получава и окончание *-и* за род. пад. мн. ч.

Слаби са следите, по които може да се съди, че преди окончателното разпадане на склонението в българския език падежните форми на имената със стари *i*-основи са били измествани от продуктивните окончания на имена с други основи. Имаме известни указания, от които можем да съдим, че имената от *i*-основи женски род са се подлагали на влияние от страна на имената със стари *a*-основи, сравни напр. формата *хитрѣстѣ* в Копитаровия триод.

Преходът на имената от мъжки род със стари *i*-основи към имената от *o*- или *jo*-основи най-добре ни е засвидетелствуван от формите на името *пѣтъ*, които в много случаи в среднобългарските паметници се явяват с нови окончания, сравни напр. *пѣтъ* и *пѣтъ* в Добрейшово ев., съ *благаго* *пѣтъ* в Хлудовия триод.

Следи от имената със стари *i*-основи виждаме в съвременния български език в имената от женски род, завършващи на съгласна, напр. *радост*, *скръб*, *печал*, *песен*, *гибел*. В много български говори, предимно югоизточни, тези имена пазят старата мекост на крайната съгласна. Под натиска на зародилата се много рано в българския език тенденция към прегрупиране на имената съобразно с техния граматичен род в много български говори, предимно източни, голяма част от тези имена получават мъжки граматичен род, т. е. приравняват се към мъжките имена в българския език, които обикновено окончават на съгласна. По паметниците тая особеност е засвидетелствувана от XVII—XVIII в.

9. *Имена със стара основа на дълго и*. В среднобългарските паметници намираме ясни указания, от които се вижда, че ста-

рата именителна форма на имената от тая категория, окончаваща на *-ъ*, е започнала да се измества от винителната напр. *любѣвъ* или *любѣвъ* (с изяснена ерова гласна) вм. *любѣ*, *црькъвъ* или *црьковѣ* вм. *црькъ*. Още през среднобългарския период под натиск на тенденцията за прегрупиране на имената съобразно с техния граматичен род тая нова именителна форма е получавала допълнително окончание *-а*, с което имената със стара основа на дълго *-и*, които са били от женски род, се изравнявали с голямата група имена от *а*-основи. Така са се получили формите *с м о к в а* (от *смюкъва* след изпадане на слабата ерова гласна), *л о к в а*, *б р а д в а*, *д е л в а* и т. н. За пръв път подобни форми, които са типични за съвременния език, се явяват по паметниците в XIII—XIV в. сравни напр. *црька* в грамота от 1277 г., *дѣлѣж* вин. пад. в Манасиева хроника.

Много по-широко, отколкото в старобългарски в среднобългарски родителната форма на *-ѣ* се употребява като винителна, сравни напр. *вѣзненавѣдѣхъ црькѣ лжжѣвѣхъ* (Болонски псалтир), *постави с нѣд прѣвоѣ любѣѣ* (Троянска повест).

От думата *црькъ* покрай новата форма за им. пад. *црька* в среднобългарските паметници се употребява и именителна форма *црькѣ*, която, изглежда, има изкуствен характер. Тази форма е употребена в Зографската грамота от 1342 г. като винителна. Впрочем още в Супрасълския сборник ни е засвидетелствувана на две места именителна форма *смюкѣ* вм. *смюкъ*. В XVIII в. се явява вече именителна форма *црькѣ*—*чѣркѣ*, от която се развива днешната форма *ч е р к в а*, употребявана в източните говори и в литературния език. Тя е била получена чрез замяна на началната група *црь-*, която се е схващала като западнобългаризъм, от група *чѣр-*. В процеса имаме проява на свръхстарателност, т. е. формата *ц ѣ р к в а* е била сближавана със западнобългарски форми *ц ѣ р н* (източнобълг. *ч е р е н*), *ц ѣ р в* (източнобълг. *ч е р в*) и затова е била заменена с *ч е р к в а*.

10. *Имена със стари основи на съгласна*. Силно смесване на имената от съгласното склонение с имената със стара основа на гласна е характерно явление още за старобългарския период. Въпреки това и до днес в българския език се пазят много чувствителни следи от имената със стара основа на съгласна, а някои техни окончания намират широко разпространение сред имената от другите категории.

Имена на еп-основи. При имената от мъжки род още в старобългарската епоха винителните форми *камень*, *пламень*, *ремень* изместват старинните именителни форми от типа *камъ*, *пламъ*. От друга страна, още в късната старобългарска епоха в някои български говори тези имена приемат наставка *-икъ* (*-икъ*). Така напр. в Супрасълския сборник срещаме вече *камъикъ*, форма, която се открива и в по-късни, среднобългарски паметници. Едва ли

можем да се съмняваме, че и форми с наставка -ѣкъ са били също така рано образувани в българския език, при все че не се откриват по паметниците. От всички тези видоизменения на формата за им. пад. ед. ч. се пазят здрави следи в съвременния език. В литературния език се употребяват само форми на -ѣкъ — ка м ѣ къ, пла м ѣ къ, ре м ѣ къ. Изключение правят корен и гребен. Форми с наставка -ик, напр. ка м и к, ре м и к, а така също форми като ка мен, пла мен, ре мен са много широко разпространени в диалектите, но в литературния език се отбягват. Формите за множествено число на всички тези имена са нови. Те окончателстват на -и, както многосричните имена м. р. от о-основи, сравни пла м ѣ ци, ре м ѣ ци, ко р е ни, гре б е ни. Изключение прави само формата за множествено число на ка м ѣ къ, която гласи в литературния език и в много източни говори ка м ѣ ни. Тя трябва да се свърже по-скоро със събирателното каменѣ, отколкото със старата форма за множествено число каменѣ. За това би свидетелствувала западнобългарската форма ка м е й н е, която е пряко наследство от събирателното съществително. Следователно една форма ка м е н ѣ (<каменѣ) е била променена в ка м ѣ ни с късно аналогично и като окончание и с ѣ под влияние на наставка -ѣкъ във формата за единствено число.

При имена от среден род старата именително-винителна форма живее днес като форма за единствено число, сравни пле м е (стбълг. плема), се м е (стбълг. сѣма) и м е (стбълг. нма) и т. н. Отклонение от тази закономерност прави само наследникът на стбълг. рама, чиято форма за единствено число е видоизменена според о-основи, сравни ра м о. В такъв изменен вид думата се среща още през XIV в. в Манасиевата хроника.

Старата форма за множествено число е запазена при имената от среден род — пле м е н а, се м е н а, и м е н а. В много български говори обаче окончание -и а се измества от окончание -т а, сравни напр. и м е т а, което в развоя на българските диалекти е клоняло да се обобщи при имената от среден род с окончание -е във формата за единствено число.

В среднобългарските паметници се срещат такива форми за косвените падежи на имената от еп-основи, които свидетелствуват, че тези имена са преминали към мекото јо-склонение. Най-чести са дателните форми за единствено число с окончание -ю, напр. пла м е н ю (Шафариков триод), и м е н ю (Рилска грамота). Родителна форма за ед. ч. с окончание -ѣ срещахме във Виргинската грамота — ка м е н ѣ.

От дѣнь—дѣнь най-честата форма за множествено число в среднобългарските паметници е дѣннѣ. Пряко свързана с нея е широко разпространената в днешните български говори форма дѣн е. В литературния език се употребява форма дѣ ни. Още в старобългарските паметници намираме творителна форма дѣнникъ,

образувана от *нощнѣ*. Тя продължава да живее и до днес в адвербиалния израз *деня* (*ден'ъ*), и *нощя*.

Имената на *es*-основи. Имената на *es*-основи показват по-малка устойчивост в историята на българския език, отколкото имената от другите съгласни основи. Тяхното смесване с имената на *o*-основи среден род е започнало още от старобългарската епоха. През среднобългарския период по-упорито са се държали образувания по стари *es*-основи само сред формите за множественото число. В Манасневата хроника намираме дателни форми за множествено число *дѣвѣсамъ*, *лицамъ*, които свидетелствуват, че и сред имената с основа на съгласна е започнала да си пробива път тенденцията да се образуват такива падежни форми за множествено число, за основа на които се взема именителната форма на имената за това число.

В съвременния език следа от имената със стара *es*-основа се пази във форми за множествено число като *чудеса*, *небеса*, *словеса*, *дървеса*, *телеса*. От тях обаче само *чудеса* и до известна степен *небеса* имат народен характер. Останалите са архаизми, употребявани предимно в поетична реч. От старата форма *небо*, която се пази в западните говори, в източните говори е образувана форма *небе* чрез асимилация на гласните. Новата форма, която е възприета и в литературния език, е засвидетелствувана в паметници от XVII в. Формата за множествено число на имената от *es*-основи в днешния език окончава на *-а*, напр. *слова*, *тела*, *лица*. Новата форма *небе* образува множествено число с окончание *-та*, сравни *небета*. Старата форма *дѣвѣ* (**дѣвѣ*) днес в българския език не съществува. Употребяваната днес форма *дърво* почива върху друга степен (*-ѣ-*) на стария корен. Имаме данни, от които можем да съдим, че през среднобългарската епоха формата *дѣвѣ* се е употребявала за означаване на „материал от дърво“, а формата *дѣвѣ* — за растението. По-късно е станало изравняване на двете форми в *дърво*. Старата семантична разлика се подчертава във формите за множествено число *дърва* „дървен материал“, *дървета* „растение“.

Имената със стара *ent*-основа. От имената със стара основа на съгласна най-здрава следа в съвременния език оставят имената на *ent*-основи. Имаме пред вид тук тяхното окончание за множествено число, *-та*, което днес почти се е обобщило за всички имена от среден род, окончаващи на *-е*. Отклонение се наблюдава във формата за множествено число на името *дѣта*. Още в старобългарския език е съществувала колективна форма *дѣтъ*. В среднобългарски покрай нея се среща и обикновена, не-колективна форма за множествено число *дѣти*. В Добрейшово евангелие е отбелязана дателна форма *дѣтѣмъ* (Матей, XI, 16). Но още в XIII в. се среща и множествена форма *дѣтъца*, която

предполага форма дѣтъцѣ за единствено число. В днешния български език живее само форма дѣтъца — деца.

Имена със стари *er*-основи. В тая категория още в старобългарската епоха са се числели само две имена — мати и дѣшти. В грижливо написани среднобългарски паметници могат да се намерят всички типични за склонението на тези имена през старобългарския период падежни форми както за единствено, така и за множествено число. Намират се обаче и редица отклонения. Трябва да подчертаем на първо място широката употреба на родителната форма за единствено число с функция за винителен падеж — матерѣ, дѣштѣ. Явлението е отчасти познато и на старобългарските паметници. Във формите за множествено число доста често са отклоненията по подражание на имената от *ja*-основи, напр. матерѣ, дѣштерѣ им. пад., матерн-матерн, дѣштерн-дѣштѣн род. пад. Най-съществена новост е употребата още през XIII в. на винителните форми матерѣ, дѣштерѣ в служба на именителни, което е, както видяхме, типично и за развоя на останалите имена от женски род в българския език. Така напр. в Добрейшовото евангелие (Лука, XII, 53) имаме мати на дѣшѣрѣ и дѣшѣрѣ на матерѣ, сравни в Зографското евангелие мати на дѣштерѣ и дѣшти на матерѣ. Към тия именително-винителни форми матерѣ, дѣштерѣ по-късно се е прибавяло ново окончание -ѣ, за да се подчертае още по-ясно връзката с женските имена. Така се получават именителни форми матерѣ, дѣштерѣ. Втората от тях е типична до днес за всички български говори, като се явява доста често и в съкратен вид — щерка, керка. Първата е получила по-слабо разпространение. В днешния български език от нея няма следа. В по-голямата част от българските говори, матерѣ се е съкратило в матѣ, което е получило допълнителна умалителна наставка -ка — матѣка. От тази умалителна форма още в XIII в. се получава майка, засвидетелствувана в своята звателна форма майко за пръв път в Добрейшовото евангелие. Именителната форма мати в българския език вече не съществува. Изключение правят само северозападните говори, в които тя все още е жива наред със старата винителна форма матер, употребявана днес и като пряко, и като непряко допълнение.

§ 46. ПРИЛАГАТЕЛНИ

Старобългарският език е различавал откъм формална страна два вида прилагателни — прости и сложни, напр. новѣ, нова, ново — новѣн, новѣа, новѣе. Сложните форми са били получени чрез прибавянето на стари показателни местоимения н, ѣ, ѣ към простите форми. Възникването на сложните прилагателни имена е доста стар процес и е бил характерен още за праславиянския език-основа. Приема се, че разликата между простите и сложните имена не е била само от формално естество. Сложните форми на

прилагателните имена са имали значение на определени форми, които по смисъл са били близки до днешните членувани прилагателни новият, новата, новото. Ето защо те често се наричат членни прилагателни. Простите прилагателни са се скланияли напълно както имената от твърди и меки о-основи и твърди и меки а-основи. Сложните прилагателни са имали свое специално склонение, окончанията на което са представлявали комбинация от именни и местоименни падежни форми.

Най-важната промяна, която изживява българският език във връзка с прилагателните, се заключава в пълното изместване на сложните от простите прилагателни. В старобългарските паметници може да се забележи ненапълно последователно прокарано правило, по силата на което на мястото на членуваните прилагателни в гръцките оригинали стоят сложни прилагателни в старобългарския превод. Сложните прилагателни обаче в развоя на българския език загубват доста рано значението си на определени форми. В среднобългарските паметници се наблюдава вече обръкана употреба на сложните и простите прилагателни. Когато в българския език възникват новите определени (членни) форми при прилагателните и съществителните чрез прибавяне на показателни местоимения, старите сложни прилагателни все още са съществували в езика. За да се получи определена (членна) форма от нов тип от прилагателните, показателните местоимения са се прибавяли към техните стари сложни форми, което показва, че както в останалите славянски езици, така и в българския език сложните прилагателни са имали превес. Получавали са се форми като *нобѣга-тъ*, *нобѣга-та*, *нобѣго-то*. От този ранен тип на членуване имаме доста красноречиви свидетелства в езика на Йоан Екзарх. Новите членни форми за женски и среден род са се подлагали на фонетични съкращения, които са протичали по следния начин: *добр а я-та* — *добр а й-та* — *добр а-та*, *добр о е-то* — *добр о й-то* — *добр о-то*. В своята средна фаза на развой тези форми се срещат и до днес в езика на банатските българи — *добр а й-та*, *добр о й-то*. По тоя начин в българския език са се получили два типа прилагателни — определени (членувани): *добр а-та*, *добр о-то*, и неопределени: *добр а*, *добр о*. Неопределените форми напълно естествено са се получавали чрез премахване на показателното местоимение, т. е. на членната форма. Под влияние на неопределените прилагателни за женски и среден род, които напълно съвпадат със старите прости форми, и неопределените прилагателни за мъжки род започват да гласят *добр*, *висок*, а не *добр и*, *високи*. Сложната форма на мъжките прилагателни обаче продължава да живее в новата определена форма, тъй като не са съществували условия тя да бъде изменена. По тоя начин старата сложна форма на прилагателните изчезва в българския език като самостоятелна морфоло-

гична категория. Причините за нейното изчезване са от чисто фонетично естество.

Преди да изчезнат по силата на процес, който е завършил към края на среднобългарската епоха, сложните прилагателни изживяват и в българския език някои промени, които се наблюдават и в останалите славянски езици. Касае се за промени, които настъпват в техните падежни окончания под влияние на местоименното склонение. В езика на Троянската повест тези явления намират много ясно отражение. Така напр. родителното окончание -а(а)го бива изместено от окончание -ого, сравни бѣлого, златого, жнего. Старото дателно окончание -ѹмѹ се измества от -омѹ. Новото окончание е много често, особено в паметниците от XIV в. Окончанието на местен падеж -ѣмѣ се измества от окончание -омѣ, сравни следните форми в Троянската повест: бѣломѣ, вѣскомѣ, морскомѣ. Окончанието за дат. пад. ед. ч. на прилагателните от ж. р. -ѣи се измества от окончание -он, напр. земнон, нагон, морскон, далѣчнон. Така съответно, особено при прилагателните притежателни, се явява окончание за род. пад. мн. ч. -ѣхъ вѣм. -ѣи(и)хъ, за дат. пад. мн. ч. -ѣмъ вѣм. -ѣи(и)мъ.

Още на старобългарска почва при сложните прилагателни с мека основа окончанието за мест. пад. ед. ч. -ѣмѣ се измества от окончанието за твор. пад. -нѣмѣ. Така формата нѣштнѣмѣ е едновременно творителна и местна. От някои немного изобилни данни в среднобългарските паметници се вижда, че по аналогия явлението се е прехвърлило и към сложните прилагателни с твърда основа. Такъв случай откриваме в приписка в Болонския псалтир, сравни при царѣи бѣлгарѣскимъ вѣм. бѣлгарѣсѣмѣ. Заместване на местни окончания с творителни се среща и при някои местоимения (вж. § 48).

Остатъци от сложното склонение на прилагателните е имало до късно в българския език. От тях може да се извади между другото и заключение, че изтъкнатите по-горе промени в това склонение не са били никакви изкуствени прояви, а са представляли отражение на живи процеси. Новото окончание за род. пад. ед. ч. -ого се среща в езика на народни песни: коня крилатого, от милого бога, светого Ивана. Ясни са следите и на новото дателно окончание -ому, сравни напр. народната поговорка злому като светому. Има обаче някои остатъци от сложното склонение, които говорят, че новите окончания не са обхващали всички български говори. Покрай горните примери в езика на народните песни откриваме и падежни форми като доброга, честитаго, сураго, които са пряко свързани със старото окончание -аго. От XVII в. като родително и дателно окончание сред падежните остатъци на сложното склонение се среща -иго и -иму. В Свищовския дамаскин напр. намираме форми като мѣстниго, фториго, добриму, лютиму. Падежни остатъци -иго, -иму се употребяват и

в съвременния литературен език, напр. друг и го, всеки го, всеки му.

Сложни форми в днешния български език могат да се срещнат само при прилагателните от мъжки род. Така напр. като звателна форма на прилагателните за мъжки род днес се използва старата сложна форма, сравни учителю благи, мили друже, скъпи приятелю и т. н. От някои архаизми в езика на народните песни можем да извадим заключение, че като звателни форми в българския език до късно са се употребявали и сложните прилагателни форми за женски и среден род, сравни напр. малемилая или още по-обикновеното обръщение малой (=мало е) моме. Старата сложна форма на прилагателните от мъжки род се среща често и при прозвища на местни и собствени имена; сравни Зли дол, Черни връх, Петър Велики, свети Димитър и т. н. Явява се тя и при редица редни числителни, напр. втори, трети, пети, седми и т. н., а също така редовно и при прилагателните с наставка -ъскъ — дружески, братски, градски, селски и т. н. Стремежът да се избегне натрупването на съгласни при последните случаи е бил от решително значение да се запазят старите сложни форми.

Освен изместването на сложните форми за развоя на прилагателните в българския език е характерна и пълната загуба на родовите окончания за множествено число. В това отношение българският език прилича на руския. Вместо старите форми за множествено число добръ, добры, добра (прости) — добрън, добрын, добрана (сложни) в днешния български език се употребява една единствена форма добри за всички родове. При това в основата на тая обща форма е легнала стара винителна форма на -и. Ето защо в съвременния български език са изчезнали старите именителни форми за мъжки род множествено число с омекчени задноезични съгласни като кротъци, дълзи, глухи. Вместо тях се употребяват форми кротки, дълги, глухи. Следи от старото омекчаване на крайните задноезични съгласни във формите на именителен падеж множествено число са запазени в изолирани случаи като мнози-на, малци-на. В паметниците този необикновено важен процес в българския език е намерил много слабо отражение. Най-сигурни примери имаме от XIV в., именно в Рилската грамота от 1378 г., в която четем *разложьскы попове* вм. *разложьски* или *разложьсти* попове. Процесът е характерен, както ще видим по-нататък и за родовите местоимения в българския език. Очевидно той е настанал едновременно както при едната, така и при другата граматична категория. Сред местоименията той ни е засвидетелствуван за пръв път през XIII в. в Хлудовия паримейник с примера *костн мѡн* вм. *костн моѡм*.

По-голямата част от наставките за образуване на прилагателни имена, които ни са известни от старобългарския език, са запа-

зили своята продуктивност в българския език и до днес. Такива са напр. наставките -аѣъ, -аѣъ, -иѣъ, -иѣъ, -иѣъ (-е н, -н а, -н о), -ѣъ (-ѣъ), -иѣъ. Както подчертахме вече, наставка -ѣъ живее само в сложната си форма -с к и. Много чувствителни са следите в днешния български език от прилагателните притежателни, образувани с наставка -ѣъ, напр. мечи, -а, -о, лисичи, -а, -е, овчи, -а, -е, гъши, -а, -е, говежди, -а, -е, вражи, -а, -е, пачи, -а, -е. Сравни още форма и гнаждеи. Наставката днес не е продуктивна, а и самите прилагателни, образувани с нея, клонят по значение към относителните прилагателни в по-тесен смисъл, отколкото към притежателните прилагателни.

§ 47. СТЕПЕНУВАНЕ НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ

Постепенното развитие на аналитизма в българския език обхваща и старите синтетични форми за степенуване на прилагателните. В старобългарския език са съществували специални форми само за изразяване на сравнителната степен на прилагателните, докато превъзходната степен е била изразявана още тогава описателно или по същия начин, както и сравнителната степен. Срещали са се и двойни форми, напр. от *крѣпкъ*—*крѣплъи*, *крѣплъиши*, *крѣплъи* или *крѣпчан*, *крѣпчанши*, *крѣпчае*, от *высокъ*—*вышъи*, *вышъиши*, *выше* или *высочан*, *высочанши*, *высочае*. Както може да се заключи от среднобългарските паметници, най-рано започва да изчезва първият тип, който е бил по-рядък още в старобългарския език. Преди да изчезнат напълно синтетичните форми за сравнителна степен, те и в българския език преживяват развой, който ни е познат и от другите славянски езици. Именно тяхната форма за именителен падеж започва да се изменя под влияние на формите за косвените падежи. Така *вм. богатъи* имаме *богатъиши*, *вм. старъи*—*старъиши*, *вм. макъчан*—*макъчанши*. За женски род е продължавала да се употребява старата сложна форма *богатъишиа*, *старъишиа*. Често обаче тя бива изместена от форми с окончание -шаа, сравни напр. *лѣпшаа* в Троянската повест. Формите за среден род по-рано от формите за другите родове се изменят от *богатъи*, *старъи* в *богатъише*, *старъише*. Чистата родителна форма на имената при сравнителна степен започва от XIII в. бавно да отстъпва място на конструкции с предлог *от*.

Описателните форми на степените за сравнение в българския език се образуват с помощта на частици *по* и *най*. Най-ранни примери от аналитично изразяване на сравнителна степен срещаме в българските паметници от XIV в. Така в един ръкопис от той век, който се пази в Българската академия на науките, намираме следните случаи, *якожеже ендѣлъ еси полатъ по добръ иматъ тебѣ сътворити*, *не можешъ болѣе по тамо ѿт сего мѣста понти*. Доста на брой са аналитичните сравнителни форми и в Троянската повест,

напр. побогать, похубеѣть, подобѣть. В същата повест се срещат съчетания на частица по със старата сравнителна степен на прилагателните, напр. полюбшаа. В Р я п о в с б о р н и к срещаме две поваште. Намират се аналитични форми за сравнителна степен и в ръкописи от XVI в., които представят преписи на съчинения, възникнали много по-рано, сравни напр. ꙗ мала часть по голѣмѣ цѣнѣхъ имать, ты како хощеши ѿ бога по великѣхъ цѣнѣхъ имѣти (Езоп); ꙗ мала ꙗ ꙗ въсѣхъ вѣщенъ летѣщихъ, не възвраещи на по меншихъ своихъ (Физиолог). В тия паметници се срещат и по-особени начини за изразяване на сравнителна и превъзходна степен, именно чрез положителната форма на прилагателното и родителната форма на въсь, придружена от предлог от, сравни понеже въ грозѣхъ ѿ въсѣхъ (Езоп), ѿ въсѣхъ зѣренъ чюдно и възроу (Физиолог).

§ 48. МЕСТОИМЕННИЯ

И в системата на местоименията промените, които настават в развоя на българския език, са доста чувствителни. По-голямата част от тия промени са били вече налице през среднобългарския период. Най-важната особеност в развоя на местоименията в българския език е, че те не са били засегнати изцяло и напълно от аналитизма, а са запазили специални форми за два косвени падежа — родително-винителна и дателна форма при личните местоимения, а отчасти и при останалите местоимения. Типична тяхна черта понататък е и загубата на специалните родови окончания за множествено число на родовите местоимения. Вън от това сред разнообразните типове местоименни форми се наблюдават и множество други промени, които ще разгледаме по-долу в техните най-важни прояви.

Още в старобългарските паметници при местоименията за м. и ср. р. ед. ч. с мека основа понякога вместо окончанието за местен падеж се явява окончанието за творителен падеж. Сред среднобългарските паметници тъй особеност е характерна за Кюстендилския евангелски къс, сравни възпналь еси ты сагаа твоѣа въ живѣтъ твоѣмъ (вм. твоѣмъ), Лука, XVI, 25; ендѣхѣмъ ѿтера ѿв имени твоѣмъ изгѣна бѣхъ, Лука, IX, 49; ꙗ н бѣхъ повнѣхѣтъ ꙗ намъ ѿ имени твоѣмъ; аще ли жерѣтъ рабъ тѣй въ срѣдъ своихъ, (вм. своихъ), Лука, XII, 45; въ црствѣ своихъ, Лука, XXIII, 42; въ шцѣ своихъ, Лука, VI, 42. Явлението е било жив процес в някои български говори. От някои съвременни езикови данни може да се види, че то по аналогия е засегнало и местоименията с твърда основа. Така напр. на сърбохърватското наречие о н о м л а н и „миналата година“ (стар местен падеж) в архаичните говори в Южна Албания съответствува форма о н и м л а н и (стар творителен падеж).

Лични местоимения. За 1 л. ед. ч. в българската писменост от старобългарската епоха до най-ново време си остава неизменна формата аз (стбълг. азъ, рядко азъ). Тя е характерна и за преобладаващия брой говори на съвременния български език. В редица западнобългарски, а отчасти и източнобългарски говори се употребява форма я, получена от съкращаване на азъ. Мъчно може да се реши в кои от говорите тя е исконна особеност и в кои трябва да се смята за проникнал от запад чуждоезичен елемент. От типичните за българския език удължавания на формата аз най-рано са засвидетелствувани формите ази и азе (влахо-български грамоти). Днес срещаме по говорите още яз ека, яска. Както в новобългарския, така и в старобългарския литературен език тези удължени форми се избягват.

Неизменна остава в течение на вековете и формата за 2 л. ед. ч. ти (стбълг. ты), която също така в народни диалекти е могла да получи удължение тизе, тизека, недопускано нито в миналото, нито днес в литературния език.

Във формата за 1 л. мн. ч. настана промяна, която е много типична пред вид на обстоятелството, че не се среща в никой друг славянски език. Касае се за промяната на мы в ны. Първата форма все още живее в някои новобългарски диалекти. А втората, която днес е почти повсеместна, започва да се мярка по паметниците още от старобългарската епоха, което свидетелствува, че е била развита в езика още тогава, но мъчно е намирала достъп в книжнината. И през среднобългарската епоха нейната употреба си остава спорадична, сравни напр. следното място от Добрейшовото евангелие — нѣ н ны ~~остава~~тъмъ. В новобългарския език се употребява форма ние, която представя удължение на старата форма ны. Удължени форми ~~лине~~ и ~~нине~~ се срещат спорадично по паметниците от XIII в. нататък.

Неизменна остава формата за 2 л. мн. ч. вы, новобълг. вие. Удължението, с което се явява в новобългарския език, е отбелязано в паметник от XIII в. (Врачанско ев.)

В среднобългарските паметници се употребяват всички форми за косвените падежи на личните местоимения, които ни са познати от най-старите български паметници. Ето защо мъчно може да се проследи изчезването на ония измежду тях, които не са характерни за днешния български език. Касае се за формите на твор. пад. ед. и мн. ч. (мѣноуѣ, тобѣиѣ—нами, вами) и на мест. пад. ед. ч. (мѣнѣ, тѣбѣ), които не се употребяват в днешния български език. От останалите форми на косвените падежи в говоримия език все още се употребяват старите дълги и кратки родително-винителни и дателни форми мене ми, тебе ти, нами ни, вами ви, нас ни, вас ви. Старата дълга форма за дат. пад. 1 л. ед. ч. мѣнѣ, както се вижда, не се употребява в този си вид, а като мене, т. е. напълно се е уеднаквила с винителната форма. Но както тя, така и останалите стари дателни форми тебе (тѣбѣ), нами,

в а м се употребяват рядко. За изразяване на старото дателно падежно отношение в днешния български език надделяват предложни конструкции с родително винителни форми — на м е н е, на т е б е, на н а с, на в а с.

Среднобългарските паметници не ни дават ясна представа как се е разраствала употребата на кратките местоименни форми за дат. и вин. пад. ед. и мн. ч. м н, м е, т и, т е, н и, в и. Може обаче с положителност да се допусне, че още през среднобългарския период тия кратки форми са изместили пълните местоименни форми в пряка приглаголна позиция. Пълните форми са останали да се употребяват след предлози. Това състояние, характерно за новобългарския език е развито напълно в езика на влахо-българските грамоти: аз ъ ви за щ и т и х от т у р ц е х; б о г в и у м н о ж и л е т а; н о д а х о д е т и в а ш е л ю д е к ъ н а м к у п о в а т и; д а с ъ с љ д а т п р ъ д в а с.

Някои от запазените форми за косвени падежи на личните местоимения получават по диалектите удължения, напр. м е н е к а, т е б е к а, н а з е, в а з е. Но както именителните форми с подобни удължения, така и удължените форми на косвените падежи не се употребяват в съвременния литературен език. В литературния език до известна степен се употребяват и съкратените форми като м е н, т е б, които се срещат в много български диалекти. Кратките енклитични форми м е, т е от стари м а, т а в много диалекти гласят м а, т а. В среднобългарските паметници те много често се предават като м ъ, т ъ. Още от XVII в. по паметниците е засвидетелствувана подобна промяна и на кратката винителна форма за мн. ч., именно в а в м. в и. Не е напълно ясно дали новобългарските диалектни форми м а, т а, които се употребяваха нашироко от мнозина писатели през Възраждането, са наследство от среднобългарски м ъ, т ъ, или в тях имаме редукция на гласна е.

Третолично местоимение и показателни местоимения. В служба на лично местоимение за 3 л. ед. и мн. ч. се употребяват, както е известно, стари показателни местоимения, към категорията на които е спадало и анафоричното местоимение, чиито форми за косвените падежи се използват също така като съответни форми на личното местоимение за 3 л. ед. ч. В Кирило-Методиевите преводи като лично местоимение за 3 л. ед. и мн. ч. се използва показателното местоимение он ъ, она, оно — он и, он ѝ, она. В тази си служба то се е запазило днес в по-голямата част от западните говори. В останалите говори то е било изместено от показателното местоимение т ъ, т а, т о, което още в най-старите паметници започва да се явява с удължени форми — т ъ н, т а ъ, т о ъ. Съответно с двойката служба, която са имали като лични и показателни местоимения, тия форми с течение на времето придобиват различен вид. Формата т ъ н, променена по аналогичен път в т о н (вероятно под влияние на родителната форма

того), остава като лично местоимение за 3 л. ед. ч. м. р. В показателна служба започва да се употребява най-рано тозн (първите примери от XII в.), а по-късно и то я. От старата форма та под влиянието на среднобългарската форма сна се образува тна, а от нея новобългарското т я. Формите са се употребявали като третолично местоимение. В показателна функция започва да се използва форма, разширена с частица -з и, именно т а з и. Според източнобългарския изговор т ъ з и, новобългарското т а з и следва да се свърже с винителна форма тѣ-зн. Съществувала е обаче и форма тна-зн, както може да се заключи от засвидетелствуваната в Троянската повест форма сна-зн. Личното местоимение за 3 л. ед. ч. ср. р. е гласяло то. В показателна служба се използва формата тозн, засвидетелствувана в Троянската повест и употребявана днес в югоизточни диалекти. В по-ново време се явява със същата служба форма то в а, която придобива широко разпространение и се употребява днес и в литературния език. Във формите за множествено число имаме пълно сливане на старите родови окончания в едно окончание. Обща за всички родове форма он и като лично местоимение за 3 л. мн. ч. (вм. они, онѣ, она) се употребява в западните говори. Много по-широко разпространение в българския език има общата форма тѣ за мн. ч. за всички родове от показателното местоимение тѣ (вм. тн, ты, та). Форма тѣ е образувана под въздействие на формите за косвените падежи тѣхъ, тѣмъ; тѣмн. В показателна служба се явяват форми тнѣ и тѣ-зн, в Троянската повест тнѣ-зн.

В косвените падежи на личните местоимения за 3 л. ед. и мн. ч. се използват формите на анафоричното местоимение, примесени с единични случаи с форми на показателното местоимение тѣ. Промените, които са ставали с тях в течение на историята на българския език, ни се представят по следния начин:

Род. пад. ед. ч. Старобългарските форми са били его за м. и ср. р. и еа за ж. р. Те са се употребявали в българските говори до времето, когато в българския език са се образували специални притежателни местоимения за 3 л. ед. и мн. ч., с което конструкции като мати его или еа са престанали да бъдат характерни за езика. Това е станало през среднобългарския период. В среднобългарските паметници родителните форми его и еа се употребяват почти редовно, но предимно по традиция. Формата его, съкратена като го, се употребява днес само във винителна функция.

Дат. пад. ед. ч. Старобългарските форми са били емоу за м. и ср. р. и ен за ж. р. Доста рано, още през старобългарския период, те се съкращават в му и ѝ, но също така още през старобългарския период след предлози са се променяли в немюу и нен. И двете разновидности живеят и до днес в българския език, като образуват двойки от дълги и кратки (енклитични) лични местоимения за дателен падеж: не му у му — не ѝ ѝ. Дългите форми се употребяват рядко самостоятелно.

Вин. пад. ед. ч. Старобългарските форми са били н за

мъжки род, *ѣ* за среден род и *ѣ* за женски род. Формите за мъжки и среден род изчезват рано в българския език. Още в старобългарските паметници те биват заменени с формата за родителен падеж *ѣго*, променена по-късно в *го*. Употребата на старите винителни форми *и* и *ѣ* в среднобългарските паметници е само традиционна. В днешните говори се пазят съвсем слаби следи от старата форма за среден род (в шуменския говор). Винителната форма за женски род *ѣ* се е запазила в българския език. В литературния език тя се отбелязва като *я* (в същност *й ъ*). Под влияние на другите падежни форми на анафоричното местоимение в някои среднобългарски паметници *ѣ* се предава като *ѣнѣ*, напр. *внѣдѣвъ же ѣн рече спѣсъ* (Шафариков триод), и пакы *прнѣва ѣн* (Езоп). От тази форма по-късно е било образувано местоимение не *я* като съответник на него. И двете форми са се употребявали предимно след предлози. Има случаи, когато като винителна форма на личното местоимение за 3 л. ед. ч. ж. р. се употребява формата на показателното местоимение *та*, напр. *ѣмръзѣнѣти тѣ* (Ряпов сборник). И при формите за винителен падеж на личното местоимение в българския език се установяват двойки от кратки и дълги форми: не *го* *го* — не *я* *я*.

Твор. и мест. пад. ед. ч. В старобългарския език формите са били *нмѣ* и *ѣмѣ*. Те изчезват рано и от тях няма следа в съвременния език.

Род. пад. мн. ч. В старобългарския език е имало обща за всички родове форма *нхѣ*, която се изгубва в българския език успоредно с възникване на новия начин за изразяване на притежание чрез допълнително създадени в езика притежателни местоимения.

Дат. пад. мн. ч. Старобългарската форма *нмѣ*, обща за всички родове, се пази добре в българския език, но предимно като енклитична форма. По-важни нейни диалектни разнovidности са *ни м*, *хи м*, *хми*. Успоредно с нея е започнала да се употребява и дателната форма *тѣмѣ* на показателното местоимение. Така се създава днешната двойка от дълга и кратка (енклитична) форма *ти я м* — *ни м*. Дългата форма рядко се употребява в съвременния език.

Вин. пад. мн. ч. В старобългарския език е съществувала форма *ѣ* за мъжки и женски род и форма *ѣ* за среден род. Тези форми се загубват доста рано, като биват заменени с родителната форма за мн. ч. *нхѣ*, променена в някои български говори в *ни х*. Формата *ни х* под влияние на формата за вин. пад. ед. ч. *го* започва да гласи *ги х* и най-после *ги*. Днес тая форма е енклитична. Като неин самостоен в акцентно отношение съответник е започнала да се употребява родително-винителната форма *тѣхѣ* на показателното местоимение *тѣ*, сравни напр. във Физиолога от XVI в.: *да блѣдѣтъ сѣ ѿ ѿстраба да тѣх не ѿлоент*. Така се създава в българския език двойката *ти х* — *ги*.

Твор. и мест. пад. мн. ч. В старобългарския език формите са били ^{мн} и ^{нхъ}. И двете са се загубили по-късно в българския език. В някои югозападни говори е оцеляла форма ^н и ^н, употребявана, разбира се, с предлог.

Дълги и кратки форми са съществували в старобългарския език и при личните възвратни местоимения — ^{себѣ} ^{сн}, ^{себѣ} ^{са}. От XVII в. при дългото винително местоимение започва да се явява кратката дателна, а не кратката винителна форма, сравни ^{на} ^{рани} ^х ^{себѣ} ^{си}, ^{заблуди} ^х ^{себѣ} ^{си}. При възвратните глаголи кратката винителна форма не се подлага на промени, сравни ^м ^{ия} ^{се}, ^{облича} ^м ^{се}, ^{къп} ^я ^{се}.

Показателните местоимения ^{съ}, ^{сн}, ^{се} се подлагат почти на същите промени, както и показателните местоимения ^{тъ}, ^{та}, ^{то}. И от тях рано се образуват удължени форми ^{сън} за м. р. с варианти ^{снн} и ^{сн}, ^{сна} за ж. р. и ^{снѣ} за ср. р. Докато са се употребявали понашироко в българския език, и тези местоимения са могли да получат удължение -з и, което се вижда от формата ^{снази} в Троянската повест. Известни следи от това местоимение се срещат в днешните югоизточни говори, сравни напр. родопски ^{со} ^я, ^{са} ^я, ^{со} ^{ва} — ^{со} ^й, ^{са} ^а, ^{со} ^{ва} с аналогична промяна на коренната гласна под влияние на ^{то} ^й.

Старите показателни местоимения ^{онъ}, ^{она}, ^{оно} са напълно запазени в съвременния български език. Както подчертахме вече, в западните говори те изпълняват служба на третолични местоимения. В показателна служба те се явяват с удължения, които са характерни и за наследниците на старите показателни местоимения ^{тъ}, ^{та}, ^{то}, сравни ^{он} ^я, ^{он} ^{зи} (^{то} ^я, ^{то} ^{зи}), ^{он} ^а ^я, ^{он} ^а ^{зи} (^{та} ^я, ^{та} ^{зи}), ^{он} ^о ^{ва} (^{то} ^о ^{ва}). Формата за женски род ^{он} ^а ^{зи} в източните говори се произнася ^{онъ} ^{зи}, което свидетелствува, че почива върху стара винителна форма ^{онъ-зн}. В рядка употреба и до днес могат да се срещнат и падежни остатъци в литературния български език както от местоименията ^{онъ}, ^{она} и т. н., така и от местоименията ^{тъ}, ^{та} и т. н., но само когато се отнасят до лица, напр. ^{то} ^{го} ^о ^{ва}, ^{то} ^{го} ^о ^{зи} — ^о ^{но} ^{го} ^о ^{ва}, ^о ^{но} ^{го} ^о ^{зи}, ^{то} ^{мо} ^у ^{ва} — ^о ^{но} ^{мо} ^у ^{ва}. Формите с родително-винително окончание -г о (^в ^а) могат да се употребяват след предлози и да играят ролята на обща падежна форма, докато формите със старо дателно окончание -м у (^в ^а) не могат да се съчетават с предлози, вследствие на което са по-малко жизнени и клонят към пълно изчезване.

Старите показателни местоимения ^{оѣзъ}, ^{оѣла}, ^{оѣо}, които в старобългарския език са се употребявали само при срещупоставяне, са оставили в днешния български език следи в диалектите, предимно в македонската област.

Местоименията за посочване на признаци са загубили своите кратки форми ^{такъ}, ^{така}, ^{такъ} — ^{тацн}, ^{такы}, ^{така}, а живеят само с удължените си с наставка -ъ в форми, напр. ^{та} ^{къ} ^в, ^{та} ^{ка} ^в ^а,

такова, мн. ч. такава. Удължените форми датуват още от късната старобългарска епоха. Старите местоимения за посочване на количеството *толкъ, толнка, толнко—толнци, толнкти, толнка* днес гласят *толкав, толкава, толкаво*, мн. ч. *толкави*. Формите с изпаднала гласна *и* се явяват за пръв път в ранните новобългарски паметници. В Троянската повест от XIV в. се срещат все още старите форми *толкъ, толнка* и т. н.

Въпросителни местоимения. Местоимението *къто*, което в среднобългарски може да се яви като *хто*, се пази като литературна форма до късно в българския език. В народния език обаче то рано изчезва. Като въпросително местоимение за лица в българския език остава сложната форма *кън*, която от своя страна под влияние на косвените падежи (сравни род. пад. *кого*) и на формата за ср. р. *кою* се променя в *кон*. Съответна промяна получава и формата за ж. р. *каа*, така че срещу стари форми *кън, каа, кою* днес в българския език имаме *кой, коя, кое*. На мястото на старите форми за мн. ч. *цни, къна, каа* днес се употребява една обща за всички родове форма *кои*, окончанието на която е изравнено с окончанието на общите форми за множествено число на всички родови местоимения в българския език. Новите форми са били по всяка вероятност развити още в среднобългарски. За това можем да съдим по факта, че във Врачанското евангелие имаме вече форма *нѣкон*. От формите на косвените падежи днес се пазят родително-винителната форма *кого* и дателната *кому*.

Въпросителното местоимение за неща *чѣто* пряко *чѣ* рано се променя в *що*. Първите примери датуват от XII в. От редките форми косвените падежи (напр. род. пад. *чѣсо*) в днешния български език няма следа. Най-дълго се е държала дателната форма *чѣму* със значение *защо, за каква цел*. Намираме я напр. в паметник от XVI в. (Физиолог): *гн, чѣмоу нѣ яко н тѣло н ногы*. Формата *чѣму—чуму* със същото значение и до днес се употребява в някои говори в областта Македония. Според някои немного изобилни свидетелства на среднобългарски паметници старите падежни форми на *чѣто* са започнали още от XII в. да се променят под влияние на падежните форми на въпросителното местоимение *къто*, а именно род. пад. *чѣтого* вм. *чѣсо* (според *кого*), дат. пад. *чѣтомоу* вм. *чѣмоу* (според *кому*), мест. пад. *чѣтомы* вм. *чѣмы* (според *комы*). В народния език тези форми, положително от XII в., са били произнасяни *штого, штомоу, штомы*. Форма *штого* се среща в XVI в. във Физиолога, а и до днес може да се намери като рядък диалектизъм. Формата *штомы* е широко разпространена в новобългарския език, но вече със значение на съюз. Употребата на въпросителното местоимение *що* в източните български диалекти и в съвременния литературен език е доста ограничена поради разпространяването на формата за среден род *какво* на въпросителното местоимение за признаци, която е започнала да се употребява като въпросително местоимение за неща. Въпросителното местоимение

ние *котрын*, *котраи*, *котои* днес живее като доста разпространена форма в югоизточните говори, *котри*, *котра*, *кото*, *мн. ч. котри*.

Старите въпросителни местоимения за признаци *какъ*, *кака* и т. н. са получили наставка *-ъ* в и днес гласят *какъ* в, *каква*, *какво*, *мн. ч. какви*. Новите форми започват да се явяват от XIII в., сравни напр. в Добрейшовото евангелие: *аа* *къкъ* *какъ* *копъ* *дънъ* (Лука, XIX, 15). Старите въпросителни местоимения за количество *коанкъ*, *коанка* и т. н. днес гласят *колка* в, *колкава*, *колкаво*, *мн. ч. колкави*. Старобългарската форма за *им. пад. мн. ч. коанци* днес живее във формата *колци* *на*. В някои диалекти старата именителна форма за мъжки род *коанкъ* е претърпяла своеобразна редукция на втората гласна и днес гласи *колъ* *к*. Не са се подложили на промяна в българския език въпросителните местоимения за притежание *чьн*, *чьа*, *чье* — *чнй*, *чня*, *чне*.

Относителни местоимения. Най-широко употребявано в старобългарските паметници относително местоимение *нже*, *иже*, *еже* започва да се губи в българския език доста рано, още в късната старобългарска епоха. След XI в. то едва ли е било характерно за говоримата българска реч, въпреки че в среднобългарските паметници се използва доста нашироко. От късната старобългарска епоха нататък много чести са случаите, когато формата за *ср. р. еже*, по-рядко формата за *м. р. нже*, се използва като относително местоимение за всички родове и всички числа, сравни *благенъ члкъ* *еже* *прнвѣрѣте* *прѣмѣдрѣсть*, *азыци* *еже* *не* *бѣдаты* *тебѣ* (Григоровичев паримейник); *уче* *нашъ* *еже* *еси* *на* *нѣхъ* (Врачанско евангелие); *ажъ* *еже* *са* *звѣще* *дѣдомъ* *ажъ* (Троянска повест). Някои учени виждат в употребата на форма *еже* за всички родове в среднобългарски не признак за загубата на народния характер на местоимението, а проява на тенденцията към създаване на неизменяеми по род относителни местоимения в българския език.

На мястото на изчезналото относително местоимение *нже*, *иже*, *еже* в българския език започват да се използват въпросителните местоимения, които за тази цел обикновено получават допълнителна частица *-то*. Тя естествено не се явява изведнъж и навсякъде, а постепенно. И до днес съществуват немалко български говори, в които въпросителните местоимения, употребявани като относителни, не получават частица *-то*. И в среднобългарските паметници се отбелязват доста случаи, при които относителните местоимения нямат допълнителна частица *-то*, напр. *аром*, *кон* . . . (Грамота от 1277 г.), *кто* *бе* *слонъ*, *кон* . . . (Физиолог). Нови форми от типа *кон-то* се срещат в Троянската повест. Частицата *-то* е свързана генетично с показателното местоимение *тъ*, *та*, *то*. Това личи най-добре от някои форми в родопските говори, при които

като допълнителна частица към относителните местоимения се явяват -с о и -н о, т. е. частици, свързани с показателните местоимения съ, онъ, сравни к о т р и с о, к о т р и н о. Рядко новите относителни местоимения получават допълнителна частица -ж е. Това е ставало под натиска на все още употребяваните в литературния език през среднобългарската епоха местоимения нже, ѝже и т. н. сравни хрисовоуан кѣнже принесоуш сѧ (Грамота от 1342 г.).

Относителните местоимения в българския език са се образували предимно от въпросителното местоимение кон, коѧ, коѣ. На второ място по продуктивност е било местоимението, образувано от чѣто, а именно щ о или щ о т о. То се употребява, без да се мени по род и число. През XIV в. в някои ръкописи се употребяват като относителни местоимения комбинирани форми от кѣто и нже, напр. нѣс ѡуднѣн сѧ кѣто нже может ѡбнаходити снаж бѣжѣ. Употребата на неизменяеми относителни местоимения остава характерна черта и в по-късния развой на българския език. Освен щ о в народните говори се използва като неизменяемо относително местоимение и наречието за място д е т о, сравни т о я, д е т о д у х а. Наречия за място се употребяват като относителни местоимения и в някои други балкански езици. В българските паметници те се явяват от XVII в.

Не се употребява в българския език старото относително местоимение за признаци ѧкѣ, ѧка, ѧко. То е напълно изместено от въпросителното местоимение за признаци к а к ѣ в, снабдено с допълнителна частица -т о, сравни к а к ѣ в т о, к а к в а т о и т. н. Чрез прибавка на частица -т о значение на относителни местоимения могат да получат и всички останали изброени погоре въпросителни местоимения.

П р и т е ж а т е л н и м е с т о и м е н и я. Именителните форми на местоименията мон, твои, нашъ, вашъ се пазят непроменени в българския език. За 3 л. в старобългарския език се използват формите на анафоричното местоимение за родителен падеж егѡ (м. и ср. р.), кѧ (ж. р.). По-късно в същата служба започват да се явяват и родителните форми на показателните местоимения, но с прибавка на наставки от прилагателни притежателни. В среднобългарски имаме вече нови притежателни местоимения за 3 л. ед. ч.: егѡвѣ или негѡвѣ, сегѡвѣ, тогѡвѣ, онѡгѡвѣ. По-късно тая богата система от притежателни местоимения за 3 л. ед. ч. се опростява. Днес се употребява само местоимението н е г ѡ в. Сравнително дълго в българския език живее местоимението т о г ѡ в. Формата за ж. р. ед. ч. на анафоричното местоимение кѧ получава наставка -и и, типична за образуване на прилагателни притежателни от женски имена. Чрез вокална контракция и със старо епенетично н, което се явява и при н е г ѡ в, се получава днешната форма н е и н. За множествено число покрай старата форма нѣхъ започва да се явява родителната форма за множествено число на по-

казателното местоимение *тъ-тѣхъ*, от която чрез прибавка на наставка *-ъ* и *ъ* се получава форма *тѣхънъ*. По същия начин от *нхъ* се получава *нхънъ* — *нхънъ*, днес *ни хен*, *ни хна*, *ни хно*, употребявани в западни говори.

Още през старобългарската епоха с постепенното разрастване на дателния падеж с притежателна функция и кратките дателни форми на личното местоимение *ми*, *ти*, *му*, *й*, *ни*, *им*, в приименна употреба започват да изразяват притежателно отношение. По този начин тези кратки местоимения се вреждат между притежателните местоимения. Процесът е много характерен за българския език. Между останалите славянски езици той е отчасти познат на сърбохърватския език. Както отбелязахме в параграф 13, той е много характерен и за балканските езици, които заобикалят българския език. В старобългарските паметници приименната употреба на кратките дателни форми на личното местоимение в притежателна функция не е много честа. Между среднобългарските паметници най-широко място на кратките дателни лични местоимения с притежателно значение е отделено в Шафариковия триод, сравни *повѣданъ сѧ дръжава мн*, *вѣрши мн сежъзъ многыхъ мн грѣхъвъ*, *присѣдъ бо на ма дръжавѣ мн раздѣроуши*, *сѣце мн вѣнцѣ*, *въстанн рождѣства тн*, *сѣбраномъ оученикомъ тн*, *не вѣрѣва въстанн тн*, *на стѣжъ повѣстенна тн*.

Възвратното притежателно местоимение *сѧ* е могло да се употреби в старобългарския език във всички лица, но неговата употреба се е спазвала строго само в 3 л. ед. ч. и мн. ч. В останалите лица то е могло да бъде заменено с обикновените притежателни местоимения. В днешните български говори се наблюдава още по-голямо стесняване на неговата употреба. Най-далеч в това отношение са отишли някои западни и югоизточни говори. В някои говори местоимението клони да се обърне в прилагателно със значение на *близък*, *родствен*. Употребата на *сѧ* в свой се избягва понякога и в езика на най-добрите български писатели, сравни напр. *прибралъ я чорбаджи Марко у една ѿ негова (вм. своя) роднина (Вазов)*, *тя се гушна въ топлото място на нейните (вм. своите) щастливи мисли (Елин Пелин)*.

Кратката дателна форма *сн* на възвратното притежателно местоимение е започнала да се употребява в българския език в притежателна функция, както кратките дателни форми на личното местоимение. Доста случаи от подобна употреба на кратката дателна форма *сн* срещаме още в старобългарския паметник *Супрасълски сборник*, сравни напр. *приа жени сн*, *рече оученикомъ сн*, *и очн сн помѣжнша*, *не рачнша приати господина сн цѣсара въ сѣбѣ*. Сред среднобългарските паметници най-широка е употребата на *сн* в тая функция в Шафариковия триод.

сравни егаа ты оченномъ си явен са ги, на спсене людем си, предста-
дрюугомъ си възвѣщаѣ.

В днешните български говори се забелязва по-слабо ограни-
чение на употребата на кратката форма с и в притежателна функ-
ция, отколкото на дългата форма с в о й. Ограниченията са пак по-
чувствителни в западните и югоизточните говори, сравни напр.
в и к а й м а й к а т и (западно), г а с а в ъ р н а л а у д у м а
х и (родопско). Замяната на с и в притежателна функция с крат-
ките дателни местоимения *ми, ти, му, и, им* се смята за грешка в
съвременния литературен език.

Много типична за българския език е емфатичната употреба на
си при дългата форма на възвратното притежателно местоимение
с в о й. Примерите се явяват още от старобългарския период,
сравни напр. следните места в *Супрасълския сбор-
ник*: *радоуѣтъ са зѣло ѣко оу своихъ сѣтъ си дома лежааи, почто свое-
му си заведѣши спасенню, богъ бо своего си сына поустн, и тако благода-
рстваша а отъпоустн въ своя си.* При подобни случаи, ко-
ито са чести и в съвременния език, възвратността може да се по-
еме изцяло от кратката форма с и, а възвратните местоимения да
бъдат заменени с обикновени лични, съответно с обикновени при-
тежателни местоимения. Така възникват в българския език кон-
струкциите *говоря за мене си, говориш за тебе
си, говори за него си, говорят за тях си и т. н.*
или обикновените особено в източните говори фрази *моя си,
твоя си, негов си, техен си и т. н.*

Неопределителни и отрицателни место-
имения. Образувани с частици *нѣ, ни* и въпросителни место-
имения *кой, що, какъ* в и т. н., неопределителните и отри-
цателните местоимения преживяват същите промени, които са
станали в българския език с въпросителните местоимения. От
въпросителното местоимение за количество в старобългарския
език са съществували форми *нѣколанъ* (м. р. ед. ч.) — *нѣколанци*
(м. р. мн. ч.), *нѣколанка* (ж. р. ед. ч.) — *нѣколанъ* (ж. р. мн. ч.), *нѣколко*
(ср. р. ед. ч.) — *наколанка* (ср. р. мн. ч.). От тях в старобългар-
ските паметници ни е засвидетелствувана само формата за м. р.
мн. ч. Остатък от нея представя днешното *неколкина*. На
мястото на формите за множествено число в българския език рано
се установява една обща неизменяема форма *няколко*. Тя ни е
засвидетелствувана още в XIII в. в Добрейшовото евангелие в
една киноарна бележка, сравни *пѣгъни напредъ нѣколко лѣтъ*.
С помощта на частица *любѣ* в старобългарския език са се образували
неопределени относителни местоимения, напр. *кѣто любѣ, чѣто любѣ*.
По-късно частицата *любѣ* е могла да се присъедини към числител-
ното *единъ* и да образува неопределително местоимение *любѣединъ*,
наследства от което са днешните югоизточни диалектични форми
боедин, будин „някаой“. От XVII в. в паметниците се явяват
неопределителни местоимения, образувани от въпросителни место-

имения с помощта на частицата е де, напр. е де кой, с редукция на крайната гласна на частицата е дн кой. Тия форми се употребяват и в съвременния литературен език. Употребяват се в литературния език и неопределителни местоимения, образувани с помощта на старинното наречие годе, напр. що-го-де, как-во-го-де, буквално „каквото желаеш, каквото ти е угодно“. Неопределителността на местоименията се засилва, когато се прибави частица си, напр. някой си, някакъв си, едн кой си, едн колко си.

Частицата си в случая няма нищо общо с кратката дателна форма на възвратното местоимение себе. Тя е остатък от стара опативна форма на спомагателния глагол възити, сравни лат. sit. В руския език при образуване на неопределителни местоимения тя се заменя с нова заповедна форма, сравни к т о-н и-б у д ъ.

В българския език е съществувало и неопределително местоимение онънца. Слаби остатъци от него съществуват и до днес в някои западни говори. Местоимението представлява старо съчетание от показателни местоимения онъ и съ с допълнителна наставка -нца.

Най-кратък живот в българския език е имало неопределителното местоимение етѣѣ. То е било характерно за някои български диалекти, предимно западни, през IX в. Още в някои от старобългарските паметници етѣѣ започва да се заменя с други неопределителни местоимения, което показва ограниченото му разпространение през X и XI в. От това местоимение в съвременния български език не е останала никаква следа. Забележително е, че в Савина книга и Марийнско евангелие на мястото на етѣѣ се явява еднѣѣ, от което се вижда, че в старобългарската епоха това числително е могло да се употреби и като неопределително местоимение. Тая особеност на числителното е запазена и до днес.

Обобщителни местоимения. Обобщителното местоимение в старобългарски е било въськъ, въська, въсько, кое о с допълнително прибавена наставка -ьскъ е могло да получи изглед въсьчъскъ, въсьчъска, въсьчъско. Формата за м. р. ед. ч. днес гласи всеки както в народните говори, така и в литературния език. Тя е наследство от стара сложна форма въськъин. Днешните форми за ж. и ср. р. ед. ч. са всяка, всяко. Под влияние на въпросителните местоимения кой, коя, кое в българския език се получават и форми всякой, всякоя, всякое. Старите форми за множествено число въсьци (м. р.), въськи (ж. р.), въська (ср. р.) са заменени в източните говори и в литературния език от обща форма всички, която се употребява като обща множествена форма и за старото местоимение-прилагателно въсь. Формите за единствено число от всички се употребяват днес само с член — всичкият, всичката, всичкото. В източните говори и в литературния език те заменят старите форми за единствено число на споменатото местоимение-прилагателно.

именно *въсь, въста, въсе*. Те са получени чрез контаминация от *въстѣсьскыѣ* и *въсн*. Контаминацията е станала възможна, след като през среднобългарската епоха обобщителното местоимение *въстѣсьскъ* е започнало да се употребява със значение на местоимение-прилагателно *въсь*. В един среднобългарски паметник от XIII в., наречен Софийски октоих, такава употреба на местоимението *въстѣсьскъ* е напълно редовно прокарана. От формите на местоимението-прилагателно *въсь* съществуват многобройни остатъци в днешния български език, особено в западните говори. В поетичната реч доста често се употребява обобщена за всички родове множествена форма в с и. В югоизточните говори нови заместници на *въсь* са неизменяемите форми в р е д—в р и д—в р у д, възлизаци всички към старо съчетание *въ ѿааъ*.

§ 49. ЧИСЛИТЕЛНИ

В старобългарския език ни е засвидетелствувана форма *ѣднѣ*, по-рядко *ѣднѣ*. И от двете форми имаме днес редовни наследства, а именно е д и н (източно и литературно) и е д е н (западно). Формите за женски и среден род гласят е д н а, е д н о и н а изток, и н а запад. На много места в югоизточните говори числителното гласи а д и н. Числителните *дѣва* (м. р.) и *дѣвъ* (ж. и ср. р.) не са претърпели промени в българския език, ако не сметнем изпадането на слабите ерови гласни. От *оѣа—оѣвъ* имаме остатъци само в диалектите. От двойките *тѣнѣ* (м. р.)—*тѣн* (ж. и ср. р.), *чѣтърѣ* (м. р.)—*чѣтърн* (ж. и ср. р.) живеят само вторите форми като общи за всички родове. Не се отбелязват промени в наименованията и на следващите числа, сравни *пѣтъ—пет, шѣтъ—шест, ѣдѣмь—седем* (диал. *седъм, седум*), *осѣмь—осем* (диал. *осъм, осум*), *дѣѣать—девет, десѣать—десет, ѣднѣ на десѣате—единадесет* (единайсе), *дѣва на десѣате—дванадесет* (дванайсе), и т. н. *дѣва десѣатн—двадесет* (двайсе), *тѣн десѣатн—тридесет* (трийсе), и т. н., *съто—сто, дѣвъ сътъ—двесте*, но и *двеста* по аналогия на *триста*. В наименованията на стотиците от 400 до 900 включително се явява днес като съставна част родителна форма от *стотина*, сравни *чѣтърн съта—четиристотин, пѣтъ сътъ—петстотин*, и т. н. Старото наименование на числото 1000 *тысашта* или *тысѣшта* е загубено напълно в българския език. На негово място се употребява гръцкото числително *х и л я д а*, произнасяно често *пѣти х и л я д о* под влияние на *сто*. Чуждото наименование е засвидетелствувано за пръв път в XIV в. (Манасиева хроника).

Новобългарските числителни от *десет* нагоре представят много тясно сглюбени сложни форми в противоположност на старобългарските. Съставните части на съответните старобългарски числителни са се скланияли поотделно. Тясното срастване на чи-

числителните е започнало още от късната старобългарска епоха и е продължило очевидно интензивно в народния език през среднобългарската епоха. Така напр. на мястото на старобългарския текст *чесо радн хризма си не прода на бытъ на трьхъ сътъхъ пѣнасъ*, Йоан XII, 4, в среднобългарския паметник Добрейшово евангелие четем на тринахъ цать. Доказателства, че наименованията на десетиците и стотиците през среднобългарската епоха са представляли вече композита, а не съчетания от отделни числителни, които са се скланяли поединично, намираме и в Пражкото евангелие от XV в. Старобългарската фраза *о дѣсати дѣсатъ и дѣсати* (Матей, XVIII, 13) в този паметник е предадена по следния начин: *о дѣсатдѣсатихъ и дѣсатъ*. Това показва, че в българския език е било вече образувано числително *дѣсатадѣсатъ*, чиито съставни части са престанали да се скланят поотделно. На друго място в същия паметник старобългарската фраза *бѣ же летома дѣвѣма на дѣсатѣ*, Марко, V, 42, е предадена по следния начин: *бѣ же летома дѣсанадѣсѣтнѣ*. А старобългарската фраза *лѣтъ дѣвѣ на дѣсатѣ* е изменена в *лѣтъ два на дѣсат*. Последните два примера свидетелствуват не само за превръщането на числителното в тясно споен композитум, но и за обобщаването в българския език на формата за мъжки род дванадесет за всички родове. Числителното *триста* се среща в Пражкото евангелие след компаративната форма *вашѣ*, сравни *вашѣ тринахъ пѣнасъ*, Марко, XIV, 5 (стбълг. *три сътъ*). Очевидно числителното се е схващало вече като неделим композитум.

В среднобългарските паметници се употребяват старите падежни форми на числителните, но предимно по традиция. Някои отклонения от старите типове се дължат на аналогии, напр. родителни форми като *трѣхъ*, *четырѣхъ* вм. *трии* *четыри*. Новите форми се дължат на влияние от страна на местоименното склонение. Между тези аналогични изравнявания най-важна е промяната на дателно-творителната форма за двойствено число *дѣвѣма* в *дѣвама*, която откриваме в същност още в старобългарския паметник Зографско евангелие. Тя се затвърдява в българския език. Откриваме я заедно с форма *оама* (вм. *оѣма*) в Добрейшовото евангелие от XIII в., сравни *водоносъ ... кѣмѣстѣшѣ дѣама нан трѣмъ мѣрамъ*,

Йоан II, 6, *купимъ дѣама стома пѣнасъ*, Марко VI 37, *рѣ же нсѣ оама на дѣсатѣ*, Йоан VI, 67. Редки са в среднобългарските паметници случаите, при които личи пълно разпадане на падежните форми при числителните. Един такъв случай имаме във Врачанското евангелие, където е отбелязано по два вм. по *дѣвѣма*, сравни *посла ж по два прѣд лицѣмъ своимъ*. Сравни още следния пример от Пражкото евангелие: *по сто и по пат дѣсат*.

В паметниците на старобългарския период намираме също така редки, но много важни данни и за някои други промени, които са ставали с числителните. През този период вече числителните

от пет до десет са престанали да имат свойствата на съществителни. Така напр. в Кюстендилския евангелски къс срещахме **сн седмъ** вм. **всн седмъ**. В Драгийното евангелие, среднобългарски

паметник от XIII в., четем: **ѣ талантъ мн ѣн дадь**. **Се другыхъ ѣ** **привбретохъ** къ нимъ, Матей, XXV, 20. На същото място в

Зографското евангелие имаме **се другѣж а талантъ привбрѣхъ** нимъ.

Загубването на двойственото число е имало за последица да се нарушат през среднобългарския период някои закономерности при свързването на простите числителни **дѣа**, **дѣе** и на сложните числителни **дѣа** на **десате**, **дѣа** **десати**. Към тези числителни вече не са се включвали съществителни в двойствени форми. Така напр. в Драгийно евангелие четем: **такоже прнѣмы дѣа привбрѣте** **дрѣгыхъ дѣа**, Матей, XXV, 17. На същото място в старобългарския

паметник Зографско евангелие имаме **привбрѣте** и **другѣ бѣ**. Форми за творителен падеж множествено число, а не двойствено число имаме и на следното място в Драгийно евангелие: **съ дѣтѣма** на **десате** **ѣченнѣ**, Матей, XXVI, 20, в Зографското евангелие: **съ дѣтѣма** на **десате** **ѣченнѣкома**. Форма за множествено число имаме и на следното място в Кюстендилския евангелски къс:

сѣ **тысѣшты**, в Зографското евангелие: **съ дѣтѣма** **ѣма** **тысѣшѣтама**. Сравни още следните примери: **заповѣда дѣтѣма** на **десате** **ѣченнѣкома** (Търновско евангелие) и **оба** на **десате** **апостолѣ** (Православното евангелие). През среднобългарската епоха и след останалите числителни вече са започнали да се явяват общи форми, а не форми в родителен падеж. Виж съответните примери в § 88.

В българския език се създават специални форми на числителни бройни за лица от мъжки род. Най-рано такава форма се е образувала от числителното **дѣа**. Дателно-творителната форма за двойствено число на това числително **дѣтѣма** (по-късно **дѣама**) е започнала да се употребява като форма за именителен падеж при съществителни, означаващи лица от мъжки род или двойка от мъж и жена. Първият пример за подобна употреба датира от XIV в. Той се намира в един от преписите на Манасиевата хроника и гласи така: **вѣнатуъ же пишнаго сѣла жнѣтѣста ѣтѣма** (Адам и Ева). По-късно подобни форми се образуват и от останалите числителни, сравни **три ма**, **четири ма**, **пети ма**, **шестима** и т. н. Това са най-разпространените числителни бройни за лица от мъжки род. Освен тях в почти всички български диалекти се употребяват числителни със същите функции, образувани с наставка **-ица** от старобългарските събирателни числителни **дѣвоу**, **троу**, **четвероу** и т. н., сравни **двоица**, **троица**, **четворица**.

С поредните числителни в българския език не са ставали промени. Както в старобългарския, така и в новобългарския език те

се употребяват предимно в своята сложна форма, сравни *първи* — първи, *втори* — втори, *трети* — трети, *четвърти* — четвърти, и т. н.

§ 50. ДВОЙСТВЕНО ЧИСЛО

Двойственото число е започнало да се разпада по-интензивно в българския език през среднобългарската епоха. В среднобългарската книжнина неговата употреба е доста жива дори в паметници като Троянската повест. Няма съмнение, че до голяма степен това състояние в среднобългарските паметници е последица от влиянието на традицията в книжовния език. Двойственото число е започнало да се пренебрегва най-рано при случаи, когато е изразявало случаен, моментен сбор от две лица или два предмета. Така напр. в Добрейшовото евангелие (Матей, XXVIII, 5) четем *рече женама*. На същото място в Зографското евангелие имаме *рече женама*. Става дума за обръщението на ангела към двете жени — Мария и Магдалина, които идват на гроба на възкръсналия Исус. Ангелът завършва своето обръщение в Добрейшово евангелие с думите *се рече еамъ*, а в Зографското евангелие с фразата *се рече еамъ*. Много по-дълго време се е държало двойственото число, когато е бивало употребявано за изразяване на двойки от телесни органи — *ръце*, *крака*, *очи*, *уши*, *рога*, *криле*, или на две симетрични части от нещо. Така напр. във Физиолога от XVI в. срещаме дуални форми като *из нозю* *его*, *ушню* и *вшню*. Доста рано и при наименованието *родители* в българския език е започнало да се употребява множествено число, а не двойствено. В Кюстендилския евангелски къс имаме *и оужасоста са родителъ еамъ*, Лука, VIII, 56, а в Асеманиевото евангелие *и оужасосте са родителъ еамъ*.

Поради честата си употреба старите двойствени форми, с които се означавали двойки от телесни органи или две симетрични части на нещо, придобиват с течение на времето смисъл на форми за множествено число. Наченките на този процес се наблюдават още в старобългарските паметници. През среднобългарската епоха старите двойствени форми *ръце*, *уши*, *очи* са се схващали вече като форми за множествено число и са се свързвали с прилагателни в множествено число. В Манасиевата хроника имаме *красолюбнѣхъ рѣцѣ*. В Пражкото евангелие срещаме *ушнѣ* *и гланнѣ*, а не *уши* *и глани*, както е в старобългарските текстове.

Именително-винителната форма за двойствено число на имената със стара *о*-основа мъжки род се е държала здраво в българския език, когато се е употребявала след числителното *дѣва*, напр. *дѣва града*, *оученика*, *стола*, *хлѣба* и т. н. По-късно тези форми на *-а* са започнали да се употребяват при всички имена от мъжки род и след всяко друго числително. Така възниква новобългарското *бройно множествено число*. Постепенните етапи на неговото оформяване не намират ясно отражение по паметниците. Само

в Добрейшовото евангелие намираме един пример след числителното дванадесет, който бележи известен етап към установяване на бройното множествено число в българския език, сравни възлеже нѣсъ с ѿбѣа на десѣте ѿченика, Матей, XXVI, 20, в Зографското евангелие: съ ѿбѣа на десѣте ѿченикома. Бройното множествено число започва да се явява по паметниците от XVII в. нататък.

През среднобългарската епоха е започнало да се пренебрегва двойственото число и при местоименията. В Троянската повест намираме еднѣтъ она како нхъ (вм. ѿ) прѣвѣахъ. В Пражкото евангелие срещахме следните типични примери: сѣте ѿ (вм. н, двете жени), они (вм. онѣ, двете жени) прѣстѣпѣхъ.

§ 51. ЧЛЕННА ФОРМА

Членната форма е една от най-отличителните черти на българския език. Заедно с аналитичния характер на именната система тя образува най-същественото и най-типичното, което определя обособеното място на българския език между останалите славянски езици. Нито един език от славянското езиково семейство не притежава членна форма. Действително в някои северноруски говори се среща постпозитивна употреба на показателни местоимения, чиято функция в известни случаи напомня българския граматичен член. За пълна прилика обаче между тези руски диалектни особености и българските членувани форми мъчно може да се говори. Забележителен факт е, че в по-стари руски паметници употребата на постпозитивни местоимения функционално е много близка до членуванията в българския език, отколкото същата употреба в съвременните руски диалекти. За да се види разликата, която дели последната от строго и системно прокараните членувания в българския език, достатъчно е да споменем, че в северноруски говори прибавянето на показателното местоимение не става абсолютно след всяко име, че показателните местоимения много често пазят своето показателно значение и могат да се явят не само след съществителни, но и след глаголи и лични местоимения.

Появата на членна форма в развоя на българския език без съмнение е едно от ония явления, които стоят в тясна връзка с условията, в които е бил поставен да се развива българският език на балканска почва, с други думи, както разпадането на склонението, така и появата на членна форма е последица от развоя на редицата общи във всички балкански езици тенденции. Във всеки отделен балкански език обаче членните форми са се развили по свои пътища и със свои собствени средства. Проучването на развоя на членната форма в българския език ни убеждава твърдо, че в процеса нямаме никакво външно механично въздействие от страна на друг балкански език.

Членната форма спада към т. нар. езикови определители (детерминативи), които имат за цел да определят и индивидуализуват даден предмет спрямо останалите предмети. Членът е средство за изразяване на детерминация в много езици. Както в българския език, така и в останалите езици от индоевропейската група, които познават членна форма, тя води началото си от стари показателни местоимения. Постоянната употреба на показателните местоимения при съществителните довежда с течение на времето до пълно заличаване на тяхното показателно значение и ги превръща в обикновени изразители на определеност на предмета, към названието на който се отнасят, т. е. в членни форми. Но не всички показателни местоимения са могли да се преобразяват в членни форми. Историческите факти както в българския език, така и в редица други езици ни учат, че функция на членна форма са могли да придобият само т. нар. слаби показателни местоимения, т. е. показателните местоимения, които имат анафорична употреба. Слабите показателни местоимения се отличават от обикновените показателни местоимения по това, че не показват самия предмет или лице, а формулираното по-рано понятие за тях. Те обикновено имат по-кратки, по-слаби форми и заемат енклитична позиция.

Че българската членна форма представя в същност старо слабо показателно местоимение, личи от начина, по който става членуването в новобългарския език на дадено име, което се намира в именна група в изречението. Така напр. във фразите *добрата старата майка* или *трудният път* членната форма следва винаги първото име от именната група, т. е. стои на второ място в тази група. Българският език познава само такъв вид членуване в именни групи. Изместването на члена след вратата дума от групата (напр. *добра старата майка*) се явява за българския език напълно неестествено. В старобългарския език имаме същото положение, както личи от следните примери: *чѣто ѹченне се новое, не имамъ пшти отъ плода сего дознааго, похощаи же и хрѣста свѣтъпъи тѣ бѣхъ, како могъ азъ сътворити непрѣзвѣнное се дѣло*. Всичко това показва, че българската членна форма е енклитика, която в съгласие с владеещите в старобългарския език закони е трябвало непременно да стои на второ място в именната група, към която се отнася.

С обстоятелството, че българската членна форма по произход представя в същност стара енклитика, се обяснява лесно и нейната постпозиция, т. е. употребата ѝ изключително след имената. Както е известно, по-обикновено положение на членната форма е предпозицията, т. е. положението ѝ пред имената (напр. в немски, френски и английски език). Постпозиция на членната форма имаме в някои скандинавски езици, а така също в румънския и албанския език. Последното обстоятелство кара редица учени да приемат погрешно, че членната форма в българския език е била в зависимост от членната форма в румънския и албанския език поради своя постпозитивен характер.

Между многобройните въпроси, свързани с членната форма в българския език, важно място заема въпросът за времето на нейното възникване. Схващанията, които досега се изтъкваша в науката, бяха противоречиви. Така напр. проф. Л. Милетич, който продължително време се занимаваше с проблемите на членната форма в българския език, стоеше по тоя въпрос на становище, което днес не можем да споделяме в никой случай. Според него началото на българската членна форма се е криело още в праславянския език-основа. В подкрепа на това свое твърдение проф. Л. Милетич привеждаше наличието на членни форми в руския език и на стари адвербиализувани съчетания от рода на д н е с (днь съ), л я т о с (лѣто съ), з и м а с (зима съ) и т. н., които са свойствени на всички славянски езици. Тези схващания на проф. Милетич не намираха благоприятен отзвук сред учените-слависти. Господстващото мнение в славянското езикознание беше, че българската членна форма, която се тълкуваше като напълно чуждо езиково влияние, а не като продукт на обща тенденция в развоя на балканските езици, е ново явление, което не е било развито преди XV—XVI в. Това твърдение се основаваше на убеждението, че както в старобългарските, така и в по-новите среднобългарски паметници не се открива следа от членна форма.

Какво трябва да бъде отношението ни към изтъкнатите по-горе доста противоречиви схващания за времето, когато е възникнала българската членна форма. Както подчертахме вече, твърденията на проф. Милетич не могат да се смятат за основателни. До голяма степен те бяха продиктувани от стремежа му да отрича всякаква прилика в развоя на българския език с развоя на останалите балкански езици. Но да се твърди, че българската членна форма има праславянска основа, е голяма крайност. В такъв случай необяснимо е, че не са се създали по-отчетливи членни форми в останалите славянски езици. Не можем обаче да споделим и мнението на по-голямата част от славистите, които смятат българската членна форма за ново явление.

Членната форма в българския език се развива положително през периода на неговия обособен исторически живот. Тя не може да бъде отнасяна направо към праславянската епоха. Сред типичните черти, развити в българския език в течение на неговия исторически живот, тя все пак не е много ново явление и не може да се отнесе чак към XV—XVI в. Имаме известни данни, от които можем да съдим, че българската членна форма е била не в зачатъчно, но в доста напреднало състояние в някои старобългарски диалекти още в X в. Доказателствата, с които можем да подкрепим подобни твърдения, са доста на брой. По-долу ще изброим някои от по-важните измежду тях.

Солунският диалект, отразен в първите преводи на Кирил и Методий, не е познавал развита членна форма. В известни особености на този диалект обаче можем да съзрем заченки

на членна форма. Така напр. в старобългарските паметници срещаме доста случаи от много тясно свързване в морфологично и акцентно отношение на имена със следващи показателни местоимения. Сравни напр. *работъ* (вм. *рабъ тъ*), *народъ* (вм. *народъ съ*), *родъ* (вм. *родъ тъ*), *образъ* (вм. *образъ съ*). Като имат пред вид, че тия съчетания се явяват на мястото на съчетания от съществително име и следващо показателно местоимение в гръцките оригинали, повечето от учените не искат да видят в тях и най-малка прилика с членувани форми. Действително не е правилно да се допуска, че старобългарските съчетания от посочения вид са били напълно равни във функционално отношение със съвременните български членувани имена от мъжки род. В тях обаче спокойно можем да видим първите белези от оная начална фаза в развоя на българската членна форма, когато показателното местоимение чрез тясното си свързване с предходното име е започнало да губи първичното си показателно значение и да придобива детерминиращо значение, т. е. да се превръща в член. Това се вижда на първо място от факта, че съществува пълен формален съвпадеж между старобългарските форми *родъ*, *образъ* и новобългарските членувани форми *родъ т*, *образъ т*. От друга страна, някои фонетични белези на новобългарските членувани форми при имената от мъжки род свидетелствуват за техния архаичен характер и за тяхното пряко свързване в хронологично отношение с изтъкнатите старобългарски съчетания. Като членна форма при тези имена днес определяме групата *-ъ т*. В тази група старият местоименен елемент е само крайната съгласна *-т* (от старо *тъ*), а еровата гласна пред нея представя в същност старото окончание на съществителното. Както се знае от историята на българския език, краесловните ерове, които са се намирали в слаба позиция, са изчезнали напълно в един много ранен период от развоя на българския език, именно още в старобългарския период. Запазването на еровата гласна в членуваната форма *родъ-т* свидетелствува, че съчетанието е било оформено, преди да заглъхнат старите краесловни ерове. До същите заключения ще дойдем, ако анализираме и днешните западнобългарски и отчасти източнобългарски диалектни форми *г рад о (т)*, *р од о (т)*. При тях имаме изяснение на краесловния ер, попаднал в силна позиция (сравни *г радъ*), в гласна *о*. Следователно имаме явление, свързано с фонетичен закон, който е започнал да действа в известни части на българския език през X в. и е завършил приблизително в края на старобългарската епоха. Както се вижда, и българските диалектни форми *г рад о (т)*, *р од о (т)* на свой ред подчертават архаичния произход на членната форма в българския език. Обстоятелството, че старобългарските съчетания *родъ*, *образъ* и т. н. се явяват срещу подобен гръцки словоред от съществително и следващо показателно местоимение, не може да се взема за повод да се отрича вероятността, че в тия съчетания се крият заченки на български член. В

началния период от създаването на членни форми много трудно е да се разграничи кога дадено слабо показателно местоимение пазн своето старо значение и кога то приема вече значение на членна форма. Старобългарските съчетания, от една страна, предават вярно гръцкия словоред, а, от друга, чрез тясното прилепване на показателното местоимение към предходното съществително крият заченките на българската членна форма.

Пред вид на това, че в говора на Кирил и Методий членната форма се е намирала в зачатъчно състояние, старобългарският преводач е чувствувал известни затруднения при желанието си да остава верен на гръцките оригинали, писани на език, който познавал употребата на членната форма като нормално явление в своята граматична система. Най-често членуваните гръцки съществителни са били превеждани с обикновени български съществителни, което е било естествено за синтаксиса на старобългарския език и не е лишавало българския превод от точност при предаване на смисъла на гръцкия текст. Членуваните гръцки прилагателни са били превеждани предимно със сложната форма на българските прилагателни. При известни случаи обаче старобългарският преводач се е престаравал и е прибягвал до изкуствени средства, за да предаде гръцките членувани съществителни. По тоя начин на места в старобългарските преводи намираме несвойствени за старобългарския синтаксис съчетания от относителни местоимения и съществителни имена, с които преводачите са смятали, че създават равностойни заместници на гръцките членувани форми, напр. *иже чловець, иже слаба, еже небо*. Понякога с подобна прибавка на относително местоимение за среден род била превеждана и гръцката членувана инфинитивна форма, напр. *еже люблѣти* (τὸ ἀγαπᾶν). Тези изкуствени езикови похвати, несвойствени на славянския синтаксис, получават известно разширение в по-късния развой на стария български литературен език, когато откъснатостта на последния от говоримата реч е била много по-голяма. Все пак има примери, от които се вижда, че старобългарският преводач на места е съумявал да преведе гръцки членувани форми със средствата на току-що започналото в езика семантично преобразяване на съчетанията от съществително и следващо показателно местоимение в членна форма. Такива случаи, при които в старобългарските преводи се явява свободна, независима от гръцките оригинали постпозитивна употреба на показателни местоимения, имаме, сравнително взето, малко на брой в евангелските преводи. Те са повече в Супрасълския сборник, един по-късен старобългарски паметник. Ето няколко примера от този паметник: на място τὸ — ἐν τῷ τόπῳ, пештера та — τὸ σπήλαιον, владыка тѣ — ὁ χράτω, мъжъ тѣ — ὁ ἀνὴρ. Това са безспорни доказателства за зараждането на българската членна форма още на старобългарска почва.

Като доказателство за ранния произход на членната форма в

българския език можем да приведем и факта, че членни форми се срещат в езика на Йоан Екзарх. Съчиненията на този старобългарски писател не са запазени в старобългарска редакция. Но тъй като членни форми се срещат последователно в три от тези съчинения, може да се допусне с голяма вероятност, че членът е бил характерна езикова черта и на самите оригинали. Ще приведем няколко примера: *нъ добрымъ дѣлы обрѣтаютъ поутѣтъ* (но с добри дела намиратъ п ъ т я); *нже сътъ оуже приканъ вѣдѣтъ, то тѣмъ целенне подаю* (подавам целение на тези, които са приели з а р а з а т а); *чннъ постѣуемоу кѣтъ снѣе* (редът на поста е такъв); *каа уста исповѣдѣтъ сладостѣтъ ученна его* (коя уста ще изкаже с л а д о с т т а на неговото учение); *да не тежестю дѣнцата отпадѣтъ тънька съща* (да не отпаднат дънцата като са тънки).

Доста убедително доказателство за старината на членната форма в българския език можем да открием във вида, в който се явяват показателните местоимения, приели функция на член. Най-широко разпространение в българския език са получили членните форми, образувани от старото показателно местоимение *тъ*. В старобългарския език това местоимение е имало следните форми за множествено число: *ти* за мъжки род, *ты* за женски род и *та* за среден род.

Ако се взем в днешните форми на члена при съществителните за множествено число, ще открием следните особености. Имената от мъжки и женски род имат членна форма -*тъ* (-те) вместо очакваните -*ти* и -*ты*. Появата на този нов член се дължи на влияние от страна на формите на показателното местоимение *тъ* в косвените падежи, които при склоняването на членната форма са се срещали много често, напр. *родъ тѣхъ* (род. пад. мн. ч.), *родомъ тѣмъ* (дат. пад. мн. ч.), *роды тѣмъ* (твор. пад. мн. ч.), *родѣхъ тѣхъ* (мест. пад. мн. ч.). Под влияние на вокализма на тези форми и в им. пад. мн. ч. на имената от м. и ж. р. се явява форма *тъ* (те) вместо по-старите *ти* и *ты*. Остатък от родителен падеж на членната форма имаме в днешни *петъ* и *десетъ*, при които членната форма е имала някога партитивно значение. Всичко това показва, че членната форма е доста стара и че нейното възникване следва да се постави в период, когато падежната флексия в българския език е била още напълно жива. В някои архаични български диалекти се пазят и до днес падежни остатъци при члена. Примери от-склоняван член избилствуват в седмоградските български текстове от XVI в., а така също в новобългарските паметници от XVII и XVIII в. Немислимо е възникването на членната форма да се поставя в XV и XVI в., когато българският език изобщо не е познавал вече падежна флексия при имената.

Не по-малък интерес представя и членната форма за множествено число при имената от среден род -*та*. Тя е в същност архаичната форма на показателното местоимение *тъ* за среден род множествено число. Една от най-характерните особености в развоя на

само на това местоимение, но и на всички останали родови местоимения в българския език е тая, че трите различни родови форми за множествено число се заменят с една обща форма. Нашите стари езикови паметници не ни дават точна представа за времето, когато се е извършила тая промяна в българския език. Все пак ние нямаме никакво основание да предполагаме, че тя е станала покъсно от съответната промяна, която преживяват и прилагателните в българския език. Сигурни доказателства за разпадане на родовите окончания за множествено число при прилагателните в българския език имаме от XIII—XIV в. Заключение, което следва да направим, е следното — българската членна форма се е създала още в периода преди изчезването на родовите окончания за множествено число при местоименията, т. е. преди XIII—XIV в.

От всичко казано по-горе проличава ясно, че появата на членната форма не може да се поставя в онази епоха, когато започва най-новият период от развой на българския език. В старобългарските паметници действително няма още напълно развита членна форма. В тях можем да открием само нейни зачатки. Данните от езика на Йоан Екзарх ни дават основание да допускате, че някои източни български диалекти от X и XI в., т. е. от времето, от което произхождат запазените преписи на старобългарските Кирило-Методиеви паметници, сме имали доста напреднала в своя развой членна форма. Народният език през т. нар. среднобългарска епоха е познавал вече членната форма в нормална употреба.

Фонетичните новости са намирали по-добро отражение в езика на среднобългарските паметници. В морфологично отношение тия паметници са се стремели да се придържат към старината. Новообразуваните членни форми са се противопоставяли рядко на особеностите на старобългарския Кирило-Методиев език. Затова тяхната употреба е била отбягвана дълго време. Все пак не можем да не отбележим, че наличието на членна форма в говоримата реч през среднобългарската епоха намира в среднобългарските паметници отражение в увеличените примери от тясно срастване на слабите показателни местоимения с предходното име — *работъ, домотъ, родосъ*. Всичко това не може да не се свърже с постепенното превръщане на тия съчетания в членувани форми, което е било непрекъснат процес в българския език от старобългарската епоха нататък. Особено поучителни са ония случаи, при които подобни съчетания в среднобългарските паметници не съответствуват пряко на старобългарски, респ. на гръцки съчетания от съществително и показателно местоимение. Такива са напр. следните места в Добрейшовото евангелие от XIII в., при които тясно срасналите композита от име и показателно местоимение имат значение съвсем близко до членното: *нѣкъде и ахъ въ пустына. и бѣше въ пустыни тои днѣ .м. искоушаемъ сотоножъ, Марко, I, 12—13; помже свѣрѣте и нсѣ въ*

цркен и рече к ѿмъ, се чѣлъ еси и к тому не съгрьшан да не горе ти что
бждеть. и иде члѣкотъ и побѣда нѣмъ, Иоан, V, 14—15; бѣ же на
мѣстѣ томъ надеже пропаши нѣка градъ, Иоан, XIX, 41; егда же възы-
доши братна его въ праздникъ и тогда нѣ възиде въ праздникъ не иде
нѣ там. нудеи же искаху его въ праздникоу и глаху, гдѣ естъ онъ, Иоан,
VII, 10—11; аще бо не идѣ азъ оутѣшителъ къ вамъ не придетъ аще ли
идѣ послѣ и к вамъ и приидѣ онъ и обличитъ мнози въ грѣсѣ,

Иоан, XVI, 7—8; и ꙗко нѣ створите члѣки възлещи. бѣ же трѣба многа
на мѣстѣ томъ, Иоан, VI, 10.

Немного голям брой членни форми се откриват в такива
паветници, в които имаме по-голяма свобода на езика. Забележи-
телно в това отношение е т. нар. Н а р о д н о ж и т и е на Иван
Р и л с к и, съставено през XII в., но запазено в преписи от XV в.
Ще приведем пасажа от това житие, внимателното прочитане на
който ще ни убеди лесно, че употребените съгласно със закона на
енклитиката показателни местоимения имат типично значение на
членни форми. Това ще проличи и от новобългарския превод на
пасажа. Нека отбележим още факта, че обикновените показател-
ни местоимения в тоя текст винаги стоят пред имената.

„И придошѣ на мѣсто то, идеже стоаше на камени стѣ
отъцъ Иоаннь, мола бога. И придошѣ напрасно съ страхомъ
велнемъ мнѣше устрашити его, хотѣше да бѣжит от мѣста
того стго и не могошѣ ему что сътворити, бѣше бо аггль гнь
храна и крѣпла его. И нача днаволъ бѣжати а стѣ отъцъ Иоан
бѣ стоа на камени мола са будниѣ и ношниѣ не прѣстаа слъзи
точа. И приходѣше врази низрѣваахѣ от камене того. Вы-
сота бо бѣ камене того м съжнен. Он же не хотѣше обити
ниѣмъ пѣтѣм, имат бо пѣтище мало на мѣстото стое. Нѣ
ового смѣтаахѣ тѣмже пѣтищиѣмъ възлазѣше. Ест бо камен
тъ высокъ и стрѣмень.“

„И дойдоха на мястото, кѣдето светият отецъ Иван стое-
ше на камѣк, молейки бога. И дойдоха внезапно с голяма заплаха,
като мислеха, че ще го уплашат, защото искаха да го принудят да
избяга от светото място. Но те не можаха да му сторят
нищо, защото ангелъ господен го пазеше и подкрепяше. И почна
дьяволът да бяга, а светият отецъ стоеше на камѣк, молейки се
богу деня и ноща, без да престане да пролива създи. И идваха
враговете и го смѣкчаха от камѣка. А височината на камѣка
беше 40 сажена. Той не искаше да заобикаля по другъ път, защото
към светото място имаше една малка пътека. Но от която страна
го събаряха, от същата се и качваше. Защото камѣкътъ е
стрѣмен и висок.“

И в други среднобългарски паметници, които по своето съдър-
жание са се отделяли от черковната книжнина, се срещат на много

места членни форми. Между тези паметници отличителен е разказът за М и х а и л в о и н, запазен в ръкопис от XIV в. Като доказателство за съществуването на членни форми през среднобългарския период ще приведем по-долу един малък откъс от този разказ, в който личат многобройни членни форми:

„И възвратив сѧ от р а т и т о ѡ, шествие начѧт творити къ дому своему, и приспѣвъ до Тиранскаго мѣста, и възхотѣ почити ту. Бѣше въ мѣстѣ томѣ езеро велико, изхождаше изъ е з е р а т о г о з ѣмѣи и поѧдаше члкъ и скоты. Видѣвъ же рабѣ его дымѣ при езерѣ и приемѣ на скорѣ ястие и иде тамо, идеже бѣше дымѣ исхода и обрѣтѣ дѣвицѣ сѣдащѣ и наченнѣ ра б ѣ о н ѣ въпрашати дѣвицѣ. Она же сказа емоу о з ѣ м ѣ и т о м.“

„Като се завърна от в о й н а т а, пое път към своя дом и като стигна до Тиранското място, пожела да почине там. В това място имаше голямо езеро, от е з е р о т о излизаше змия и изпояждаше хора и животни. Като видя неговият слуга дим при езерото и като взе набързо ястие, отиде там, дето излизаше дим и намери една седяща девица. И започна с л у г а т а да разпитва девицата. Тя му разказа за змията.“

Членна форма е употребена на едно място в краткия текст на българския Ф и з и о л о г от XVI в., сравни *приходѣтъ исполнѣтъ на мѣсто гдѣ лежи и покрѣи трѣвъ тѣ съ шѣтомѣ за ѣ. дѣни* — „Идва изпълнѣтъ на мястото дето лежи и покрива тревата с оцет за седем дни.“

Членни форми са могли да се развият от всички показателни местоимения — тѣ, сѣ, онѣ и овѣ. Най-често обаче се образуват от показателното местоимение тѣ, което в българския език се е употребявало за най-общо посочване на предметите и лицата, без да се изтъква по-точно тяхната пространствена отдалеченост от говорещото лице. Членни форми, образувани от останалите показателни местоимения, се срещат днес само по диалектите. Така напр. в говорите в Родопите са много чести членните форми от местоимения сѣ и онѣ — ч и л ѣ к а с и ч и л ѣ к а н, а в говорите в Македония имаме членни форми от местоимения онѣ и овѣ — ч о е к о н, ч о е к о в.

По-особена история в българския език има членуването на прилагателните имена. Първите примери от членувани прилагателни откриваме в езика на Иоан Екзарх, сравни напр. *желанѣнтѣ, тѣхѣнтѣ, зѣнтѣ, нечѣстнѣнтѣ, многаѣта, аѣжаѣта, нѣроснѣнскоѣто, минувѣшнѣто, богоѣпнѣѣѣта мѣста*. Както се вижда от приведените примери, членуването на прилагателните е ставало, като се е прибавяло показателното местоимение към сложната форма на прилагателните. Днешните членувания на прилагателните от женски и среден род показват, че окончанията -а ѣ т а, -о ѣ т о са се стегнали в -а т а и -о т о, сравни *д о б р а ѣ т а—д о б р а т а, д о б р о ѣ т о—д о б р о т о*. По-особена е била съдбата на прилагателните от мъжки род. При тяхното членуване се пази старата

сложна форма, но към нея не се прибавя вече показателното местоимение, а се прехвърля членната форма от съществителните имена, напр. *с т а р и - ъ т* (графично стари-ят), *м л а д и - ъ т*, *с и л н и - ъ т*. Изместването на по-стария тип членувани прилагателни *стари-н-тъ*, *млади-н-тъ* от типа *с т а р и - ъ т*, *м л а д и - ъ т* очевидно се дължи на стремежа да се изравнят във формално отношение членуваните съществителни от мъжки род с членуваните прилагателни от мъжки род. Процесът е бил подсилен от обстоятелството, че е съществувала пълна формална прилика между членуваните съществителни и прилагателни от женски и среден род, сравни *ж е н а - т а — д о б р а - т а*, *с е л о - т о — д о б р о - т о*. Първият случай от прехвърляне на членната форма от съществителните към прилагателните за мъжки род срещахме в среднобългарския паметник *Д о б р е й ш о в о е в а н г е л и е* от XIII в. — *злыньнть рабъ*. Сравни още следния пример от Физиолога (XVI в.), при който имаме членувана форма на притежателно местоимение за 3 л. мн. ч. — *прѣтча ѡ лнцы како тѣхннѣ жнеотъ*.

Г Л А Г О Л

§ 52. ОБЩО ЗА РАЗВОЯ НА ГЛАГОЛНАТА СИСТЕМА

Промените, които настават в областта на глаголната система на българския език, са много по-малки в сравнение с промените, които настават в именната система. Едно от най-типичните явления сред глаголните форми в развоя на българския език е загубата на т. нар. именни глаголни форми, т. е. на инфинитивната форма, на супинната форма и на някои причастни форми (на сегашното деятелно и сегашно страдателно причастие и на минало деятелно причастие първо). Следователно наред със загубата на синтетичните именни форми в развоя на българския език се наблюдава и ограничаване на ония глаголни категории, които по своето значение са стояли най-близо до имената.

Инак, общо взето, в българския език се е запазило онова богатство на глаголните форми, което е характерно за старобългарския език с неговите три основни времена (*с е г а ш н о*, *м и н а л о*, *б ъ д е щ е*), с отделни форми за изразяване на съотношението по време между минали и бъдещи действия, а именно: *с е г а ш н о* време (*бѣрѣ — бѣра*), *минало* несвършено време (*бѣрѣахъ — бѣрахъ*), *минало* свършено време (*бѣрахъ — брахъ*), *минало* неопределено-перфект (*бѣралъ кѣсмь — бралъ съм*), *минало* предварително (*бѣхъ бѣралъ — бяхъ брал*), *бъдеще* време (*хѣштѣ бѣрати — ще бѣра*), *бъдеще* предварително (*бѣждѣ бѣралъ — ще бѣда брал*), *бъдеще* в миналото (*хѣтѣахъ бѣрати — щяхъ да бѣра*).

Ново семантично развитие в българския език отбелязват формите на стария перфект. Под влияние на турския език от XIV в. нататък формите на това време започват да се употребяват за изразяване на действия, на които разказвачът не е бил непосредствен свидетел. Под влияние пак на турския език в българския език покрай оцелялото минало деятелно причастие на -л от типа *бѣралъ* — *бр а л*, *чѣлъ* — *ч е л* се появява нова причастна форма, т. нар. минало несвършено причастие *бер я л*, *чет я л*, което няма съответствия в старобългарския език. По този начин в новобългарски се установява ново глаголно наклонение за преизказване, което в сравнение със старобългарската глаголна система представя предимство на новобългарската глаголна система.

Що се отнася до останалите граматически особености на глагола, най-чувствителна разлика спрямо положението, което имаме в старобългарски, наставка с двойственото число, което в развоја на българския език изчезва напълно. Точно по кое време е настъпало това е крайно трудно да се установи. В среднобългарските паметници употребата на дуалните глаголни форми е все още доста честа до най-късния среднобългарски период. Намираме ги дори в Троянската повест от XIV в., а също така и в по-късни паметници, което се дължи по всяка вероятност на силната стара традиция. Едва ли обаче можем да се съмняваме, че както двойственото число при имената, така и двойственото число при глаголите се е намирало в бърз упадък през среднобългарската епоха. В обръщение към двама души в Добрейшовото евангелие от XIII в. вече четем: *нѣ нѣдѣте рѣцѣте ѡученикомъ его*, Марко, XVI, 7, а в Зографското евангелие *нѣ нѣдѣта н рѣцѣта ѡученикомъ его*. В Пражкото евангелие от XV в. в разказа за двете жени, дошли на Исусовия гроб, редовно се употребяват глаголни форми за множествено, а не за двойствено число, сравни *нѣ бонте сѧ вы*, Матей, XXVIII, 5 (стбълг. *нѣ бонта вы сѧ*); *распатааго ншѣте*, пак там (стбълг. *ншѣта*); *принѣте н вѣдѣте*, пак там 6 (стбълг. *принѣта н вѣдѣта*); *рѣцѣте*, пак там 7 (стбълг. *рѣцѣта*); *текоша*, пак там 8 (стбълг. *тѣстѣ*); *радѡште сѧ*, пак там 9 (стбълг. *радѡшѣта сѧ*); *нѣ бонте сѧ нѣдѣте възвѣстѣте*, пак там 10 (стбълг. *нѣ бонта сѧ нѣдѣте възвѣстѣта*). Сравни още следния пример в същия паметник: *отвѣщаща же ѡубо родитѣль н рѣстаиць кѣмы*, Иоан, IX, 20 (стбълг. *кѣмѣ*): *аз н отецъ едно есмы*, Иоан, X, 30 (стбълг. *есѣм*.)

В хода на своя исторически развой българският език е запазил напълно и друга една важна граматична особеност на глагола, именно неговия вид. Както в старобългарски, така и в новобългарски глаголите се разделят на две основни групи според своя вид — на **свършени** (перфективни) и **несвършени** (имперфективни). В новобългарски, общо взето, се пазят и същите начини на перфективизация и имперфективизация на глаголите, които ни са известни от старобългарски. Прибавката на представка към даден несвършен глагол го превръща в свършен както в ста-

робългарски, така и в новобългарски (напр. пишѣ, напишѣ — пишѣа, напишѣа, плетѣ, исплетѣ — плетѣа, изплетѣа). Както старобългарската наставка -иѣти, така и нейният новобългарски заместник -и а могат да преобръщат глаголите, към които биват прибавяни, от несвършени в свършени, сравни старобългарски дѣиѣти от дѣиѣ, тѣиѣти от тѣиѣти, сѣиѣти от сѣиѣти, новобългарски седѣа от седѣя, легѣа от лежѣа, чуѣа от чуѣам и т. н. И образуването на несвършени глаголи от свършени е напълно еднакво в стария и новия език. Тая имперфективизация, както е известно, се постига чрез специални наставки и доста често с промяна на коренната гласна на глагола. Най-обикновената наставка в старобългарския език за образуване на глаголи от несвършен вид е -ати, често обаче се явяват и нейните разширения -иати, -вати, -вати, напр. лѣгати от лѣшати, сѣдати от сѣшати, кланѣти от кланѣти, варѣти от варѣти, разѣмѣвати от разѣмѣти, ѡдѣлѣвати от ѡдѣлѣти, купѣвати от купѣти, прѣмѣновати от прѣмѣнѣти. В новобългарски наставките се явяват като -ам, -ям, -вам, -увам. Най-продуктивна в българския език е наставката -вам, сравни каѣвам от каѣа, подпиѣсам от подпиѣша, изгонѣвам от изгонѣи и т. н. Промяната на наставка -вати в -вати е станала още през среднобългарската епоха. Тая промяна намира широко място във Врачанското евангелие от XIII в. Промяната е засегнала по-големия брой от българските говори. Своя старинен гласеж наставката днес пази в югоизточните говори, сравни напр. минѡвам, купѡвам, царѡвам. Що се отнася до промяната на коренната гласна, при имперфективизацията на глаголите в известни подробности се забелязват отливки между старобългарски и новобългарски, които е крайно трудно да бъдат установени хронологически. В новобългарски напр. по аналогичен път са се размножили несвършени глаголни форми с коренна гласна и, напр. измиѣтам, изпиѣрам, извлиѣчам и т. н. В старобългарски изобщо промяната на коренната гласна на глагола при неговата имперфективизация е ставала по много по-закономерен начин, именно чрез нормална удължена степен на гласната в първичния глагол. В развоя на българския език обаче се губи разликата между определени и неопределени глаголи за движение, т. е. между глаголи, които са изразявали линейно действие с определена цел, и глаголи, които са изразявали движение без сигурна посока. Подобни двойки от глаголи за движение са били много типични за старобългарския език, сравни неѣти (несѣ) — носѣти (ношѣ), вѣти (вѣдѣ) — водѣти (водѣдѣ), вѣти (вѣзѣ) — возѣти (возѣдѣ). От тия глаголи в новобългарски е оцеляла само едната редица, а именно носѣя, водѣя, возѣя, които са от несвършен вид.

Както се вижда от изложеното дотук, в областта на глагола в историята на българския език не са наставали промени, които да накарят по-значително неговите граматически особености. Но

вите черти, които се появяват с течение на времето, са от чисто формален характер или пък се отнасят до загубването на такива глаголни форми, които в старобългарски са играели роля на дублиращи форми (напр. разните видове аористи) за изразяване на едно и също глаголно съдържание. Тези нови черти ще разгледаме последователно, като се спрем накратко върху промените, които са ставали с формите на отделните времена.

§ 53. СЕГАШНО ВРЕМЕ

Както е известно, основата на глаголите в сегашно време има особено значение за българския език, защото с оглед на нея става класификацията на глаголите в отделни спрежения както в старобългарски, така и в новобългарски. Спреженията в старобългарски са четири: I спрежение със сегашна основа на *-е*: *берѣж*, *берѣши*, II спрежение със сегашна основа на *-не*: *гаснѣж*, *гаснѣши*, III спрежение със сегашна основа на *-ѣе*: *знаѣж*, *знаѣши*, и IV спрежение със сегашна основа на *-и*: *хвалѣж*, *хвалѣши*. Към тях четири спрежения се прибавя и една малка група от атематични глаголи. В новобългарски става прегрупиране на глаголите в три спрежения. Глаголите от първо и второ старобългарско спрежение, както и известна част от третото старобългарско спрежение образуват първо новобългарско спрежение със сегашна основа на *-е*: *берѣши* — *береш*, *дѣнѣши* — *дигнеш*, *нѣгѣши* — *играеш*. Глаголите от четвъртото старобългарско спрежение със сегашна основа на *-и* образуват второ новобългарско спрежение със също такава сегашна основа: *молѣши* — *молеш*, *тѣпѣши* — *търпиш*. Част от глаголите на третото старобългарско спрежение със сегашна основа на *-ѣе*, а именно на *-ѣе*, *-ѣа* и *-ѣи*, образуват трето новобългарско спрежение със сегашна основа на *-а*: *сѣбѣши* — *сѣбираш*, *стрѣлѣши* — *стреляш*, *вѣрѣши* — *вярваш*.

Както се вижда, най-съществената новост в развоя на формите за сегашно време в българския език е появата на глаголи със сегашна основа на *-а*, които в старобългарски не са съществували. Това ново спрежение е характерно и с друга своя черта, която бежи и една много важна развойна тенденция в българския език. В 1 л. ед. ч. глаголите от третото новобългарско спрежение окончават на *-и*, напр. *сѣбирам*, *стрелям*, *вярвам*. Това окончание иде от малката група на старобългарските атематични глаголи. Неговото прехвърляне към глаголите от тематичните спрежения е много характерна черта за повечето славянски езици. По-широки размери това окончание в българския език е взело в западните говори, където може да се яви при глаголите от всички старобългарски спрежения, сравни следните западнобългарски форми за 1 л. ед. ч.: *одим*, *палим*, *берем*, *четем*. Доста широки размери това окончание има и в югоизточните говори, сравни напр. родопски форми *чѣтам*, *метам*, *могам*.

Типично е то и за говора на седмоградските българи от XVI в., сравни напр. *й е да м*, (*ям*), *мо га м*, *оти да м*, *ум ре м*, *ве се ли м са*. Там, където не е успяло да се настани окончание *-м* в I. л. ед. ч., имаме редовни заместници на старите окончания *-ж* и *-ѣж*, които в правописа на литературния език се предават с *-а* и *-я*. Когато окончанията се намират под ударение, най-добре личи еровият заместник на старите окончания, сравни *че т а́* (произнасяно *че т ъ́*) от *чѣтж*, *ме т а́* (произнасяно *ме т ъ́*) от *мѣтж*, *бро я́* (произнасяно *бро ъ́*) от *бръѣж*, *гор я́* (произнасяно *гор ъ́*) от *горѣж*.

Оформянето на новобългарското *a*-спрежение, както и превърлянето на окончанието *-м* от атематичните глаголи към тематичните е станало още в среднобългарската епоха. В среднобългарските паметници от късната среднобългарска епоха все пак явленията не са чести. Примери намираме в Троянската повесть, напр. *и азъ тебе радн кръвъ сеож пронаемъ*; *и рече емоу Елена царница, о Александре, не оставлемъ тебе въ крненнѣ*. В друг среднобългарски паметник от XIV в. срещаме *снѣдамъ*, не *познаемъ*. Многобройни исторически сведения за тия езикови факти откриваме в езика на някои дамаскини от XVII в. Но че процесите са ставали още в среднобългарския период, в това се убеждаваме и от обстоятелството, че глаголно окончание *-м* за I. л. ед. ч. се открива в доста големи размери във влахо-българската книжнина от XIV—XV в., а така също и в езика на седмоградските българи, засвидетелствуван в текстове от XVI в., но отразяващ положително черти от по-ранна епоха.

Между промените, които са станали с формите за I. л. ед. ч. на глаголите, заслужава да се изтъкне и загубата на старата палатализация на съгласните в цяла редица случаи при глаголите от четвърто старобългарско спрежение с инфинитивна форма на *-нѣ*, напр. *но с я* срещу стбълг. *ношѣж*, *про с я* срещу *прушѣж*, *хо д я* срещу *хѣдѣж*, *во д я* срещу *вѣдѣж* и т. н. Тая промяна станала чрез обобщаване на съгласната от формите за останалите лица, напр. *ношнѣш*, *прушнѣш* *хѣднѣш*, *вѣднѣш*. Процесите са били свършен факт в късната среднобългарска епоха. Те приличат в основата си на процесите, които наблюдаваме в някои съвременни диалекти при промяната на форми *пе ка*, *те ка*, *се ка* в *печа*, *теча*, *сеча* под влияние на формите за останалите глаголни лица, напр. *печеш*, *течеш*, *сечеш*. В Добрейшовото евангелие от XIII в. срещаме доста случаи от тази депалатализация на глаголите от четвърто спрежение, напр. *вѣхѣдѣж*, *пруѣж*, *прухѣдѣж*, *впѣхѣтж*.

Сред формите за I. л. ед. ч. на глаголите от четвърто спрежение рано се губи и епентетичното *л*. Там, където то се е запазило в среднобългарските паметници безспорно трябва да виждаме влияние на традицията. В Троянската повесть напр. преобладават

формите без епентетично л, сравни *встаѣа, аѣа, насипа, но и* *поставѣа, погубѣа*. В Добрейшовото евангелие намираме *аѣа, тѣпѣ, вѣсипа*.

Окончание *-ѣ* на много места в среднобългарските паметници се предава с *-а*. В някои паметници, напр. в Троянската поест, на мястото на *-ѣ* редовно се явява *-а*. По тоя начин се е подчертавал палаталният характер на окончанието. Има обаче случаи, когато старото окончание *-ѣ* се явява в затвърдял вид, сравни напр. следните примери от Добрейшовото евангелие *поставѣ, тѣпѣ*. Тази раздвоеност съществува и до днес в българския език. Старата палаталност на окончанието за 1. л. ед. ч. на глаголите от четвърто спрежение днес се пази по-добре в източните говори, сравни днешен изговор *х о́ д' ъ, в ѣ́ д' ъ, г ѣ́ р м' ъ*. В западните говори мекостта на окончанието е вече заличена, сравни западнобългарски *х о́ д а, в ѣ́ д а, к у́ п а и т. н.*

Окончанието за 2. л. ед. ч. *-ши*, което намираме в старобългарските паметници, не се открива никъде днес в българския език. Няма го и в другите славянски езици. То, по всичко личи, е било типично само за оня диалект, който ляга в основата на Кирило-Методиевите преводи. Въпреки слабото му разпространение по диалектите окончание *-ши* се задържа и през целия среднобългарски период като особеност на литературния език, а се среща много често и в езика на дамските под влияние на черковния език. По-големият брой от българските говори са познавали само окончание *-шь*, което иде пряко от праезично окончание *-si*. То започва да се явява едва в езика на паметниците от късната среднобългарска епоха, сравни напр. формите *пѣстѣшь, наидѣшь* в Троянската поест.

Най-характерното за окончанието на 3. л. ед. ч. в българския език е загубата на крайното *-тъ*. Тя е отбелязана още в късния старобългарски период. Форми за 3. л. ед. ч. без *-тъ* се намират в значителен брой в късния старобългарски паметник Супрасълски сборник. При все че тая особеност е била характерна за повечето български говори през среднобългарската епоха, в среднобългарските паметници нейната употреба си остава спорадична, тъй като формите с *-тъ* са се смятали до късно за типична черта на литературния език. Отделни глаголни форми без *-тъ* срещаме напр. в Струмишкия апостол, сравни *сѣтворѣ, вѣзидѣ, скончаѣ, да поѣ, да призовѣ, вѣлѣчѣ*.

Във формата за 1. л. ед. ч. покрай окончание *-мъ* рано се явява (още в старобългарски) и окончание *-ми*, отначало при атематиците глаголи, сравни *вѣмѣ, дамѣ*. Появата на новото окончание е била предизвикана от нуждата да се разграничат формите за 1. л. ед. ч. и 1. л. мн. ч., които след заглъхването на крайните ерове са съвпаднали напълно: *дам(ъ)* и *дам(ь)*. Новото окончание е оформено според личното местоимение за 1. л. мн. ч. *ми*. Още през среднобългарския период окончанието е преминало към

тематичните глаголи, сравни напр. следните случаи от Супрасълския сборник: *вѣштаемъ, нажаемъ, напѣваемъ*. Окончанието продължава да се явява спорадически и в среднобългарските паметници, напр. *глаголю* (Добрейшово евангелие), *молимъ са, въздѣхавемъ* (Струмишки апостол). В новобългарския това окончание не живее. През среднобългарския период се появява и окончание *-ме*, което по всяка вероятност е съществувало и по-рано в българския език. И това окончание се появява най-рано у атематичните глаголи. Така напр. в Болонския псалтир срещаме форми като *есме, вѣме, имаме*, в Охридския апостол *имаме, даме, имаме, вѣруемъ*, в Хлудовия триод *тѣлимъ*. Едва ли можем да се съмняваме, че окончанието е било разпространено широко през среднобългарския период. С течение на времето окончание *-м* е получава в българския език глаголно разпространение, особено след като с възникването на *а*-спрежение са се увеличили формите с окончание *-м* в 1. л. ед. ч.

Окончанието за 3. л. мн. ч. на глаголите за сегашно време в българския език има много типична история. В старобългарски е имало две окончания *-ѣтъ (-ѣтъ)* и *-атъ*. Първото е било характерно за глаголите от първо, второ и трето спрежение, а второто за глаголите от четвъртото спрежение и за малката група атематични глаголи. Различieto между тези две окончания се пази в повечето славянски езици, сравни напр. руски *б е р у т, н о г о в о р я т*. В българския език вследствие на фонетичното сближаване на новоските през среднобългарския период тези две окончания се сливат в едно, като различието между тях се пази само в палаталния характер на съгласната, която се е намирала пред окончание *-атъ*, сравни *и д а т, в и к а т, н о г о в о р я т, т ѣ р п я т*. В много български диалекти поради загубата на палаталността на съгласните се губи и тази слаба разлика между двете окончания.

Сред старите атематични глаголи най-добра самостоятелност на формите за сегашно време пази глаголът *ѣти*. Формата за 1. л. ед. ч. *къмъ* след загубата на крайната слаба ерова гласна получава допълнително вмъкната ерова гласна, както всички краесловни групи от две съгласни в българския език, една от които е имала сопорен характер. В среднобългарските паметници формата много често се предава като *къмъ*. По-нататък се загубва и началното *е* и формата се установява като *съм*, диалектично *сум* и *сом*. Формата за 2. л. ед. ч. *къи* доста рано загубва началната гласна и се установява като *си*. Формата за 3. л. ед. ч. *кътъ* много рано се променя в *е*. В този си опростен вид формата се среща още в старобългарските паметници. Слабо разпространени нейни диалектни разновидности в съвременния език са *ет, ети, ест, ести*. Формата за 1. л. мн. ч. *къмъ* получава най-рано вид *къмы*, с окончание типично за атематичните глаголи в книжовния език през късния старобългарски период и през среднобългарския период. По-късно формата загубва началната гласна *е*, а и окончанието *и* се оформява като *-ме*, което е общо за всички глаголи в българ-

ския език, окончаващи в 1. л. ед. ч. на -м. Формата за 2. л. мн. ч. ~~нст~~ загубва началната си гласна и се установява като с т е. Формата за 3. л. мн. ч. ~~сжъ~~ загубва крайната съгласна -т (ѣ). С това тя се отклонява от развоя на останалите глаголи в българския език, които пазят крайната съгласна в 3. л. мн. ч.

Атематичният глагол ~~вѣмъ~~ е престанал да се употребява в българския език. Останалите два атематични глагола ~~нст~~ и ~~дат~~ пазят непроменени само формите си за 1. л. ед. ч. я м и да м. Последният глагол и в новобългарски е от свършен вид. В другите лица глаголите се спрягат вече като глаголи от първо новобългарско спрежение с основна гласна е, сравни я д е ш, я д е и т. н., да д е ш, да д е и т. н.

§ 54. ИМПЕРФЕКТ И АОРИСТ

В съвременния български език в противоположност на повечето днешни славянски езици двете прости (не описателни) глаголни форми за минало свършено (аорист) и минало несвършено време (имперфект), които ни са познати от старобългарски, са запазени като напълно живи, строго разграничени смислово глаголни категории. В развоя им обаче се наблюдават интересни процеси, които докарват между другото и почти пълно изравняване на техните окончания. Различие в окончанията на двете времена днес съществува само при формите за 2. и 3. л. ед. ч. При немалка редица глаголи от второ новобългарско спрежение (напр. г ъ р м я, т ъ р п я, г о р я) сближението е засегнало не само окончанията, но и основите, т. е. целите форми, така че те днес звучат напълно еднакво (сравни г ъ р м я х, т ъ р п я х, г о р я х). До голяма степен същото се отнася и до глаголите от трето новобългарско спрежение. Разлика в напълно уеднаквените форми за минало свършено и минало несвършено време при тях се постига чрез промяна на мястото на ударението, без да се счита тая промяна за напълно задължителна в съвременния български книжовен език (мин. несв. к у п ѹ в а х — мин. св. к у п у в а х, у ч ѣ т е л с т в у в а х — у ч и т е л с т в у в а х).

Тесните връзки, които се създават в развоя на двете прости минали времена, налагат да се разглежда историята им заедно.

Във връзка с развоя на простото минало време за изразяване на свършено минало действие, т. е. на т. нар. аорист, на първо място се налага да подчертаем обстоятелството, че наблюдаваното на старобългарска почва разнообразие на неговите форми претърпява с течение на времето чувствителни ограничения, и то в насоки, които са набелязани още в старобългарските паметници. Напр. формите на онази разновидност на старобългарското минало свършено време, която носи наименование асигматичен или прост аорист (напр. ~~пнѣхъ~~ „дойдох“), както и друга една разновидност на същото старобългарско време, получена чрез удължаване

на коренната гласна (напр. *нѣсъ* „носих“ от корен *нес-*), са били архаизми дори за старобългарските кирилски паметници. И двете форми са били възможни само при малък брой глаголи, чиято инфинитивна основа е окончавала на съгласна (напр. *нѣти*). Естествено е да се предполага, че в X в. те са били само редки диалектни особености в народния български език. В съвременния български език няма следа нито от едната, нито от другата от посочените старобългарски форми на простото минало свършено време. Очевидно в случая се е повторил процес, който ни е известен и от историята на редица други явления в българския език. От няколко дублиращи се и напълно равностойни в семантично отношение форми, ако с течение на времето не се създаде между тях някаква различителна отсянка в значението, изчезват ония които във формално отношение са най-редки, най-уединени. Образованите вследствие на продължителни процеси в предписмената епоха от развоя на българския език форми от типа на *прѣдѣ* и *нѣсъ* са се чувствували напълно изолирани сред многобройните форми на простото минало свършено време с окончание *-хъ* и без удължена коренна гласна, образувани от глаголи с инфинитивна основа на гласна, които обхващат преобладаващия брой на глаголите в старобългарския език (сравни *вѣдѣ-хъ*, *молѣ-хъ*, *глагола-хъ*). Но тъй като, както се подчерта по-горе, изтъкнатите редки форми на простото минало свършено време са могли да бъдат образувани само от глаголи с инфинитивна основа на съгласна, тяхното преобразуване е могло да стане само по пътя на уеднаквяването им, т. е. по пътя на аналогията с формите на глаголите с инфинитивна основа на гласна. За тази цел при образуване на форми за минало свършено време от тия глаголи се явява като удължение на основата им гласна *о* (*прѣдѣ-о*, *нѣсѣ-о*) при пълно пренебрегване на правилото за удължаване на коренната гласна и към така създадената глаголна основа са се прибавяли окончанията на по-обикновените форми за минало свършено време. Така се появява в старобългарски нова форма за минало свършено време на *-охъ*, която започва да измества редките и необичайни форми за същото време. Явното надмощие на формите на *-охъ* в по-късните старобългарски кирилски паметници напълно съответствува на положението, което имаме в днешния български език, където, като изключим някои по-късни отклонения, тя е редовна форма при глаголите със стара инфинитивна основа на съгласна, сравни *рекох* (инф. ос. *рек-*), *плетох* (инф. ос. *плет-*), *влязох* (инф. ос. *вълѣз-*), *доведох* (инф. ос. *вед-*). Следователно към по-старите форми за минало свършено време с различни гласни пред окончание *-хъ* (*-ѣхъ*, *-ихъ*, *-ахъ*) се включват и форми на *-охъ*. Всички те и до днес са напълно живи в българския език. От по-редките форми на глаголи с основа на съгласна, както казахме вече, няма следа. Опитите, които се направиха и продължават да се правят, за да се докаже, че в днешната диалектна причастна форма *донел* се

крие остатък от старобългарско просто минало време с удължена коренна гласна, не могат да се смятат за сполучливи. Причастието представя съкратена форма от д о н е с ъ л.

В противовес на разнообразните морфологични знаци, с които се е изразявало минало свършено време в старобългарски, минало несвършено време се е отличавало с по-голяма монолитност. Окончанията за 1. л. ед. ч. са били -аахъ, -аахъ, -ѣахъ. Въпросът за основата, върху която са почивали формите за минало несвършено време в старобългарски, е още неясен в известни отношения. При огромния брой глаголи обаче тази основа е съвпадала с инфинитивната, вследствие на което обикновено се твърди, че формите за минало несвършено време са се образували от инфинитивната основа на глаголите, т. е. от същата основа, от която са се образували формите за минало свършено време. Вън от тая прилика обаче при огромен брой глаголи, спадащи към различни старобългарски спрежения, се наблюдава голяма близост в окончанията за различни лица на двете минали времена. Най-добре личи това при глаголите, чиято инфинитивна основа окончава на -а (тип зѣа - ти, глагола - ти, ааѣа - ти) и на -ѣ (тип ѡмѣ - ти, мѣнѣ - ти). При тях по-рязка граница между формите за минало свършено и минало несвършено време се наблюдава във 2. и 3. л. ед. ч. (зѣа—зѣаашѣ, глагола—глаголаашѣ, ѡмѣ—ѡмѣашѣ, мѣнѣ—мѣнѣашѣ); чувствителна е била разликата и във формата за 3. л. мн. ч. (зѣааша—зѣаахъ, глаголаша—глаголаахъ, ѡмѣша—ѡмѣахъ, мѣнѣша—мѣнѣахъ). При формите за останалите лица обаче е съществувала голяма прилика, сравни 1. л. ед. ч. глаголахъ—глаголаахъ, 1. л. мн. ч. глаголахомъ—глаголаахомъ, 2. л. мн. ч. глаголасте—глаголаашете, 1. л. ед. ч. ѡмѣхъ—ѡмѣахъ, 1. л. мн. ч. ѡмѣхомъ—ѡмѣахомъ, 2. л. мн. ч. ѡмѣсте—ѡмѣашете. Голяма е била приликата и в окончанията на двойственото число.

Тая прилика в окончанията на формите за минало свършено и минало несвършено време в старобългарски не е могла да остане без последица за тяхното по-нататъшно развитие. С течение на времето тя предизвиква силно взаимно въздействие на окончанията на двете прости минали времена, краен резултат на което е тяхното почти пълно уеднаквяване в новобългарски език.

Първите примери от смесване на окончанията на минало свършено и минало несвършено време, които се наблюдават в историята на българския език, засягат окончанията за 2. л. мн. ч. и 2. л. дв. ч. на глаголите. Процесът се изразява в изместване на имперфектните окончания -шѣте (за 2. л. мн. ч. и 3 л. дв. ч.) и -шѣа (за 2. л. дв. ч.) от съответните окончания за минало свършено време -сте и -ста. В старобългарската епоха процесът се е намирал в пълен ход. Редица старобългарски паметници както глаголически, така и кирилски не познават вече окончания -шѣте и -шѣа, за които в късния старобългарски период мъчно може да се приеме, че са били народни.

Смесването на окончанията на двете прости минали времена е намерило по-нататък подкрепа и в друг един широко развил се процес в старобългарски, а именно в контракцията на гласните. Контрахирането на гласните *aa* в *a* и на *ѣa* в *ѣ* в окончанията на имперфекта е докарало до пълна омонимия с формите на аориста 1. л. ед. и мн. ч. В старобългарските паметници тези прояви са намирали неравномерно отражение. Многобройните случаи от контрахирани имперфектни окончания, особено в по-новите кирилски паметници като Савина книга и Супрасълски сборник, свидетелствуват, че те са били обикновени явления в народния език.

В създалата се опасност от настаняване на пълна омонимия във формите на минало свършено и минало несвършено време трябва да се търси обяснение на най-знаменателния факт от развоя на имперфектните форми в българския език, а именно на почина да се образуват те не от инфинитивната, а от сегашната основа на глаголите. Не можем да не отбележим факта, че първите случаи, когато се използва сегашната основа за образуване на имперфектни форми, се среща в старобългарските паметници при такива глаголи, при които вследствие на контракцията на гласните в окончанията се създават условия за пълно уеднаквяване с формите на минало свършено време, т. е. при глаголи с инфинитивни форми на -ати и -ѣти. напр. *зѣвѣахъ* в м. *зѣвѣахъ* (сег. осн. *зѣве-*), *жидѣахъ* в м. *жидѣахъ* (сег. осн. *жиде-*), *женѣахъ* в м. *женѣахъ* (сег. осн. *жене-*), *пльѣахъ* в м. *пльѣахъ* (сег. осн. *пльѣ-*), *трьбѣахъ* в м. *трьбѣахъ* (сег. осн. *трьбѣ-*), *радѣахъ* в м. *радѣахъ* (сег. осн. *раде-*), *красѣахъ* в м. *красѣахъ* (сег. осн. *красе-*). За развоя на тези процеси без съмнение е допринесло и обстоятелството, че изразяваното чрез имперфекта трайно и незавършено действие лесно е могло да се сближи със сегашната основа на глаголите.

Както редица други промени, станали в българския език, така и промените в окончанията на формите за минало свършено и минало несвършено време не се отразяват много ясно в среднобългарските паметници. Все пак и въз основа на малкото данни, с които разполагаме, ние сме напълно в състояние да отбележим някои много съществени неща във връзка с развоя на двете прости минали времена през този период. Явяващите се рядко по паметниците нови белези напълно съвпадат с особености, които намираме в днешния български език. Ето защо, при все че се отбелязват рядко по паметниците, не можем да не сметнем, че те са били редовни в говоримата българска реч по онова време процес, които по лесно обясними причини, а именно поради изкуствения характер на среднобългарския литературен език не са намирали широко място в паметниците.

Три са особеностите, с които се характеризира среднобългарският период във връзка с по-нататъшните промени, които са наставали във формите на двете прости минали времена. Първото нещо, върху което следва да обърнем внимание, е по-нататъшното

опростяване на окончанията на минало несвършено време. Още на старобългарска почва поради контракция на гласните тези окончания приемат вид -ѣхъ вм. -ѣахъ, -ахъ вм. -аахъ и -ахъ вм. -аахъ. През среднобългарския период по пътя на аналогията отпада окончание -ахъ. То е било характерно за ония глаголи от четвъртото старобългарско спрежение, чиято инфинитивна основа е окончавала на гласна -и, напр. моаѣти—моааахъ, хвааѣти—хваааахъ, аѣѣти—аѣѣаахъ. В среднобългарски това окончание се измества от окончание -ѣхъ, поради което днес в новобългарски имаме редовно мо л е х, х в а л е х, лю б е х. В Добрейшовото евангелие от XIII в. имаме вече форми аѣѣше, творѣше, моаѣше, в Сборника от 1348 г. каѣше, в Троянската повест имаме творѣше, вѣсѣаѣхъ, жѣѣше сѣ. Успоредно с тази съществена промяна във формите за минало несвършено време на глаголите от четвърто старобългарско спрежение в среднобългарските паметници е отбелязана и друга една не по-малко важна тяхна промяна. Касае се за депалатализация на форми като нѣшаахъ от носѣти, прошаахъ от просѣти, хѣждаахъ от хѣѣти. В Троянската повест имаме вече нови форми носѣше, просѣше. В паметници от XV и XVI в., които представят преписи от по-стари съчинения, намираме също така депалатализувани глаголни форми за минало несвършено време. Напр. в повестта за А л е к с а н д ъ р в е х т и срещаме прихѣдаахъ (чети и с х ѳ ѳ е х ѳ), в Народното житие на Иван Рилски имаше хѣѣше. Съществуването на подобни депалатализувани форми през среднобългарския период се потвърждава и от някои минали причастни форми, които намираме в паметници от XIV в., напр. разѣратѣнъ вм. разѣраштѣнъ, въпросѣнъ вм. въпрошенъ, отпѣустѣна вм. отпѣуштѣна, крѣстѣна вм. крѣштѣна.

На второ място, трябва да подчертаем, че в среднобългарския период е продължавала все по-нашироко да се настанява във формите на минало несвършено време сегашната основа на глаголите. В паметниците този процес е намирал слабо отражение. Срещат се същите примери, които намираме и в старобългарските паметници, сравни зѣѣше в Добрейшово евангелие, вѣрѣахъ и разѣѣаше сѣ в Троянската повест. Нов елемент в среднобългарските паметници е появата на имперфектни форми от глагола писати, образувани от неговата сегашна основа, сравни пишѣх в Битолския триод, пишѣше в Добрейшово евангелие и пишѣхъ в приписка във Верковичевия апостол от XIV в. Всичко това показва, че старата имперфектна форма писѣахъ не е била вече народна черта през среднобългарската епоха. Нов елемент представя също формата каѣахъ в Кюстендилския евангелски къс вм. каѣаахъ.

На трето място, през среднобългарския период процесът на смесване на окончанията на двете прости минали времена се разраства до такава степен, че се стига до пълно изравняване на окончанията за всички лица на множественото число. Най-рано засвидетелствувано е уеднаквяването на окончанията за 3 л. мн. ч.

Като общо за двете времена се установява окончанието на минало несвършено време -хъ, което в аористна форма е засвидетелствувано от XII в. Действително старото окончание -ша на аориста, променено по законите на среднобългарската фонетика в -шъ, е преобладаващо окончание в българския книжовен език в течение на цели векове. То обаче е било типична черта на литературния език. Народният говор е познавал само едно окончание за 3. л. мн. ч. както за минало свършено време, така и за минало несвършено време и то е било -хъ. Като ново аористно окончание то е доста добре засвидетелствувано в среднобългарските паметници, сравни *рѣдѣгоуѣ* са в Болонския псалтир. Особено многобройни са формите в Добрейшовото евангелие: *помыслихъ*, *видѣхъ*, *послашахъ*, *сказахъ*, *взахъ*, *рекохъ*, *изыдохъ*, *глаголюхъ*, *слышахъ*. Чести са те и в Хлудовия триод от XIII в.: *привелажихъ*, *всѣрѣгохъ*, *субоихъ* са, *сустворихъ*, *метихъ*, *разумѣхъ*, *възпихъ*, *стахъ*. В някои среднобългарски паметници същото окончание се предава и с малка носовка -ха. Така напр. в един ръкопис от XII—XIII в. срещаме *отстъпахъ*, *встахъ*, *бывахъ*, *разпадахъ*. Не е изключена възможността под това окончание да се крие типична народна черта, а не една от многобройните механични и необосновани замени на носовките, които наблюдаваме в някои среднобългарски паметници. В подкрепа на това биха могли да служат днешните западнобългарски диалектни форми до ѣ до е, ре ко е, ви до е. Нека добавим, че във Верковичевия апостол от XIV в. намираме форми *помогохъ*, *дръжехъ*, *отдохъ*. Все през среднобългарския период става промяна и в окончанията за 1. и 2. л. мн. ч., които и за двете минали времена започват да гласят -хмъ (пряко -хмъ) и -хтѣ. В паметниците е засвидетелствувано само окончанието за 2. л. мн. ч., сравни формата *посѣтхтѣ* в Добрейшово евангелие. За 1. л. мн. ч. в среднобългарските паметници е застъпено окончание -хмъ, сравни формите *работихмъ*, *дондохмъ*, *обрѣтохмъ* в Добрейшово евангелие. Особено многобройни са тия примери в Троянската повест: *обрѣтохмъ*, *прочеохмъ*, *хтѣхмъ*, *дондохмъ*.

Появата на а-спрежение и заличаването на границите между първите три старобългарски спрежения, обединени в едно единствено е-спрежение в новобългарски, са имали известно влияние върху разпределянето на окончанията за минало свършено и минало несвършено време, наследени от старобългарския език. Както подчертахме, окончанията за 1. л. ед. ч. в минало свършено време -ях (-ѣхъ), -а х, -и х, -о х са напълно запазени в новобългарски. Получените чрез контракция на гласните окончания за минало несвършено време -ѣхъ (-ѣахъ) и -ахъ (-аахъ) са съвпаднали с окончания -я х, и -а х за минало свършено време. Известно вторично различие между имперфектното окончание -я х (-ѣахъ) и аористното окончание -я х (-ѣхъ) се настанява в българския език в по-късно време поради акцентни причини. Днешните форми за минало несвършено време носят ударение върху оная сричка, вър-

ху която пада ударението ѝ в съответната форма за сегашно време на глаголите. Тъй като в много голяма част от глаголите в българския език ударението в сегашно време не пада върху тяхното окончание, също и в съответните форми за минало несвършено време ударението не пада върху тяхното окончание. Вследствие на това останалото без ударение окончание -я х (-ѣхъ) поради типични промени на старата ятова гласна в зависимост от ударението в съвременния български литературен език гласи -е х. Напълно естествено във всички български западни говори същото имперфектно окончание гласи -е х не само в безакцентно положение, но и под ударение. По такъв начин се установява известна разлика в съвпадналите първоначално окончания -ѣхъ и -ѣхъ за 1. л. ед. ч. в минало свършено и минало несвършено време. Окончание -е х е започнало да се схваща като типично за минало несвършено време, а окончание -я х — за минало свършено време, тъй като с много малко изключения окончанието -я х за минало свършено време носи винаги ударение. Сравни напр. многобройните новобългарски имперфектни форми с окончание -е х, образувани от сегашната основа на глаголите, спадещи към групата -ѣхъ, -ѣхъ, от третото старобългарско спрежение: у м е е х — с ъ у м я х (ѡмѣахъ—ѡмѣхъ), н е м е е х — о н е м я х (нѣмѣахъ—нѣмѣхъ), т л е е х — н з т л я х (тѣлѣахъ—тѣлѣхъ), з р е е х — з р я х (зѣрѣахъ—зѣрѣхъ), ц е п е н е е х — о ц е п е н я х (цѣпѣнѣахъ—цѣпѣнѣхъ), г о в е е х — г о в я х (говѣахъ—говѣхъ) и т. н. С осмислянето на окончание -е х като окончание за минало несвършено време се обяснява фактът, че то се явява като ново, аналогично окончание за минало несвършено време и при такива глаголи, чиято стара имперфектна форма е имала в същност окончание -а х (-аахъ). Напр. при глаголи от трето старобългарско спрежение с корен на гласна: с е я — с е е х — с я х (сѣаахъ—сѣхъ), п и я — п и е х — п и х (пѣаахъ—пѣхъ), м и я — м и е х — м и х (мѣаахъ—мѣхъ). Много типични в това отношение са формите на ония глаголи, които имат стари палатални съгласни пред основната гласна в сегашно време и носят ударение върху гласната на корена, напр. р е ж -е, м а ж -е, ч е ш -е, п и ш -е. От всички тях имаме нови форми за минало несвършено време, сравни р е ж е х (рѣжаахъ), м а ж е х (мажаахъ), ч е ш е х (чѣшаахъ), л и ж е х (лѣжаахъ), п и ш е х (пѣшаахъ). Ония глаголи от второ новобългарско спрежение, които в сегашно време носят ударение върху окончанието, по правило следва да имат ударение върху окончанието и във формата си за минало несвършено време. При тези условия в тази неголяма група глаголи не е могло на източнобългарска почва, следователно и в литературния език, да настане раздвоение в гласежа на -я х (-ѣхъ) и старият звуков съвпадеж на това окончание -я х (-ѣхъ) за минало свършено време се е запазил. При тия глаголи, като изключим формите им за 2. и 3. л. ед. ч. имаме пълен съвпадеж във всички останали форми за минало свършено и минало несвършено

време, сравни с к ъ р б я х (скрѣѣахъ — скрѣѣхъ), т ѣ р п я х (трѣѣахъ — трѣѣхъ), п ѣ л з я х (плѣзѣахъ — плѣзѣхъ), н ѣ ф т я х (цѣѣѣахъ — цѣѣѣхъ), б д я х (бѣдѣахъ — бѣдѣхъ), г ѣ р м я х (грѣѣѣахъ — грѣѣѣхъ), в ѣ р т я х (вѣѣѣахъ — вѣѣѣхъ). Към същата група се отнасят и една редица глаголи от второ новобългарско спрежение, които имат стара палатална съгласна пред основната гласна в сегашно време, но носят ударение върху окончаннето, сравни з в у ч а — з в у ч и ш, л е ж а — л е ж и ш, м ѣ л ч а — м ѣ л ч и ш, л и ч а — л и ч и ш, м у ч а — м у ч и ш, к в и ч а — к в и ч и ш, с т ѣ р ч а — с т ѣ р ч и ш. И при тях формите за минало свършено време и минало несвършено време по естествен път съвпадат. Това съвпадение е старо и се дължи, както и при изтъкнатите по-горе случаи, на стягане на гласните в старата форма за минало несвършено време, сравни з в у ч а х (зѣѣѣаахъ — зѣѣѣахъ), с т ѣ р ч а х (стѣѣѣаахъ — стѣѣѣахъ), л е ж а х (лѣѣѣаахъ — лѣѣѣахъ), м ѣ л ч а х (мѣѣѣаахъ — мѣѣѣахъ).

Поради същите причини, т. е. поради контракцията на гласните в съответните стари форми за минало несвършено време, се е стигнало до пълна омонимия във формите за минало свършено и минало несвършено време при глаголите от трето новобългарско спрежение. За илюстрация ще приведем няколко примера от nasledниците на глаголи на -ѣѣѣ, -ѣѣѣ, всички преминали днес в трето новобългарско спрежение: в р а ж д у в а х (вѣѣѣѣѣѣаахъ — вѣѣѣѣѣѣахъ), п р а з н у в а х (пѣѣѣѣѣѣѣѣѣаахъ — пѣѣѣѣѣѣѣѣѣахъ), о б р а з у в а х (ѣѣѣѣѣѣѣѣѣаахъ — ѣѣѣѣѣѣѣѣѣахъ), н е г о д у в а х (нѣѣѣѣѣѣѣѣѣаахъ — нѣѣѣѣѣѣѣѣѣахъ), д а р у в а х (дѣѣѣѣѣѣѣѣѣаахъ — дѣѣѣѣѣѣѣѣѣахъ), р а д в а х с е (рѣѣѣѣѣѣѣѣѣаахъ сѣ — рѣѣѣѣѣѣѣѣѣахъ сѣ), в я р в а х (вѣѣѣѣѣѣѣѣѣаахъ — вѣѣѣѣѣѣѣѣѣахъ), к у п у в а х (кѣѣѣѣѣѣѣѣѣаахъ — кѣѣѣѣѣѣѣѣѣахъ) и т. н.

Аналогични на изтъкнатите дотук промени са ставали и с формите за минало свършено и минало несвършено време на спомагателния глагол бѣѣѣѣ. В съвременния език формите на този глагол за двете прости минали времена съвпадат напълно, какъвто беше случаят с изтъкнатите по-горе глаголи от типа г ѣ р м я, т ѣ р п я и к у п у в а м, н о щ у в а м, с р а в н и б я х, б я х м е, б я х т е, б я х а. При формите за 2. и 3. л. ед. обаче тук се явява една особеност, която е чужда на останалите глаголи в българския език. При все че имаме две доста различни една от друга форми — б е и б е ш е, първата очевидно еднаква с формите за минало свършено време на глаголите, а другата с формите за минало несвършено време, между тях е настанало пълно смесване във функционално отношение, защото както едната, така и другата форма могат да бъдат употребени в значение и на минало свършено, и на минало несвършено време. Вижда се следователно, че сред явленията от взаимно смесване на окончания и форми за двете минали времена в българския език спрежението на спомагателния глагол с ѣ м заема специално място. Всичко това си има своите по-особени причини, които имат следната скицирана на-

кратко история в миналото на българския език. Старобългарският език е притежавал две различни форми за минало свършено и минало несвършено време в спрежението на спомагателния глагол *бѣти*, именно *бѣхъ* и *бѣхъ*. Разграничението между тях е било само от семантичен характер. По своето образуване, по своя стар произход, по начина на своето спрежение това са били форми, които са се покривали с формите за минало свършено време. Още от предписмено време формите *бѣхъ*, *бѣ* придобиват значение на имперфект, което те пазят в ранния старобългарски период. През късния период на старобългарския език покрай тях възникват нови форми *бѣахъ*, *бѣаше*, и т. н. за изразяване на минало несвършено време. Появата на последните, по всичко личи, съвпада с времето, когато формите за минало свършено време *бѣхъ*, *бѣ* и т. н. започват да губят в народния език своето старо значение, като остават да се употребяват само в литературния език, и когато формите *бѣхъ*, *бѣ* и т. н. са започнали пак в народния език да изразяват и минало свършено време на мястото на *бѣхъ*, *бѣ* и т. н., които получават нова служба. При все че новите форми *бѣахъ*, *бѣаше* и т. н., стегнати рано в *бѣхъ*, *бѣше*, се появяват на живот вследствие на силното аналогично въздействие на старобългарските форми за минало несвършено време, като са изразявали първоначално същото глаголно време, строго разграничение между тях и започналите да изразяват и минало свършено време форми *бѣхъ*, *бѣ* почти никога не настава в историята на българския език. В течение на целия среднобългарски период формата *бѣ* наред с *бѣше* не престава да изразява и минало несвършено време. Това положение продължава да съществува в българския език и до днес.

§ 55. ПЕРФЕКТ И МИНАЛО ПРЕДВАРИТЕЛНО ВРЕМЕ

През целия развой на българския език старият перфект се пази добре със своето специфично значение на глаголно време, означаващо извършило се в миналото действие, последните обаче на което се свързват с момента на говоренето. Като илюстрация за широката употреба на това време през среднобългарската епоха нека послужат следните два примера из не тясно библейски или култови среднобългарски паметници: *се азъ пошжъ ѿ ѿнеанже ми ж еси даль* (Сборник 1348 г.); *тогы възъ еленжъ царнѣжъ, а мене еси оставнаъ* (Троянска повест). В по-голямото число славянски езици това време се е сляло напълно с минало свършено време (аорист) и е започнало да изпълнява неговите функции поради очевидната близост, която е съществувала в значенията на тези две глаголни времена. Такова нещо в българския език не става, при все че в известни случаи и тук едното време може да бъде употребено вместо другото. Както в старобългарски, така и в новобългарски перфектът, наричан в новобългарската граматика

обикновено минало неопределено време, е описателна глаголна форма, образувана от свършеното елово причастие и сегашно време на глагола *бѣти* — с ъ м, напр. *писалъ -аа -ао еси* (*писа л-а, -о с ъ м*), *писалъ -аа -ао еси* (*писа л а, -о си*), *писалъ -аа -ао етъ* (*писа л -а, -о е*). Във формите за множествено число наблюдаваме известни промени. В старобългарски еловото причастие продължава да мени своите окончания съобразно с граматичния род — *писали -аы -аа есмъ*. През среднобългарски тези специални родови окончания се губят, както се губят те и във формите за множествено число на прилагателните, на местоименията и на останалите причастия, така че днес във формата за множествено число на перфекта се употребява една единствена неизменяема причастна елова форма — *писали сме*.

Запазено е в българския език в нормална употреба и минало предварително време (плусквамперфект). То се употребява и до днес, за да се означа минало действие, което се е извършило преди някой момент в миналото, за който се говори. Познато ни е това време още от старобългарските паметници. Широко е разпространено то и в среднобългарските паметници, сравни *прѣдѣ отрокъ ацнашеѣвъ именемъ потрукоуѣвъ дончнкъ, конъ бѣше съ нмъ едно маѣко сазъ* (Троянска повест). И миналото предварително време е описателна глаголна форма. То е образувано от свършено елово причастие и формите за минало несвършено време на спомогателния глагол *бѣти*, напр. *писалъ -аа -ао бѣхъ* — *писа л бя х*, *писалъ -аа -ао бѣ* (*бѣаше*) — *писа л -ла, -ло бе* (*беше*). През среднобългарската епоха родовите окончания и в това време на еловото причастие се губят, вследствие на което в новобългарски имаме една единствена неизменяема елова причастна форма, напр. *писали -аы -аа бѣхомъ* — *писа ли бя х ме*, *писали -аы -аа бѣсте* (*бѣшете*) *писа ли бя х те*, *писали -аы -аа бѣша* (*бѣахъ*) — *писа ли бя х а*.

§ 56. БЪДЕЩЕ ВРЕМЕ

Развоят на бъдеще време в българския език протича по доста сложен път. В старобългарски ни са познати два начина за изразяване на бъдещи действия, единият от които е развит напълно, а другият се намира в зачатъци. Когато е трябвало да се изрази действие, което ще се извърши в бъдещето, употребявали са се формите за сегашно време на глаголите от свършен вид. Това е така нареченото просто бъдеще време, сравни напр. *егоже проснши дамъ ти, въставъ нажъ къ отцю моему и рекъ ему*. В редки случаи простото бъдеще време може да бъде изразено и с глаголи от несвършен вид. Това става обикновено, когато е трябвало да се подчертае, че дадено действие ще се повтаря периодически в бъдещето, сравни напр. *не пѣхъте са оубо глаголюхъте, чѣто нмъ ан чѣто пнемъ ан чѣмъ одеждѣмъ са*. Простото бъдеще време е много често в старобългарския език.

За изразяване на действие, което ще продължи да се осъществява в бъдещето, в старобългарски са се създали наченки на описателни конструкции с глаголите *имѣти*, *хотѣти*, *начати*, (*вѣчати*) и инфинитивната форма на несвършени глаголи. Това е описателното старобългарско бъдеще време, сравни напр. *не пѣхъте са како ан чѣто имате глати*; *чѣто естъ знаменне егда хотатъ си быти*; *ан бо единого възненавѣдѣтъ, а другѣго възлюбѣтъ*, *ан бо единого дръжѣтъ са, а о другѣхъ не брѣхѣти възвѣнѣтъ*.

В старобългарския език описателното бъдеще време не е още напълно уточнено в своето значение, употреба и форма. Свидетелство за това са големият брой помощни глаголи, които влизат в неговия състав. При много случаи тия глаголи пазят известна доза от своето първично значение, вследствие на което конструкциите, образувани от тях, често имат по-особено значение и не се покриват напълно със значението на бъдеще време. На тази колебливост, т. е. на ненапълно укрепналото свойство да изразяват само действие, което ще продължи да се извършва в бъдещето, се дължи и фактът, че глаголите *имѣти*, *хотѣти* и *начати* могат да се свързват понякога и с глаголи от свършен вид.

В старобългарски се среща в рядка употреба описателна форма за бъдеще предварително време, образувана от елово причастие на глаголите и помощен глагол *вѣдѣ*, *вѣдѣши*. Същият помощен глагол в старобългарски се употребява и в описателни конструкции за изразяване на бъдещи форми на страдателен залог, напр. *преданъ вѣдѣтъ*.

Общата насока в развоя на формите за бъдеще време в българския език се изразява, от една страна, в постепенно ограничаване до пълно премахване на простото бъдеще време и, от друга, в уеднаквяване и укрепване на формите на описателното бъдеще време, което от късния старобългарски период нататък напълно господства в българския език.

Простото бъдеще време изчезва през среднобългарския период. В паметници с литургическо съдържание от тази епоха то се употребява често. Един паметник обаче като Троянската повест ни дава доказателства, че в народната българска реч тая особеност в края на среднобългарската епоха е била почти напълно загубена. Най-показателна в това отношение е засилената употреба в този паметник на описателни форми за бъдеще време с *хотѣти* и глаголи от свършен вид, сравни *хощетѣ понти мон братъ* (вм. *понадѣтъ*), *хощетѣ погорѣти* (вм. *погорѣтъ*), *не хощѣ аз тебе оставити* (вм. *не оставѣхъ тебе*), *то хощетѣ та ѡмъртѣти* (вм. *то ѡмъртѣтъ та*). В Троянската повест се употребява описателно бъдеще време само с помощен глагол *хотѣти*, което показва, че се е дошло до значително уеднаквяване на формите на това време. При това, както може да се види и от приведените по-горе примери, описателните форми имат типично футурално значение и се явяват напълно равно-

стойни заместници в семантично отношение на старото просто бъдеще време. Глаголът *хѣтъи* при тях е загубил без остатък старото си лексикално значение, защото в противен случай много от приведените по-горе форми биха звучали като безсмислица. Всичко това показва, че в епохата, когато е била писана повестта, описателната форма на бъдеще време е била не само напълно стабилизирана, но също така е изместила простото бъдеще време.

Както се вижда, в историята на българския език описателното бъдеще време остава доста рано единствена форма за бъдеще време в българския език. Процесът е бил завършен преди още да се уточнят ясно семантичните граници между простото бъдеще време и възникналото по-късно описателно бъдеще време. Ние не разполагаме с исторически данни, от които можем да съдим, че в българския език е съществувал някога период, в който описателното бъдеще време да се е употребявало само с глаголи от не-свършен вид.

Заченките на описателното бъдеще време в старобългарския език, както подчертахме вече, са се образували от съчетания на глаголите *имѣти*, *хѣтъи* и *начати* с инфинитивната форма на спрегаемия глагол.

Най-широко място в старобългарския език имат описателните форми за бъдеще време с глагола *имѣти*. Те се явяват заместници било на гръцки описателни конструкции с негипично значение на бъдеще време, било на обикновеното гръцко бъдеще време. Почти винаги на старобългарските описателни форми с *имѣти* и инфинитивна форма на глаголите се приписва значение на „трябва, наложително е, предопределено е“. С други думи, тези конструкции не са се покривали напълно по значение с формите за бъдеще време. Но те са криели възможност да се развият в описателни форми на истинско бъдеще време. И тази възможност се доразвива в българския език в значителна степен. Това личи особено ясно от съдбата на конструкциите, в които глаголът *имѣти* е употребен с отрицание, доста чести в старобългарския език, сравни напр. *не иматъ разорити са*, *не иматъ остати*, *не иматъ видѣти* (в евангелските текстове). Някои среднобългарски паметници, напр. Григоровичевият паримейник, ни дават доказателства за широкото разрастване на тези конструкции през среднобългарската епоха. Появилите се по-късно описателни конструкции за бъдеще време с отрицание и помощен глагол *хѣтъи*, напр. *не хѣштѣтъ видѣти*, не успяват да изместят напълно конструкциите от типа *не иматъ видѣти*. Последните остават типични и до днес за всички български говори. Глаголът *имѣти* при тези случаи се преобразява рано в чист помощен глагол, вероятно още през старобългарската епоха. По-късно от него остава само една неизменяема форма *н я м а*, сравни новобългарските фрази *н я м а да дой да*, *н я м а да ск р и я*, *н я м а да г о в о р я*, които са много по-употребими от фразите *не ще дой да*, *не ще ск р и я*, *не ще г о в о р я*.

По-слабо разпространение в старобългарския език имат описателните конструкции за бъдеще време с глагол *хѣтъти* и инфинитивна форма на глаголите. Голяма част от тези конструкции в старобългарските паметници нямат значение и форми за бъдеще време. Те изразяват някакво желание, някакво намерение. Но и те, както и формите с *имѣти*, са криели големи възможности да се развият в чисти футурни форми. В старобългарските паметници имаме някои случаи, при които на съчетанията с *хѣтъти* може да се припише значение на обикновени форми за бъдеще време, сравни напр. *кеже отъ мене хѣштеть са* (такоже глаголетъш родити са на земли) (Супрасълски сборник). С течение на времето конструкциите с глагола *хѣтъти* се разрастват извънредно много в българския език, а от XIV в. те са били единствените, чрез които се е изразявало бъдеще време в говоримата българска реч. Това налагане на глагола *хѣтъти* над глагола *имѣти* се е прокарвало в българския език като тенденция, която се открива и в други някои балкански езици. Очевидно в този процес ние трябва да виждаме черта, която свързва българския език с езиците, които се говорят на Балканския полуостров. В късната старобългарска епоха глаголетъ *хѣтъти* в съчетанията с инфинитивната форма на глаголите се е превърнал в чист помощен глагол. Както обикновено става с всички самостоятелни форми, които се подлагат на обезличаване, на граматикализация, и формите на *хѣтъти*, употребявани в тия съчетания, се променят, като съкращават своя облик. През среднобългарската епоха в повечето български говори са гласели вече *щѣ, щеш, щѣ, щем, щете, щѣт*. В среднобългарските паметници обаче съкратените форми са редки. Най-рано ни е засвидетелствувана форма *ще* за 3. л. ед. ч. на спомагателния глагол в Дубровнишката грамота от 1230 г., сравни и множествено *ще имѣти*. Подобни форми се срещат и в Троянската повест, сравни *снкозъи щѣ роухо носити, вѣдѣхъ колѣнка са ще крѣвъ пролѣнатъ, азъ нмамы кто ще наша слѣзы оутолѣти*. През ранния новобългарски период пълното спрежение на помощния глагол започва да се пренебрегва. Остава да се употребява една единствена форма — формата за 3. л. ед. ч., в редки случаи формата за 1. л. ед. ч. По такъв начин спомагателният глагол се превръща в обикновена частица.

Инфинитивната форма при бъдеще време се държи особено упорито в българския език. Тя е обикновено явление напр. в паметниците от XVII—XVIII в., разбира се, в своя съкратен новобългарски вид, сравни следните примери от Свищовския дамаскин: *ще разне, щѣ отплати, щѣ напѣса, щеш познаи т. н.* Същото нещо наблюдаваме и в езика на седмоградските българи, напр. *штем види, штеш остави, штеш отфърли т. н.* Подобни форми могат да бъдат употребени и в днешния български език като архаизми. Някои изследвачи неправилно им приписват значение на някаква неопре-

деленост и наричат изразяването чрез тях бъдеще време и е о п р е дел е н о б ъ д е щ е.

Успоредно с бъдеще време, образувано от съкратена форма на помощния глагол *хѹтъти* и съкратена инфинитивна форма на глаголите, през ранния новобългарски период са започнали да се употребяват и такива форми, при които съкратената инфинитивна форма е разложена на индикативна форма за сегашно време и частица *да*. Така напр. в Свищовския дамаскин покрай посочените по-горе форми се употребяват и форми като *щѣ да дигна*, *щѣтъ да ни надвѣятъ*, *ще да ми каже*, *ще мѣ да станем* и т. н. Тоя тип бъдни форми бяха живи в българския литературен език през XIX в. В съвременния литературен език те се употребяват крайно рядко.

В старобългарски най-слабо разпространение са имали ония заченки на описателно бъдеще време, които са се образували от глагола *начати* — *вѣчати* и инфинитивната форма на глаголите. Тези конструкции са означавали в същност начало, започване на някакво действие. Глаголът *начати* е пазел при такива случаи своето лексикално значение. В старобългарските текстове не се наблюдава никакво, па било то и частично заличаване на това лексикално значение на глагола и превръщане на последния в чист помощен глагол. Но и съчетанията с *начати* са криели възможност да се развият в описателни форми за бъдеще време. Това личи от факта, че на отделни места те се явяват заместници на бъдеще време в гръцките оригинали (такъв е напр. случаят, Матей VI, 24)) и че в някои по-късни среднобългарски паметници биват заменяни с просто бъдеще време или с конструкции с *хѹтъти*. Съчетанията с глагол *начати* са престанали да бъдат характерни за българския език още в края на старобългарската епоха.

Както изтъкнахме вече, старобългарският език е познавал и бъдеще предварително време, което се е образувало от елово причастие и помощен глагол *вѣдѣ*, напр. *несла вѣдѣ*, *плака вѣдѣ*. Бъдеще предварително време в старобългарските паметници се употребява крайно рядко. Това обаче не означава, че то е било някаква отмираща форма. И в новобългарския език един от начините за предаване на бъдеще предварително време представя все още това старо съчетание, сравни *ще бѣ да взел*, *ще бѣ да прочел* и т. н. Другият начин в днешния български език за предаване на бъдеще предварително време е съчетанието *ще съм взел*, *ще съм прочел*. Следователно въпреки своята рядка употреба старобългарското бъдеще предварително време е била много жива форма и е успяла да се запази и до днес.

Българските паметници от XVIII и началото на XIX в. ни дават някои податки, от които може да се съди, че през този период съчетанията на *вѣдѣ* с елови причастия са могли да имат и малко по-други функции. Така напр. те са се употребявали за изразяване на бъдни действия в приставни обстоятелствени изречения за ус-

ловие, сравни блаженни са, ако бъдат сторили добро за душата си (Свищовски дамаскин); аку бѣда ви умрѣзнал (Българска Александрия от 1810 г.). Сравни още следния по-особен случай в текст от XVIII в. (Неделни поучения. Български старини, кн. VI): макар и да баци сторил сичкити заповеди божии и макар да баци и изліазал над сичкити добри работи ут горе, аку похвали себе си... напусту му утвожда сичкине труд. Съчетанията от бѣж и елови причастия през XVIII в. са се употребявали и в изрази, в които се изказва надежда, че нещо ще се случи, ще се осъществи, напр. дано бѣдити си познали файдѣта; имаши упование на пресветая богородица, дано я бѣди прихранила.

В новобългарски се пазят непокътнати съчетанията от бѣж и страдателни причастия за изразяване на страдателния залог, сравни изгнана бѣдѣтъ — ще бѣде изгонен, пропадѣ бадѣтъ — ще бѣде разпет.

§ 57. БЪДЕЩЕ В МИНАЛОТО

Това много типично за българския език глаголно време е за свидетелствувано още от старобългарските паметници, сравни напр. вази же вѣнеахъ са въ ладнѣ, јако оуже погубѣнѣхъ хѣташе. Бъдеще в миналото продължава да се среща и в среднобългарските паметници. В Троянската повест срещахме следните два случая: егы хѣхмы въ оутоѣ ономѣ... погубѣнѣхъ; хѣхше погубѣнѣхъ менадоуша царѣ... аще не би ихъ прѣймаушь застѣпнахъ. Бъдеще в миналото и до днес е жива глаголна категория в българския език. На мястото на стария инфинитив днес имаме сегашна форма на глагола, придружена с частица да, сравни щях да падна, щях да кажа, щях да взема и т. н. Още в старобългарските конструкции на бъдеще в миналото глаголът хѣхъ се явява почти напълно граматикализиран и лишен от старото си конкретно значение. Той обаче обикновено запазва и до днес пълното си спрежение и не преминава в някаква неизменяема, вкаменяла форма. Само в някои диалекти, предимно западни, бъдеще в миналото приема вид ще паднех, ще кажех и т. н. Тези изменения в строежа на бъдеще в миналото са станали под влияние на обикновеното описателно бъдеще време в българския език. На мястото на изменявания по лице и число помощен глагол се явява частица ще, с която се образува описателно бъдеще време. Тя подчертава футуралния характер на конструкцията. Глаголите се явяват във формите си за минало несвършено време.

В далечна предписмена епоха българският език е притежавал форми на повелително наклонение за всички лица, които са били в същност стари опативни форми. Както може да се заключи от старобългарските паметници, през X—XI в. това състояние е било значително разклатено. През този период са се употребявали специални форми за повелително наклонение само във 2 л. ед. ч. и мн. ч. и за трите лица на двойственото число. Специални форми са притежавали още 3 л. ед. и 1 л. мн. ч. Но те в значителна степен вече са отстъпвали място на по-нови описателни конструкции. В останалите лица, т. е. в 1 л. ед. ч. и в 3 л. мн. ч., старите специални форми се явяват по паметниците от X—XI в. в нищожни, единични остатъци.

Това ограничаване на специалните форми за повелително наклонение е продължило да се проявява и в по-нататъшния живот на българския език. В днешния си стадий на развой българският език познава специални форми на повелително наклонение само за 2 л. ед. и мн. ч. Но както формите за останалите лица, така и те могат да се изразяват и с описателни конструкции.

Описателните форми на повелителното наклонение представят съчетания от формата за сегашно време на глаголите и съюза да или наречието нека. Съчетанията с да са стари. Те датуват още от старобългарската епоха, сравни старобългарски конструкции да пѣмѣтъ, да мѣштѣ, да радѣтъ са и т. н. Съчетанията с наречие нека са по-нови. Те не се срещат нито в старобългарските, нито в среднобългарските паметници.

Загубената форма за 1 л. ед. ч. на повелителното наклонение е имала окончание -ѣмъ при глаголите от първото старобългарско спрежение. Един-единствен пример от такава форма като архаизъм се среща в старобългарския паметник Синайски псалтир — *отпадѣмъ* (с ъ вм. с ъ) „да отпадна, нека отпадна“.

Формите за 2 л. ед. ч. са имали окончание -и, напр. *неси*, *дѣнги*, *знаи*, *хвалѣи*. Окончанието се пази и до днес. След глаголни основи на гласна то се е съкращавало на *й*, напр. *з н а й*, *в и к а й*, *п е й*, *с е й*, *б р о й*, *с т о й* и т. н. Глаголите с корен на задноезични съгласни са имали окончания -ци -зи (-ши) поради дифтонгичния произход на крайното *и*. През среднобългарската епоха тези окончания са започнали да изчезват вследствие на морфологична аналогия. Форма *сѣчи* се променя в *сечѣи*, *кѣчи* във *влечѣи* под влияние на *сѣчѣши* — *сечѣеш*, *кѣчѣши* — *влечѣеш*. При онези глаголи на задноезични съгласни *к* и *г*, които в повелителната си форма за 2 л. ед. ч. са имали редуцирана в ъ коренна гласна *е*, морфологичната аналогия най-рано е възкресявала коренната им гласна, а после е изменяла и окончанието им. От старобългарски *рѣчи*, *пѣчи*, *тѣчи* най-рано са се получавали форми *рѣчи*, *пѣчи*, *тѣчи*. В този си вид формите се срещат в среднобългарските паметници.

Форми *теѣн*, *рѣн* са характерни и за българския Физиолог от XVI в. По-късно формите се променят в *речи*, *течи*, *печи* *поречеш*, *течеш*, *печеш*. Форма *рѣн* ни е засвидетелствувана за пръв път в Пражкото евангелие от XV в.

По-особени са били формите на атематичните глаголи. Те са гласели *ѡждѣ*, *даждѣ*, *вѣждѣ*. Към тези повелителни форми се е отнасяла и *внждѣ* от *внѣдѣти*. В старобългарския език повелителните форми на атематичните глаголи са могли да получат удължение, напр. *ѡжди*, *дажди*, *вѣжди*. То се е дължало на влияние от страна на тематичните глаголи. От всички тези по-особени повелителни форми за 2. л. ед. ч. днес се пазят *яж* и *виж*. Нови форми *яди*, *види* са само диалектни. Те се срещат предимно в западните говори. Форма *даждѣ* още през старобългарската епоха е могла да бъде заменена от *дай*, което в същност е повелителна форма от *даж*, тематично образуване от *дати*. Както глаголят *вѣдѣти*, така и неговата повелителна форма *вѣждѣ* са непознати на съвременния български език.

Под влияние на архаичните форми *яж*, *виж* в българския език започват да се разпространяват съкратени повелителни форми за 2 л. ед. ч., напр. *влез*, *излез*, *дръж*.

Повелителната форма за 3 л. ед. ч. в старобългарски е била еднаква с формата за 2 л. ед. ч. Както подчертахме вече, тя се е употребявала в старобългарския език, но много често е бивала измествана от описателни форми. В съвременния език тя се изразява описателно. Архаичен остатък представя формата *помози* от *помогъ*, *помогши*, употребявана изключително в устойчивото съчетание *помози бог* в някои български диалекти.

Формата за 1 л. мн. ч. е имала в старобългарски окончание *-мъ*, сравни *берѣмъ*, *двѣгѣмъ*, *знаимъ*, *хвалимъ*. В старобългарските паметници тя много често е измествана от описателни конструкции. От някои немного изобилни податки на среднобългарските паметници може да се заключи, че тя е била подлагана на промени, като е получавала окончание *-ми*. Сравни следния пример от Добрейшовото евангелие: *идѣмъ въ юдеа пакы* (Иоан, XI, 7). В съвременния език повелителната форма за 1 л. мн. ч. се изразява описателно. В някои западнобългарски говори обаче все още могат да се срещнат остатъци от специални форми на повелителното наклонение за 1 л. мн. ч., сравни напр. *хайде* от Югозападна Македония.

Във 2. л. мн. ч. повелителната форма в старобългарски е имала окончания *-ѣте* или *-нѣте* в зависимост от принадлежността на глаголите към различни спрежения сравни *берѣте*, *несѣте*—*хвалѣте*, *носѣте*. В развоя на българския език първото окончание измества второто. Началото на този процес можем да видим в частичното прехвърляне на окончание *-ѣте* към повелителните форми на глаголите от третото старобългарско спрежение, което се наблюдава в старобългарските паметници, сравни напр. форми като *глаголите*.

вземаните, пияте. През среднобългарската епоха окончание -ѣтъ е преобладавало в българските народни говори, сравни простѣтъ в Битолския триол от XII в., заколѣтъ, внемлѣтъ, дадѣтъ, рѣшѣтъ в Добрейшовото евангелие от XIII в. В края на среднобългарската епоха формите на -ѣтъ са надделявали напълно. Това се вижда от примери като помѣнѣтъ, присѣдѣтъ, които намираме в Троянската повест, от доказателствата на влахо-българските грамоти, които познават само окончание -ѣтъ (грабѣтъ, гонѣтъ, сторѣтъ), от езика на седмоградските българини, в който имаме също така само форми на -ете (фалете, сторете, кажете). Заповедни форми на -ите в днешния български език са запазени като немного разпространени диалектни черти. Глаголите от третото и четвъртото старобългарско спрежение с корен на гласна образуват повелителната си форма за 2. л. мн. ч. с окончание -йте, което показва, че между тях не е успяло да се настани окончание -ѣтъ, сравни пайте, питайте, трайте, пейте смейте се, сейте, стойте, бройте, кройте. Форми, като напоете, броете, надоете, са късни аналогични новообразувания и се срещат в разгословната реч и по диалектите. Глаголите, които образуват повелителната си форма за 2. л. ед. ч. на съгласна, получават в повелителната си форма за 2. л. мн. ч. само окончание -те, сравни яжете, вижете, влезте, дръжете. Тези форми са засвидетелствувани в българския език от XVIII в.

Повелителните форми за забрана се изразяват чрез прибавката на отрицателната частица не. В старобългарски и в официалната среднобългарска книжнина отрицателните повелителни форми могат да се образуват и от свършени глаголи, напр. не кради, не сътвори, не пощади и т. н. В течение на среднобългарския период отрицателната заповед е започнала постепенно да се употребява само с несвършени глаголи. Пропесът е бил вече завършен към края на среднобългарската епоха, защото в Троянската повест имаме отрицателни повелителни форми само от несвършени глаголи, сравни дадѣтъ, но не даванте; присѣдѣтъ, но не присѣдданте; въсхрани, но не храни и т. н. И днес в българския език отрицателната заповед може да се образува само от несвършени глаголи — не идвай, не казвай, не купвай и т. н.

При описателните форми с отрицание частицата не се поставя след съюза да или след наречието нека: да не казва — нека да не казва. Много рано обаче в българския език описателната отрицателна заповед се изразява и по друг начин, именно с помощен глагол и инфинитивна форма. В старобългарски имаме съчетания от не можн (от мож — мошти) и инфинитивна форма, сравни не можн глаголати. По-късно не можн се променя в не мой, сравни много обикновените днешни български диалектни съчетания не мой да говориш — не мой го-вориш. Освен с не можн описателни отрицателни заповеди в

българския език се образуват и от *недѣи* и инфинитивна форма. Това са обикновените днес литературни конструкции — *не де ѣ говори* или *не де ѣ да говори ш*. Заченките на тази конструкция не се откриват в старобългарските паметници. Единични случаи откриваме в паметниците от среднобългарската епоха, сравни напр. следната фраза от Добрейшовото евангелие *недѣите въ слѣдъ нхъ нти* (Лука, XXI, 8), срещу която в старобългарските паметници намираме *не ндѣте въ слѣдъ нхъ*.

§ 59. УСЛОВНО НАКЛОНЕНИЕ

В старобългарския език условното наклонение се е изразявало със сложна глаголна форма, образувана от спомагателен глагол *бнмъ*, *бн* — *бнмъ*, *бнстѣ*, *бж* (*бнша*) и елово причастие на глаголите, напр. *писалъ*, *-ла*, *-ло бнмъ*, *бн* и т. н. Старобългарските паметници ни свидетелствуват, че още в X в. спомагателният глагол *бнмъ*, *бн* е започнал да се измества от аористната форма *бъхъ*, *бъ* и т. н. на глагола *бѣти*, така че формите на условното наклонение са започнали да гласят *писалъ*, *-ла*, *-ло бѣхъ*. По-новият начин се затвърдява и остава типичен и за днешното състояние на българския език, сравни *писал*, *-ла*, *-ло бѣх*. През среднобългарския период еловото причастие загубва родовите си окончания в множественото си число, вследствие на което се установява една единствена форма *писали*.

От XVII—XVIII в. в източните български говори започва да се заражда нов начин за изразяване на условно наклонение, именно чрез сегашната форма на глаголите от несвършен вид. С тази форма в XVII—XVIII в. е могло да бъде изразено не само несвършено действие, но и да се изтъкне възможността, вероятността, че дадено действие може да се осъществи, да се изпълни, сравни следния пример от Свищовския дамаскин (XVIII в.): *недѣ ѣ остава тук, че та изыда този свѣръхъ*. Тъй като вероятността да се осъществи дадено действие обикновено се поставя в зависимост от някакво условие, тези форми са се употребявали най-често в условни изречения, сравни напр. следния случай пак от Свищовския дамаскин: *ако ни утидишъ, нѣе сиромаси погинувами и тѣхъ ги поѣкуватъ*. Богато са застъпени тези форми в българската Александрия от 1810 г. (вж. Български старини, кн. XIII): *аку ми ни кажити праву, еѣ сига загинувати; аку ма ни послушашъ, доходямъ сасъ остра сабя вразъ теби; аку ли си ни дойдити, аз умнѣрамъ заради вашата милусть*.

Този начин за изразяване на условно наклонение с отсянка на възможност и способност се среща и до днес в редица български източни говори. Освен нормалните форми на глаголите от несвършен вид за него се използват и глаголни ново-

образувания с наставка -в а м, които не се употребяват в изявително наклонение, напр. р а б о т в а м, х о д в а м, я д в а м, н о с в а м. С тези глаголни новообразувания се изразява условно наклонение на действие от несвършен вид.

Новият начин на изразяване на условно наклонение се среща много рядко в книжовния език, в който не представя никаква продуктивна категория. Има обаче български диалекти (Луковитско), в които тази категория е направила широки завоевания и е изместила напълно описателното условно наклонение с б и я.

§ 60. ПРЕИЗКАЗНО НАКЛОНЕНИЕ

Преизказното наклонение е ново явление в българския език. То се използва, когато говорителят съобщава за действия, на които не е бил сам свидетел, а ги е научил от друго лице било по устен, било по писмен път. Такова наклонение не се среща в никой друг славянски език. Следователно не може да се приеме, че то е някакво старо наследство в българския език.

Преизказното наклонение в българския език е възникнало по подражание на съответно наклонение в турския език. То се е развило в епоха, когато българските земи са били силно колонизирани с турско население и когато големи части от българския народ заживяват в условия на двуезичие.

В новобългарски чрез формата на старобългарския аорист се съобщава само за действия, които са били възприети лично от говорителя. В старобългарски такова ограничаване в употребата на аориста не се прави. Така напр., когато Мария Магдалина съобщава на Исусовите ученици, че тялото на учителя им е изчезнало, тя, без да е видяла сама как се е случило това, казва: *възаса га от гроба и не въмъ къде положилъ н.* Когато Петър вижда, че смоковницата, която Исус проклет предния ден, е изсъхнала, казва: *равен виждъ смоковницъ нже проклетъ оусъше.*

Сложната глаголна форма, съставена от елово причастие и сегашно време на спомагателния глагол *вѣти*, т. е. перфектът, не служи в старобългарския език за съобщаване на действия, на които говорителят не е бил непосредствен свидетел. Така напр. в притчата за талантите трудолюбивият слуга дава на господаря си припечелените пари с думите: *гн д талантъ ми еси предааъ*, макар че лично е получил от господаря си тези таланти.

Това състояние на българския език се отразява в паметниците чак до XIV в. Така напр. същото положение наблюдаваме в Троянската повест и във влахо-българските грамоти. Същото нещо може да се срещне и досега в глаголната система на българските народни песни.

Съзаселването на компактни маси от турци в българските земи наложеното на българското население двуезичие става причина

да се разграничат в българския език значенията на аориста и на перфекта по турски образец. Именно както в българския, така и в турския език съществуват глаголни форми, образувани от миналото причастие и формите на спомагателния глагол с ъм (енклитични както в българския език), напр. *agamış-tir*, т. е. т ъ р с и л е, покрай простите форми за минало свършено време, напр. *agadı*. Значенията на двете форми в турския език се различават. Докато простото минало време съобщава само възприети лично от говорителя действия, сложното минало време съобщава само невъзприети лично и пряко от говорителя действия. Под влияние на турския език същата семантична диференциация се пренася и върху българската форма със съответен строеж. Днес за всеки българин т ъ р с и м може да означава само това, което означава и турското *agadı*, а т ъ р с и л е това, което означава *agamış-tir*.

Както видяхме, в българския език все още се употребяват формите на перфекта със своето старо значение (вж. § 55). Омонимията обаче между тези две глаголни категории не е пълна. При преизказното наклонение в българския език са се изработили форми за всички времена. Омонимията с формите на перфекта остава да е налице само при най-често употребяваната и без съмнение най-рано образуваната форма за преизказно наклонение, именно при формата за минало свършено време, напр. *х о д и л с ъ м*, *п и с а л с ъ м*, *п я л с ъ м* и т. н. Формите на преизказното наклонение за минало неопределено време (перфект) и за минало предварително време гласят *б и л с ъ м х о д и л*, *б и л с ъ м п и с а л*, *б и л с ъ м в и д я л* и т. н., а за бъдеще и бъдеще в миналото — *щ я л с ъ м да х о д я*, *щ я л с ъ м да п и ш а*, *щ я л с ъ м да п е я* и т. н. Формите на преизказното наклонение за сегашно и минало несвършено време представят комбинация от ново минало елово причастие, наричано сега минало несвършено елово причастие, и сегашните форми на спомагателния глагол с ъм, напр. *х о д е л с ъ м*, *п и ш е л с ъ м*, *п е е л с ъ м* и т. н. И това ново причастие е резултат на турско влияние върху българската глаголна система. Както миналото свършено време в турския език може да означава само действия, пряко възприети от говорителя, така също и турското минало несвършено време може да означава действия, пряко възприети от говорителя. За невъзприети лично минали несвършени действия в турския език се съобщава с форми, образувани от сегашната основа на глаголите и миналото причастие на спомагателния глагол с ъм, на турски *imiş*. Формите обаче на това последно турско време са изглеждали за езиковото съзнание на българина-двуезичник не образувани с помощта на причастieto на спомагателния глагол с ъм, на турски *imiş*, а с помощта на партиципиалното окончание *-miş* *-miş*. В резултат на това погрешно тълкуване на турското време за непряко възприети минали действия в

българския език възниква т. нар. минало несвършено причастие *агауогду* — т ъ р с е ш е, *агауог-тиш* — т ъ р с е л.

Както се вижда, новообразуваната българска категория на приказното наклонение отразява във всяко отношение семантиката на турското минало време за непряко възприети минали действия. Отначало турското влияние се е упражнило в ония български области, които са били най-много засегнати от турската колонизация. По-късно то се е разпростряло и в останалите български области. Но и до днес съществуват български диалекти (в днешна Северозападна България и Източна Македония), които не познават формата на миналото несвършено причастие.

§ 61. ИНФИНИТИВ И СУПИН

В историята на българския език инфинитивната форма рано започва да се заменя с да-изречение. Както се изтъкна вече на друго място, загубата на инфинитивната форма като глаголна категория, която е имала много допирни точки с имената, се свързва изобщо със загубата на синтетичния характер на именната система в българския език. В старобългарския език, както и в ранния среднобългарски период, инфинитивната форма е още напълно жива. През старобългарския период се забелязва ограничаване на онзи неин вариант, който ни е известен под името супин, употребяван след глаголи за движение. В старобългарските паметници имаме доста случаи, когато супинната форма се заменя с обикновена инфинитивна, напр. на мястото на супинната форма в следния пасаж на Марийнското евангелие *огна прѣдѣ възврѣштѣ въ земѣжъ*, в Зографското евангелие имаме инфинитив *възврѣштѣ*. В среднобългарските паметници този процес продължава усилено, което ни позволява да приемем, че през тази епоха супинната форма е престанала вече да съществува като особена граматична категория.

При все че инфинитивната форма в старобългарския език е била напълно жива, в известни случаи се забелязва как на мястото на гръцкия финален инфинитив в старобългарския превод се употребява не инфинитивна форма, а цяло приставно да-изречение. Така напр., докато в Зографското евангелие се казва *испльниша са дньѣ родити еи*, в Асеманевото евангелие на същото място стои: . . . *дньиѣ да родѣтъ*. Очевидно е, че още в тая далечна епоха е съществувала в езика наклонност да се предава описателно глаголно съдържание, изразявано синтетично чрез инфинитивната форма. Тая склонност с течение на времето и с постепенното настаняване на аналитизма в областта на имената се е разширявала все повече и повече. Но както различните процеси, свързани с разпадането на склонението, не намират правилно отражение в изкуствения до голяма степен език на среднобългарската книжнина,

така и процесите на постепенното аналитично предаване на инфинитивната форма мъчно се намирали достъп в книжовния език през среднобългарската епоха.

За забелязване е, че приставни д а-изречения или изобщо определени глаголни форми в среднобългарските паметници се срещат предимно там, където в стария език е имало супинна форма, сравни напр. в Кюстендилския евангелски къс възлѣзе . . . да видѣтъ нѣа — в Асеманиево ев. видѣтъ; в Добрейшово ев. текоста възвѣстѣста ѹченнѣомъ, Матей, XXVIII, 8 — в Зографско ев. тѣстѣ възвѣстѣтъ ѹченнѣомъ; аще придетъ нана спсѣтъ ли его, Матей, XXVII, 49 — в Зографско евангелие аще придетъ нана спсѣтъ его; във Врачанско ев. идетъ на грѣбъ да плачѣтъ сѣ тѹ, Иоан, XI, 31 — Савино ев. идетъ на грѣбъ плакѣтъ сѣ (в Зографско ев. и плачѣтъ сѣ тѹ), възидѣ на горѣ и поман сѣ, Матей, XIV, 23 — в Зографско ев. възидѣ на горѣ помоланъ сѣ. Всичко това са много ярки свидетелства, че инфинитивната форма и през среднобългарския период е ограничавала своя обсег. Красноречиви са в това отношение и данните, които намираме в Троянската повест. В този български паметник от XIV в., в който особеностите на говоримата българска реч намират, сравнително взето, добро отражение, откриваме все още доста на брой инфинитивни форми, но също така и такива случаи, при които нови д а-изречения клонят да ги изместят, сравни напр. не приидѹхъ слѹжити, но и нѣсмь пришѣлъ да слѹжж; поустѣста пакы ѹрекшеша нскати ацнѣеша, но и поустѣшж нанакша да нцѣтъ ацнѣеша. Действително подобни колебания при предаване на приставни изречения за цел откриваме и в старобългарските паметници, но в по-големия брой случаи те там са влияние на гръцките оригинали, докато в Троянската повест е налице борба между старо и ново.

Разрастването на д а-изречения в българския език не е успяло да изтласка напълно старата инфинитивна форма в течение на целия среднобългарски период. Тя е била жива през този период и е претърпяла някои промени. Най-важна от тях е загубването на крайната гласна *и* в окончанието *-ти*. Подобни съкращения на инфинитивната форма са ни познати от развоя и на други славянски езици. Несвършенствата на среднобългарската графика не ни позволяват да вадим сигурни заключения относно мякостта на крайната съгласна *-т(ъ)*, която е оставала като окончание на инфинитивната форма през среднобългарски. Доказателства за съкращаване на инфинитивната форма ни дават много среднобългарски паметници, като се почне с паметниците от XII в., сравни *лювѣтъ*, *створѣтъ*, *сждѣтъ* (Слепченски апостол); *срнжѣтъ* (Добрейшово ев.); *погыбнжѣтъ* (Кюстендилско ев.); *бытъ*, *ѹчнѣтъ* (Търновско ев.); *поустѣтъ* (Врачанско ев.). В XIV в. тези форми са били извънредно много разпространени в българския език. За това ни свидетелствува Троянската повест, в която намираме вече доста свободна употреба на инфинитиви с окончание *-т(ъ)*: не можемъ

вѣмъ въ семь сѣдѣтъ, хошѣтъ разорѣтъ, не може его погубѣтъ, понесѣтъ штѣ
моѣмъ глаголю глаголю подѣ тронскѣмъ знаѣ. Чести са съкратените ин-
финитивни форми и въ влахо-българските грамоти, сравни шѣтъ са
чѣтинѣтъ, колѣнко са хѣтъ приложѣтъ, да са нѣкто смѣтъ погубѣтъ.

Немного широко застъпени, но много характерни са приме-
рите в среднобългарските паметници, които ни дават доказателст-
ва за промяна на основата на инфинитивните форми, сравни напр.
случаи като отворѣтъ в м. отворѣтъ, отворѣтъ в м. отворѣтъ, прѣемѣтъ в м. приимѣтъ
(Охридски апостол); покрѣтъ в м. покрѣтъ (Добрейшово ев.); сътаѣтъ в м. сътаѣтъ
(Манасиева хроника); покрѣтъ в м. покрѣтъ (Троянска
повест). Появата в приведените случаи на сегашната основа на
глаголите може да се вземе за доказателство, че инфинитивната
форма през среднобългарски е губела своята жизненост.

Доста често инфинитивно окончание -тъ, сравни вѣтъ, паѣтъ,
ѣтъ, влаѣтъ и т.н., получено от *т*, *д* + *ти*. започва в среднобългар-
ски да се явява и при инфинитивни форми, при които то не е оправ-
дано от фонетично гледище. Прибавя се при това към сегашната
основа на глаголите, а не към инфинитивната. Напр. форма погрѣтъ
(сег. вр. грѣѣ -ѣтъ) често в среднобългарските паметници гласи
погрѣвѣтъ или погрѣвѣтъ, сравни оставѣ мрътъх погрѣвѣтъ (Пражко ев.);
повелѣ мн прѣжде нѣдѣшѣмъ и погрѣвѣтъ ѡца моего (Кюстендилски евангел-
ски къс); вместо просявѣтъ имаме просявѣтъ, сравни повелѣ възвѣ
просявѣтъ (Манасиева хроника); вместо покрѣтъ — покрѣтъ, сравни
възвѣ ѡца моего покрѣтъ възвѣ (Троянска повесть).

В ранния новобългарски период описателните д а-изречения
взимат връх над инфинитивната форма и я изместват почти напъл-
но. Най-упорито инфинитивната форма се е държала в описател-
ното бъдеще време, където в паметниците от XVI в. нататък тя е
редовно явление. Като съставен елемент на формите за бъдеще
време инфинитивната форма през ранния новобългарски период
се е подлагала на още по-голямо съкращаване, като е загубвала
и крайната съгласна, сравни шѣтъ те умре, шѣтъ те оти,
шѣтъ те живѣ (български седмоградски текстове); шѣтъ те сто-
ри, немогѣ започе, помогна шѣтъ те вам (Коприв-
щенски дамаскин); шѣтъ те позна, ни шѣтъ те скорогы
шѣтъ те разне (Свищовски дамаскин). Съкратени по тоя начин ин-
финитивни форми се срещат и до днес в българския език след гла-
голни форми, като мога, недей, стига: не мога ка-
за, недей плака, стига ходи. Могат да се срещнат
в рядка употреба и в остатъци от конструкции за бъдеще време,
типични за ранния новобългарски период, сравни в и дѣ шѣтъ те
направи шѣтъ те м. Съкратени инфинитивни форми от средният
български тип, т. е. със запазено окончание -тъ в новобългарски,
се срещат в специални съчетания, като: не е видѣтъ, не е
познат, свидѣтъ ми е, не е чуѣтъ. Съчетанията имат
днес диалектен характер. Те са старо наследство в днешните бъл-
гарски говори. Произлизат от съчетания на старобългарския гла-

гол быти с инфинитивна форма, сравни напр. како же бѣ сътворити нѣмѣж кротѣка (Супрасълски сборник). Съчетанията не са рядкост и в среднобългарските паметници, сравни бѣше же зрѣти его; бѣше же видѣти его, ово ли вараща господиноу си, ово ли пекѣща (Сборник от 1348 г.); и бѣ видѣти оумнѣно нѣкое видѣние (Манасиева хроника); и до днешнѣго дне знаахъ е ежже ѿколо дѣба; и до днешнѣго дне знаахъ е стопы ногѣ его (Народно житие на Ив. Рилски). Сравни още следните примери от Копривщенски дамаскин (XVIII в.): голѣмъ гласъ да е чють ѿ истока до запада; ако пости не мѣе на приеть.

§ 62. ПРИЧАСТІЯ

Като глаголни форми, които са имали доста общи особености с имената, причастията до голяма степен споделят тяхната съдба, като биват засегнати от тенденцията към аналитизъм. Българският език започва да отбягва употребата на причастни форми и да предпочита вместо тях конструкции с лични глаголи. Ето защо, общо взето, причастията с течение на времето изчезват. Забележителен е напр. фактът, че в Троянската повест не се употребяват вече сегашни деятелни причастия. Освен сегашното причастие за действителен залог в българския език изчезва сегашното страдателно причастие и миналото деятелно причастие първо, от тип *нѣсъ* — *нѣсъши*, *знахъ* — *знахъши*, *погубахъ* — *погубахъши*. Запазват се еловите причастия за минало време и миналите страдателни причастия, тъй като те както в стария, така и в съвременния език се използват при образуване на сложни глаголни форми, които са напълно живи и до днес. Преки остатъци от старите причастия представят и все още употребяваните в народните говори деепричастни форми, които са по-жизнени в западните български говори. Употребяваните в съвременния български литературен език причастни форми за сегашно време са късни, чисто книжовни образувания по руски образец.

В среднобългарските паметници срещахме всички известни от старобългарския език типове причастни форми, включително с най-арханчните от рода на *прошь*, *хвааь*. Тяхната употреба обаче е била само традиционна. Това се вижда от факта, че в някои среднобългарски паметници от XII—XIII в. се срещат неправилно употребени причастни форми, очевидно доказателство, че причастията са загубили в народния език своята жизненост. Така напр. преписвачът на Врачанското евангелие от XIII в. не е имал вече здрав усет за миналите деятелни причастия. Той почти редовно пише на мястото на минало деятелно причастие м. р. ед. ч., последвано от частица *же*, причастна форма за мн. ч. м. р. на *-ше*, придавайки му смисъл на деепричастие, което, изглежда, е било редовна форма в неговия говор, сравни напр. *падъше* (вм. *падъ же*) *клеветѣ* его

и мѣше са, Матей, XVIII, 29, слышавше (вм. слышавъ же) и іѣсе и
посла к нему старца, Лука, VII, 3, шь(а)ше (вм. шьдъ же) змыеса и
прзрех, Иоан, IX, 11.

Тъй като изчезването на най-разпространените в старобългарския език причастия (сегашно деятелно и минало деятелно първо) е било дълъг процес, в среднобългарските паметници се откриват особености, които ни дават възможност да надникнем в някои неговни етапи.

Няколко неговни етапи.

На първо място ще подчертаем, че през среднобългарската епоха е намерило доста широко отражение взаимното въздействие на именителните форми на сегашните деятелни причастия за м. р. ед. ч., явление, което се наблюдава в скромни размери още в някон старобългарски паметници. Касае се за изместването на именителното окончание *-ъ* в сегашните деятелни причастия за мъжки род на глаголите от първо и второ старобългарско спрежение от съответното окончание *-а* в сегашните причастия на глаголите от останалите спрежения. Поради смесването на носовките това ново окончание в среднобългарските паметници се среща обикновено като *-ѡ*. И така вместо *съ* в по-големия брой паметници от XII, XIII, XIV в. се явява *сѡ(н)*, в.м. *гладѡ—гладѡ(н)*, в.м. *идѡ—идѡ(н)*, в.м. *жнеѡ—жнеѡ(н)*, в.м. *пасѡ—пасѡ(н)* и т. н. Това обобщаване на окончанията, както съответните процеси при падежните форми на съществителните, представя изобико опростяване на формалното разнообразие сред причастията и начален етап към тяхното изчезване. В по-редки случаи и предимно в по-нови паметници във формата за ед. ч. м. р. както на сегашното деятелно причастие, така и на миналото деятелно причастие първо се настанява разширената основа за косвените падежи с именително окончание *-н*, сравни *владѡщн* в.м. *владѡ* (Грамота от 1277 г.), *имѡщн* в.м. *имѡ* (Физиолог от XVI в.), *лѡбѡщн* в.м. *лѡбѡ* (Езоп, XVI в.), *вѡзнесѡщн сѡ* в.м. *вѡзнесѡ сѡ* (Кюстендилски евангелски къс), *идѡщн* в.м. *идѡ* (Народно житие на Ив. Рилски). Същата форма може да се яви като винителна, сравни във Врачанското евангелие и тогдѡ *ѡзритѡ сѡ* члѡчкѡ *гѡщн*, Лука, XXI, 27, *привѡдохѡ сѡ* *сѡн* *къ* *тебѡ* *имѡщн* *дѡхѡ* *имѡ*, Марко, IX, 17. Във формата за им. пад. мн. ч. м. р. в.м. окончание *-ѡ* в среднобългарските паметници се явява често окончание *-н(н)*, сравни форми като *бѡлащн* в.м. *бѡлащѡ*, *вѡдѡщн* в.м. *вѡдѡщѡ*, *вѡроуѡщѡ*, *гладѡщн* в.м. *гладѡщѡ* в Търновското евангелие; *ѡпѡбѡлѡщн* в.м. *ѡпѡбѡлѡщѡ*, *вѡроуѡлѡщн* в.м. *вѡроуѡлѡщѡ*, *ѡпѡбѡлѡщѡ* в Болонския псалтир; *бѡлащн* в.м. *бѡлащѡ*, *вѡдѡщн* в.м. *вѡдѡщѡ* в Кюстендилския евангелски къс. Формите може да са преки наследници на старобългарските сложни причастия за множествено число, но могат да бъдат и нови форми за мн. ч., образувани във основа на гореотбелязаните форми за ед. ч. на *-штн*. Срещат се обаче в среднобългарските паметници редки случаи, когато към причастни форми от горе-

приведения тип е било прибавяно окончание -ѣ, напр. лачѣше (Кюстендилски евангелски къс), срещу което в старобългарските паметници имаме лачѣши. Това е ставало под влияние на широко разпространеното окончание -ѣ на формите за множествено число на съществителни от мъжки род.

Въз основа на немного изобилни данни из среднобългарските паметници можем да заключим, че промени е търпяла и формата на сегашните действителни причастия за женски род. Промяната се е заключавала в изместването на старото окончание -ши от ново -ща, сравни напр. разѣшши некога съдаша при свѣтъ (Кюстендилски евангелски къс), жена нмѣща (Драгийно евангелие).

Друга промяна засяга дателното окончание за единствено число на сложните сегашни и минали причастни форми. Тя е станала успоредно с изместването на окончанието за дателен падеж -ѹмѹ от -омѹ при прилагателните имена под влияние на местоименното склонение. В почти всички среднобългарски паметници се срещат многобройни случаи от замяна на дателното окончание -ѣшѹмѹмѹ от окончание -ѣшѹмѹмѹ -ѣшѹмѹмѹ, сравни напр. сѣшѹмѹмѹ вѣм. сѣшѹмѹмѹ, ѣдѣшѹмѹмѹ вѣм. ѣдѣшѹмѹмѹ, створѣшѹмѹмѹ вѣм. створѣшѹмѹмѹ.

Всички изтъкнати по-горе промени, които са ставали с причастията през среднобългарската епоха, при все че са доста оскъдно засвидетелствувани в среднобългарските паметници, са от доста важно естество. Те доказват, че преди пълното си изчезване причастията са преживявали и в българския език развой, който прилича на развой на причастията и в другите славянски езици.

Освен началните фази от изчезването на причастията в българския език, които са намерили израз в обобщаването на окончанията, в среднобългарските паметници се срещат и други, много по-красноречиви доказателства за загубата на тая много широко употребявана в старобългарския език морфологична категория. Така напр. още в старобългарските текстове имаме единични случаи, когато причастията са свързани с определения глагол на изречението чрез съюза и, сравни напр. възѣмѣше . . . и изѣде, Марко, I, 26, вѣдѣше и възѣмѣше сѣ, Иоан, VIII, 56, Асеманиево ев. При такива свързвания причастията очевидно са се доближавали по смисъл до определените глаголни форми. Тези процеси са от най-обикновено естество във всички среднобългарски паметници, напр. във Врачанско ев. ѡбѣщаѣше и рече нмѣ, Лука, V, 22, възѣмѣше на нѣо и блѣн и прѣломѣ и дасть ѣнѣкомѣ, Матей, XIV, 19, ѡбѣщаѣше сѣ трѣѣаше сѣ и ннѣтоже не ѡхѡмѣ, Лука, V, 5; в Кюстендилски евангелски къс: ннѣкто же ѡубо сѣѣтѣнѣнѣка възѣмѣше и покрѣваѣше нѣго сѣѣдомѣ, Лука, VIII, 16, ѡубѡваѣше же сѣ и чюдѣшѣ сѣ, Лука, VIII, 25, изѣшѣдѣше бѣсѣн ѡ члѣка и вѣнѣдошѣ въ сѣнѣнна, Лука, VIII, 33; в Добрейшово ев.: ѡбѣщаѣше црѣ и рече нмѣ, Матей, XXV, 40, ѡубѡах

са н шедъ н скрыхъ талантъ, Матей XXV, 25, н пришедъ азъ н
взеа вихъ свое, Матей XXV, 27. Съюз н се явява н когато прича-
стнето е следвало определения глагол, напр. вѣжаахъ его жи жель-
зны н пѣты н стрѣгаше его, Лука VIII, 29 (Кюстендилски евангелски
къс); приде н вѣда, Иоан IX, 7, а рече како вѣнде само н неммы
оубавниа, Матей XXII, 12 (Врачанско ев.).

Очевидно приведените примери показват, че среднобългар-
ският преписвач е загубил усета за типичното в значението на при-
частията, употребявал ги е само като архаизми, като ги е сближа-
вал с определените глаголни форми. Колкото паметникът е по-
късен, толкова употребата на причастията като определени гла-
голни форми е по-ясна, сравни напр. следното място в Зографска-
та грамота от 1342 г.: нхже вѣдѣ н вѣдѣши црѣо ми. Много типи-
чен е един пример от българската хроника от XV в., в който съю-
зът ѝако с темпорално значение е свързан не с определена глагол-
на форма, а с причастие: ѝако вѣдѣвъ себе краля не добра стѣло, а вѣ
вѣхонѣ въ единнон отъ катрѣгъ.

Още по-показателно за ограничаването на причастията в на-
родната българска реч през среднобългарската епоха е тяхното
пълно заместване с определени глаголни форми. В старобългар-
ските паметници процеси от този род имат напълно ограничен
характер. Такъв е случаят напр. Лука V, 25, н а вѣ вѣста, в
който глаголът е на мястото на гръцко причастие *ἀναστὰς*. Съвсем
друго е положението в среднобългарските паметници. Заменява-
нето на причастията с определени глаголни форми в тях е най-обик-
новено явление. Ще приведем по-долу по няколко типични примера
от Добрейшово ев., от Врачанско ев. и от Кюстендилския еван-
гелски къс, като ги съпоставим с примери от Зографското еванге-
лие.

Добрейшово евангелие

жнѣши ндеже еси не стѣлаъ, Матей XXV, 24, — жнѣа идеже нѣси
стѣлаъ.

вни же вѣвѣшашъ н рѣшъ, Матей XXVI, 66, — отѣвѣштавѣше
рѣша.

н вѣдѣшъ н вѣченици его ходоуца, Матей XIV, 26 — н вѣдѣвѣше
н вѣченици ходоушѣ.

н приде нѣкъ въ црковѣ начатъ изгонити, Марко XI, 15 — н въщѣвъ
н въ цркъвъ начатъ изгонити.

н възвѣааи камень велнкъ на дѣрн гробѣи н отидѣ, Матей XXVII,
60 — н възвѣааи камень на дѣрн гробѣи отидѣ.

нѣ нѣн покажи са нѣрешен, Марко I, 44 — нѣ шѣдѣ покажи са архидеревн.

н запрѣти емоу аене изгна н, Марко I, 42 — и запрѣшти емоу аене изгна н.

н ѡпѡсти народы н вѣлѣзе въ корабль, Матей XV, 39 — и ѡтпѡшти народы вѣлѣзе въ корабль.

си же ѡнеаѣже вѣннде не прѣста, Лука VII, 45 — си же от нѣанже вѣннде не прѣста.

сѣтъ сѣтеорншѣ. сѣребро много да(шѣ) конномъ, Матей XXVIII, 12 — сѣбѣтъ же сѣтеорнше. сѣребро много даша конномъ.

Кюстендилски евангелски кѣс

н внде два корабница, Лука V, 2 — и вндеѣз дѣва корабница.

самъ брѣна въ ѡцѣ сеонмъ не внднши, Лука, VI, 42 — самъ ѣзна въ ѡцѣ теоемъ не внда.

ѡкѣветанъ бы к нѣмоу іако растачѣтъ нмѣннѣ его, Лука XVI, 1 — ѡкѣветанъ бытъ къ нѣмоу іако растачаѣ нмѣнѣ его.

внндохъ въ домъ твоѣ н воды на нозѣ мои не дасть, Марко VII, 44 — вѣннде въ домъ твоѣ. воды на нозѣ мои не дасть.

Действително в някои среднобългарски паметници се срещат и обратни случаи, когато на мястото на определени глаголни форми се явяват причастия. Тези случаи са обаче отражения само на типичния за среднобългарските паметници стремеж към архаизация на езика.

От старобългарските сегашни действителни причастия в съвременния език са оцелели няколко форми, които днес имат значение на прилагателни имена. Такива са напр. горѣщ (горѣ — горѣшта), в о н е щ (вѣннда — вѣнндаѣшта), с ѣ щ (сѣ — сѣшта). От миналото действително причастие първо не е останала днес никаква следа. Употребяваните в литературния език форми, като б и в ш, п о с т р а д а в ш, г о в о р и в ш, не са народни, а са възприети от руския език. В народния български език няма следа от сегашните страдателни причастия на старобългарския език.

Както изтъкнахме вече, поради особени причини в българския език се пазят миналото действително причастие на -л и миналите страдателни причастия на -н и -т. И двете категории преживяват някои съществени промени, които са много типични за българския език. На първо място ще подчертаем, че причастията на -л загубват различните родови окончания за множествено число, които са се срещали в древния период на езика. Вместо старите форми лѣвннѣн (м. р.), лѣвннѣнѣ (ж. р.), лѣвннѣнѣ (ср. р.) започва да се употребява само форма л ю б и л и за всички родове. Процесът прили-

ча напълно на промените, които характеризуват развоя на окончанията за множествено число на прилагателните. В повечето български говори формата за множествено число на -л и се променя в -л е, под влияние на формите с м е, с т е на спомагателния глагол, с който тя се е свързвала, за да образува сложни глаголни форми. Причастни форми с множествено окончание -л е се срещат в доста среднобългарски паметници, като се започне от XII в., напр. в Охридския апостол от XII в. — не вѣхомъ оспѣждени бѣше, в Григоровичевия паримейник от XII в. — аще бо вѣхъ хѣднѣ въ пѣти бѣгѣны, в Болонския псалтир от XII—XIII в. — да са бѣхъ жѣци спасѣе. В Троянската повест от XIV в. те са застъпени масово: пѣннѣ, прнѣе, наншѣ, прѣтрѣпѣе, сторнѣ и т. н. Поради силното влияние на руския език, както и под влияние на източнобългарските говори, които редуцират неудареното окончание -л е в -л и, окончание -л е не може да се настани в новобългарския книжовен език, при все че представя много широко разпространена особеност в народните диалекти както в източни, така и в западни области.

Разпределението на оцелелите страдателни причастни форми на -н и -т се характеризира и в по-новата фаза от развоя на езика със същата неравномерност, както и в старобългарския език. Съотношението на причастните форми на -н и -т е различно в отделните диалекти. Най-съществената промяна, която отличава старобългарските страдателни причастия на -н от съответните новобългарски причастия, се заключава в отпадането на старата палатализация на крайната коренна съгласна пред окончание -е и при глаголите от старобългарското четвърто спрежение с инфинитивна форма на -нѣн. Така срещу старобългарски *рождѣнъ*, *позлаштѣнъ*, *ограждѣнъ*, *повѣшенъ* и т. н. в новобългарски имаме *роде н*, *позлатен*, *ограден*, *повесен*. Новите форми се явяват в паметниците през XIV в. В един паметник от XIV в., пазен в библиотеката на Българската академия на науките, срещаме вече следните примери: *развѣратѣнъ* вм. *развѣраштѣнъ*, *въпросѣнъ* вм. *въпросѣнъ*, *отпущѣнъ* вм. *отпущѣнъ*, *кръстѣнъ* вм. *кръштѣнъ*.

Докато в старобългарския език миналото действително причастие на -л няма самостоятелна употреба, в съвременния литературен език то може да се употреби като определение и като обособена част в изречението. Това разширяване на неговата употреба е станало предимно под влияние на чужди езици. Със същите особености се характеризират в новобългарски и страдателните причастия на -н и -т, които обаче още в старобългарски са могли да имат известна самостоятелна употреба.

Деепричастието е, сравнително взето, нова граматична категория в българския език. Наченки от деепричастие се срещат в късната старобългарска епоха.

Причастията, както се изтъкна в предходния параграф, доста рано престават да съществуват като живи елементи на народната българска реч. В хода им към пълно изчезване се наблюдава постепенно намаляване на разнообразието в именителната им форма и стремеж да се установи една обща застинала форма. Още в старобългарските паметници се наблюдава в редки случаи появата на застинали причастни форми, несъгласувани вече със своите определяеми, сравни *ѿко народѹ днѣшнѣ сѣ вѣдаше нѣмѣа глаголюща*, Матей, XV, 31 (Зографско и Марийнско евангелие), *повелѣн ѿн дѣлаше шедѣше погребѣн отца моего*, Лука, IX, 59 (пак там).

Деепричастието в българския език представя подобна застинала причастна форма, употребена предимно като предикативен член в състава на сказуемото. В среднобългарските паметници то е доста често. Има окончание *-ше* или *-ше*. По всяка вероятност представя застинала форма за причастие за им. пад. мн. ч. м. р. Някои предполагат, че е причастна форма за вин. пад. ед. ч. ср. р. Примери: *и адѣ вѣнажнѣ сѣ тебе зраше долѹ подъ землежъ ходѣща* (Шафариков триод), *що сн патнѣа ношнѣа пишѣше* (Битолски триод), *вѣжъ снажѣ дѣлаше сѣ новомѹ чюдѣснѣ възпѣахъ* (Болонски псалтир), *нѣше вѣжѣща ѿ гроба* (вм. *нѣдѣша*, Врачанско евангелие), *прѣшедѣше же нѣ въ вѣтаннѣ* (Добрейшово евангелие), *празникъ законнѣ прѣполовѣше* (Шафариков триод).

Деепричастни форми на *-ше* продължават да се срещат и в по-късните паметници, сравни *ходѣн молаше* (Ряпов сборник), *възвѣнже сѣ едѣе множество прѣстѣпаѣше стѣнамъ градскымъ и толнко стрѣль испѣщаѣше* (Българска хроника от XV в.), *доспѣвѣше же емѣ сѣ снаамн многымъ приражаѣше сѣ стѣнамъ градѹ* (пак там), *данѣ даати емѣ молаше его* (пак там), *ѿна възвратнѣ сѣ къ немѹ радѹѣше сѣ* (Езоп), *жена вѣжаше сѣдаше сѣ* (пак там), *алѣксандръ... прѣде сѣ корабѣн въ палѣуполь къ сѣмѣ царю носѣше нѣмѣна многа* (Александър вехти), *прѣходѣ вѣшнѣ летѣшѣжъ и прѣнѣжъ къ нѣнѣ клѣбѣтнѣ жъ мнѣше мѣтеа* (Физиолог).

Деепричастни форми на *-ше* са крайно редки в късните паметници. За тях няма следа и в днешните български говори.

В късните паметници започват да се явяват деепричастия и с окончание *-штѣ*, сравни *вѣсь гѣа погымѣнѣтѣ ѿжѣдаѣшнѣ* (Ряпов сборник), *и тѹ сѣдашнѣ блѣдашнѣ* (Езоп), *ѿнѣ же наѣшнѣ ѿбрѣте тѣснѣ пѣтъ* (пак там). Сравни още следните примери от Физиолога: *сѣдашнѣ очнѣа зрѣхъ дѣзѣшнѣ, прѣтѣшнѣ къ врачю да нѣждѣшнѣ болѣсты дѣшѣннѣхъ*,

тревъ пасе стоещѣа жнѣко до сежѣн, нмѣж лѣпотѣ велѣнѣхъ ходѣнн прн-
ходнѣ на мъжѣскоу нгражѣн.

В по-късна епоха от развоя на българския език старата кон-
струкция на самостоятелния дателен падеж е могла да се употреби
и в такива случаи, когато нейният субект е бил един и същ със
субекта на главното изречение. Тогава тя функционално е съвпада-
ла напълно с деепричастията, сравни напр. в единъ же днь
сѣдаши ен въ полатѣ ендѣ чловека въз море аздаща (Александър
вехти). От така употребената конструкция е могла да остане само
причастната форма в дателен падеж, сравни нѣкогда идѣшюу на
трапезѣ даде ѿ нстѣжъ своего ѿиспоу (Езоп.) Причастната дателна
форма в последния пример няма вече значение на стар самостоя-
телен дателен падеж, защото е придружена с наречieto за време
нѣкогда. Ясно е, че от подобен късен развой на самостоятелния
дателен падеж в българския език лесно са могли да се образуват
деепричастни форми. Доста близко до деепричастието е и дател-
ната причастна форма в следното място на българската хроника
от XV в.: хѣба недостатѣбъ н масѣ сннѣ такожде. Формата се е от-
далечила от типичния дателен самостоятелен и поради характера
си на отрицателна глаголна форма е заобиколена от имена в ро-
дителен падеж. В по-старите паметници се отбелязват няколко
случая, при които имаме застинали причастни форми в дателен
падеж. Върху тях обаче мъчно може да се гради нещо положител-
но за историята на деепричастието в българския език. Един от
най-ранните подобни примери представя следното място в Григо-
ровичевия паримейник от XII в.: не коун на свои дръгъ зла, прншеѣща
сѣща оповаѣща на та.

Деепричастия днес се употребяват предимно в западните и
югоизточните български говори. Най-често те имат окончание на
-шн, променено в югозападната част на българската езикова те-
ритория в -кн, а в северозападните говори в -чн. Деепричастия с
окончание -кн се употребяват и в литературния български език,
сравни викайки, казвайки, правейки. По диалектите
окончанието много често се явява удължено със съгласна м, напр.
казвайким, плетейким, мнувайким, с лабиализация
на последната гласна казвайкюм, плетейкюм, мнувай-
кюм. В някои южни диалекти в Македония освен удължението
м се явява и второ удължение -и ц а, така че окончанието на дее-
причастието гласи -ш т и м и ц а. Старото окончание -штѣ се
употребява днес само с удължение било като -ш т е м, било като
-ш т е ц. Вторият вариант е много рядък, но ни е засвидетел-
ствуван в един-единствен пример в Копривщенския дамаскин от
XVII в. Мнозина изследвачи (Лавров, Щепкин, Селищев)
смятат, че съгласна м, на която окончават деепричастията в за-
падните говори, се е появила под влияние на наречия с оконча-
ние о м (-у м). От друга страна, Б. Цонев и Ст. Младенов се опи-

таха да обяснят деепричастните окончания -ш т е м, -ш т и м като остатъци от стария дателен самостоятелен. Схващането на Цонев може да намери подкрепа във факта, че деепричастните форми на -ш т е м са широко разпространени и в югоизточните български говори, в които наречията с окончание на -м са рядкост. Като ранен пример на деепричастие на -ш т е м може да се вземе следното място в Добрейшовото евангелие от XIII в.: *сѣзидѣахъ же сѧ междѣ собоѣ оученици его не доумисляемсѧ въ комѣ глѣть*. Иоан, XIII, 22.

VI. ИСТОРИЧЕСКИ СИНТАКСИС

§ 64. СТРОЕЖ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО. СЪГЛАСУВАНЕ

В строежа на старобългарското и новобългарското изречение съществуват доста прилики, но и някои чувствителни отлики. По-голямата част от различията се обуславят от настанения се в именната система на българския език аналитизъм. В следващите параграфи ще скицираме накратко най-същественото в отношението на старобългарското изречение към новобългарското.

Една от най-типичните черти на изречението представя граматичното съгласуване на неговите съставни части. В старобългарския език поради синтетичния характер на неговите форми съгласуването приема много по-ярък отпечатък. Докато в новобългарски то става само по род, число и лице, в старобългарски имаме съгласуване и по падеж, сравни напр. *радоуиѣ сѧ съ мнозиѣ* *яко обрѣтъ оубѣжъ моѣхъ погыбѣшиѣхъ*, Лука, XV, 6, *подобно естъ цѣстене нѣское члѣку црю*, Матей, XVIII, 23. Загубата на родовите окончания за множествено число при прилагателните и родовите местоимения в новобългарски понижава още повече във формално отношение степенята на съгласуването в сравнение със старобългарски. Една малка част прилагателни на -ѣ (*исплънь*, *свободѣ*, *различѣ*, *сугубѣ*, *оудовѣ*) в старобългарски остават непроменени, т. е. не се съгласуват нито по род, нито по число, нито по падеж, сравни *свободѣ вѣдѣте* (им. пад. мн. ч. м. р.), *скръбн исплънь сѣдѣща ваши* (им. пад. мн. ч. ср. р.), *стада различѣ воловъ* (род. пад. мн. ч.). В новобългарски несъгласувани по род, а обикновено и по число остават само заетите от турски език прилагателни, сравни *кибритлия мъж*, *кибритлия жена*, *кибритлия хора* (но и *кибритлии хора*); *сербез мъже*, *сербез жена*, *сербез хора*.

В старобългарски граматическото съгласуване между подлога и сказуемото може да бъде подменено с логическо съгласуване. Това става при колективни имена или при имена, означаващи множества. Често тоя род имена се свързват с глаголи в множествено число, сравни напр. *всѣхъ народѣ вѣша при морн*, Марко, IV, 1, *многоѣ народѣ по немѣ доша*, Марко, III, 7, *къто сѧтъ братрунѣ моѣ*,

Матей, XII, 48 (Зографско евангелие). Срещат се и непоследователности като *народоу сътекшоу са и мѣлаштемъ*, Супрасълски сборник, 219, 11, където с името *народа* са свързани причастия в единствено и множествено число. Подобни логически свързвания срещахме и в среднобългарските паметници, сравни напр. следните места в Болонския псалтир: *ѡзъкъ нѡденскъ ѡро гнѣваѡхъ са, жѡдѡвскы ѡзъкъ... растѡишъ в неѡвѣстенн*. По същите причини и при числителните от п е т до д е с е т, които в старобългарски имат значение на колективни имена, се явяват понякога глаголи в множествено вместо в очакваното единствено число, напр. *пѣть нѡхъ рѣша*, Супрасълски сборник, 369, 6.

Логическо вместо граматическо съгласуване между подлога и сказуемото в съвременния български език се среща като диалектно явление. Единични случаи се явяват в езика на писателите от по-старото поколение, сравни напр. *Н е с г о в о р н а д р у ж и н а н е м о г а т с и п о ч и н а* (П. Р. Славейков).

§ 65. ГЛАВНИ ЧАСТИ НА ПРОСТОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

В старобългарския език субектът е могъл да бъде изразяван главно чрез съществително или местоимение, но също така и чрез прилагателно, числително, причастие и инфинитивна форма, както може да се види от следните примери: *нѣ ѡудѡбъ вѣнѡдетъ богѡтъ е црство нѣсѡное*, Матей, XIX, 23, *седмъ бо имѣша ѡжъ женѡ*, Лука, XX, 33, *нѣнде сѣѡан сѣѡтъ сѣменѣ своѣю*, Лука, VIII, 5, *дѡбрѣ ти естъ малѡмѡшѡтѡнѡжъ в живѡтъ вѣнѡтѡнѡ*, Марко, IX, 42. Същите начини за изразяване на субекта с някои ограничения съществуват и в новобългарски. Ограниченията засягат ония случаи, при които са били употребявани в служба на субект инфинитивна форма и сегашни деятелни или минали деятелни причастия поради изчезването на тези граматични категории в народните български говори. На мястото на старата инфинитивна форма може да се употреби като субект съчетание на глаголна форма със съюза да, напр. *да се пуши* и *е забранено*. Инфинитивната форма в тази си синтактична функция може да бъде заменена и с отглаголно съществително, напр. *пушенето* и *е забранено*. Още на старобългарска почва употребената в служба на субект инфинитивна форма е могла да получи някои черти на име. Под влияние на гръцкия език тя понякога е била предхождана от местоимението *ѡжѣ*, което се явява в същност заместник на гръцка членна форма, сравни *чѡто еѡжѣ нѣз мѡртѣхъ вѣскрѣсѡнѡтѡнѡ*, Марко, IX, 10, на новобългарски — „Какво е възкръсването на мъртвите“. В съвременния литературен език субектът може да бъде изразен чрез нови сегашни деятелни причастия или с минали причастни форми на *-л*, сравни *Ч а к а щ и я т з а г у б и т ѣ р п е н и е*, *З а к ѡ с н е л и я т н и и з п р е в а р и*. Употребата на страдателните

причастия в служба на субект и до днес е характерна за българските народни говори. Старобългарското изречение да съждатъ са реченое пророкомъ може напълно в съгласие с особеностите на народния език да се преведе „да се събдне реченото от пророка“. Както в старобългарски, така и в новобългарски подлогът може да представя цяло словосъчетание, напр. *придаж же къ нему мати - братръъ его*, Лука, VIII, 19 — „Дойдоха при него майка му и братята му“. Както в старобългарски, така и в новобългарски употребата на личните местоимения като субект не е задължителна при личните глаголи. Местоименията се явяват обикновено, когато върху тях пада логическото ударение, напр. *глаголюж — „говоря“* и *азъ глаголюж — „аз говоря“*.

Както в стария, така и в новия език службата на сказуемото се изпълнява от глагола. Създали са се известни различия при оформяването на съставното сказуемо. В старобългарския език понякога е било възможно да се изпускат напълно формите на спомагателния глагол *бѣти*, напр. *блажени нштни дхомъ*, Лука, VI, 20, *мъзда ваша многа на небесъхъ*, Лука, VI, 23, *благословенъ градъ въ нма господне*, Матей, XXI, 9, *коля жъзка врата*, Матей, VII, 14. Така са се получавали именни изречения, които не са вече свойствени на българския език. Приведените старобългарски изречения днес гласят: „Блажени са бедните духом“, „Голяма е наградата ви на небесата“, „Благословен е идещият в името господне“, „Колко са тесни вратата“. В служба на сказуемо определение в старобългарски много често са се употребявали сегашни деятелни причастия, сравни *бѣ же въ днѣ оуча въ цркѣхъ*, Лука, XXI, 37, *бѣ бо оумираа*, Иоан, IV, 47, *чловеки бждеши лова*, Лука, V, 10. Фразите са били до голяма степен изкуствени, образувани под влияние на гръцките оригинали. Вкоренени са били обаче здраво в стария литературен език и са се употребявали до късно, сравни напр. *бѣахъ чаже, гредын бѣаше* в българската хроника от XV в. Доста рано в някои среднобългарски паметници се забелязва стремеж да се отбягват, сравни напр. *сѣахъ фарисен* Лука, V, 17, в Добрейшово ев. срещу *бѣахъ сѣдаше фарисен* в Зографско ев.; *стояше ꙗс при езерѣ генсаретъстен*, Лука, V, 1, във Врачанското евангелие срещу *тѣ бѣ стоа при езерѣ генсаретъсте* в Зографско ев.; *тон же бѣ нхождаше в поустыниж*, Лука, V, 16, в Добрейшовото евангелие срещу *тѣ же бѣ охода въ поустыниж* в Зографско ев.; *всѣкъ бо градъ къ мнѣ и слышан моа словеса и теоритъ ѿ*, Лука, VI, 47, в Кюстендилския евангелски къс срещу *всѣкъ градъ къ мнѣ и слышан словеса моѣ и теора тѣ* в Зографско ев. Сегашно деятелно причастие като сказуемо определение е невъзможно и за съвременния литературен език, в който, както се знае, се употребяват нови сегашни причастия. Известно разширение в българския език е получила употребата на минали страдателни причастия като сказуемо определение разбира се, само в случаи, когато те са за-

почнали да изразяват признак-състояние, т. е. да се доближават до прилагателните имена. А такова сближаване на страдателните причастия с прилагателните е по-широко застъпен процес в новобългарския, отколкото в старобългарския език, сравни „Той беранен в крака“, „Лицата им бяха засмени“, „Ученикът е разсеян“.

В изречения с неопределен субект в старобългарския език сказуемото представя било изявителна форма на глагола за 3 л. мн. ч., било страдателно-възвратна форма на *сѣ* за 3 л. ед. ч. сег. вр., напр. *не сѣдѣте да не сѣдѣтъ вамъ и не осѣждѣте да не осѣдѣтъ васъ, отъпустѣте и отъпустѣтъ вы, дайте и дайте сѣ вамъ*, Лука, VI, 37—38. Същото положение съществува и до днес, напр. „Не съдете, за да не ви съдят; не осъждайте, за да не ви осъдят; простете, за да ви простят; дайте и ще ви се даде“. Тоя тип изречения в новобългарски могат да бъдат разнообразени. Напр. сказуемото може да има и форма за 2 л. ед. ч., сравни каквото посееш, това ще пожънеш. Изреченията могат да получат като подлог съществителните човек или хора, чрез които не се определя в същност глаголното лице, напр. човек се мъчи, човек знае, хората казват.

§ 66. УДВОЯВАНЕ НА ДОПЪЛНЕНИЯТА

Пряка последица от загубата на падежните форми в българския език представя удвояването на прякото и дателното допълнение, напр. прислужницата я помете стаята, учениците ги разпуснаха за празниците, на болния му предписаха строга диета, на един сиромас му се присъни. Както се вижда от приведените примери, към прякото и дателното допълнение се прибавя съгласувана с него по род, число и падеж форма на енклитичното лично местоимение. Това явление в българския език е типично за говорите и особено за западните говори. В литературния език обикновено то се избягва. Успоредно с него са се развили и удвоявания на личните местоимения, когато са употребени като преки или непреки допълнения, напр. мене ме — на мене ми, тебе те — на тебе ти, него го — на него (нему) му, нас ни — на нас ни, вас ви — на вас ви, тях ги — на тях им. Подобни удвоявания са характерни и за останалите балкански езици и се смятат за много съществена тяхна обща черта. По паметниците най-рано се явяват примери с удвоени местоимения. Намирахме ги във влахо-българските грамоти, сравни тебе ти се случи та ходиш от руке до руке.

В строежа на въпросителните изречения не е настанала някаква чувствителна промяна в живота на българския език. Както в старобългарски, така и в новобългарски въпросът може да се изрази на първо място чрез въпросителни местоимения или чрез въпросителни наречия, напр. „кто же видниши съчъць Лука, VI, 41 — „какво виждаш съчката?“, каа кааъ хеаа естъ, Лука, VI, 32 — „каква похвала имате?“, кѣто съ естъ, Лука, VI, 49 — „кой е този?“, кѣде христосъ раждаеъ сѧ, Матей, II, 4 — „къде се ражда Христос?“, како бѣдеъ се, Лука I, 34 — „как ще стане това?“, когаа кѣбо си бѣдеъ, Матей, XXIV, 3 — „кога прочее ще стане това?“.

Енклитичната въпросителна частица ли както в старобългарски, така и в новобългарски се среща при въпросителни изречения, с които се търси потвърждение или отричане на някаква възможност: ты ли еси царъ юдейскъ, Матей, XXVII, 11 — „ти ли си юдейският цар?“, не оба ли въ имѣхъ въпадете сѧ Лука, VI, 39 — „не ще ли паднат и двамата в ямата?“. В някои западни български говори имаме известно ограничаване на въпросителната частица ли. Въпросителният характер на изреченията в такива случаи се изразява с интонационни средства.

При въпросителните изречения, изразяващи някаква изненада, и при т. нар. реторични въпроси в старобългарски се е употребявала въпросителната частица еаа, напр. еаа каменъ подаеъ емоу Лука, X, 11; еаа можеъ слѣпецъ слѣпца водити, Лука, VI, 39. Частичката еаа е изчезнала в българския език. На нейно място в литературния език се употребява частица н и м а, която е от гръцки произход (получена чрез метатеза от *μηνα*). Гореприведените въпросителни изречения днес гласят: „Нима ще му подаде камък?“, „Нима може слепец да води слепец?“ Нови са в българския език въпросителните частици н а л и и д а л и. Първата се употребява при въпросителни изречения, при които се очаква положителен отговор, а втората при въпроси, които се задават с известна несигурност.

Известен развой се наблюдава при т. нар. дисюнктивни въпроси. В старобългарски те обикновено се изразяват чрез еаа — ли или ли — ли, напр. еаа обѣмѣахъ отъ тѣхъ грозны, ли отъ рѣкъ смокъен, Матей, VII, 16; ты ли еси градын ли много чаеъ, Матей, XI, 3. По-рядко в старобългарски дисюнктивните въпроси се изразяват чрез ли — ли, напр. достоно ли естъ дати книзѣ кесаревъ ли нѣ, Матей, 22, 17. С течение на времето последният начин остава единствен в българския език. Той започва да се разпространява широко още през среднобългарската епоха, за което могат да свидетелствуват следните съпоставки: ты ли еси грады ли много чѣеъ, Матей, XI, 3, к нам ли притча сѧ глѣши ли кѣ есъеъ, Лука, XII, 41, не ѡрѣшаеъ ли вола ли волѧ ѡ насѧ, Лука,

XIII, 15, в Кюстендилския евангелски къс срещу тѣ ли есѣ
градин ли много чаетъ, къ намъ ли прѣтѣжъ снѣжъ гласи ли нѣкъ въсѣмъ,
не отъвършаватъ ли своего волю ли оубла отъ исани в старобългарски-
те паметници.

Както в старобългарски, така и в новобългарски косвените
въпроси се въвеждат с въпросителни местоимения или въпросител-
ни наречия, напр. не вѣдѣваше бо чѣто глаголетъ, Марко, IX, 6 —
„не знаеше какво говори“: не вѣмъ къде положиша и, Иоан, XX, 2 —
„не зная де го положиха“. Косвеният въпрос в старобългарски
може да бъде въведен и с въпросителна частица л и, а в новобъл-
гарски с въпросителна частица д а л и, напр. не виждѣж може ли
измѣти себе, Супрасълски сборник, 27, 24 — „не виждам дали
може да измие себе си“. Под влияние на гръцкия език в косвения
въпрос в старобългарския език може да се вмъкне съюз ашѣ, с
което се получава изкуствено оформяване на фразата, напр.
въпрашааше и ашѣ чѣто видѣтъ — „питааше го какво вижда“.

§ 68. БЕЗЛИЧНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА СЪЩЕСТВУВАНЕ.

В старобългарския език при безличните изречения, с които
се изразява, че нещо съществува (или при т. нар. екзистенциални
изречения), се употребяват формите за 3. л. ед. ч. на спомагател-
ния глагол быти, а в новобългарски 3. л. ед. ч. на глагола имам —
н я м а м, наследник на стария екзистенциален глагол имѣти,
напр. вѣръ бѣдѣтъ, Лука XII, 55 — „ще има горещина“, тѣ бѣ немъ,
Лука, XII, 14 — „там имаше ням (човек)“, распѣтъ бѣ въ нхъ, Иоан,
IX, 16 — „имаше разпра между тях“. Промяната е много типична
за българския език, тъй като в останалите славянски езици (с
някои изключения в сърбохърватски) в подобни случаи се запазва
положението, което имаме в старобългарски. След отрицание при
безличния глагол в старобългарски се явява родителен падеж,
напр. никакже бѣаше воды питиѣма — „нямаше никак вода за
пиене“. След от този родителен падеж при отрицание, в който в
старобългарски се поставя името, чѣто съществуване се отрича,
представя родително-винителна форма на личните местоимения в
днешния български език след отрицателния безличен глагол н я
м а — н я м а м е, н я м а т е, н я м а г о и т. н. В случаи,
когато се изтъква, че нещо съществува или не съществува като при-
тежание на някого, в старобългарски могат да се явят изречения с
безлична форма на глагола быти и дателен падеж на притежателя.
В новобългарски тези конструкции могат да бъдат заменени само с
изречения, в които са употребени лични форми на глагола имам —
н я м а м, напр. еи бѣ сѣстра, Лука, X, 39 — „тя имаше сестра“, не
бѣ нѣма чѣда, Лука, I, 7 — „те (двамата) нимаха дете“.

§ 69. ОТРИЦАНИЕ

Най-честата отрицателна частица в старобългарски е частицата *не*. Тя е проклитика и стои не само пред глаголи, но и пред всяка друга част от изречението, към която се отнася отрицанието и върху която пада логическото ударение на фразата, напр. *не нимаъ чьсо положити предъ нимаъ, азъ же не отъ чловека съвѣдѣтельствѣ примаѣ, не есъ ѡздыкъ погыненъ, не еъ мене извърасте*. Частицата *не* е остава като обикновена отрицателна частица и в новобългарски. Нейното нормално място е пред глаголите, с които тя, както в старобългарски език, образува едно акцентно цяло. В редки случаи, и то предимно в литературния език, частицата *не* може да стои и пред друга някоя част на изречението. Тогава тя загубва енклитичния си характер, напр. Но не той в а с, б р а т я , х р а н и (Ботев).

Освен частицата *не* старобългарски език е познавал и отрицателната частица *ни*, която е могла да бъде употребена за особено подчертаване на отрицанието, напр. *ни соломонъ еъ всен славе свои облаче са*, Лука, XII, 27. И в новобългарски отрицателната частица *ни* може да бъде употребена за засилване на отрицанието в изречението, напр. По я с н о т о н е б е с е н е м я р к а н и с я н к а о т о б л а ч е (Елин Пелин). Тя е могла по-късно да получи разширение и да се превърне в *ни*то, напр. Н е б и в а д а г у б и м н и т о м и н у т а . За употребата на *ни* като съюз при сложни съединителни изречения вж. § 71.

В старобългарски е могло да се употреби само едно отрицание, изразено чрез частиците *не* и *ни* или чрез отрицателни местоимения и наречия, напр. *никътоже плода сънестъ ни единноа польза обрѣтъ*. Често обаче още на старобългарска почва се явява двойно отрицание, напр. *бога никътоже не видѣ; никъже рабъ не можеть работати*. Това двойно отрицание днес е редовна черта в българския език, напр. Н и к о й н е з н а е , н е к а з а н и щ о . Н е с е о т к р и х а н и к ъ д е .

§ 70. СЛОВОРЕД

Поради синтетичния характер на своята именна система старобългарският език е притежавал доста свободен словоред. Много трудно е обаче да се установят и уточнят подробностите на този свободен словоред чрез анализ на старобългарските текстове. В никое друго отношение последните не се оказват така зависими от гръцките оригинали, както в областта на словореда. Ние не може да знаем напр. доколко една фраза, неестествена по своя свободен словоред за днешния език като *внзъ бѣ мѣсто града надеже пропаша* *иса*, Иоан, XIX, 20 (днес нормално — М я с т о т о , д е т о р а з п ъ н а х а И с у с а , б е б л и з к о д о г р а д а) , е била типична за старобългарския език, защото тя дословно от-

говаря на словоредата в гръцкия оригинал ἐγγὺς ἦν ὁ τέπος τῆς πόλεως ἐπεὶ ἐσταυρώθη ὁ Ἰησοῦς.

Общата тенденция в развоя на словоредата в българския език е била към ограничаване на свободното размятане на частите на изречението. Всички части, които смислово са свързани по-тясно, клонят да бъдат една до друга. Така се идва до положението, което е типично за словоредата на съвременния език, а именно подлогът и сказуемото да имат около себе си всичко, което е тясно свързано с тях в строежа на изречението. В среднобългарските паметници се спазва, общо взето, старобългарският словоред. На места обаче наблюдаваме и отклонения, в които прозират някои белези на изтъкнатата по-горе тенденция. Ще приведем няколко характерни съпоставки.

Както в новобългарски, така и в старобългарски сказуемото може да стои и в началото на изречението напр. *наѣхаше же въ сѣдѣхъ его мнози народъ*, Лука, XXIII, 27. И прякото допълнение е могло да стои в началото на изречението, напр. *ового сѣбо о деснижѣ а другаго о лѣвижѣ распаша*, Лука XXIII, 33. В средата на изречението то стои след сказуемото. Такъв е нормалният словоред в новобългарски. Проява на този стремеж можем да видим в Кюстендилското евангелие, Лука, XVIII 2, където старобългарската фраза *неже да съблазнѣтъ малыхъ снхъ единого* е разместена по следния начин:

неже да съблазнѣтъ единого ѿ малыхъ снхъ.

По въпроса за мястото на прилагателното и притежателното местоимение данните на нашите паметници са крайно противоречиви. Действително в среднобългарските паметници срещаме случаи, когато за разлика от словоредата в старобългарските паметници прилагателните и притежателните местоимения се поставят пред името, както в новобългарски, сравни *слышши мога словеса*, Лука, VI, 47, срещу *слышан словеса моѣ* в старобългарските текстове. Но имаме и обратни случаи, когато прилагателното се поставя след името за разлика от словоредата на съответното място в старобългарските текстове, напр. *сѣдари архидеова раба*, Иоан, XVIII, 10, в Зографското евангелие и *сѣдари раба архидеова* във Врачанското евангелие.

Нормалното място на сказуемното определение е след спомогателния глагол, когато сложното сказуемо не е в началото на изречението. Ние можем да посочим в среднобългарските паметници такива случаи, при които създалият се стремеж към такъв словоред намира отражение в отклонение от словоредата на старобългарските паметници, напр. *понеже въ пѣтькъ*, Иоан, XIX, 31, във Врачанското евангелие срещу *понеже параскѣѣнъ въ* в Зографското евангелие.

Стремежът формата в сравнителна степен да стои непосредствено до думата, към която се отнася, е намерил отражение в размятането на частите на изречението в следния случай в Кюстен-

Дилския евангелски къс: гла же вамъ яко рожденихъ женами прркъ болѣ
нвана крстѣ никѣтоже нѣсть, Лука, VII, 28. Зографското евангелие
под влияние на гръцкия оригинал пише: болни рожденихъ женами
пророкъ юанна крстителѣ никѣтоже нѣсть. Същото явление е подчертано
и в изречението болша снхъ творнѣ, Иоан, XIV, 22, в Добрейшовото
евангелие. В Зографското евангелие изречението гласи болша
творнѣ снхъ.

Типично за развоя на словоредата в българския език е и това,
че редица съюзи и частици заемат място непосредствено пред ду-
мата, към която се отнасят. Такъв е напр. случаят със съюза да,
с който в старобългарския език се въвеждат приставни изречения
за цел. В словоредата на старобългарските текстове съюзът е могъл
да бъде разделен от глагола, към който се е отнасял, сравни напр.
послаа же крѣкыжъ да въложнѣше въ нѣж чыстѣное тѣло прѣподѣзѣнаго
привезѣтъ въ великѣжъ црѣкѣве, Супрасълски сборник, 208, 13—15.
Един от първите примери, в който виждаме отклонение от този
свободен словоред е следното изречение във Врачанското еван-
гелие: вънематѣ матына вашѣ не творнѣ прѣ члѣкы да бждѣте ении нми,
Матей, VI, 1. Същото изречение в Зографското евангелие гла-
си така: вънематѣ мноштына ваша не творнѣ прѣдъ члѣкы да видѣнѣ
бждѣте имѣ. Отрицателната частица не в словоредата на старобългар-
ските паметници е могла да бъде разделена от онази част на из-
речението, към която се е отнасяла, напр. не лнхѣ глаголанѣ, Матей,
VI, 7. Сравни още аще не зла створатъ в Григоровичевия паримей-
ник. В Добрейшовото евангелие откриваме места, където подобен
словоред е нарушен и фразата се е приближила към словоредата,
който е типичен за словоредата на съвременния език, напр. никѣтоже
не можѣтъ прѣ къ мнѣ аще оцѣ послѣдынъ ма не прѣвѣчѣтъ его, Иоан, VI,
44. В Зографското евангелие фразата гласи, както в гръцкия ори-
гинал: никѣтоже не можѣтъ прѣ къ мнѣ аште не оцѣ послѣдынъ ма прѣ-
вѣчѣтъ его.

§ 71. СЛОЖНИ СЪЕДИНИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Най-обикновен при сложните съединителни изречения както
в старобългарски, така и в новобългарски е съюзът и, напр. егда
сконѣча нѣхъ словеса си прѣидѣ отъ галилеа и прѣидѣ въ предѣлы иудейскы,
Матей, XIX, 1 — „Когато Исус свърши тези думи, премина от
Галилея и дойде в иудейските предели“. Отрицателната форма на
съюза е ни, напр. ни свѣтъ ни жнѣтъ ни събраѣтъ въ житѣницѣ,
Матей, VI, 26 — „Ни сеят, ни жънат, ни събират в житница“. По-
късно отрицателната форма може да получи удължение и да се
преобрази в ни то, напр. Ни то е о р а л, ни то е ко п а л.

Рядък съединителен съюз в старобългарски е съюзът таже.
Среща се в единични случаи в Супрасълския сборник: ископаша

гове и приносиша дръва и огнь... таже повеле въвершити паула и уаина
ниже въ огнь, 5, 12—15. В съкратена форма съюзът та е бил широко раз-
пространен в народните говори още през среднобългарската епо-
ха. В черковната книжнина той не се е употребявал. Намираме го
в приписка в Добрейшовото евангелие от XIII в.: прѣгнѣи напредъ
неколко лѣтъ та чти. Намираме го на няколко места във Виргин-
ската грамота от 1277 г. и в Рилската грамота от 1378 г. Като ти-
пичен за народните говори съюз той е употребен на няколко места
и в Троянската повест, напр. в следното изречение: остави гнѣвъ та
изиди под троѣ на бранѣ. Съединителният съюз та продължава да
е характерен и за съвременния български език, сравни И при
ю нака дойдат, та седнат (Ботев). Днес по-често се
среща в народните говори, отколкото в литературния език. Тъй
като изобщо изразява последователност във времето, съюзът та
много често в народните говори, пък и в литературния език има и
следствено (консекутивно) значение.

В старобългарски се употребявал и съюз ти, най-често в Су-
прасълския сборник напр. лѣстниши нѣи въ боговорчѣ отъстѣпнѣи отъ ба
жеаго ти работати бѣхомъ, 87, 13—14. В съвременния българ-
ски език не е останала следа от този съюз. Рядък съюз при слож-
ните съединителни изречения в съвременния български литера-
турен език е съюзът па, напр. Въ р в я х м е, въ р в я х м е, па
седна х м е да си починем покрай една река. Съюзът е по-чест в разговорната и диалектна реч.

§ 72. СЛОЖНИ РАЗДЕЛИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

В най-старите текстове като съюз при сложните разделител-
ни изречения се е употребявал съюзът ан, напр. оставѣтъ домъ ан
братѣни ан сестри, Марко X, 29. Доста рано обаче тоя съюз за-
почва да се измества от нѣи. Още в старобългарските паметници
покрай съюз ан е могъл да бъде употребен и съюз нѣи, напр. оставѣтъ
домъ... ан отъца, нѣи матеръ, Марко X, 29. Употребата на ли
като разделителен съюз в среднобългарските паметници е била
само традиционна. Езикът е познавал само нѣи, който е проник-
вал лесно и в черковната литература, напр. Кюстендилският еван-
гелски къс пише вече егда творѣши обѣдъ, нѣи вечера, Лука XIV, 12.
срещу егда творѣши обѣдъ ан вечера в старобългарските паметници.
В съвременния български език старият разделителен съюз ан е
непознат.

В българския език са се развили и нови съюзи при сложните
разделителни изречения. Един от тях е ту, напр. Ту плачеш,
ту се смееш. В паметници от XVIII в. ни са засвидетелству-
вани случаи, при които като разделителен съюз е употребено наре-
чението за време кога, напр. в Свищовския дамаскин: а мѣи са
гледѣа кугѣи бѣло, кугѣи чѣрно. Този съюз и до днес

е типичен предимно за разговорната и диалектна реч, напр. То ѝ често се опитваше да съчинява малки песнички кога весели, кога тъжни. Далечни предходници на този тип разделителни сложни изречения са ония старобългарски синтактични конструкции, при които като разделителен съюз е употребено наречието за място *окогда*, сравни *лице кго образъ измѣниаше, оокогда оубо видѣти н бѣаше сѣда, оокогда отрока*, Супрасълски сборник, 121, 25—26. Употребата на наречието за място кога като разделителен съюз прави вероятно предположението, че и съюзът *ту* представя в същност старо наречие за място *тѹ*. От турски език е проникнал и е получил широко разпространение съюзът *я*, напр. *Я ти, я някой друг*. При сложните разделителни изречения в новобългарски може да се употреби във функция на съюз глаголната форма *било*, напр. *Не оставяше никой да мине из пътя, побило, жена било* (Вазов). Най-близки до тези новобългарски изречения в старобългарски са били изреченията, при които в служба на разделителен съюз е било употребено наречието *любѣ*, напр. *любѣ къ въторѣжъ, любѣ къ третѣжъ стражъ прѣдѣтъ* Лука, XII, 38. Остатъци от старото наречие *любѣ* днес има само в югоизточните български говори. В известни случаи тия остатъци могат да се употребят като съюзи, но вече със значение на противопоставяне, напр. *Скарали се тронца ергени, (не се карат за нива, ливада) лю се карат за хубава мома* (нар. п.).

§ 73. СЛОЖНИ ПРОТИВОПОЛОЖНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Най-силно противопоставяне в старобългарски се постига чрез съюза *нъ*, сравни *нѣстъ оумъла, нъ спитъ*, Лука, VIII, 52. Съюзът *нъ* е бил проклитика, вследствие на което той не се изменя на старобългарска почва в *но*, както се изменят *съ* в *со* и *въ* в *во*. Тъй като е представлял форма със свое собствено ударение, в периода на изпадането на слабите ерови гласни той се е подложил на удвояване, за да може да бъде изговарян. В удвоената му форма *нън* се е развила вторична носовост, вследствие на което съюзът се променя в *нѣ*. Така се бележи той с рядка последователност в среднобългарските паметници, сравни *снѣ во члѣчскѣн нѣстъ пришелъ погубити дшѣ нѣ спити*, Лука, IX, 55 (Добрейшово евангелие). Съюзът *нъ*—*нѣ* се е загубил в българския език очевидно поради обстоятелството, че в езика са започнали да навлизат съюзи за противопоставяне от чужд произход. В седмоградските български текстове той е употребен на няколко места, което показва, че в българските говори съюзът *нъ* се е пазел поне до XVI в. Сравни следните изречения от седмоградските песенни текстове: *Oti ne ti sme spolavali, na ta sme nasardili: sas menso sa ie storil nam drug*,

на без gresi sa i rodil. Преки наследници на нъ—нж днес представят само народните форми нѣй—най, които се употребяват в народната поезия. Отбелязана е рядка употреба на съюза н а (<нж) в говорите в Софийско, сравни Я з е с а м т р ъ г н а л н а С о ф и я, н а т и д е к а с и п о ш е л. През ранния период от оформяването на новобългарския литературен език се правеха опити старият съюз нъ да бъде възкресен под форма н ъ. По-късно на мястото на тази изкуствена форма се възприе русизмът н о. Днес този русизъм е най-обикновеният съюз за противопоставяне в литературния език, напр. М е л о д и я т а б е ш е е д н о о б р а з н а, н о б ъ р з а (Йовков).

По-слабо противопоставяне в старобългарския език се постига чрез съюза а, сравни з е м а ъ м н м о н д е т ъ, а с л о в е с а м о ъ н е м n m o n d a ж т ъ, Лука XXI, 20. Съюзът е запазен в тази си функция и до днес, сравни Б а щ и н а к л е т в а к ъ щ а з а п у с т я в а, а м а й ч и н а д о м и з к о р е н я в а. С прибавката на въпросителната частица а н към съюза а се получил нов съюз за противопоставяне --- а н, напр. н н ъ с ѡ п а с е, а н с е б е н е м о ж е т ъ с ѡ п а с т и, Матей XV, 31. От този съюз има само слаби остатъци в съвременните български диалекти. Той е бил изместен лесно от гърцизма а л а (ἀλλά) поради фонетичната прилика, която е съществувала между тях. Проникналият в българския език гръцки съюз за противопоставяне а л а е засвидетелствуван за пръв път в паметник от XVI в. Той е получил широко разпространение особено в източните говори.

Не особено силно противопоставяне в старобългарски е било изразявано и чрез съюза ж е, напр. б ѡ т ѡ т ѡ н ц е б ѡ т ѡ е н д ѡ м ѡ, н ѡ м ѡ ж а ж е п а к ѡ с ѡ в ѡ т ѡ а к ѡ с ѡ н ц е, Супрасълски сборник, 159 20 — 22. Този съюз не е оставил следа в съвременния български език.

Старобългарският език е познавал и съюз о б а ч е, напр. н е в о л ѡ б ѡ с ѡ т ѡ п р ѡ т ѡ с к а н ѡ д а л ѡ м ѡ, о б а ч е г о р е ч л о в е к ѡ т ѡ м ѡ н ѡ м ѡ ж е с к а н ѡ d a ѡ л ѡ п р ѡ х ѡ д ѡ т ѡ, Матей XVIII, 7. Под влияние на гръцкия език в редица среднобългарски паметници този съюз се употребява редом с нъ. сравни напр. следното изречение в Болонския псалтир: а ѡ е б ѡ н н е м ѡ щ ѡ н ѡ с ѡ т ѡ н ѡ о б а ч е з а н (гр. 'αλλ' ἔτι). И съюзът о б а ч е е престанал рано да се употребява в българските говори. Той не се среща напр. в Троянската повест и във влахо-българските грамоти. В царските грамоти е употребен на едно единствено място в Рилската грамота от 1387 г. в новобългарския литературен език прониква под влияние на черковния език. Употребата му е доста честа.

Широко разпространение в новобългарския език е придобил съюзът п ъ к, който по произход представя старото наречие п а к ѡ — п а к ѡ с р е д у ц и р а н а к о р е н н а г л а с н а п о р а д и е н к л и т и ч н ѡ х а р а к т е р н а с ѡ ю з а. Много често п ъ к се употребява заедно със съюз а и служи за засилване на противопоставянето, напр. Р а б ѡ т ѡ м н ѡ г ѡ, а п ъ к н ѡ ш ѡ н е п е ч е л ѡ. В тази си служба

съюзът п ъ к напомня много старобългарския съюз же, който се е употребявал също така за засилване на противопоставянето, напр. *оъз множай н оъз же хужден приносъ показаста*, Супрасълски сборник, 376,9—10. Когато се употреби при разделителни изречения с отрицание, съюзът п ъ к придава на изреченията известна отсянка на противопоставяне. Такава употреба на съюза п ъ к срещаме за пръв път в Копривщенския дамаскин от XVII в., сравни не бѣхъ тврьдѣ богаты нѣ пакъ сиромаси, 196.

Освен гръцкия съюз за противопоставяне ала в българския език са били широко разпространени и турските съюзи ама н ами, сравни *Конят тѣ готов навѣн*, ама пътят е лош (Вазов). Не часовник, ами цял будилник ще ти намеря (Елин Пелин). Турските съюзи се явяват по паметниците от XVII в. Копривщенският дамаскин напр. почти не познава друг противоположен съюз освен а ми, напр. *Ты се не боишь ами ищеш да се боришь със него*.

§ 74. СЛОЖНИ ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Като заключителни съюзи в старобългарски служат местоименните изрази *тъмъже*, *того радн*, *сего радн*, напр. *коупиша нмъ село сѣждельниково въ погребанне странънымъ, тъмъже нарече са село то село крѣве*, Матей, XXVII, 8; *ноанъ... възкресе отъ мрътвыхъ н сего радн снази дѣлѣтъ, са о немъ*, Матей, XIV, 2; *на полѣзѣ обѣштѣхъ все творѣша*, *того радн небо приаша*, Супрасълски сборник, 378, 30. Понякога заключителните съюзи са били засилвани с *оубо*, сравни *азъ сего житѣа че трѣбѣхъ... прѣходѣтъ бо н николи прѣзвѣдѣтъ, да оубо того радн, николиже не отъверѣхъ са господа моего*, Супрасълски сборник, 259, 6—10; *спаса нашего погребѣхъ еси надеждѣ, того радн оубо съде подобѣе съзрати масло*, пак там, 373, 23—26.

Най-рано в българския език се губи съюзът *тъмъже*. Той напр. не се среща вече в царските грамоти и в Троянската повест. Най-обикновените днешни заключителни съюзи поради това, заради това, за това са очевидно пряко свързани със старобългарските. С по-големи или по-малки изменения във формата те се срещат и по диалектите. В съвременния литературен език се употребява и друга, немалобройна група заключителни съюзи, които са чисто книжовни форми, напр. *следствие*, *следствие* на това, *прочее*, и тѣй, тѣй че и др.

§ 75. ПОДЧИНЕНИ ДОПЪЛНИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Подчинените допълнителни изречения са се въвеждали в старобългарския език обикновено чрез съюза *яко*, напр. *глаголюхъ, яко не оудобѣ възидѣтъ богатъ въ црестѣне нѣское*, Матей, XIX, 23;

вѣрѣта аѣ, ꙗко можѣ се сътворити, Матей, IX, 28. Употребявал се и съюзът аа, обаче след глаголи, означаващи желание (verba voluntatis), напр. чѣто хоѣши да ти сътвориѣ, Лука, XVIII, 41; повелѣи да ма отуѣшатъ, Супрасълскѣ сборник, 107, 5.

Допълнителни изречения със съюз ꙗко са много чести в среднобългарските паметници. Срещат се и в Троянската повест, напр. и вѣдѣ то пришедъ краалъ, ꙗко добро естъ; и вѣдѣта она ꙗко нхъ прѣварѣ. Изречения със съюз ꙗко се срещат и в царските грамоти. Все пак трябва да признаем, че в повечето случаи употребата на съюза ꙗко в среднобългарските паметници е имала традиционен, изкуствен характер. Съюзът постепенно е бил изместван в говоримата реч и този процес положително е отбелязал значителен напредък през среднобългарската епоха. Във влахо-българските грамоти допълнителният съюз ꙗко вече не се употребява.

Старобългарският съюз ꙗко представя по произход форма за среден род от въпросителното местоимение за качество ꙗкъ-а-о, употребявана и като наречие. Ние имаме данни, от които можем да съдим, че в известна част от българските говори стремежът да се използват въпросителни местоимения за качество като определителни съюзи е продължавал да съществува до късно. Такъв е бил напр. говорът на преписвача на Копривщенския дамаскин от XVII в. В този паметник срещаме доста често в подчинени допълнителни изречения съюз к а к, т. е. въпросително местоимение за качество, което, след като изчезва местоимението ꙗкъ-а-о, остава единствено в българския език от този род. В старобългарските паметници съюз ꙗко се явява най-често след глаголи, които означават „казвам, мисля“. И в Копривщенския дамаскин допълнителният съюз к а к се среща предимно след такива глаголи, напр. развѣмѣ бѣ какъ нмашъ акѣвѣ къмѣто нѣго, 85; пойдѣ гадѣ

и сказа де ѣ ѣрѣ какъ така ре гѣ, 94; и каза мѣ сѣѣнникъ за Марѣ кѣа^а какъ е вѣдѣлъ архггъ Мнханаа, 116; тоѣ каза и Сахарѣо прѣкѣ, какъ ѣѣ

да нѣ се родѣи ѣвѣнн крѣлъ, тоѣ и бѣѣн бѣговѣстѣи и каза кѣн какъ ѣѣ да породѣ гѣ нашѣго ѣѣ хѣ, 117; мнѣѣшѣ мѣн се какъ съ тѣѣ двѣта архггъла мнханаа и гаѣрѣнаа, 124. Срещат се случаи, при които съюзът к а к има формата за среден род на въпросителното местоимение, напр.

каза нѣ како ѣѣтъ да родѣтъ Мѣѣа прѣтаа бѣа, 117. В един новобългарски евангелски текст от XVII—XVIII в. като допълнителен съюз е употребено същото въпросително местоимение за качество, но вече в по-нова форма к а к в о, напр. и като чѣлъ ѣнѣ, како ѣвѣннѣ прѣдадѣнѣ бѣлъ.

Старобългарският допълнителен съюз аа получава много широко разпространение в българския език след изчезването на

старата инфинитивна форма. Именно навсякъде, където инфинитивната форма в стария език е изпълнявала синтактична служба на обект при глаголи, означаващи някаква проява на волята (напр. хотѣти, мошти, прѣити), а и при много други глаголи в българския език се развиват по-късно подчинени допълнителни изречения със съюз да, напр. чаете възприѣти, Лука, VI, 34 — „Чакате да приемете обратно“; пожелае прѣвести глава ѿ него, Марко, VI, 27 — „Заповяда да донесат неговата глава“; праведници възбѣлѣша видѣти, Матей, XIII, 17 — „Праведниците пожелаха да видят“; начатъ оужасати са и тѣжити, Марко, XIV, 33 — „Започна да се ужасява и да тъжи“; имамъ ти нечѣто рѣшити, Лука, VII, 40 — „Имам да ти кажа нещо“.

Много широка употреба в българския език има допълнителният съюз че. Той е, сравнително взето, по-нов съюз с не особено ясен произход. В старобългарските паметници не се употребява. Не се употребява и в среднобългарските паметници. За пръв път го откриваме в приписка в Хлудовия паримейник от края на XIII или от началото на XIV в., но във функция на причинен съюз, сравни чѣ междѣ аще и на чѣрвое корѣ е нѣ блага е. Като допълнителен съюз се среща в късни влахо-български грамоти от втората половина на XV в. нататък обикновено във вид ча, напр. да ми казаше ѿт тѣх людѣ, ча иматъ добѣтокъ. В седмоградските текстове съюзът че се употребява предимно като причинен, но понякога и като допълнителен, сравни да vidant ligieto, се iemame veara faf Christusa Iesusa. В новобългарските паметници от XVII в. нататък че се среща едновременно като допълнителен и като причинен съюз. Намираме го като допълнителен съюз в следните изречения в Копривщенския дамаскин: то г а зы видѣхъ, че дойдохъ, 126; тамо чю х гла великъ че рехъ, 127. Съюзът че днес е непознат на редица западни говори. В съвременния литературен език обаче той е най-честият допълнителен съюз.

В голяма част от източните и западните говори като допълнителен съюз се употребява гръцката заемка оти. В тази си функция този гръцизъм се среща и в седмоградските български текстове, сравни veargvam, oti Christos sas togovo rodenie ni e proveselil. Намираме го и в българския Физиолог от XVI в., напр. разумѣн ѿтн по мощи на тебе гъ створн. Същият съюз се употребява, както ще видим по-долу, и в обстоятелствени изречения за причина, а оттам и като въпросително местоимение. Ето защо не е много ясно дали под влияние на този гръцки съюз въпросителното местоимение за що е започнало да се употребява в някои български говори като допълнителен съюз. В такава служба местоимението за що се явява в българските паметници от XVII в., напр. в Копривщенския дамаскин; ка за имъ за що не можете да прѣемете градъ, 110. В някои западни български говори може да се употреби като допълнителен съюз

и наречието за място де к а. То намира успоредница в гръцкия допълнителен съюз *тоб*, който по произход представя също така наречие за място.

Загубването на причастията и заменяването им с определени глаголни конструкции допринася за размножаването на подчинените допълнителни изречения в българския език. Когато старите причастия са изпълнявали служба на сказуемно определение, което се е отнасяло към допълнението, на тяхно място в новобългарски са се развили подчинени допълнителни изречения, въвеждани със съюзите да или че, напр. *вндѣхъмъ етера о имени твоѣмъ изгонашта бѣхъ*, Марко, IX, 38 — „Видяхме един да изгонва (или че гони) в твое име бесовете“; от *сѣлѣ оузырнѣ нѣо отерѣсто н агглы бжнѣ есхѣдашта н съхѣдашта надъ снѣ чскааго*, Иоан, I, 52 — „Отсега ще виждате небето отворено и божите ангели да възлизат или да слизат (или че възлизат и слизат) над сина човечески“; н *обрѣте въ цркъвѣ... пѣнажѣннѣкъ сѣдашта*, Иоан, II, 14 — „Намери в църквата... сарафи да седят“ (или че седят); *сѣшаста н бѣа оученика глѣжштѣ*, Иоан, I, 37 — „Двамата ученици го слушаха да говори“ (или че говори); *вндѣхъ дхъ съхѣдаштѣ*, Иоан, I, 32 — „Видях дух да слиза“ (или че слиза). Понякога употребените в такава служба стари причастия могат лесно да бъдат заменени с прилагателни имена, напр. старобългарското изречение *блажѣннѣ рабн ти ѣже ѣбъ обрѣштѣтъ бѣдашта*, Лука, XII, 23, може да бъде изразено на новобългарски по следния начин: „Блажени са онези раби, които господарят ще намери будни“. В съвременния литературен език старобългарските причастия — сказуемни определения, могат да бъдат заменени с елови причастия, напр. старобългарската фраза *вндѣ тыштѣ его лежштѣ*, Матей, VIII, 14, литературно би могла да гласи „Видя неговата тъща легнала“.

За косвените въпроси вж. § 67.

§ 76. ПОДЧИНЕНИ ОПРЕДЕЛИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Както в старобългарски, така и в новобългарски подчинените определителни изречения се въвеждат с относителни местоимения. За употребяваните в старобългарски относителни местоимения, и за техните по-късни заместители вж. § 48.

Както в старобългарски, така и в новобългарски за връзка между главното и подчиненото определително изречение могат да се явят въпросителни местоимения за качество, в старобългарски *какъ-а-о*, в новобългарски *какъв, каква, какво*. Това става, когато допълнителното определително изречение изразява

и известна отсянка на сравнение. В старобългарски към въпросителните местоимения за качество в такива случаи много често се прибавя частица *же*, а новобългарските местоимения се явяват редовно удължени с частица *то*, напр. *бѣдѣтъ бо тогда скръбь велика, ѣкаже нѣтъ отъ начала всѣго мѣра*, Матей, XXIII, 21 — „Защото тогава ще има голяма скръб, каквато не е била от началото на света“; *рѣзѣ его лѣшташѣ са вѣлы стало тѣко снѣгъ, ѣцѣхъ не можѣтъ гнаѣти на земн тако ѣубѣлѣти*, Марко IX, 3 — „Дрехите му станаха бляскави, много бели, каквито белилник на земята не може да избели.“

Когато подчиненото определително изречение се отнася към такова съществително в изречението, което означава мястото на действието, или мястото, към което е насочено или от което изхожда действието, като съюзи както в старобългарски, така и в новобългарски се явяват наречия за място. Този тип подчинени определителни изречения са доста близки до обстоятелствените изречения за място. Старобългарските наречия за място, употребени като съюзи при подчинените определителни изречения, получават като удължение частица *же*, а новобългарските — частица *то*, напр. *вѣды мѣсто, кѣде живѣтъ свѣтѣи*, Супрасълски сборник 145, 20 — „Като знаеше мястото, където живее светият“; *не съкрушаванѣ себѣ съкровишта на земн, надеже чрѣзъ и тѣлѣ тѣлѣтъ*, Матей, VI, 19 — „Не събирайте (не скривайте) съкровища на земята, дето ги яде червей и ръжда“; *наоста на мѣсто, надеже нечѣстнени вѣсѣи мѣчаахъ кръстѣици*, Супрасълски сборник, 255, 18—19 — „Двамата отидоха на мястото, където нечестивите влѣхви мѣчеа християните“; *възвѣрашѣ са въ храмъ мон, отъждѣже изидѣ*, Матей, XII, 44 — „Връщам се в моя дом, откъдето бях излязъл.“

Когато подчинените определителни изречения се отнасят към такова съществително в главното изречение, което означава някакъв откъс от времето (година, месец, час, миг и т. н.), за връзка между главното и подчиненото определително изречение служат наречия за време. Този тип изречения са доста близки с обстоятелствените изречения за време. Новобългарските наречия за време, употребени като съюзи в подчинени определителни изречения, получават като удължение частица *то*, напр. *приидѣтъ же дѣниѣ, егда же отъимѣтъ са отъ нѣхъ женихъ*, Марко, IX, 21 — „Ще дойдат дни, когато ще бъде отнет от тях женихът“; *въ то же време, егда свѣтѣи мѣчаахъ, бѣаше студѣнь велика*, Супрасълски сборник, 76, 11 — „В това време, когато мѣчеа светните, имаше голям студ.“

Загубването на причастията причинява доста чувствителни промени в строежа на българското изречение. Употребата на сегашни действителни причастия като подлог в изречението не е характерна за днешния български език. Редките случаи от такава употреба на нови, не народни причастни форми в съвременния литературен език имат книжен характер. В старобългарските памет-

ници обаче сегашните действителни причастия се явяват често в служба на подлог предимно под влияние на гръцките оригинали. В новобългарски подобна употреба на старите причастия се изразява чрез подчинени определителни изречения, ако не се намерят подходящи прилагателни или съществителни, които да заместят причастията, напр. *нѣзъ естъ съвѣдѣтельствованъ о мнѣ*, Иоан, V 31 — „Друг е този, който свидетелствува за мене“; *благословенъ градъ въ нма гнѣ*, Иоан XII 13 — „Благословен е този, който иде в името господне“; *авбан дшж сѣиѣ погубѣнтъ ѣхъ*, Иоан XII, 25 — „Този, който обича своята душа, ще я погуби“. В служба на подлог в старобългарските текстове може да бъдат употребени и минали деятелни причастия. В новобългарския литературен език под влияние на чужди езици в такава служба може да бъде употребено елово причастие. В неподправена народна реч обаче подобни старобългарски конструкции се заместват нормално чрез подчинени определителни изречения, напр. *нѣцѣлѣвъ же не вѣдѣаше кѣто естъ*, Иоан V, 13 — „Този, който бе излекуван (или излекувалият се), не знаеше, кой е“; *нѣзъ посѣлаеъ ма кръстѣтъ въ водѣ*, Иоан I, 33 — „Но този, който ме изпратил (или изпратилият ме) да кръщавам във вода“. В строежа на старобългарското изречение, повлиян до голяма степен от гръцките оригинали, причастията се явяват много често в служба както на атрибутивни определения, така и на сказуемни определения, отнасящи се към подлога, или на определения в родителен падеж. На тяхно място днес можем да имаме нормално определени глаголни конструкции — подчинени определителни изречения. От чисто книжен характер са случаите, когато в литературния език се употребяват нови причастни форми, напр. *градѣтъ часъ въ нѣже всн сѣштенъ еъ грѣхѣхъ оулашѣтъ гласъ снабѣнѣ*, Иоан V, 28, „Ще дойде час, в който всички, които се намират в гробовете, ще чуят гласа на божия син“; *слугѣ вѣдѣахъ почръпѣшенъ водѣ*, Иоан II, 9 — „Слугите, които бяха почерпили водата, знаеха“; *се агньцъ бѣи въземанъ грѣхѣхъ въсего мнра*, Иоан I, 29 — „Ето агнеца божи, който взема върху себе си греховете на целия свят“; *онѣ еъ сѣтѣнаѣннѣхъ гора н сѣтъа*, Иоан V, 35 — „Той бе светилникът, който гори и свети“; *азъ гласъ въпнѣшѣаго въ пѣстыни*, Иоан I, 23 — „Аз съм гласът на този, който вика в пустинята“. Подчинени определителни изречения употребяваме днес и на мястото на такива стари причастни форми, които са имали служба на пряко или дателно допълнение, напр. *осрѣте въ црѣкѣе продаѣшѣтаа овѣца н волы*, Иоан II, 14 — „Намери в църквата хора, които

продавахъ овце и волове“; *отмажшкѣмъ тебѣ ризѣ*
и *срачицѣ не възбрани*, Лука VI, 29. — „На оня, който ти
отнема горната дреха, не забранявай да ти
вземе и ризата“.

§ 77. ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА ЦЕЛ

Най-често употребяваният съюз при обстоятелствените изречения за цел в старобългарския език е бил съюзът *аа*, напр. *привѣста къ нѣмѣ дѣти да рѣцѣ възложитъ на нѣа*, Матей, XIX, 13. Същият съюз се употребява и до днес. На новобългарски горното изречение гласи: Доведоха деца при него да възложи ръце на тях. В новобългарския език обаче съюзът да се явява най-често подсилен с предлог за, вследствие на което се получава сложен съюз за да, напр. Той почна да разпраща нещо смешно и неважно, за да се окуражи (Елин Пелин). Засилването на съюзите за цел с предлог, който означава за, е характерно и за някои неславянски езици, които се говорят на Балканския полуостров. Явлението следователно спада към т. нар. „балканизми“. Трябва обаче да подчертаем, че засилването по един или друг начин на съюзите за цел се среща и в останалите славянски езици. Неговата хронология в българския език мъчно може да се уточни. През среднобългарската епоха това явление едва ли е било развито. Обстоятелствените изречения за цел в Троянската повест от втората половина на XIV в. продължават да се въвеждат с простия съюз да, напр. *приведѣте его намъ, да го виднмъ*; *еы поидостѣ съ кеселѣмъ подъ трѣж, да прнскѣднѣ оурукшншѣ оуѣже то*.

Както в други някои славянски езици, така и в българския език обстоятелствените изречения за цел са могли да бъдат свързвани с главното изречение посредством сложни съюзи, които въвн от основното целно значение са изразявали и причинни отношения, сравни напр. сложния руски съюз *потому что бы*. Подобни усложнения на първоначалния съюз да в българския език са ставали чрез прибавяне на допълнителни съюзи *зане* и *аа*. Явленията не са познати в паметниците от старобългарския и среднобългарския кръг, но те са много чести в паметниците от XVII—XVIII в. Най-чест в тях паметници е сложният съюз *зане аа*, променен обикновено в *зана* или *зам да*. Като вземем предвид, че съюзът *зане* е бил вече през новобългарския период отживял, непродуктивен елемент, трябва да допуснем, че сложният съюз *зане аа* е бил оформен в народния български език най-късно през среднобългарската епоха. За ранното възникване на сложния съюз *зане аа* в българския език свидетелствува и обстоятелството, че в новобългарската епоха първата част на този сложен съюз, именно *зане* > *зана*, *зам*, е загубила старото си значение, поради което към съюза е могъл да се включи нов причинен съюз.

Такъв случай срещаме в Тихонравовия сборник от XVII в.: а той прѣ ницѣта отъ занѣ да обогати съромаснѣ. Ето няколко примера със съюз за н да — за м да в новобългарски паметници: вблѣче се хс въ чръвлена багреница, за нѣ да покрѣе голотѣ прѣоц⁸, Тихонравов сборник, XVII в.; ще да въскрѣси др⁸гѣе людѣ мрътви, за м да го вѣр⁸ватѣ евреете, Копривщенски дамаскин; той доде замѣ да убогати нас, Свищовски дамаскин; Христос роди се от женѣ, замѣ да почите брак, пак там. Съюзът за м да е отбелязан в речниците на Дюверноа и Геров. Много по-рядко в българския език целият съюз да е бил подсилван с причинен съюз ради. Ще посочим два примера из Копривщенския дамаскин: и да вати сега три жлътици ради да вѣр⁸вашѣ; ради много да се не бавиме та ⁸малихме д⁸мите.

В новобългарски старият съюз да може да бъде засилен и с допълнителен съюз та, с което в получения сложен съюз се включва известен нюанс на следствие; сравни руския сложен съюз так чтобы, напр. Утре ще останеш на обед, та да се запознаеш със селото (Вазов).

Съюзът да при обстоятелствените изречения за цел се употребява в съвременния български език сам обикновено тогава, когато съответното подчинено изречение замества стар финален инфинитив (респ. супин), напр. имамъ ошн слышатъ да слышатъ Лука XIV, 35 — „Кой то има ушн да слуша, не ка слуша“; сему задѣша понести крѣтъ его, Матей XXVII, 32 — „Него накараха да носи крѣста му“; приде марна магдалина и другая марна видѣтъ гроба, Матей XXVIII, 1 — „Дойде Марія Магдалина и другата Марія да видят гроба“.

Старобългарските сложни съюзи да не како и да не когдa се заместват в новобългарски със сложния съюз да не би никак, напр. отпущити нхъ не вѣдѣш не хощѣ, да не како ослабѣхѣ на пѣти, Матей XV, 32 — „Да ги отпусна гладни не искам, да не би никак да премалеят по пътя“; на рѣкахъ възмѣхѣ та да не когдa прѣтѣкнешн о камень ногъ своѣ, Матей IV, 6 — „И на рѣце ще те вземат, да не би никак да препънеш о камък ногата си“.

В старобългарските паметници в редки случаи се срещат обстоятелствени изречения за цел, в които под влияние на гръцките оригинали глаголет е употребен в условно наклонение. Подобни случаи се срещат и в новобългарските паметници от XVII—XVIII в. вероятно пак под гръцко влияние. Така напр. на едно старобългарско изречение от следния тип — дрѣжаахъ н, да не би отъшеахъ отъ ннхъ, Лука IV, 42, в Копривщенския дамаскин от-

говарят изречения като Ч то да сторым на сѣю стѣю
отроковицѣ, да не бы осквърнила свѣю
црков 174; не оставаше тогази диаволь ни
една двца до где ю не съблазнѣше, да не бы
се нашла никоа чиста, 174.

Под гръцко влияние като съюз при обстоятелствени изрече-
ния за цел в старобългарските текстове може да се употреби ѝако
със следващата инфинитивна форма, напр. съзѣтъ съзѣорнша... ѣко
ѣвнѣнѣ, Матей XXVII, 1 — „Направиха съвещание,
за да го убиятъ“.

§ 78. ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА ПРИЧИНА

При обстоятелствените изречения за причина в старобългар-
ски се употребяват многобройни съюзи, по-голямата част от
които се срещат и при обстоятелствени изречения за условие и
следствие. Съюзите са следните: ѝако, занѣ, понѣже, нѣѣ, нмѣже,
калма. Примери.: блаженн ннштн доухомъ, ѣко тѣхъ естѣ црѣ нѣское
Матей V, 3; начатъ поносити градомъ, занѣ не покааша са, Матей
XI, 20; праздновѣахъ понѣже бѣаше велнкаа сѣбота, Супрасълскѣ
сборник, 125, 30; горе вам... нѣѣ естѣ ѣко грѣн нѣвѣдомн, Лука
XI, 44; калма же не хѣштѣн повннѣнѣн са цѣсарѣ, въ рѣкѣ вѣвѣрѣнѣ
вѣдѣнн, Супрасълскѣ сборник 253, 28. Най-рано се загубват
съюзите ѝако, калма и нмѣже. В среднобългарските паметници те се
употребяват по традиция. До късно се е употребявал съюзът
занѣ. Той е най-честният причинен съюз в Троянската повест,
напр. разѣѣ единѣ господарѣ не зѣа, занѣ бѣше сѣаднѣа; азъ нѣѣмъ
прнѣаѣ, да сѣаѣжѣ на зѣаѣ нан бнѣѣ, занѣ трѣнѣаа полѣа еднѣа вѣѣѣ
нмѣаѣ зѣаѣ н сѣѣѣа нежелѣн грѣѣѣѣаа дѣѣѣѣа. Но както занѣ,
така и понѣже след среднобългарската епоха са започнали да огра-
ничават своята употреба и са изчезнали напълно в българските на-
родни говори. Съюзът понѣже бе възкресен в новобългарския лите-
ратурен език под силното влияние на черковнославянския език.

Старобългарският причинен съюз нѣѣ, който представя в същ-
ност наречие за място, се показва много устойчив в хода на българ-
ската езикова история. В края на среднобългарската епоха той
бива изместен от своя синоним кѣѣ>кѣѣ>гѣѣ>аѣѣ. Под форма
ѣѣѣ той се употребява в езика на седмоградските българи, сравни
fala ti bandi, de neska ni si veselil. По-късно съюзът получава удѣ-
лението -то, характерно за всички относителни съюзи, и бива
подсилен с предлога за а. Във форма за гдето—за дѣто той
е един от най-честите причинни съюзи в съвременния български
език, напр. Прости мене старца, за дѣто имах
дѣрзостта да прекѣсна спокойния ток на
мислите ти (Друмев).

Още през среднобългарската епоха се явяват причинните съюзи от *ти* и *че*. Първият от тях, който е от гръцки произход, се среща най-рано в приписка в Битолския триод от XII в., сравни поминанте брате неана *ѣмностна затѣ ѡти ми даваше прѣсола и млѣнце*. Вторият се среща за пръв път в Хлудовия паримейник от края на XIII или от началото на XIV в. пак в приписка, сравни *че медаше и на челоуѣ корѣ и на блага ѣ*. И двата съюза са били широко разпространени в българските говори, но са били отбягвани от среднобългарските писатели. От XVI в. нататък употребата им в паметниците е доста честа. В съвременния литературен език се употребява само съюз *че*, а съюз *оти* си остава диалектна особеност.

По-нова хронология има причинният съюз *защото*. Той започва да се среща в новобългарските паметници от XVI в. нататък отначало във форма *защо*, напр. *защотогази бѣше Захаріа прркъ синъ варахінъ*, Копривщенски дамаскин, 174. Понякога в паметниците от XVII в. съюзът се явява подсилен с *ради* или *оти*, сравни напр. следните изречения от Копривщенския дамаскин: *... да испроси цара даните палестински, ради зашто беше ѣбїиство ѡ самаране*, 185; *неподобае тази стаа отроковица идва да прѣбива така ѣ црѣквата на тоизи възраст, отизашто бѣше лѣкавы діавол чюль Ісаію прркъ дѣмата*, 174.

§ 79. ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА МЯСТО

Обстоятелствените изречения за място в старобългарските паметници са се свързвали с главното изречение посредством съюзи, които представят наречия за място, образувани от корена, който имаме в относителното местоимение *нже*, именно *н-де*, *н-деже*, *ѡ-мо*, *ѡ-доуже*, напр. *марна же прнде*, *нде бѣ исусъ*, Иоан XI, 32; *наоста на мѣсто то ндеже нечѣстнени елѣсен мѣчаахъ кръстнани*, Супрасълски сборник, 255, 18; *наѣ по тебѣ, ѣможе коанѣдо ндеши*, Лука IX, 57; *събраѣѣ ѡдоуже не расточнхъ*, Матей XXV, 27. В късния старобългарски период тези съюзи започват да се изместват от наречия за място, образувани от корен, който имаме във въпросителното местоимение, *къ-то*, именно *къде* и *къдѣ* (*же*), сравни напр. следните две изречения от Супрасълския сборник: *отнде кде любѣ живѣтъ*, 404, 29; *ѣннде пѣтъѣ кде бѣ божѣствоѣ*, 501, 13; *и аште кде оставѣна бѣваше кость свѣтоѣ ѣвѣаше са*, 81, 8. През среднобългарския период вторите съюзи напълно изместват първите. Така напр. съюзи *ндеже*, *ѡмо*, *ѡдоуже* не се срещат вече в Троянската повест. Те не се срещат и в царските грамоти, в които само на две места срещаме съюз *ндеже*, употребен без съмне-

ние по традиция. Напълно чужди са тия съюзи и на влахо-българските грамоти. В новобългарски са наследени напълно естествено само съюзите *къаѣ* и *къаѣѣ*. Поради изчезването на слабата ерова гласна съюзът-наречие *къаѣ* рано се променя в *кде* и *где* и най-после в *де*. Последната форма се отбягва в съвременния литературен език. В много български западни говори този съюз-наречие се удължава в *дека* (под влияние на наречия като *тук а*). Съюзът *къаѣѣ*, който първоначално е изразявал посока, през среднобългарския период се е изравнил по смисъл с *къаѣ*, тъй като в този период в българския език е бил заличен усетът за употреба на специални форми за изразяване на посоката. Разграничените по-рано смислово съюзи-наречия започват да се употребяват смесено, напр. *гаѣ* (вм. *камо*), *наѣше*, *есе сеѣаѣж* *страѣше*, *Троянска повест*.

Както в старобългарски, така и в новобългарски не е необходимо в главното изречение, свързано с подчинено обстоятелствено изречение за място, да е налице някакво наречие за място, напр. хшшж да ндеже съм азъ и си бждатъ съ мнози, Иоан, XVII, 24 — „Желяя и те да бъдат (там), дете съм аз“.

§ 80. СЕСТСЯТЕЛСТЕЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА ВРЕМЕ

При обстоятелствените изречения за време в старобългарски като съюзи се употребяват на първо място относителни наречия за време, образувани от корена, който имаме в относителното местоимение нѣже, а именно кгда, кгдаже, възнегда, възнегдаже, донѣдеже, днѣдеже, днѣнѣже, днѣсѣже. Сравни напр. следните примери: кгда оубо теорѣши мноаствѣнѣ, не възсѣржен прѣдъ совоѣж, Матей, VI, 2; възсѣдн н въз тъмѣннѣж, донѣдеже въздѣсть смѣу длѣзъ въсь, Матей, XVIII, 30. Типично за развоя на българския език е, че не само относителното местоимение нѣже, но и по-големият брой образувани от неговия корен наречия и съюзи престават да се употребяват след старобългарския период. През среднобългарската епоха те са били вече чужди на народните говори. Такава е била съдбата и на посочените по-горе съюзи-наречия в подчинени темпорални изречения. През среднобългарската епоха са започнали да се употребяват на тяхно място наречията кога—тога (техният стар вариант кгда в българския език се е загубил), които пряко кога—тога се променят рано в кога-тога. Следи от междинните форми кодага—тодага, които се срещат в много среднобългарски паметници, са запазени в някои днешни югоизточни говори. От по-старите съюзи-наречия до късно се употребявал кгда, променен в ега. Както той, така и съюзите-наречия кога—тога в Троянската повест се явяват с окончание -ы—егы, когы, тогы, напр. егы ты нѣдѣше въз грѣзкы на двѣрѣж менѣлаѣу царю, тогы са аз молѣхъ морской вѣнѣ; егы ан та вѣстава, тогы сназн рѣка да потече възпѣтъ; когы вѣх вѣдѣла, пожа сн еленѣ царнѣж н нѣдѣшь, то пакы змѣлаа вѣх вѣнѣж. По-

добни изменения в окончанията на съюзите-предлози *кога—тога* са били широко разпространени в българския език. Форми *се-ги, то-ги, ко-ги* се срещат в седмоградските български текстове и в Свищовския дамаскин. В края на среднобългарската епоха *кога—тога* са могли вече да получават удължение -т о. За това свидетелствува следният пример от Троянската повест: *помѣни егыто ны тун седѣхомъ въ морскѣмъ отощѣ. Съюзът-наречие ега—егы* през новобългарския период постепенно излиза почти напълно от употреба. Съюзът-наречие *кога* обикновено получава удължение -т о и днес е един от най-разпространените съюзи при подчинените темпорални изречения. В западните български говори той не се подлага на удължение. Съюзът-наречие *тога* получава удължение -в а, *сравни тога в а*, но и при него много често липсва всякакво удължение, особено в западните говори.

В старобългарски като темпорален съюз се е употребявал и *яко*, който също така е спадал към мека *jo*-основа, както и посочените по-горе съюзи, напр. *и възътъ, како испазниша са дньне службѣи его, нде въ домъ свои, Лука I, 23*. Поради общата тенденция в развоя на българския език всички образувани от мека основа съюзи-наречия да бъдат измествани от съответни съюзи-наречия, образувани от твърди *o*-основи, и съюзът *яко* е започнал да се измества от своя твърд съответник *како*. Трябва да изтъкнем, че примерите за този процес са доста редки по паметниците. Сравни обаче следния красноречив пример от Троянската повест: *приндет време како ма хощеш оставити. Със старите съюзи *яко—како* е свързан генетично новобългарският съюз *като* (от *ка-к-то*), употребяван често в обстоятелствени изречения за време, напр. *Като идех, откъм лозята се спущаха сган баши бозуци* (Вазов).*

В старобългарски се употребява сложният съюз *прежде* даже не в значение *преди* още да (не), напр. *прежде даже не възгласи тебе финанъ сжшта подъ смоковьницѣж, вндѣхъ та, Иоан I, 49; прежде даже кокотъ не възгласитъ, Марко XIV, 72*. Доста рано, още в късния старобългарски период, от този съюз отпада компаративната форма *прежде* и той започва да гласи *даже* не, напр. *ндѣмъ оубо братна моя възкупѣ, даже не приндетъ... воевода, Супрасълски сборник 16, 20*. Сложният съюз *прежде* *даже* не може да се срещне и в най-късната среднобългарска епоха, сравни напр. следния случай от Манасиевата хроника: *прежде даже не бѣхъ еанни пришаи*. Но по всяка вероятност той е бил вече чужд на народната реч по това време, което личи от факта, че изречението от старобългарския евангелски текст *бѣ ему отъвѣштано дхѣмъ стѣмъ не вндѣти смърти прежде даже не вндѣтъ хѣ гнѣ, Лука II, 26*, в Добрейшовото евангелие е преобразено по следния начин: *не вндѣти смърти прежде нѣ егда хѣ гнѣ вндѣтъ*. Генетично свързани с тоя тип подчинени темпорални изречения в днешния български език са изреченията с

дорде (от дори-де < доже, стар вариант на даже), напр. Дорде птичка в тебе пее, тоз байрак да се ветрее (Ботев). Новобългарският съюз дорде въвежда както отрицателни, така и положителни изречения. Към него се е доближил семантично и съюзът докле от по-старо доколъ, сравни Докле стоиш на този ум, още много има да теглиш (Вазов). Съюзът докле генетично е свързан със старобългарското наречие колн, което обикновено означава някога, сравни нн отъць прѣстанеть колн неже быти икоже естъ, Супрасълски сборник 327, 29 — „Нито бащата ще престане някога да бъде такъв, какъвто е“.

§ 81. ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА УСЛОВИЕ

В старобългарския език обстоятелствените изречения за условие са се свързвали с главното изречение чрез съюз аште, сравни не имашн области на мнѣ ннкогаже, аште не би ти дано съзвѣше, Зографско евангелие, Иоан XIX, 11. Съюзът се е срещал все още в говора на седмоградските българи. В днешния български език от него не е останала следа.

В редки случаи като съюз при обстоятелствените изречения за условие в старобългарски е била използвана въпросителната частица ли, напр. възпыж ли зовы, то биш са, Супрасълски сборник 240, 17. Този начин за свързване при условните подчинени изречения е оцелял до днес, сравни Изпаднеши ли в злочестина, знай, че нямаш приятели (В. Друмев).

През среднобългарски започват да се явяват свързвания със съюз аа. Така напр. в Добрейшово евангелие от XIII в. старобългарското изречение дорде емоу би было аште са би не роднахъ чкъ тъ, Матей XXVI, 24, е предадено по следния начин: дорде емоу би было аа се не би роднахъ. Този тип условни обстоятелствени изречения остават да съществуват в новобългарски и се употребяват много често, напр.

Да би мирно седало, не би чудо видяло; Птичка да прехвъркнеше там, ще се види оттук (Вазов).

При бъдещи условни изречения в съвременния български език условието се изразява обикновено със сегашно време, а заключението с бъдеще, напр. Ако събера повече пари, ще си купя радио. Имаме известни данни, от които можем да съдим, че през XVII—XVIII в. при подобен род изречения и условието се е изразявало с форми за бъдеще, сравни напр. следните примери от Свищовския дамаскин: Ако бѣди да стане, а той стана ще и без твоего баанѣ, Ако ли бѣди да умре, нищо не можешъ да му помогнешъ ты. В един текст от началото на XIX в. в условното изречение са употребени форми на бъдеще предварително време, сравни Ако бѣдѣти ма намразили; Ако бѣда ви умръзналъ (Български старини, XIII, 39).

§ 82. ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА ПОСЛЕДИЦА

Обстоятелствените изречения за последица са се свързвали с главното изречение в старобългарски със съюзите **аа** и **ако**, напр. толнка бо снаа бѣаше оучитѣлѣ, аа нѣ бѣахъ ница прѣнелѣштн на свое по-слушаннѣ, Супрасълски сборник, 408, 20; вѣлнзи же вѣланѣхъ са въ ааднѣж, въко юже погладнѣжнхъ хотѣашѣ, Марко, IV, 37.

Както при редица други случаи, новобългарският наследник на съюза **ако** е че, сравни Ударът беше тъй неочакван, че всички останаха изумени. В съвременния литературен език съюзът че много често се предхожда от адвербиалните изрази така или тъй, сравни Той бе подготвил добре изпитната материя, така че бе сигурен в своя успех. Има известна вероятност, че старобългарският съюз **аа** продължава да живее в народни фрази като Гладен съм да искам да ям; Той е стар да не види. Много по-обикновен в новобългарски е съюзът та, особено в народните говори, сравни Уплаших се много, та цял се разтреперах.

През XVII и XVIII в. в българския език при обстоятелствените изречения за последица е бил широко разпространен съюзът колкото, сравни напр. следните примери от Копривщенския дамаскин: Поче да исходы смрадь ѿ нѣго зль колкото веки е не може тамо да помине члкъ; И водата се плискаше високо, колкото щѣше корабъ да се потопы. Този съюз се е употребявал първоначално за връзка с такова главно изречение, в което е била подчертана степента на нещо чрез наречието толкова, сравни и следните примери пак от същия паметник. И бѣше толкова зль члкъ и лють безаконикъ, колкото не щѣше никакъ да чюе име хво; И вдигна бѣра велика в морето, и толкози, колкото бѣгахъ и дващъ и трищъ корабите; И толкози много истѣкѣваше, колкото прѣля и постникатого и члка за того; И толкова бѣше люта онази бѣра, колкото се строши кръмилото на корабъ.

§ 83. СЪЮЗ ТО

Съюзът **то** се среща още в старобългарски, където се е употребявал било общо за подчертаване началото на фразата, било за изтъкване началото на такова главно изречение, което е било предхождано от някакво подчинено изречение. От тези две функции на съюза в новобългарски се е запазила само втората. В старобългарските паметници съюзът **то** се употребява на мястото на съответните съюзи или частици в гръцките оригинали. В много редки слу-

чаи той е употребен свободно, независимо от оригиналите. Такъв е напр. следният случай в Савина книга: аще ли хощешъ въ жизньъ быти, то сѣхрани заповѣди, Матей, XIX, 17. В останалите старобългарски евангелски текстове съюзът липсва.

В среднобългарските паметници употребата на съюза то е много по-свободна. В това ще се убедим от следната съпоставка на една редица условни изречения в Добрейшовото евангелие със съответните изречения в Зографското евангелие. В среднобългарския паметник съюзът то не е употребен под влияние на гръцките оригинали:

аще не ѡмьжѣтъ рѣкъ тържше то не ѡдѣтъ, Марко VII, 3 — аще не ѡмьжѣахѣтъ рѣкъ тържше не ѡдѣахѣ.

аще не похѣпахѣ са то не ѡдѣтъ, Марко VII, 4 — аще не похѣпахѣ са не ѡдѣахѣ.

аще можешъ въровати то естѣ възможна въроушюмоу, Марко IX, 23 — аще можешъ въровати естѣ възможна въроушюмоу.

аще бистѣ имѣли вържъ іако нъ зрюно горюшчино то глаголаахъ бистѣ, Лука XVII, 6 — аще бистѣ имѣли вържъ іако зрюно горюшчино глаголаахъ бистѣ.

аще не сътворишъ плода то въ приидѣще времѣ посѣчешъ ѣ. Лука XIII, 9 — аще ли ни въ градѣшѣе времѣ посѣчешъ ѣ.

За употребата на съюз то като чисто народен елемент през среднобългарската епоха свидетелствуват и други среднобългарски паметници. Независимо от гръцкия оригинал той се употребява в Манасиевата хроника, сравни аще ли же ни, то не пошѣди ма, 112. Сравни още следните примери от Троянската повест: да аще бѣдѣтъ вѣсенъ, то прѣворатъ си шѣтъ сына, аще ли несть вѣсенъ, то съставятъ си шѣтъ воловы не врати; да аще пѣстѣишь нектѣра, то не шѣишь го вѣдѣти.

ПАДЕЖИ

§ 84. ДАТЕЛЕН ПРИТЕЖАТЕЛЕН

Както подчертахме вече (вж. § 10), още в старобългарските паметници започват да се явяват някои нови езикови особености, които със своята типичност характеризират българския език, като го отдалечават от останалите славянски езици. Такава особеност е д а т е л н и я т п р и т е ж а т е л е н п а д е ж. Като, сравнително взето, ново явление, той е неравномерно разпространен в старобългарските паметници. Срещаме го най-често в по-късните паметници като Савина книга и Супрасълски сборник. Това показва, че д а т е л н и я т п р и т е ж а т е л е н е започнал да се разпространява по-интензивно от X в. нататък. За илюстрация ще съпоставим няколко примера из старобългарските евангелски текстове: върунѣтъ еъ сѣтъ да снѣе сѣтъа вѣдѣте, Асеманиево ев., Иоан, XII, 36 — снѣе сѣтъа, Марийско ев.; жатеа естѣ конѣнна вѣка,

Марийско-ев., Матей XIII, 39 — кончанне гѣхѣу, Зографско-ев.;
поиатъ отца отроковѣца, Марийско-ев., Марко, V, 40 — оца отроковѣца
Зографско-ев.; въ оставленне грѣхѣхъ, Асеманиево-ев., Марко, I,
4 — въ оставленне грѣхѣмъ, Марийско-ев. Най-чести случаи от
употреба на кратки дателни форми на анафоричното местоимение с
притежателна функция се срещат в Супрасълския сборник, сравни
съответните примери в § 47 в отдела за притежателните местоимения,
където са посочени и много характерните за българския език засилвания на възвратното притежателно местоимение *свои* с
кратката дателна форма *си*, напр. *свои си, своа си* и т. н.

Дателният притежателен падеж е широко застъпен в среднобългарските паметници, при това много повече, отколкото в старобългарските паметници. Този факт може да се установи особено ясно чрез съпоставка на старобългарски и среднобългарски паметници с еднакво съдържание. Имаме всички основания да допускате, че през среднобългарската епоха отношенията на притежанието са били изразявани предимно чрез дателен притежателен падеж. За устойчивостта и разпространението на този падеж в българския език говори ясно фактът, че той е продължавал да се употребява при имена, означаващи живи същества, и през XVI, XVII, XVIII в., когато аналитизмът в останалите имена е бил напълно прокаран. Така напр. в седмоградските текстове, които допускате, че отразяват български диалект от XVI в., между оцелелите падежни форми най-разпространени и най-жизнени са формите на дателния притежателен падеж. Тук все още се срещат отделни случаи от дателен притежателен падеж и при имена, които не означават живи същества, сравни напр. *prosimе karstutomu lečina*, *prosimе gresentem proštenie*. По изключение и в паметниците от XVII и XVIII в. дателният притежателен падеж може да се яви и при имена, които не означават живи същества. Ще приведем няколко примера от Копривщенския и от Свищовския да-

маскин: *иждѣхѣ на Солѣнь на днь праздниѣхъ стѣхъ Дмитрію*; *и западна струа потѣхъ*; *бѣше тамо ономѣши корабникѣхъ деѣхъ голѣмѣ*; *сѣдѣше близѣ при цркѣата стѣхъ врачевѣмъ*; *да са покаѣнишѣ на грѣхѣхъ снѣхъ моему*; *пѣанство е майка и корѣнъ на сѣчките грѣхѣхъ и злѣхъ и добруму чловеку*; *багай, да не бѣдѣшѣ и ти акѣтому змѣю корѣанѣхъ*.

За някогашната жизненост на приимения дателен падеж в българския език говори и обстоятелството, че по-голямата част от запазените и употребявани и до днес дателни форми при имената в родопските говори имат притежателно значение, сравни напр. родопската фраза *ка лѣко скѣму Мѣтро мѣмѣто*.

Употребата на кратките дателни форми на личните местоимения с притежателна функция, наченките на която се наблюдават още в старобългарските паметници, остава важна и типична особеност на съвременния български език, сравни напр. *баща ми* (ти, му, ѝ, ни, ви).

Поемането на функциите на родителния падеж за притежание от дателния падеж има и тая важна последица за синтаксиса на съвременния български език, че както родителното, така и дателното отношение се изразяват днес с един общ предлог, именно с предлога *на*.

Широкото място, което приименият дателен падеж има в историята на българския език, до голяма степен стои във връзка с условията, в които се развива българският език на балканска почва, тъй като за балканските езици е типично смесването на функциите на дателния и родителния падеж.

§ 85. РАЗВОЙ КЪМ АНАЛИТИЗЪМ

Среднобългарският период е времето, в което се зараждат и развиват най-съществените белези на българския език, които вече рязко и окончателно очертават неговия самобитен облик сред останалите славянски езици. Тенденцията към аналитизъм заема средищно място между тях.

Постепенното настаняване на аналитизма в българския език безспорно е започнало още в късната старобългарска епоха. Днешното състояние на падежните остатъци, именно тяхното неравномерно разпределяне по диалектите, запазването им като по-живи езикови явления напр. само в родопските говори и в говорите в Южна Албания ни свидетелствува ясно, че процесът на разпадането на падежните форми не е протичал равномерно във всички български говори през среднобългарско време. Окончателното настаняване на аналитизма е било предхождано от редица промени в българското склонение, които разгледахме в историческата морфология. Те се явяват в паметниците било случайно, пропуснати несъзнателно от преписвачите, било като особености в една или друга степен редовно употребявани от писателите. Едва ли можем да се съмняваме, че известна част от тези промени са имали изкуствен, книжен характер и не са стояли в съгласие с процесите, изживявани от народната реч. Създаването на изкуствени падежни форми в период, когато склонението в народния език е било в упадък, е твърде обяснимо явление особено у слабо подготвени книжовници, каквито са били известна част от създателите на среднобългарската книжнина. По-голямата част обаче от отклоненията, които наблюдаваме в среднобългарското склонение, представят, така да се каже, естествен етап в неговия развой към пълно изчезване. Това се вижда между другото и от факта, че там, където са възможни съпоставки с днешното състояние на формите в българския език, те не му противоречат. Нека припомним някои от фактите, които изложихме в историческата морфология. Една от най-ярко очертаващите се промени в българското склонение през среднобългарската епоха е ограничаването на меките варианти в склонението на имената от *о*- и *а*-основи. Безспорно

този процес на опростяване на склонението стои в тясна зависимост от прогресивното затвърдяване на българския консонантизъм. Той ясно се оглежда и в почти напълно заличената разлика между наследените от тези две категории имена в новобългарски. Като пример можем да приведем изравняването в окончанията за им. пад. мн. ч. на имената от *a*- и *ja*-основи (ж е н и — д у ш и), срещу разграничението, което е съществувало в старобългарския език (жѣны — дѣшѣ). Процесът на опростяване на склонението се отразява и в обобщаването сред имената от различни категории на определени окончания. Най-широко обобщени падежни окончания в среднобългарски, както видяхме, са *-е ѣ* за род. пад. мн. ч., *-м и* за твор. пад. мн. ч., *-о х ъ* за местен пад. мн. ч. Особено място сред тези явления заема обобщаването на окончанието *-ѣ х ъ* на мест. пад. мн. ч. като окончание за род. пад. мн. ч. В последния случай процесът е ставал под влияние на местоименното склонение, в което тези два падежа носят едно и също окончание.

Наред с тези смесвания на формите между различните склонителни типове с тенденция към премахване на старото разнообразие в падежните окончания в среднобългарските паметници се срещат редица красноречиви доказателства за общо и решително разколебаване на падежната флексия. Това са на първо място случаите с липсата на обичайната за езиците със синтетична система падежна конгруенция, т. е. липсата на падежна съгласуваност между определения и определяеми. Подобни пропуски са възможни само в езика на писатели, в обиходната реч на които падежите са били разколебани и тяхната правилна употреба е била въпрос само на добра школовка. В среднобългарските паметници се намират и немалко места, където вместо очакваните форми на някой падеж е употребена именителната или винителната форма на името. Това се случва най-често след някои предлози, които съобразно със синтактичните закономерности на стария език са се съчетавали с някакъв друг падеж. През среднобългарската епоха се наблюдава и разрастване на предложно-падежните конструкции, което безспорно представя етап към окончателно занемаряване на падежните окончания, които постепенно прехвърлят главната тежест на своите синтактични функции върху предлозите.

Интересни са фактите, които се наблюдават в среднобългарските паметници във връзка с настаняването на аналитизма сред формите за сравнение на прилагателните. В някои паметници от XIV в. се наблюдава доста смела употреба на аналитични степени за сравнение. Такъв паметник е напр. *Т р о я н с к а т а п о в е с т*, в която не намираме и най-малка следа от замяна на падежни форми с аналитични конструкции сред съществителните, но в замяна на това откриваме някои съвсем свободно предадени аналитични форми на степени за сравнение сред прилагателните. Същото нещо характеризира и някои по-късни паметници от XV

и XVI в., писани на традиционен среднобългарски книжовен език, представящи в същност преписи на преводни литературни произведения от Иваналександрово време.

По такъв начин ние установяваме, че в периода от XII до XIV в. българският език е изживявал най-важните етапи на прехода от синтетизъм към аналитизъм. В края на XIV в. в по-големия брой български говори аналитизмът е бил господстваща черта в областта на имената. След този век в българските говори къде в по-малка, къде в по-голяма степен са се употребявали падежни форми само при имена, означаващи живи същества. Следите от тази привилегия на имена, а така също на местоимения, свързани с категорията одушевеност, личи и до днес в българския език.

В следващите параграфи ние ще се запознаем с някои типични езикови данни из среднобългарските паметници, които характеризират постепенното настаняване на аналитизма в българския език през среднобългарската епоха.

§ 86. НЕПРАВИЛНО СЪГЛАСУВАНЕ

Много типични доказателства за разнебитеното състояние на склонението през среднобългарския период са ония примери в паметниците, при които съществува несъответствие между падежа на дадена дума и падежа на нейните определящи части в изречението, обикновено прилагателни и причастия.

От Шафариковия триод (XII в.) ще изтъкнем следните два примера: *наоучи всѣхъ въ рождѣшииъ* (вм. *въ рождѣшихъ*) *словесем ти*; *наставниче мнѣханае снѣражшѣхъ са въ храмъ днѣ* и *людѣ проповѣдающе* (вм. *проповѣдашѣхъ*) *бжѣна, величѣна спсѣан*.

Из Добрейшовото ев.: *тацѣмъ* (вм. *тацѣмн*) *прнчѣмн мнозѣмн*; *вѣнѣде же въ нѣдѣ нарѣцаемаго скарнѣтъ сѣщѣ* (вм. *сѣща*) *въ чѣсла ѿбою на десѣте*, Лука, XXII 3.

Из Кюстендилския евангелски кѣс: *не зовѣхъ другѣхъ своихъ ... ни съседѣхъ богатѣ*, Лука, XIV, 12.

Из Софийския песнивец; *црѣ ... великааго їова* и *алеѣсандра право-славѣнѣша ... зра* (вм. *зраца*).

Из царските грамоти: *внѣмъ благовернымъ и стѣмъ, црѣмъ прѣже мене бѣхъ шнѣхъ* (вм. *бѣхъ шнѣмъ*) *порѣвновахъ*, Виргинска грамота.

Из Пражкото ев.: *нзѣ оустѣ божїи* (вм. *божнѣхъ*); *авѣатъ въ стѣгнахъ пѣтїи стоѣще молѣти са* (вм. *пѣтѣнѣхъ*); *искаше подобно врѣмене* (вм. *подобна врѣмене*); *мнѣхъ прокажѣн бѣхъ при еванген пророцѣхъ* (вм. *при еванген пророцѣ*); *бѣхъ же тоу водоносн камѣни шѣтъ лежѣше ... вѣмѣстѣшемъ* (вм. *вѣмѣсташѣ*); *нажѣхъ же бѣ мжѣ* (вм. *мжѣ*); *паде на лице свое* (вм. *лицѣ*).

Преписвачът на Врачанското евангелие погрешно схваща формата *дѣрън* като родителна във фразата на *дѣрън гроба*, Матей, XXVII, 60, и пише неправилно *възвѣдан камень еванкъ на дѣрън гроба*.

Понякога лишеният от здрав усет за правилна употреба на падежите среднобългарски писател механично и безсмислено нагажда падежа на дадено име към падежа на името, което го предхожда. В Добрейшовото евангелие напр. четем: не възста въ рождѣныхъ женахъ (вм. женами) болен ивана крѣтителъ, Матей, XI, 11. Троянската повест носи заглавие повѣсти о извѣстованныхъ вещехъ (вм. вещехъ). Сравни още следния пример от Григоровичевия па-

римейник: ѡбѣдѣ же адамъ ѡугѣ, женѣ своѣи и заченъшѣ (вм. заченъши) родъ канна. Из единъ октоихъ (Софийски) от XIII в.: мнѡгѡи носѣ пшеницѣ животнѣ, пнтажшаго вѣсѣкаа (вм. пнтажштѣжѣ). В Праккото ев.: въ прѣтѣчахъ вѣсѣхъ вѣсѣахъ (вм. въ прѣтѣчахъ вѣсѣа вѣсѣахъ). Най-запамятен от този тип са онези примери, при които към старинната форма за местен падеж въ *домѣ* механично се прибавя име или местоимение в дателен падеж. Така напр. във Врачанското евангелие срещаме съчетания въ *домѣ* своемѣ (вм. своемъ), въ *домѣ* твоѣмѣ (вм. твоѣмъ). Сравни още следното място в същия

памятник: и възпрѣтъ сѣ въ *домѣ* ѡковѣю (вм. ѡковѣи), Лука. I, 33.

От XIV в. започват да се явяват примери, в които приложението на име, означаващо лице, се поставят в родително-винителна падежна форма, без да се съгласуват с падежа на името. В Славословието към Иван-Александър (1337) четем: пѣснь възвѣмѣ хѡу црю... вѣнцѡдѣтелю... възсѣдѣжѣ даващаго намъ великаго воеводѣ. В приписка към Манасиевата хроника: скопѣ прѣдано бѣхъ емѣ романомъ, сына петра царѣ. Из Ряповия сборник ще отбележим следните характерни примери: прѣмѡчн сѣ... вѣрѣхъ сѣ мѣстѣ на столѣ своемъ, дрѣжша...; и въ другомъ братѣ, добродѣтелное житѣе жнѣжша; прѣмѡчн же сѣ и нѣмѣмъ братѣ копажша рѣкѣннѣ. В посочените образци можем да видим известно отражение на познатата тенденция в българския език да се използва при имена, означаващи лица, родително-винителната форма като обща форма.

§ 87. ОБЩА ФОРМА СЛЕД ПРЕДЛОЗИ

В паметниците от XII—XIV в. се срещат доста случаи, когато в съчетания на предлог с име или местоимение липсва задължителната съобразно със закономерностите на старобългарския език падежна форма при името или местоимението, които стоят било в своята представителна именителна форма или във винителна форма. Последната най-ясно личи при имената от *a*-основа. Сравнително взето, големият брой подобни примери в среднобългарските паметници ни кара да допускаме, че падежните окончания са изчезвали най-рано в предложно-падежните съче-

тания. Ето защо трябва да се приеме, че в развоя на българския език най-рано са изчезнали ония падежи, които още в старобългарски са се употребявали само с предлози. Това са били творителният и местният падеж. По-долу ще изтъкнем някои по-типични случаи.

ВЪ (с локално значение)

ЕЗ ПОТЪ АНЦА ТВОЕГО ЕСН ХАНАБЪ ТВОИ, Григоровичев паримейник.
ЖЕНА СЖИИ ЕЗ ТОЧЕННЕ КРЪЕН, Добрейшово ев., Лука, VIII, 43.
УСТА ЕДИНЪ НОЕ И СЖИИИ С НИМЪ ЕЗ КОЧЕГЪ, Хлудов паримейник.

ДА СИ ЕЗНАА Е МОНАСТЫРЪ, Ореховска грамота от 1348 г.
НИ ПОИ ПОСТАВЕНТИ НА СНАЖ Е СНА СЕЛА, пак там.
ЕЖЕ БЫТИ ЕЗ ДОБОЛСТВО И ИЗБОЛАНЕ, Зографска грамота от 1342.
ТОУ ЕЗ ЧРЕВО АДСКОЕ ЛЕЖИТЪ, Златоуст от XIII—XIV в.
ЕЗ КАПЕРНАУМЪ, Македонско ев., Иоан, VI, 59.
ДА ОУПРАЖИВАТ СА ЕЗ ЦРКВЪ, Ряпов сборник.
ВЪСТАВНОЕ ЕЗ СРЪДЦЕ, Пражко ев.
НЕ БЪ НИМА МЪСТА ЕЗ ОБИТЕЛЪ, пак там.
ИСКААСТА ЕГО Е СЪРЪДНИЦЪХ И ЕЗ ЗНАЕМЪ, пак там.
ЕЗ ЧТО ГЫБЕЛЪ СИ, пак там.

НА (с локално значение)

ЕЗРЕНТИ НА УНЪ ПОЛОУ, Добрейшово ев., Марко, VI, 45.
БЪ ЖЕ ЕДИНЪ ЕЗЛЕЖЪ И ОУЧЕНИКЪ ЕГО НА ЛОНО НОВО, пак там, Иоан, XIII, 23.

АЩЕ ЕЗДЕТЬ РОСА НА РЪНО СЕ, ДА ЕЗДЕТЬ СЪШЛА НА РЪНО СЕ . . . И БЫ
СЪШЛА НА РЪНО СЕ, Хлудов триод.

БЪ ДА ГО ПРОСТИ НА СЕН СЪЕ И НА БУДЕШИИ, Верковичев апостол.
Важно е следното място в Добрейшовото ев., където съчетанието на съветъ представя своеволна прибавка на преписвача: *якоу*
рѣдъ са члѣкъ на съветъ въ мнрѣ, Иоан, XVI, 21.

ОТ

И ДѢАНИЕ, Охридски апостол.

И СЛАЖЪ КЪ СЛАЖЪ, пак там.

ПОСЛА КЪ ТАЖАТЕЛЕМЪ РАБЪИ ДА И ТАЖАТЪЛИ ПРИНЕМЪ ПЛОДЪ, Добрейшово ев., Марко, XII, 2.

ДНЕНШЪ СА И ГЛАВЪИХЪ И ПАСТЫРИ КЪ НИМЪ, пак там, Лука, II, 18.

ПРИДЕ ИИСУСЪ И ПРИМАТЪСА, пак там, Марко, XV, 43.

и жена его ѿ дщери аронъ, Врачанско ев., Лука, I, 5.
 в гробѣ нже бѣ нстѣнъ ѿ каменъ (ед. ч.), пак там, Марко, XV, 46.
 ѿт сънымиши нжденжѣ, Македонско ев., Иоан, XVI, 2.
 на еднномъ ѿ сънымиши, пак там, Лука, XIII, 10.
 нцѣли многы ѿ неджы и раны, Кюстендилски евангелски къс,
 Лука, VII, 21.
 ѿ вѣсѣхъ грады, пак там, Лука, VIII, 4.
 нздан ѿ землѣ своа, Хлудов паримейник.
 ѿати болѣзнь ѿ душа его, пак там.
 ѿ сестрѣ, Хлудов триод.
 ѿ локѣ, в много среднобългарски пометници.
 ѿ черногорѣ, Виргинска грамота.
 ѿ градишта, пак там.
 ѿ кичаѣ, пак там.
 ѿ сѣвернѣ странѣ, пак там.
 ѿ четири вѣтри, Сречковичево ев., Матей, XXIV, 31.
 кже испита ѿ вѣхъ, Верковичево ев., Матей, II, 16.
 ѿт єдиннѣ странѣ, Троянска повѣст.
 ѿт вѣноушижъ господжѣ, пак там.
 ѿ іерлѣмъ, Търновско ев., Матей, XV, 1.
 нванъ нмѣашѣ ризы своа ѿт елѣси, Пращко ев.
 пси ѣдѣтъ ѿт крупницѣ падажштнхъ ѿт трапѣза, пак там.
 ѿт конецъ земан, пак там.
 ѿт книжннкѣ и фарисѣе, пак там.

ДО

до вѣрженне каменн, Добрейшово ев., Лука, XXI, 41.
 до сконченне вѣка, пак там, Матей, XXVIII, 20.
 до кѣна аже земѣ, Дубровнишка грамота ѿ 1230 г.
 до чѣтверты рѣ, Хлудов паримейник.
 до хѣтѣвскѣ брѣзѣ, Виргинска грамота.
 до междѣ, Ореховска грамота.
 до вѣрѣрѣ, Рилска грамота.
 до германцицѣ, пак там.
 до неанко вѣремѣ, Пращко ев.

ПО

посла ж по деа прѣд анцемъ своимъ, Кюстендилско ев., Лука, X, 1.

да не сѣдн никън елаецъ по дръжава цѣа мн, Виргинска грамота.
наследн(н)ци бѣдемъ по оупованне жнзнн вѣчнѣн, Струмишки апо-
стол.

по възмѣщенне воды, Македонско ев., Иоан, V, 4.

по сто н по пат десат, Пражко ев.

О

н земѣ о вскресенне его радуетъ са, Шафариков триод.

снове вашн о комъ бѣсъ изгонѣтъ бѣсы, Добрейшово ев., Лука XI, 19.
н ѡ манѣзмъ мон меташъ жребнѣ, Болонски псалтир.

НЗЪ

н нзѣе вѣнъ нзъ вѣсь, Добрейшово ев., Марко, XIII, 23.

нзъ бѣзнѣ, Загребски октоих.

нзъ едннѣ чашѣ, Троянска повест.

РАЗЕВЪ

разевъ жены н дѣти, Врачанско ев., Матей, XIV, 21.

да не метехсатъ з глобамы себастн нн прахторн цѣа мн разевъ [архн-
манрнтъ, Ореховска грамота от 1348 г.

не трѣбуемъ члсвогъ разевъ трѣзвеніе мнсан, Ряпов сборник.

РАДН

ѡ князь мношн вѣровашѣ въ него нѣ фарсенне радн не исповѣдахѣ,
Врачанско ев., Иоан, 42.

что се радн гибѣль бѣ, пак там, Матей, XXVI, 8.

ВРЪХОУ

н въложншѣ врѣхѣ глажеж его внннѣ напнсанѣ, Верковичево ев.,
Матей, XXVII, 37.

ПРѢЖДЕ

прѣжде възденженне крста, Добрейшово ев. (киноварна бележка).

прѣжде праздныкъ пасѣе, Македонско ев., Иоан, XIII, 1.

ПОСРЪДЪ

се азъ поснааа въ тако вѣща посрѣдѣ елькы, Кюстендилско, ев.,
Лука, X, 3.

посрѣдѣ трънне, Македонско ев., Лука, VIII.

въергошж ж посрѣ печь огньныж н горящжж, Хлудов паримейник.

ПРН

прн црьство багарское, Боянски надпис от 1258 г.

МЕЖДОУ

межъ прѣслопъ н межъ уграженнъ, Виргинска грамота от 1277 г.

§ 88. РАЗЛАГАНЕ НА РОДИТЕЛНИЯ ПАДЕЖ

Още в старобългарски родителният падеж за притежание е започнал да се измества от дателния падеж, който поема и неговите функции. Процесът е стигнал своя краен предел през среднобългарската епоха, когато вече в народния език родителният за притежание като отделна категория е съществувал в крайно ограничени размери, а по паметниците се е употребявал предимно по традиция.

В старобългарски се забелязва и друга тенденция за ограничаване на родителния падеж за притежание, именно чрез заместването му с притежателни прилагателни. Тая тенденция е намерила израз в многобройни случаи в старобългарските паметници, когато дадена родителна форма с притежателна функция в гръцките оригинали е била предавана чрез прилагателни притежателни в старобългарските преводи. Тенденцията е била в действие и през по-късния исторически живот на българския език и безспорно е допринесла за крайното ограничаване на родителния падеж за притежание. Нейната жизненост през среднобългарския период може да се установи с много примери в среднобългарските паметници, където намираме притежателни прилагателни вместо родителни или дателен притежателен в старобългарските паметници. Сравни следните примери из Добрейшовото евангелие: нѣси другъ кесаревъ, Иоан, XIX, 12 (кесаревн, Марийнско ев.); празднижъ въпръсочны,

Лука, XII, 1 (опръснокъ, пак там); гниъ виногради, Марко, XII, (винограда, пак там); плодъ виногради, Лука, XII, 2 (плодъ винограда, пак там). Интересни са следните два примера из Кюстендилския евангелски къс, в който прилагателните не са правилно съгласувани с имената, към които се отнасят: н се жена сѣщи въ точенне крѣвни, Лука, VIII, 43 (въ точенни крѣве, Марийнско ев.); тако капла крѣвни, Лука, XXII, 44 (ѣко н капла крѣве, пак там). Многобройни случаи от замяна

на родителни форми с притежателно значение в старобългарските паметници с прилагателни притежателни откриваме в Търновското евангелие. Но особено красноречиви са примерите, които се срещат в Троянската повест. От тях се вижда, че в народните български говори при собствените имена родителният падеж за притежание е бил напълно изместен от прилагателни притежателни. Така традиционната родителна форма се среща само когато собственото име е придружено от някакво приложение, напр. вѣстѣи хектора краалѣ, дѣщи агамена царѣ, овошницѣ фелеша краалѣ, мечѣ ореша краалѣ, но сравнително: пелешно море, въ прѣямомшево ерѣма, дворѣ менелашевѣ, на шимонѣте ерѣзе, шаломоничевѣ сынѣ, прѣднчевѣ сынѣ, братѣ александровѣ, какадановѣ отокѣ, боаше са глааса ацнаешевѣ, знаменне ацнаешевѣ, ацнаешевѣ жатѣна, по каалѣте прѣямашевѣ, орѣжне ацнаешевѣ, на ацнаешевѣ грѣе.

Аналитичните конструкции за изразяване на притежание в съвременния български език, именно съчетанията от предлог и а и обща форма на имената представят в същност по-късен развой на дателния притежателен падеж и нямат пряка развойна връзка със стария родителен падеж с притежателно значение. Те се явяват едва в новобългарските паметници от XVII в. нататък. Старият родителен падеж за притежание е бил изместен от дателен притежателен още преди да е бил засегнат от развойните тенденции към аналитизъм. В редки случаи старобългарските преводачи са придавали на някои гръцки родителни форми с немного ясно подчертано посесивно значение смисъл на родителни форми с аблативно (отделително) значение или със значение за произход. Тогава те са измествали гръцката форма с предложна конструкция, като са използвали предлог о т ъ. Такива са напр. следните места в Супрасълския сборник: мнози отъ страны прихощаахъ, 134, 15; ицѣльба отъ врача приносѣтъ, 308, 7; мнози плачѣ отъ прѣстоашнихъ быхѣ юго раан, 48. 2. Срещат се един-два примера от подобно естество и в старобългарските евангелски преводи. Посочените примери не могат да се вземат като свидетелство за разлагане на българския посесивен родителен в аналитична конструкция с предлог о т ъ. Българският език познава като заместници на стария родителен падеж само конструкции с предлог и а. Конструкции с предлог о т ъ, които се срещат във влахо-български грамоти от XV в., а така също в някои съвременни български диалекти, са възникнали под чуждо (румънско, гръцко) влияние.

Чистите родителни форми с аблативно (отделително) значение още през X—XI в. са били замествани от предложни конструкции с предлог о т ъ. Сравни напр. следните примери из Супрасълския сборник с приглаголен аблативен родителен падеж, изразен чрез предложно-падежни конструкции (избрани са такива примери, срещу които в гръцките оригинали стоят чисти родителни форми): да и разбонника себодитѣ отъ належаштихъ кимъ злавъ, 483, 18; да ны отъ неправды работи изымѣтъ и отъ нечестна избавѣтъ, 480, 13; себодженн быхѣтъ отъ жъз днавола, 279, 23; нже лазара раздрѣши отъ

жъзъ сьмрътънънхъ, 431, 28; не нмамъ оубоати са отъ бога еашего, 264, 10; отъ заблаждениа обратити, 342, 19, отъстѣпихи отъ сътворенъшааго ма ба, 150, 1; оутан са отъ старца чьстнааго; 283, 18; да ни отълаженъ бѣда отъ стѣнхъ мжжъ, 15, 28; отъ свожъ вѣры отъпаждѣтъ, 58, 9, и т. н. Срещат се случаи, когато чист и предложен родителен падеж с аблативно значение стоят един до друг, напр. отъмѣштѣ са вьсѣхъ нхъ н отъ сьнъца н отъ лѣны н отъ зѣздъ н отъ огнѣ, Супрасълски сборник, 260, 29. С предложно-падежни конструкции е бил заместван още в старобългарски и применният родителен падеж с аблативно значение, сравни напр. оубогън же отъ всего сего свобода кѣтъ, Супрасълски сборник, 492, 15; штоуждѣ кмь отъ нхъ, пак там, 261, 1. Сравни още следните два примера из Супрасълския сборник, в които при наречието кмь стоят чист и предложен аблативен родителен: да н бога ма кмь сътворитѣ... да бѣ ма кмь отъ сьна кже видѣхъ сътворнаъ, 366, 28.

Едва ли можем да се съмняваме, че чистият родителен падеж с отделително значение се е чувствувал вече като архаизъм през X—XI в. От друга страна, в течение на среднобългарската епоха падежната форма от предложните конструкции е започнала да отпада и да се замества с обща (стара именителна или винителна) форма. Пряко засвидетелствуваните примери за този процес са малко. Сравни приведения в § 87 пример из Хлудовия паримейник *ѡати болѣзнь ѡ душа его*. В Болонски псалтир обаче намираме фраза *всѣкѣ радость аншнхъ са*, която представя контаминация от архаична конструкция *всѣкѣмъ радости аншнхъ са* и от обикновената за говора на преписвачите нова конструкция *отъ всѣкѣ радости аншнхъ са*. Същото нещо наблюдаваме и в Пражкото евангелие, където срещаме следната фраза: *что аншени вьсте вѣм. чѣсо аншени вьсте*. Прякото допълнение на глагола *тѣбѣвати* е стояло в старобългарския език в родителен падеж, който е имал аблативен смисъл. Примерът *како бо посѣбна вьсѣмогы тѣбѣветѣ* в един среднобългарски Златоуст от XIII — XIV в. свидетелствува за настаняването на общата форма и при този глагол. И прякото допълнение на глагола *отѣштити* е престанало вече в среднобългарския период да се поставя в родителен падеж, сравни напр. *отѣштити ремѣнь сапогѣ*, Пражко ев. Посочените в § 87 случаи из среднобългарските паметници, когато предлогът *отъ* с основно значение на *откъсване*, *отделяне*, *отдалечаване* се съчетава вече с обща форма, могат да ни послужат като достатъчно основание, за да допуснем, че общата форма се е настанявала бърже в среднобългарския период и при *от*-конструкции, замествани на стария родителен падеж с аблативно значение.

Близък по значение на аблативния родителен падеж е бил паритивният (частичният). Някои от чистите форми на този тип родителен падеж са започнали още през X—XI в. да отстъпват място на предложно-падежни конструкции. За това имаме изобилни дан-

ни в старобългарските паметници, сравни напр. аште проашаше кто отъ ннштнхъ, Супрасълски сборник, 207, 11; коанко отъ нашнхъ онмъ на ратн падоша, пак там, 91, 11; ннчтоже отъ вьсего того тьчно ксть, пак там, 87, 29; мнози отъ стоаштааго тоу народа, пак там, 2, 27; ерже да оудартъ едного отъ стьнхъ, пак там, 74, 14. Същата тенденция е съществувала и през среднобългарско време, което проличава в много среднобългарски паметници на такива места, където запазената в старобългарските паметници безпредложна употреба на партитивен родителен падеж е заменена с предложна, сравни следните примери из Кюстендилския евангелски къс: едного ѿ малыхъ снхъ, Лука XVII, 2 (така е във Врачанско ев., но в Зографското малыхъ снхъ едного); тако оубо и вьскъ ѿ васъ, Лука XIV, 33 (вьскъ васъ, Зографско ев., в Марийнското с предлог); посла деа ѿ оученикъ свои, Лука XIX, 29 (оученикъ своихъ, Марийнско ев.).

Типичен за развоя на българския език обаче се явява фактът, че не навсякъде партитивният родителен падеж се разлага в предложна конструкция. В много случаи както след числителни, така и след думи, изразяващи някакво количество, на мястото на зависещия от тях партитивен родителен падеж се явява направо обща форма. В среднобългарските паметници ни са засвидетелствувани примери само от този развой на стария партитивен родителен падеж. Сравни следните примери: многоъ народъ люде, Добромирово ев.,

Лука, XXIII, 27; и прѣбѣ тѣ днѣ много, Врачанско ев., Иоан, IV, 40; много множество люде, пак там, Лука, VI, 17; и вѣставише все множество нхъ архидеяне же и книжници, Кюстендилско ев., Лука, XXIII, 1. Този пример е особено ценен, тъй като именителните форми са прибавени свободно от преписвача към евангелския текст; нѣтъ народъ многоъ мытарн, пак там, Лука, V, 29; на мало неджинны ездожи ржце, Добрейшово ев., Марко, VI, 5; множество грѣхъ, Загребски октоих; еанко сътворъ господъ знаменнѣ и чюдеса, Струмишки апостол; еанко днѣса сътвори богъ, Соф. песнивец; събраеъ и тѣ множество своихъ изманы и кое, Хроника от XV в. Примери с обща форма след числителни: пять тысяща, Добрейшово ев., Марко, VII, 19; е. же бѣ ѿ ннхъ бѣлаа, пак там, Матей, XXV, 2; бѣа область нмзы надъ десатникъ грады, пак там, Лука, XIX, 17; сѣте него. т. мже прокажены, Лука, XVII, 12; нѣст оу нас ваште тѣкмо патн хѣбы и рыбы деъ, Пражко ев., Лука, IX, 13; пять хѣбы ачнены, пак там, Иоан, VI, 9; прѣдошъ же и а. катъгы, Хроника от XV в.

Лишен от здрав усет за правилна употреба на партитивния родителен падеж, среднобългарският писател поради своето престараване да спазва правилата на старобългарския език е допускал и друг род „грешки“, различни от приведените по-горе. В Сречковичевото и в Пражкото евангелие се срещат родителни форми и след

числителното чѣтырѣ, напр. чѣтырѣ тысьщѣ, което не е в съгласие с нормите на старобългарския език.

Старият партитивен родителен падеж, който се е употребявал след някои глаголи, също така е започнал да се пренебрегва в среднобългарския период и да се замества с обща форма (винителен падеж). При глагола възкоушн напр. още в XII в. се явява винителен падеж, сравни жъць възкоушъ, Шафариков триод. Сравни още фразата възкоушъ сѣмрътъ в Болонски псалтир. Примери с други глаголи: блаженн алычѣшн и жъждѣшн правѣж, Болонски псалтир (сравни в старобългарския евангелски превод блаженн алычѣшн и жъждѣшн правѣды); и пѣть его възкоушѣтъ сѣло, пак там; възышѣтъ славеж анца его, пак там; възыска бо бѣъ сѣзы, Соф. песнивец; знаменне просѣтъ, Струмишки апостол; мати . . . просѣшн нѣчто, Добрейшово ев., Матей, XX, 20; что ан нрѣшн, Александър вехти; крѣвъ и ѿ рѣкъ твоєю нзышѣж, Ряпов сборник; чѣсо прошѣ, она же рече главеж (вм. главы) ноана крѣстителя, Пращко ев.; чаѣшннмъ избавленне, пак там.

С предлог е започнал да се изразява още в старобългарския език и родителният падеж за означаване на произход, сравни напр. следния пример из Супрасълския сборник: отъ болгарьска рода сѣшѣ, 202, 14. Нямаме обаче данни за появата на предлог отъ при родителния падеж за сравнение. Единични примери с предложни конструкции при сравнителната степен на прилагателните се явяват в паметниците от XIII в. нататък, сравни следния [пример в Манасиевата хроника: от тебе лютеише.

Родителният падеж на прякото допълнение на глаголи с отрицание е бил широко заместван с винителен падеж в среднобългарската епоха. Примери за това могат да се открият още в най-ранните среднобългарски паметници. Ще приведем някои от тях: не враждѣш на чѣка ашѣтъ да ннчсѣже (сѣдѣтъ) на та злая, Григоровичев паримейник; не пнѣте крѣвъ его, Добрейшово ев., Иоан, VI, 53; снндох бо с несе да не творѣ вождъ моѣж, пак там, Иоан, VI, 38; не встѣаежъ васъ снрѣз, пак там, Иоан, XIV, 18; нѣж ннкто же възложн нанъ рѣкѣж, пак там, Иоан VII, 44; не носнѣ . . . сапогы, Кюстендилско ев., Лука, X, 4; ннчто же не възмѣте на пѣтъ, пак там, Лука, IX, 3; аще мѣсѣа и пророкы не послѣдѣшѣтъ, пак там, Лука, XVI, 31; вождъ не възкоушѣлъ, Езоп; нѣде смѣреннѣ нѣ, Ряпов сборник; он же не хотѣ прнати дары, Хроника от XV в.

§ 89. РАЗЛАГАНЕ НА ДАТЕЛНИЯ ПАДЕЖ

Дателният падеж, след като поема службата на родителния падеж за притежание, запазва, сравнително взето, най-дълго своята жизненост в живота на българския език. Доказателство за това може да служи и фактът, че между оцелелите остатъци от някогашната флексия в съвременните български диалекти най-многобройни са формите на дателния падеж. Слаби заченки от загуба на пра-

вилния усет за употреба на дателен падеж, както и на заместването му с конструкции с предлог и а и винителен падеж се срещат в българските паметници от XII—XIII в. Примери от първия тип откриваме при по-редките категории на дателния падеж, които очевидно най-рано са избледнявали в съзнанието на говорителите. Така напр. дателният падеж, означаващ целта на движението, който намираме на следното място в старобългарския евангелски превод *шѣдши до мѣстѣ*, Марко, VII, 30, в Добрейшово евангелие е заменен механично с обща форма *шѣдши до мѣстѣ*, като е избягнато да се употреби някакъв предлог. В Македонското евангелие на поп Йован е изпусната дателната форма *тѣбѣ* със същото значение в

изречението, което в старобългарските паметници гласи: *се црѣ тѣво градѣтъ тѣбѣ кротѣкъ*, Матей XXI, 5. Механична замяна на дател-

ни форми с обща форма намираме още в следните примери: *повѣно е црѣво некое зръно горѣшнично*, Врачанско ев., Лука, XIII, 19; *ѡподобѣтъ са црѣво некое десѣтъ дѣтѣ*, Иваналександрово ев., Матей, XXV, 1. Първите замени на дателни форми с конструкции с предлог и а и винителен падеж откриваме в Болонския псалтир. Те са следните: *поношаахъ бо бѣхъ на чѣка, порадоуѣтъ са на црѣ*; *дѣша же мои възрадоуѣтъ са на га*; *сего радн приидѣ, да не порадоуѣтъ са на чѣка бѣхъ*; *и томъ бо блажѣтъ са вси върѣбѣзѣши на ха*. Няма съмнение, че през среднобългарския период конструкциите с предлог и а и винителен падеж като заместници на дателния падеж са били в непрекъснат възход в българските народни говори. Но те трудно са прониквали в паметниците. В Троянската повест намираме следа от тях само на едно единствено място, сравни *сън фарнѣжъ подобенъ естъ подоброгѣ вѣтеза а снѣ орѣжѣ на егѣвъ ширѣтън плѣщи и сън шѣнтъ на егѣвъ крѣпкъа мышѣ*. В това място от повестта пред общата родително-винителна форма за лице (*подоброгѣ вѣтеза*) не е употребен предлог и а. В следващите части на изречението предлогът и а е свързан с местен и винителен падеж. Успоредната употреба на тези две съчетания с еднакъв смисъл не трябва да ни учудва. В среднобългарските паметници не са били рядкост случаите, когато съчетания на предлог и а с местен падеж са имали значение близо до дателното.

Както изтъкнахме вече, остатъците от дателен падеж в съвременните български говори са повече на брой, отколкото остатъците от който и да било друг падеж. Не ще съмнение, тези остатъци са се намирали в още по-голямо количество в българския език през XVI, XVII, XVIII и XIX в. Те са се срещали предимно при имена, означаващи лица. За това ни свидетелствуват паметниците от изброените векове. Понякога към остатъците от дателния падеж се е поставял предлог и а. Такива случаи имаме напр. в българските:

седмоградски текстове от XVI в., сравни на моје душі леѣина. Очевидно това е ставало под влияние на широко разпространените в българския език по това време конструкции с предлог на и обща форма, заместници на стария дателен падеж, за да се засили изbledнелият смисъл на архаичния остатък. Предлог на не е могъл в българския език да бъде свързан с някаква дателна форма, докато тя е била напълно жизнена. Примерът на *всѣмѹ домѹ*, който проф. Л. Милетич извече от Хлудовия триод, представя също така съчетание на предлог на с дателен падеж и свидетелствува ясно, че дателните окончания са загубили своята жизненост в български език през XIII в., от когато произхожда споменатият среднобългарски паметник.

§ 90. ДАТЕЛЕН САМОСТОЯТЕЛЕН

Първите признаци от разколебаване на дателния самостоятелен падеж се наблюдават още в старобългарските паметници, сравни *онѣмѹ молашѣ са кмѹ вѣ. молашѣмѹ*, Супрасълски сборник, 130, 21. Тия случаи са вече доста чести в среднобългарските паметници. Сравни следните примери: *вѣзѣшѣ нма въ корабѣ*, Добрейшово ев., Матей, XIV, 32; *недоумѣаѣѣ са нмѹ*, пак там, Лука, XXII, 4; *сѣшѣшѣ са тѣмани народа*, пак там, Лука, XII, 1 (*сѣзмѣшѣмѹ са тѣмамѹ народа*, Марийнско ев.); *нѣсѣ бѣшѣн въ вѣтани*, Драгийно ев., Матей, XXVI, 6 (*нѣсѣ же бѣзѣшѹ*, Зографско ев.). В Шафариковия триод от XII в. намираме един пример от пълно разпадане на конструкцията, сравни *празникѹ законнѹ прѣполовѣшѣ* (черковно-славянски *празникѹ законномѹ прѣполовѣающѣ са*).

Изbledняване на усета за типичните особености на дателния самостоятелен падеж през среднобългарската епоха проличава и от ония места в среднобългарските паметници, където му се придава значение на отделно, самостоятелно изречение, напр. *вѣтшааѣѣма же нма жѣба и рѣша*, Кюстендилско ев., Лука, XIX, 33; *наводнѹ же бѣвшѹ и припадѣ рѣка храмнѣ тон*, пак там, Лука, VI, 48; *пришѣшѹ же емѹ въ домѹ и прѣстѣпнѣта сѣпѣца*, Врачанско ев., Матей, IX, 27.

Докато примерите, при които се явява неизменна причастна форма, представят етапи от заместването на дателния самостоятелен падеж с деепричастна форма, останалите примери са етап от прехода на дателен самостоятелен падеж в самостоятелно или подчинено изречение. И единият, и другият краен резултат в развоя на дателния самостоятелен падеж са били вече налице през среднобългарския период в народните български говори. В паметниците обаче са отразени оскѣдно. В Добрейшовото ев. откриваме един пример от замяна на дателния самостоятелен падеж с обикновено изречение, сравни *аниаваѣ вложѣ са въ сѣѣ нѹдѣ снѣмонѣмѹ*, Иоан,

XIII, 2 (АНТВОЛОУ ЮЖЕ ВЪЛОЖИШЮ ВЪ СЪДЪЦЕ ЮДАЪ СИМОНОВУ, Зографско ев.). Приставно темпорално изречение вместо дателен самостоятелен падеж откриваме във Физиолога от XVI в.: ТОМУ ДА ЪА ПОГАЖДА НА ЗЕМАЖ ВМ. ТОМУ ГЛАДАЖШТУ НА ЗЕМАЖ.

§ 91. ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЯ НА ПРЕДЛОГ НА

Както отбелязахме вече (вж. § 89), първите слаби следи от замяна на дателен падеж с предложна конструкция, състояща се от предлог *на* и винителен падеж, се срещат още в паметници от XII—XIII в. С течение на времето тези конструкции постоянно са се разширявали, като са започнали да се явяват и на мястото на притежателния дателен падеж. От XV в. нататък в българския език те стават редовни изразители на старите родителни и дателни падежни отношения. Предлогът *на* загубва напълно конкретното си лексикално значение и се превръща в граматическо средство за изразяване на тия отношения. При имена, означаващи живи същества, предлогът *на* се е свързвал с тяхната родителна форма, която, както е известно, е изпълнявала при тях и служба на винителен падеж.

Исходното положение, от което в българския език е започнало разрастването на конструкциите *на* и винителен падеж като заместници на дателния падеж в неговите разнообразни функции, е представлял винителният падеж за цел, за предназначение, който в старобългарския език е могъл да бъде придружен с предлог *на*, сравни *азъ на се родихъ сѧ* и *на се приидъ*. При ясно подчертаната тенденция в развоя на българския език винителен падеж, придружен от някакъв предлог, да се явява заместник на всички косвени падежи (вж. примерите в § 87) съвсем естествено на мястото на стария дателен падеж са започнали да се явяват винителни форми, придружени от предлог *на*, т. е. такива предложни съчетания с винителен падеж, които смислово са стояли най-близо до дателния падеж. При някои от тия съчетания предлогът *на* още в старобългарски е имал значение „към“, т. е. значението на предлога *къ*, сравни напр. *благъ естъ на неѣзблагодатѣнѣмѣ* „благ към неблагоприятните“. Типични са и следните примери из Болонския псалтир, в които предложни конструкции с *на* и винителен падеж са употребени успоредно с конструкции, съдържащи предлог *къ* и дателен падеж, при което е ясна пълната семантична прилика между

ТЯХ: *іакѡже жѡдаеть еленъ на источникы водныѣ* тако жѡдаеть *дша моя къ тебѣ бже*; *еленъ естъ теплъ себѣ* и *присно тѣштнтъ сѧ на воды*, но сравненіи *длъженъ естъ любоуѣ дшеченоу* іакѡ жѡждѣ *тѣшатн сѧ къ боу*.

Свойството на предлога *на* да изразява дателно отношение проличава между другото и от факта, че посредством него и местен падеж (по-рядко винителен падеж) се превежда гръцкият предлог

е:з, когато последният е имал значение близко или напълно еднакво с дателния падеж. Понякога на мястото на така употребения гръцки предлог в старобългарските паметници се явяват чисти дателни форми, сравни напр. нъ сн еса створатъ вамъ за нма мое, Иоан, XV, 21 — ἀλλὰ ταῦτα πάντα ποιήσουσιν εἰς ὑμᾶς διὰ τὸ ἐνομά μου; приимѣте се и раздѣланте себѣ, Лука, XXII, 17 — λάβετε τοῦτο καὶ διαμερίσατε εἰς ἑαυτοὺς. Понякога в старобългарския език на мястото на този гръцки предлог се явява предлог н а. Такъв е напр. следният случай: купн егоже трѣбѣмъ на праздникъ, Иоан, XIII, 29 — ἀγοράσων ὃ χρεῖαν ἔχομεν εἰς τὴν ἑορτήν. Докато в първия от посочените примери гръцката конструкция с глагол п р а в я и предлог εἰς е приведена с чиста дателна форма, в среднобългарските паметници на мястото на подобни конструкции се явява предлог н а и местен падеж. Особено чести са тези случаи в Болонския псалтир, напр. кѣто бо забѣти можѣтъ вѣрнѣхъ множество благодѣи бжнѣ, жже створи на чѣцѣ; неєзможно оуму чачю величѣства постигнѣти бжнѣ чѣбнѣ неже створи на чѣцѣ; правѣа хѣа, жже сѣдѣла на чѣцѣ, прѣбѣаєтъ вѣчѣна; жже бо истинѣ створи на чѣцѣ спѣ разорити са не можѣтъ, нъ прѣбѣаєтъ въ вѣкѣ, вѣка; многы бо радн мѣти своєѣ, жже хотѣаше створити на чѣцѣ, сѣздаєтъ вѣѣ; дѣло тѣмнѣ, еже сѣдѣла бѣ на чѣцѣ, въ правѣа и истинѣ прѣбѣаєтъ; дѣло бо бжнѣ вѣлѣпота и слава єго, еже сѣдѣла на чѣцѣ, прѣмѣ ему нѣповѣданнѣ; еже єсть ннѣ прѣбѣло за многѣ єго мѣноєть, жже створи на чѣцѣ. В Болонския псалтир намираме конструкции с н а и местен падеж, близки до значението на дателния падеж, и след други глаголи, напр. толѣмн бо слоѣж бѣ приложн лѣвѣн ѣже на чѣцѣ; разумѣжѣ вѣрнн мѣноєти гнѣ, бѣвѣшжѣ на чѣвѣцѣ толѣма бо оутѣрдн бѣ мѣноєть своѣ на чѣцѣ; многы бо мѣноєти бжнѣ и сѣдѣла на чѣвѣцѣ бѣшѣ.

За жизнеността на тези конструкции в българския език свидетелствува фактът, че във втората половина на XIII в. ги откриваме в текстове, които не почиват върху гръцки оригинали. Така във Виргинската грамота от 1277 г. четем: да не възима на црковнѣ чѣвѣцѣ никто владѣщн, развѣ да сн възима црква на своємъ сн чѣвѣцѣ.

Тези своего рода начини за изразяване на дателно отношение са отстъпили с време място на конструкции с н а и винителен падеж. Те обаче ни убеждават, че в развоѣ на българския език съчетанията с н а и винителен падеж, изразители първоначално на целния винителен падеж или на винителния падеж с директивно значение, лесно са могли да разширят своите функции и да станат изразители и на дателния падеж във всичките му значения, включи-

телно с притежателното. Причината се е криела в особената семантична еволюция на предлога и а, който, както посочихме по-горе, в определени случаи или се е уеднаквявал смислово с предлога къ, или е приемал службата да изразява чисто дателно отношение. Пълната граматикализация на предлога и а е била вече постигната през XV в. В седмоградските текстове от XVI в., както видяхме, остатъците от стария дателен падеж се подсилват понякога с предлог и а, което свидетелствува, че изразяването на дателния падеж чрез напълно граматикализиран предлог и а и обща форма е било напълно развито явление в българския синтаксис.

§ 92. ВИНИТЕЛЕН ПАДЕЖ КАТО ОБЩА ФОРМА

От XII в. нататък винителният падеж е започнал да се употребява като обща форма след предлози (вж. примерите в § 87). Процесът се е развил постепенно и вероятно неравномерно при всеки отделен предлог. Традиционният език на среднобългарските паметници не ни дава възможност да установим подробностите на неговия развой. Обстоятелството, че остатъците от родителен падеж, употребявани днес предимно като адвербиални изрази в народните говори и в литературния език, се срещат изключително след предлози (напр. от рѣкѣ, до земли, от глади и т. н.), ни позволява да допуснем, че при известни случаи процесът е протичал по-бавно при тоя падеж.

След като се е бил настанил като обща форма след предлози, винителният падеж е започнал да се употребява и на мястото на именителен падеж в единствено число на имената. Това личи добре при имената от а-основи, при които именителната и винителната форма са били ясно разграничени с различни окончания. В голяма част от съвременните български източни говори общата форма на имена като гора, коса, ръка гласи горѣ, косѣ, ръкѣ и възлиза към стар винителен падеж горѣ, косѣ, рѣкѣ. Когато еро-вата гласна, наследница на ѡ, е оставала вън от ударението, тя се е доближавала по своя гласеж до редуцирано а. Ето защо в редица източни български паметници от новобългарския период общата форма на имената от а-основа се предава ту с окончание -а, ту с окончание -ѣ. Факторите, които са обуславяли това разграничение при предаването на винителната форма на имената от а-основи, са били налице още през среднобългарския период. В редица среднобългарски паметници намираме случаи, когато винителната форма на имена от а-основи се предава с окончание -а, което е представлявало редуцирана гласна а, получена от неударена гласна ѣ, сравни напр. следните места от Врачанското евангелие: прѣнеси рѣка твоѣ; нощта ѣ въсѣка ѣра; вечерѣ твораше. Из Хлудов паримейник: да нѣси трава селна; възлюбихъ красота; нощѣмъ дѣша мѣмъ; да ти прѣзвѣжъ жена донанца; вношѣмъ бже мѣтва мѣмъ. В среднобългарските паметници именител-

ната форма на имената от *a*-основа продължава да се предава по традиция със старото окончание -а. Не е могло обаче да не намери отражение и настаняването на винителната форма на нейно място, което е било типичен процес в развоя на народния език, сравни напр. следните примери из Врачанското евангелие: *да иммондѣтъ ѿ мене чашѣ снѣж*; *каѣ бо полѣзѣ бѣдѣтъ*; *гдѣ смѣ юношѣ*; *нѣѣ дѣшѣ можѣ възмѣти сѣ*; *почаѣѣ вѣшѣ въ радѣсть прѣдѣтъ*.

В съвременния български литературен език общата форма на имената от *a*-основи има традиционното *a*-окончание, т. е. окончание на стария именителен падеж. Същото окончание е характерно и за голям дял от съвременните български говори, където най-често то е резултат от късно фонетично развитие на винителното окончание -ѣ в посока към *a*. Не е изключена обаче възможността в известни части на българския език старата именителна форма да е оцеляла пред напора на винителния падеж.

Поради пълната омонимия в окончанието на именителен и винителен падеж ед. ч. при останалите категории имена взаимоотношението между тези два падежа при тях не изпъква ясно. Но трябва да се предположи, че употребяваната днес обща форма на тия имена е свързана по-скоро със стария винителен падеж, отколкото с именителен падеж. Това се вижда от членуваните форми на имената от *i*-основи *скръбѣтъ*, *старостѣтъ*, *младостѣтъ* и т. н., които в този си източнобългарски фонетичен облик могат да възлизат само към по-стари винителни форми *скръбѣ-тъ*, *старѣсть-тъ*, *младѣсть-тъ*.

Във формите за множествено число при по-големия брой на съществителните е съществувала омонимия в окончанията за именителен и винителен падеж. При имената от *o*-основи м. р. тя е настанала след заличаването на разликата между *n* и *ъ* (*гдѣн* им. пад. — *гдѣѣ* вин. пад.). Съществувало е разграничаване във формите за им. и вин. пад. при малкия брой съществителни м. р. на *jo*- и *i*-основа (сравни *конѣ* им. пад. — *конѣѣ* вин. пад., *пѣтъѣ* им. пад. — *пѣтъѣѣ* вин. пад.), а така също и при съществителни имена м. р. на *o*-основи, окончавачи на задноезични съгласни *з*, *к*, *х*. Следователно ние сме лишени от надеждно мерило при по-голямата част от съществителните да установим с кой падеж — именителен или винителен — е свързана тяхната съвременна форма за множествено число. От някои факти из историята на посочените и по-горе категории съществителни, които са имали различни окончания за им. и вин. пад. мн. ч., може да се заключи, че днешната тяхна обща форма за мн. ч. представя именителен падеж. Така напр. днешните общи форми *конѣ*, *царѣ* не се свързват генетично с техните стари винителни форми *конѣѣ*, *царѣѣ*, а с по-късни техни именителни форми *конѣ*, *царѣ*, проявили се под влияние на съществителните с *i*-основи. Ние разполагаме с известни немногобройни примери в среднобългарските паметници, от които се вижда, че в съчетание с

§ 94. ПРИЧИНИ ЗА РАЗПАДАНЕ НА ПАДЕЖНИТЕ ФОРМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Преходът от синтетизъм към аналитизъм в областта на имената, който преживява българският език, е една от най-забележителните неговии особености. С този свой развой той се отделя рязко от останалите славянски езици, които, общо взето, се отличават с богата флексия и познават само далечни наченки на аналитизъм.

Въпросът за причините, които предизвикват разпадането на падежните форми в българския език, е един от най-трудните за разрешение. Състоянието, в което се намира науката за българския език днес, не ни дава много сигурни податки за един напълно решителен отговор на този въпрос.

С голяма популярност се ползуваше доскоро теорията за фонетичните изравнения, които се взимаха за единствена причина, пораждаща склонност към аналитизъм. Според тая теория особеното развитие на гласните в българския език или, по-точно казано, фонетичните сближения на редица гласни, които са се намирали в падежните окончания (ж и ѿ, ѿ и ѿ, ѿ и ж, ѿ и ѿ; ѿ и ѿ), е допринесло за избледняване на флексията, за заличаване на границите между отделните падежи и за възникване на обща форма. Тая теория на пръв поглед можеше да се възприеме като доста вероятна. Тя лесно печелеше привърженици, защото промените в изговора на гласните се изтъкваха често в езикознанието като главна причина за развой към аналитизъм и в редица други езици, напр. в романските езици и в гръцкия език. Все пак фонетичните изравнявания в окончанията не могат да се взимат за единствена причина при обясняване на загубата на флексията в българския език. Не са редки случаите в съвременните славянски езици, където се е стигнало чрез естествен звуков развой или чрез морфологична аналогия до големи изравнявания в падежните окончания поне до такава степен, до каквато са могли да се проявяват те и в областта на българската флексия. Въпреки това славянските езици пазят напълно здраво своята синтетична система.

В науката се създаде и друга теория за загубването на склонението в българския език. Това беше схващането, според което главната причина за зараждането на аналитичен строеж в българския език се търсеше в засилената употреба на предлозите. Няма съмнение, че ролята на предлозите в аналитичните езици е от голямо значение. С тяхна помощ се изразяват старите падежни отношения и в същност те правят излишна флексията на имената. Но и засилената употреба на предлозите не може да се вземе като единствена причина за разпадането на падежните форми. Засилена употреба на предлози се среща в много езици, които пазят старата си именна флексия. Такова е положението в днешните славянски езици, в които се наблюдава чувствително по-широка употреба на предлози в сравнение с по-старите периоди на техния развой. Въпреки

това тези езици пазят своето склонение. Засилена употреба на предлози се наблюдава и в среднобългарски. Без да отричаме следователно ролята на предлозите за ограничаване на падежните форми, ние не можем да ги сметнем за единствена причина при загубата на падежите в даден език.

Много учени предполагат, че загубването на склонението в българския език е последица от пряко чуждо влияние. Още от времето на най-старата генерация слависти (Копитар, Миклошич) се създаде теорията за влиянието на езика на старите траки и илири върху аналитичния развой на българския език. Тая теория има привърженици и до днес. Според нея разпадането на склонението в българския език е станало поради смесването на прастаро балканско население от траки и илири с поселилите се тук в VI—VII в. славяно-български племена. Старото балканско население е било в огромната си част славянизирано, но в замяна на това то е упражнило силно влияние върху езика на българските славяни, като с определило основните насоки на неговия развой. Трако-илирийската теория има много слаби страни. Преди всичко науката много слабо познава особеностите на езика на траки и илири. Напълно е неизвестно дали тези езици са се отличавали с аналитичен строеж, за да могат да упражнят съответно влияние и върху славяно-българския език. От друга страна, дълго време преди идването на славяните на Балканския полуостров огромната част от старото тракийско и илирийско население е била романизирана или елинизирана. Доколкото е имало все още трако-илирийско население със запазен свой говор, то не е представляло някакъв издигнат в културно отношение етничен слой, способен да оказва толкова мощно влияние върху новодошлите славяни. Че трако-илирийската теория е напълно неудържима, се вижда ясно от синтетичния характер на старобългарския език. Да беше развойт към аналитизъм в българския език последица на влияние от страна на езика на траки и илири, това влияние без друго щеше да намери отражение още в старобългарския език, в основата на който бе легнал един от племенните български диалекти от втората половина на IX в. Очевидно е, че разпадането на падежните форми в българския език трябва да бъде отнесено към много по-късна епоха.

Трако-илирийската теория бе подменена в по-ново време у някои учени (Ягич, Байганд) от румънска теория. Предполагаше се, че мощното румънско влияние е било упражнено в по-късна епоха, именно в периода на втората българска държава. И тази теория има много слаби страни. Обективни факти, които се наблюдават в българския и румънския език, ни свидетелствуват в същност, че при формирането на румънския език силно влияние е било упражнявано от българския език, а не обратно.

В прехода от синтетизъм към аналитизъм в именната система на българския език трябва да виждаме сложен процес, в който вътрешните закони за развой на езика се преплитат с външния, които

идат от специфичната балканска среда, от разнообразните връзки, в които влиза българското население главно с романизирано и елинизирано население, в резултат на което се създават общи развойни тенденции във всички балкански езици. Още при идването си на Балканския полуостров българските славяни заварват тук романизирано и елинизирано население, което е познавало в своята граматична система малък брой падежни форми. В българския език обаче тенденцията към аналитизъм се заражда по-късно, когато вследствие на самостоятелния развой на звуковата система на езика се създават необходимите условия за по-решително нарушаване на старите склонитбени форми. Не е правилно да се допуска, че значението на аналитизъм в българския език е имало още в VI, VII и VIII в. Солунският диалект със своя ясно подчертан синтетичен характер се противопоставя на такова твърдение. Неприемливо е да се допуска, че този диалект се е отличавал чувствително от останалите български диалекти през IX в. Началото на процеса към аналитичен строеж следователно трябва да се постави след IX в., когато българският език поради действието на своите вътрешни закони започва да променя звуковата си система. С течение на времето тия промени са довели до чувствителна омонимия във формите на някои склонения. Без влияние на средата обаче тоя процес би спрял дотук. Влиянието на средата при дадените условия в българския език поражда закона за развой към пълен аналитизъм в областта на имената.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. УВОД

- Бернщейн, С. Б., К вопросу о периодизации истории болгарского языка, Известия Акад. Наук СССР, т. IX вып. 2, 1950, с. 108—118.
- Георгиев, В., Опыт за периодизация на историята на българския език, Известия на Института за български език, II, 1952, с. 71—116.
- Георгиев, Е., Славянская письменность до Кирилла и Мефодия, С., БАН, 1952.
- Дуриданов, Ив., За периодизацията на историята на българския език, Известия на Института за български език, II, 1952, с. 202—206.
- Карский, Е. Ф., Славянская кирилловская палеография, Л., 1928.
- Лекков, Ив., Характеристика на общите черти в български и източнославянски, Сборник на БАН, т. XXXVII, 1942, с. 1—104.
- Лавров, А. П., Палеографическое обозрение кирилловского письма, Энциклопедия славянской филологии, вып. 4, Санктпетербург, 1915.
- Ляпунов, Б. М., Родственные связи словенцев с сербами и хорватами, Жнословенски филолог, IV, 1924, с. 29—43.
- Мирчев, К., За периодизацията на историята на българския език, Известия на Института за български език, II, 1952, с. 194—201.
- Мирчев, К., Българският език през вековете. Език и литература, XI, 1956, с. 420—432.
- Мирчев, К., Поглед върху развоя на българското кирилско писмо, Български език, III, 1953, с. 309—328.
- Младенов, Ст., Бележки към словашния речник (с оглед на хипотезата за словашко българско единство), Списание на БАН, XXX, 1925, с. 27—112.
- Младенов, Ст., Хилядо години български език — от цар Симеон до днес, Българска историческа библиотека, I, 1928, кн. 4, с. 49—78.
- Попов, К., Относно опита за нова периодизация на историята на българския език, Език и литература, IX, 1954, с. 54—64.
- Славски, Ф., Взаимоотношенията между южнославянските езици, Български език, VI, 1956, с. 97—105.
- Стоянов, Ст., По въпроса за периодизацията на историята на българския език, Известия на Института за български език, II, 1952, с. 207—211.
- Цонев, Б., История на български език, I, С., 1919, с. 11—48, 136—314.
- Цонев, Б., Хиляда години български език, С., 1924.
- Корецкы, Ф., K otázce klasifikace slovanských jazyků, Slavia, XIX, 1949, s. 1—12.
- Leh-Spławiński, T., O wzajemnym stosunku języków południowo-słowiańskich, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Lwowskiego, 1924, s. 111—112.

- Lehr-Spławiński, T., Problem ugrupowania języków słowiańskich
Biuletyn, polskiego towarzystwa językoznawczego, Z. XIV, 1955, f. XIV,
s. 112—121.
- Mladenov, St., Geschichte der bulgarischen Sprache, S. 5—7, 10—11,
43—55.
- Ramovš, F., Über die Stellung des Slovenischen im Kreise der slawischen
Sprachen, Mélanges de philologie offerts à M. J. J. Mikkola, p. 218—238.
- Vajs J., Rukovět hláholské paleografie, v Praze, 1932.
- Wijk, N. van, Les langues slaves du Sud, Le Monde Slave, 4, 1937, p. 76—
101.
- Wijk, N. van, O stosunkach pokrewieństwa między językami południowo—
słowiańskimi, Prace Filologiczne, XI, 1927, s. 94—112.
- Wijk, N. van, Remarques sur le groupement des langues slaves, Revue des
études slaves, IV, 1924, p. 5—15.
- Wijk, N. van, Les langues slaves, De l'unité à la pluralité, Dijon, 1937.

II. ОБЩ ПРЕГЛЕД НА ГЛАВНИЕ ПЕРИОДИ В РАЗВОЯ
НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

- Кульбакин, С. М., Древне-церковно-славянский язык, Харьков,
1911, 2-ро изд., 1916.
- Кульбакин, С. М., Грамматика церковно-славянского языка, по древ-
нейшим памятникам (Энциклопедия слав, филологий, вып. 10), С.-Пе-
тербург, 1915.
- Поповић, Нв., Историја српскохрватског језика, с. 9—57, Нови Сад,
1955.
- Селищев, А. М., Славянское население в Албании, С., 1931.
- Цонев, Б., История на българский език, I, с. 63—73.
- Asbóth, O., Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung,
Archiv für slav. Philologie, XXII, S. 433—487.
- Diels, P., Altkirchenslavische Grammatik, Heidelberg, 1932.
- Jagić, V., Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Berlin,
1913.
- Kniezsa, J., Ungarn zur Zeit der Landnahme, Rocznik sławistyczny, XI,
1923, S. 12—13.
- Ungarns Völkernschaften im XI Jahrhundert, Budapest, 1937.
- Kulbakin, S. M., Le vieux slave, Paris, 1929.
- Lehr-Spławiński T., O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian, Poznań,
1946.
- Początki Słowian, Kraków, 1946.
- Leskien, A., Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Spra-
che, Heidelberg, 1922.
- Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache, Heidel-
berg, 1920.
- Melich, J., Die Herkunft der slavischen Lehnwörter der ungarischen Spra-
che, Archiv für slav. Philologie, XXXII, S. 92—116.
- Niederle, L., Slovanské starožitnosti. Díl II. Původ a počátky slovanů
jižních, Praha, 1910.
- Petrovici, E., Les Slaves en Grèce et en Dacie, Balcania, VII, 1944.
- Vaillant, A., Manuel du vieux slave. Paris, 1948 (руски превод: Руко-
водство по старославянскому языку, М., 1952).
- Vondrák, W., Altkirchenslavische Grammatik, Berlin, 1913.
- Vasmer, M., Die Slaven in Griechenland, Berlin, 1941.
- Weingart, M., Rukovět' jazyka, staroslovenského, Praha, 1937—1938.
- Wijk, N. van, Geschichte der altkirchenslavischen Sprache, Berlin—Leip-
zig, 1931 (руски превод: История старославянского языка, М., 1957).

III. ИСТОРИЧЕСКИ ВРЪЗКИ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК С ДРУГИТЕ ЕЗИЦИ

- Ангелов, Б., Из историята на руското влияние в България. Известия на Института за българска история, VI, 1955, с. 291—323.
- Андрейчин, Л., Ролята на руския език в историята на съвременния български книжовен език, Български език, II, 1952, с. 173—182.
- Бешевлиев, В., Влиянието на гръцкия език върху българския, Просвета, III, 1937—1938, с. 178—181.
- Дечев, Д., Принос към трако-славянските езикови отношения, Годишник на Народната библиотека в Пловдив за 1925 г., с. 311—318.
- Илчев, А. Т., Румънска топонимия от старобългарски произход, Сборник на БАН, XVII, 1925, с. 1—91.
- Костов, К., Една латинско-италианска заемка в българския език — план, плагия, Български език, V, 1955, с. 353.
- Милев, А., Гръцките съществителни имена в български език, Български език, V, 1955, с. 127—147.
- Милев, А., Латинските имена в български език, Български език, VII, 1957, с. 54—65.
- Милетич, Л., Езикът на приписките във влахо-българската църковна писменост от XV—XVII в., Списание на БАН, 54, 1937, с. 129—138.
- Мирчев, К., Бележки върху гръцките заемки в езика на седмоградските българи. Известия на Института за български език, I, 1952, с. 231—238.
- Младенов, Ст., Българското влияние върху езика на македонските власи. Учил. преглед, XXII, 1923, с. 246—255.
- Младенов, Ст., Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи, Годишник на Софийския университет, Истор.-филолог. фак., XVII, 1920—1921, с. 201—288.
- Петрович, Е., Румънските съответствия на български št, žd. Езиковедски изследвания в чест на акад. Младенов, С., 1957, с. 185—190.
- Погорелов, В. А., Русизмы в старых болгарских книгах. Памяти проф. А. К. Медведева, русско-болгарский сборник, С., 1922, с. 84—85.
- Романски, Ст., Някои гръцки думи в българския книжовен език, Българ. преглед (ред. Ром.), I, 1929, с. 277—281.
- Фасмер, М., Греко-славянские этюды. II. Греческие заимствования в старославянском языке. Известия отдел, яз. и слов. импер. акад., XII, с. 197—289.
- Фехер, Г., Остатъци от езика на дунавските прабългари. Изв. на Бълг. арх. институт, V, 1928—1929, с. 127—158.
- Цонев, Б., Езикови взаимности между българи и руси. Памяти проф. А. К. Медведева, русско-болгарский сборник, С., 1922, с. 35—51.
- Цонев, Б., История на български език, II, 1934, с. 3—191.
- Яцимирский, А. И., Из славяно-румынских семасиологических наблюдений. Извест. отд. русск. яз. и сов., IX, 2.
- Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV—XVII вв., Памятники древней письменности и искусства, CLXXII, 1906, с. XVIII—XIX.
- Бернштейн, С. Б., Разыскания в области болгарской исторической диалектологии, М.—Л., 1948, с. 80—127.
- Ашбят, О., Рефлекс слов вида трът-трът и тълт-тълт в мадярских заимствованиях из славянского языка, Статьи по Славяноведению, вып. 2, С.-Петербург, с. 227—269.
- Вăgbulescu, Л., L'origine des plus anciens et institutions slaves des Roumains, Юбилеен сборн. С. С. Бобчев, С., 1921, с. 207—219.
- Вăgbulescu, Л., Individualitatea limbii romane și elementele slave vechi, București, 1929.
- Capidan, Th., Elementul slav în dialectul aromân. București, 1925.

- Mazon, A., D'une formation verbale slave d'origine gréco-turque, *Mélanges ling. offerts à J. Vendryès*, Paris, 1925, p. 265—273.
- Mladenov, St., Geschichte der bulgarischen Sprache, S. 13—17.
- Mladenov, St., Vestiges de la langue des Protobulgares. *Revue des études slaves*, I, p. 38—43.
- Papahagi, T., Parallele Ausdrücke und Redensarten im Rumänischen, Albanesischen, Neugriechischen und Bulgarischen, XIV Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig, S. 113—170.
- Petrovici, E., Daco-slava, Dacoromania, X, 1943, S. 233—277.
- Rosetti, A. I., Influența limbilor slave meridionale asupra limbii române (sec. VI—XII), București, 1953.
- Romanski, St., Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen, Jahresbericht des Instituts für rum. Sprache zu Leipzig, XV, S. 89—134.
- Skok, P., Byzance comme centre d'irradiation pour les mots latins des langues balkaniques, Byzantion, VI, p. 371—378.
- Skok, P., O bulgarskom jeziku u svjetlosti balkanistike, *Јужнословенски филолог*, XII, c. 72—146.
- Skok, P., Restes de la langue turque dans les balkans. *Revue intern. des études balkaniques*, I, p. 247—260.
- Skok, P., Slave et roumaine, *Revue des études slave*, III, p. 59—77.
- Sandfeld, K., Linguistique balkanique, Paris, 1930.
- Sandfeld, K., Der Schwund des Infinitivs im Rumänischen und den Balkansprachen, Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig, IX, S. 75—131.
- Scheldko, D., Lateinische und rumänische Elemente im Bulgarischen, *Balkan — Archiv*, III, S. 252—289.
- Vasmer, M., Die neuesten Forschungen zur Frage über die rumänisch-slavischen Beziehungen, *Rocznik slawistyczny*, II, S. 22—33.
- Vaillant, A., Vieux bulgare et romen de Bulgarie, *Bulletin linguistique*, XIV, 1946.

IV. ИСТОРИЧЕСКА ФОНЕТИКА

- Бернштейн, С. Б., Разыскания в области болгарской исторической диалектологии, с. 128—176.
- Биларский, П., О средноболгарском вокализме по патриаршему списку летописи Манасии, С.-Петербург, 1848.
- Лавров, П. А., Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка, с. 11—120.
- Милетич, Л., „Аkanie“ и „пълногласие“ в централния родопски говор, *Македонски прегл.*, X, 1936, 1—2, с. 26—30.
- Милетич, Л., Нови влахо-български грамоти от Брашов, СБНУ, XIII, 1896, с. 100—152.
- Милетич, Л., Седмоградските българи. Списание на БАН, XXXIII, с. 1—181.
- Милетич, Л., Следы средноболгарской замены носовых в новоболгарских наречиях, *Статьи по славяноведению*, II, 1906, с. 186—205.
- Начов, Н. А., Бележки за българската замяна на ж с ю, с. 486—494.
- Облак, В., Принос към българската граматика, СБНУ, XI, 1894, с. 517—581.
- Романски, Ст., Мними остатъци от краесловен ер в един български говор в Македония, *Македонски прегл.*, III, 1927, с. 23—32.
- Соболевский, А., К истории звуков новоболгарского языка, *Журнал Мин. Нар. Просв.*, ССХХV, 1884, № 9, с. 155—160.
- Стоилов, А. П., Акане в родопските помашки говори, Списание на БАН, XLII, 1930, с. 129—147.
- Стойков, Ст., Палаталните съгласни в българския книжовен език, *Известия на Инстит. за български ез.*, I, 1952, с. 5—65.

- Конев, Б., История на български език, II, с. 371—444.
 Décsy, G. y., La vocalisation des jers en bulgare, *Studia Slavica akademiae scientiarum Hungariae*, t. I, 1955, p. 371—388.
 Ekblom, R., Le développement des voyelles originairement nasalisées dans le moyen bulgare, *Monde Orientale*, XII, 1918, p. 177—225.
 Leskien, A., Bemerkungen über den Vocalismus der mbg. Denkmäler, *Archiv für slav. Philologie*, II, c. 169—188.
 Melich, J., Beiträge zur Geschichte der bulgarischen Halbvokale, *Сборник Златарски*, C., 1925, S. 123—131.
 Miklosich, Fr., Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen, *Denkschriften der Wien. Ak.*, XXXIV, 1884, S. 97—142.
 Mladenov St., Geschichte der bulgarischen Sprache, S. 56—78.
 Oblak, V., Einige Kapitel aus der bulgarischen Grammatik, *Archiv für slav. Philologie*, XVII, 129, ff.
 Wijk, N. v a n, Le développement des voyelles ě, a (ia) en bulgare, *Revue des étud. slav.*, VII, p. 9—21

V. ИСТОРИЧЕСКА МОРФОЛОГИ

- Андрейчин, Л., Мястото на остатъците от инфинитив в българското спрежение, *Български ез.*, III, 1953, 65.
 Към характеристиката на перфекта (минало неопределено време) в български език, Езиковедски изследвания в чест на акад. Младенов, С., 1957, с. 57—64.
 Бернштейн, С. Б., Из истории конъюнктивных местоимений в болгарских говорах. *Вестник Москв. Унив.*, № 4, 1949, с. 81—88.
 Ванков, Л., Към историята на глаголни суфикс -и р а м в български език, Езиковедски изследвания в чест на акад. Младенов, С., 1957, с. 141—156.
 Георгиев, В., Преосмисляне на падежно окончание в членна форма, *Български ез.*, V, 1955, с. 252.
 Гълъбов, Ив., За члена в българския език, *Известия на Нар. музей в Бургас*, I, 1951, с. 171—227.
 Гълъбов, Ив., Към историята на относителните местоимения в българския език, Езиковедски изследвания в чест на акад. Младенов, С., 1957, с. 65—72.
 Пет, петях, петима, петмина, *Български език*, IV, 1954, с. 250—258.
 Демина, Е. И., Значение и употребление прошедших времен в памятниках болгарской письменности XVII—XVIII веков, *Институт славяноведения*, Краткие сообщения, вып. 18, с. 46—57.
 Беляћ, А., О двојини у словенским језицима, Београд, 1932.
 Дуриданов, Ив., Из историята на причастията в българския език, *Български език*, VI, 1956, с. 148—152.
 Иванова, Д., Към въпроса за развоя на причастните конструкции в българския език, *Известия на Института за български език*, II, 1952, с. 212—217.
 Илиев, И., Изчезване на инфинитив и остатъци от него, *Известия на семинара по слав. фил.*, IV, 1921, с. 121—148.
 Лекков, Ив., Праславянските глаголни форми и отраженията им в днешните славянски езици, *Списание на БАН*, 50, 1—186.
 Матеев, Д., Новата форма за условно наклонение, *Известия на Института за български език*, III, 1954, с. 149—165.
 Милетиц, Л., Към историята на инфинитив в българския език. Македонски преглед, IX, 1935, 3—4, с. 59—75.
 Милетиц, Л., Към историята на тройния член в българския език, *Бълг. преглед*, (ред. Романски), II, 1933, 3, с. 1—16.
 Милетиц, Л., Седмоградските българи, *Списание на БАН*, XXIII, 1936.

- Милетиц, Л., Старото склонение в днешните български наречия, СбНУ, II, 1890, с. 226—268.
- Милетиц, Л. Членът в български и руски език, СбНУ, XVIII, 1901, с. 5—67.
- Мирчев, К., За смесването на окончанията в минало свършено и минало несвършено време в българския език, Български език, II, 1952, с. 36—45.
- Мирчев, К., За членните форми в Добрейшово евангелие, Български език, VII, 1957, 223—228.
- Мирчев, К., Кога възниква членната форма в българския език, Български език, III, 1953, с. 45—50.
- Мирчев, К., От мати до майка, Български език, VII, 1957, с. 262—265.
- Селищев, А. М., Македонские кодики XVI—XVIII веков, С., 1933.
- Трифонов, Юрд., Към историята на членните форми в българския език, Македонски преглед, VII, 1931, I, с. 7—26.
- Andrejczak, L., Kategorie znaczeniowe conjugacji bułgarskiej, Kraków, 1938.
- Dostál, A., Vývoj duálu v slovanských jazycích zvl. v polštin, Praha, 1954.
- Навгавек, В., Genera verbi v slovanských jazycích, I—II, Praha 1928—1934.
- Курз, J., K otázce clenu v jazycích slovanských, se zvláštním zřetelem k staroslověnině, Byzantinoslavica, VIII, 1937—1938, z. 212—340; IX. 1939—1946, 172, 278.
- Илjinский, G., Mittelbulgarisch чътемоу—чъмоу Archiv für slav. Philologie, XXVIII, 1906, S. 461—462.
- Милетиц, Л., O članu u bugarskom jeziku, Zagreb, 1889.
- Ślawański, F., Podstawy staroiczerki ewnosłowianskie zaniku infinitiwu u języku bułgarskim, Sprawozdania PAU, XLVI, 1948, s. 80—84.

VI. ИСТОРИЧЕСКИ СИНТАКСИС

- Андрейчин, Л., Към въпроса за аналитичния характер на съвременния български език, Български език, II, 1952, с. 20—25.
- Атанасова, Е., Изрази за притежание в българския език. Известия на семинара за славянска филология, III, 1911, с. 327—356.
- Василев, В., Финалните изречения в български език, С., 1923.
- Дечев, Д., За склонението на имената в български език. Български език, IV, 1954, с. 114—145.
- Дилевски, Н. М., Съществуват ли падежи в съвременния български език, Български език, V, 1955, с. 31—38.
- Дуриданов, Ив., Един случай на ранна употреба на предлога на за изразяване на дателно отношение, Български език, III, 1953, с. 58—60.
- Дуриданов, Ив., Към проблемата за развоја на българския език от синтетизъм към аналитизъм. Годиш. на Софийския университет, т. 51, 1955, с. 3, 87—272.
- Дуриданов, Ив., Понятието падеж и въпросът за българското склонение, Български език, IV, 1954, с. 145—150.
- Дуриданов, Ив., Пътят на българския език от синтетизъм към аналитизъм, Български език, т. VII, 1947, с. 5—18.
- Займов, Й., За наченките на аналитизма в българския език, Известия на Института за български език, II, 1952, с. 188—190.
- Илжева, С., Как се изразява частичният родителен падеж в западните български говори, Известия на семинара по славянска филология, VII, 1931, с. 476—489.
- Кърджиев, К., Строеж на българската реч, Известия на Института за български език, V, 1947, с. 61—132.

- У. Лек ов, И в., По някои основни въпроси във връзка с труда на Ал. Теодоров-Балан „Българското склонение“, Български език, IV, 1954, с. 244—246.
1. Милети ч, Л., Удвояването на обекта в българския език не е балканизъм, Списание на БАН, 56, 1937, с. 43—87.
- Милети ч, Л., Показателните местоимения в постпозитивна служба, *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, II, 1927, Краков, с. 115—126.
- ки Мин ков, М., За аналитизма в английски и български език. Езикозедски изследвания в чест на акад. Младенов, С., 1957, с. 503—514.
- р- Мир чев, К., Аналитични форми за сравнителна степен в два среднобългарски паметника от XIV в., Български език, I, 1951, с. 215—217.
7. Мир чев, К., По въпроса за най-ранните примери от аналитичен дателен падеж в българските паметници. Езикозедски изследвания в чест на акад. Младенов, С., 1957, с. 37—46.
- ия Мир чев, К., По въпроса за склонението в българския език, Български ез., IV, 1954, с. 61—64.
- ww, Михай лов, Г., Към въпроса за съществуването на падежи в български език, Български език, V, 1955, с. 336—342.
54. Мих ов, П. М., За новобългарското изказване на дателен падеж, Известия на семинара по славянска филология, III, 1911, с. 301—326.
- Теодоров-Балан, А., Българското склонение, Български език, IV, 1954, с. 40—61.
- к Тодоров, Ц., По въпроса за склонението на имената в съвременния български книжовен език. Български език, V, 1955, с. 118—124.
- 0- Хад жов, И в., Към въпроса за склонението в днешния книжовен български език, Български език, IV, 1954, стр. 158—167.
- о- Чеш ко, Е., Дателный падеж в современном болгарском языке и синонимичные предложные конструкции. Езикозедски изследвания в чест на акад. Младенов, С., 1957, с. 47—56.
- и Gálábo v, I v., Zur Frage der bulgarischen Enklitika, *Zeitschrift für slav. Phil.*, XX, 2, S. 417—438.
- ин- Jagic, G., Beiträge zur slavischen Syntax, *Denkschriften*, 46, Wien, 1899.
- на Meyer, K. H., Der Untergang der Deklination im Bulgarischen, Heidelberg, 1920.
- к- Meyer, K. H., Nachträgliche Bemerkungen zum Untergang der Deklination im Bulgarischen, *Archiv für slav. Phil.*, XXXVIII, 1923, S. 139—143.
- ки Miletič, L., Zur Geschichte der bulgarischen Nominalflexion, *Archiv für slav. Phil.*, XXXIX, S. 267—276.
- за Mladenov, St., Geschichte der bulgarischen Sprache, S. 213—272.
0. Obrembska-Labłońska A., Następstwa syntaktyczne zaniku form flekcyjnych, ilustrowane materiałem rosyjskim, *Sprawozdania Komisji Język. Towarzystwa Nauk. Warsz.*, III, 1949, s. 81—95.
- от Sławski, F., Miejsce enklityki odmiennej w dziejach języka bułgarskiego, Kraków, 1946.
1. (За литература върху отделни среднобългарски паметници вж. § 8.).

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор.	3
--------------------	---

I. Увод

§ 1. Цел и задачи на историческата граматика на български език . . .	5
§ 2. Връзки на историческата граматика с други научни дисциплини. .	7
§ 3. Източници на историческото изучаване на българския език . .	8
§ 4. Периодизация на българската езикова история	9
§ 5. Преглед на по-важните книжовни източници за историята на българския език	11
§ 6. Развой на българското писмо	29
§ 7. Българският език и останалите славянски езици	39
§ 8. Кратък преглед на трудовете със системно изложение на историята на българския език	43

II. Общ преглед на главните периоди в развоя на българския език

§ 9. Предписмен период	47
§ 10. Старобългарски период	54
§ 11. Среднобългарски период	59
§ 12. Новобългарски период	63

III. Исторически връзки на българския език с други езици

§ 13. Българският език и останалите балкански езици	65
§ 14. Гръцко-български езикови връзки	69
§ 15. Българският език и балканският латински език	76
§ 16. Румъно-български езикови връзки	78
§ 17. Българският език и езикът на Испериховите българи	83
§ 18. Турско-български езикови връзки	84
§ 19. Руско-български езикови връзки	95

IV. Историческа фонетика

§ 20. Старобългарска фонетична система	108
§ 21. Общо за развоя на гласните в българския език	109
§ 22. Носови гласни	110

§ 23. Дублети с ж и ъ	117
§ 24. Гласна ъ	118
§ 25. Ерови гласни	122
§ 26. Развой на ъ и ъ пред ѝ и пред и	128
§ 27. Гласна ѝ	130
§ 28. Преглас на а след палатални съгласни	132
§ 29. Гласна е	135
§ 30. Гласна и	136
§ 31. Гласна ъ	137
§ 32. Развой на групи ѝ ѝ—лъ лъ	139
§ 33. Преглас на 'у	143
§ 34. Редукция на неударените гласни	143
§ 35. Вмъкване на ерови гласни	147
§ 36. Склонност на съгласните към затвърдяване	149
§ 37. Развой на групи пл', бл', кл', мл'	152
§ 38. Метатеза на ликвидните съгласни	153
§ 39. Групи шт, жд	155
§ 40. Африкат з (дз)	156
§ 41. Съгласна в	157
§ 42. Съгласни к, г, х	158
§ 43. Вмъкване на съгласни т и д	159

V. Историческа морфология

§ 44. Преход към аналитизъм	160
§ 45. Съществителни	161
§ 46. Прилагателни	175
§ 48. Степенуване на прилагателните	179
§ 48. Местоимения	180
§ 49. Числителни	192
§ 50. Двойствено число	195
§ 51. Членна форма	196
§ 52. Общо за развоя на глаголната система	205
§ 53. Сегашно време	208
§ 54. Имперфект и аорист	212
§ 55. Перфект и минало предварително време	220
§ 56. Бъдеще време	221
§ 56. Бъдеще в миналото	226
§ 58. Повелително наклонение	227
§ 59. Условно наклонение	230
§ 60. Преизказно наклонение	231
§ 61. Инфинитив и супин	233
§ 62. Причастия	236
§ 63. Дееспричастие	240

VІ. Исторически синтаксис

§ 64. Строеж на изречението. Съгласуване	245
§ 65. Главни части на простото изречение	246
§ 66. Удвояване на допълненията	248
§ 67. Въпросителни изречения	249
§ 68. Безлични изречения за изразяване на съществуване	250
§ 69. Отрицание	251
§ 70. Словоред	251
§ 71. Сложни съединителни изречения	253
§ 72. Сложни разделителни изречения	254
§ 73. Сложни противоположни изречения	255
§ 74. Сложни заключителни изречения	257
§ 75. Подчинени допълнителни изречения	257
§ 76. Подчинени определителни изречения	260
§ 77. Обстоятелствени изречения за цел	263
§ 78. Обстоятелствени изречения за причини	265
§ 79. Обстоятелствени изречения за място	266
§ 80. Обстоятелствени изречения за време	267
§ 81. Обстоятелствени изречения за условие	269
§ 82. Обстоятелствени изречения за последица	270
§ 83. Съюз <i>то</i>	270
§ 84. Дателен притежателен	271
§ 85. Развой към аналитизъм	273
§ 86. Неправилно съгласуване	275
§ 87. Обща форма след предлози	276
§ 88. Разлагане на родителния падеж	280
§ 89. Разлагане на дателния падеж	284
§ 90. Дателен самостоятелен	286
§ 91. Граматикализация на предлог <i>на</i>	287
§ 92. Винителен падеж като обща форма	289
§ 93. Категории <i>покой</i> и <i>посока</i>	291
§ 94. Причини за разпадане на падежните форми в българския език	292
Библиография	295